Erken Modern Avrupa Tarihi

Toplumlar ve Ekonomiler

HAZIRLAYAN: HAMISH SCOTT
TÜRKÇESİ: İSMAİL HAKKI YILMAZ

TARİH

VAKIFBANK KÜLTÜR YAYINLARI

VakıfBank Kültür Yayınları: 0238
Tarih: 064

ERKEN MODERN AVRUPA TARİHİ
TOPLUMLAR VE EKONOMİLER
2. KİTAP
HAZIRLAYAN
HAMISH SCOTT

Özgün adı
Early Modern European History, 1350–1750
Volume I, Peoples and Place, Part 2
Societies and Economies

Türkçesi
İsmail Hakkı Yılmaz

Proje Editörü
Dr. Mehmet Yılmaz Akbulut

Kitap Editörleri
Aslı Esra Erdoğan
Salih Furkan Sevim

Kapak ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Kapak Görseli
Pieter Aertsen, *Marktszene* (Pazar Sahnesi), tahminen 1560-5
Yağlı Boya, 91x112 cm
Viyana Sanat Tarihi Müzesi

VakıfBank Kültür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2023
© Oxford University Press, 2015

ISBN 978-625-6385-41-2

Baskı
Turkuvaz Haberleşme ve Yay. A. Ş.
Güzeltepe Mahallesi Mareşal Fevzi
Çakmak Caddesi B Blok No: 29/1/1
Eyüpsultan İstanbul
Telefon: 0212 354 3000
Sertifika No: 46403

1. Baskı: Temmuz 2023

ERKEN MODERN AVRUPA TARİHİ

TOPLUMLAR VE EKONOMİLER

2. KİTAP

HAZIRLAYAN
HAMISH SCOTT

TÜRKÇESİ
İSMAİL HAKKI YILMAZ

HAMISH SCOTT

Oxford'daki Jesus Koleji'nde Kıdemli Araştırmacı olup, St. Andrews Üniversitesi Uluslararası Tarih bölümünde Emeritus Profesördür. Britanya Akademisi ve Kraliyet Edinburgh Topluluğu üyesi olan Scott, 18. yüzyılda uluslararası ilişkiler üzerine çok sayıda yazı kaleme almıştır. Son olarak *The Birth of a Great Power System, 1740-1815* (Harlow, 2007) adlı kitabı kaleme alan yazar, aydınlanmacı mutlakiyet, soyluluk ve siyasal kültür üzerine kaleme alınmış bazı kitapların editörlüğünü yapmıştır. hâlen Oxford Üniversitesi Yayınevi tarafından yayımlanacak olan *Forming Aristocracy: The Reconfiguration of Europe's Nobilities, c. 1300-1750* adlı kitap üzerinde çalışmaktadır.

İSMAİL HAKKI YILMAZ

1961'de Ordu'da doğdu. Askerî okul ve Marmara Üniversitesi'ndeki öğrenim hayatının ardından, başta *Aktüel, Nokta, Posta, Radikal, NTV, Milliyet* olmak üzere çeşitli dergi, gazete ve TV kanallarında muhabir, editör, yazı işleri müdürü ve yazar olarak çalıştı. 1990 yılından beri gazetecilik mesleğine ek olarak Yaprak Yayınevi, Alfa Yayınları, Boyut Yayınevi, Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü, İş Bankası Kültür Yayınları, Pinhan Yayınları, Albaraka ve Vakıfbank Kültür Yayınları gibi yayınevlerine kitap ve dergi çevirileri yapmaktadır. Vakıfbank Kültür Yayınları'ndan *Gazali: İslam'ın Dirilişi, Sadi – Hayatın, Aşkın ve Tutkunun Şairi, Emevi Devleti'nin Kuruluşu, İslam Tarihi, Liberalizm Neden Çöktü* başlıklı çevirileri yayımlandı. Hâlen yedi ciltte tamamlanacak olan *Erken Modern Avrupa Tarihi*'ni çevirmektedir

İÇİNDEKİLER

1. BÖLÜM

REGINA GRAFE

Ekonomik ve Sosyal Eğilimler 13

Toplumsal ve İktisadi Tarih Çalışmaları 15

Makro Eğilimler ve Döngüler 17

Demografi 20

Ticari Genişleme 23

İklim 34

Erken Modern Dönem Tarihçilerinin İsyanı 39

Ayrışmalar: Küçük ve Büyük 40

Kırsal Yaşam 42

Kentsel Yaşam 48

Şehir ve Kır: Bütünleştiricilik ve Çeşitlendirme, Zihniyet ve Tüketim 51

Hükümdarlar, Ekonomi ve Toplum 53

Sonuçlar 56

Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 58

2. BÖLÜM

ANDREAS GESTRICH

Sosyal Düzen 59

Sosyal Düzen Düşünceleri 62

Erken Modern Avrupa'da Soyluluğun Yükselişi ve İç Bütünlüğü 69

"Dua Edenler": Erken Modern Ruhban Sınıfında Toplumsal Farklılaşma 79

Üçüncü Sınıf 84

Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 90

3. BÖLÜM

MIKOLAJ SZOLTYSEK

Haneler ve Aile Sistemleri 93
Giriş 95
Tarihsel Aile Demografisi 99
Aileler, Hanehalkları ve Ötesi: Neden Önemli? 103
Bir "Örnek Değişken" Arayışı 106
Mekânsal İnşa: Umut Vadeden Bir Yol mu, Yoksa Çıkmaz Bir Sokak mı? 111
Evden Ayrılış 117
Başka Hanede Hizmet Etmek 120
Evlilik ve Bekârlık 123
Hanenin Oluşumu 128
Demografik Grup Yapısı 131
Hayat Düzenlerinde Demografik Sınırlamalar 135
Gelecek İçin Bir Gündem? 138
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 142

4. BÖLÜM

MARGARET R. HUNT

Toplumsal Roller ve Bireysel Kimlikler 143
Toplumsal Rollerin Kuramsallaştırılması 147
Bireysel Kimliğin ya da "Benliğin" Kuramsallaştırılması 154
1945'ten Sonra Roller ve Bireysel Kimlik Araştırması 156
Erken Modern Dönemde Benlik, Toplum ve Faillik 160
Bazı Erken Modern Toplumsal Rollere Ayrıntılı Bakış: Evli Kadınlar, "Serflik" ve Kölelik 168
Zaman İçinde Değişim 179

Yapılar ve Öznellik/Toplumsal Roller ve Bireysel Kimlik Araştırmalarında Yeni Eğilimler 188
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 192

5. BÖLÜM
JANINE MAEGRAITH VE CRAIG MULDREW

Tüketim ve Maddi Yaşam 195
Tüketim Araştırmaları 199
Zaman İçinde Değişim 212
Tüketimin Yapısı ve Anlamı 236
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 245

6. BÖLÜM
TOM SCOTT

Batı Avrupa Tarım Toplumu 247
Bölgesel Çeşitlilik 250
Mahsul Verimi 267
Sonuç 297
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 301

7. BÖLÜM
EDGAR MELTON

Doğu Avrupa Tarım Toplumu 305
Avrupa'daki Tarımsal Gelişimle İlgili Mülahazalar 307
Frank Tarım Sistemi 313
1200'den Önce Doğu Avrupa Tarım Toplumu 317
Frank Tarım Sisteminin Doğu-Elbe Topraklarına Gelişi, 1200-1500 319

Manoryal Dönüşüm 1500-1800 326
Uzak Doğuda Tarımsal Dönüşüm 332
18. Yüzyılın Sonlarında Rusya'daki Manoryal Dönüşüm 340
Rus Manoryalizminin Özgün Yanları 342
Sonuç 346
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 348

8. BÖLÜM

JAMES S. AMELANG

Akdeniz Avrupa'sında Kır ve Şehir 351
Şehirleri Tanımlamak 360
Kırsal ve Şehir Karşı Karşıya 364
Karşılıklı Bağımlılık 371
Cinsiyet ve Maddi Dünya 379
Mikrotarihler 387
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 392

9. BÖLÜM

ROBERT ALLAN HOUSTON

Şehirler ve Şehirleşme 395
Boyut, Konum ve Nüfus 397
Ekonomik İşlevler 404
Sosyal Yapılar ve Sosyal İlişkiler 409
Toplumun Çeperindeki Yaşam 413
Yönetim ve Siyaset 418
Şehir Kimliği ve Kültürü 424
Çevre ve Coğrafya 433
Tarihyazımı 438
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 448

10. BÖLÜM

MARKUS KÜPKER

İmalat 449

Erken Modern Avrupa'da İmalat 451

İmalat ve Üretim 453

Ev Tipi Küçük Sanayi 454

El Sanatları 455

Eve İş Verme Sistemleri 457

İmalathaneler 458

Avrupa'daki Önemli Sanayiler 460

Tekstil Sektörü 461

Madencilik ve Metalürji 464

Endüstriyel Farklılaşmaya Getirilen Açıklamalar 469

Proto-Sanayileşme 470

Hamaratlık Devrimi 472

Fırsat Maliyetleri 475

İşlem Maliyetleri 476

Doğal Kaynaklar ve Coğrafi Konum 477

Kırsal Toplum 483

Yönetimin Rolü 489

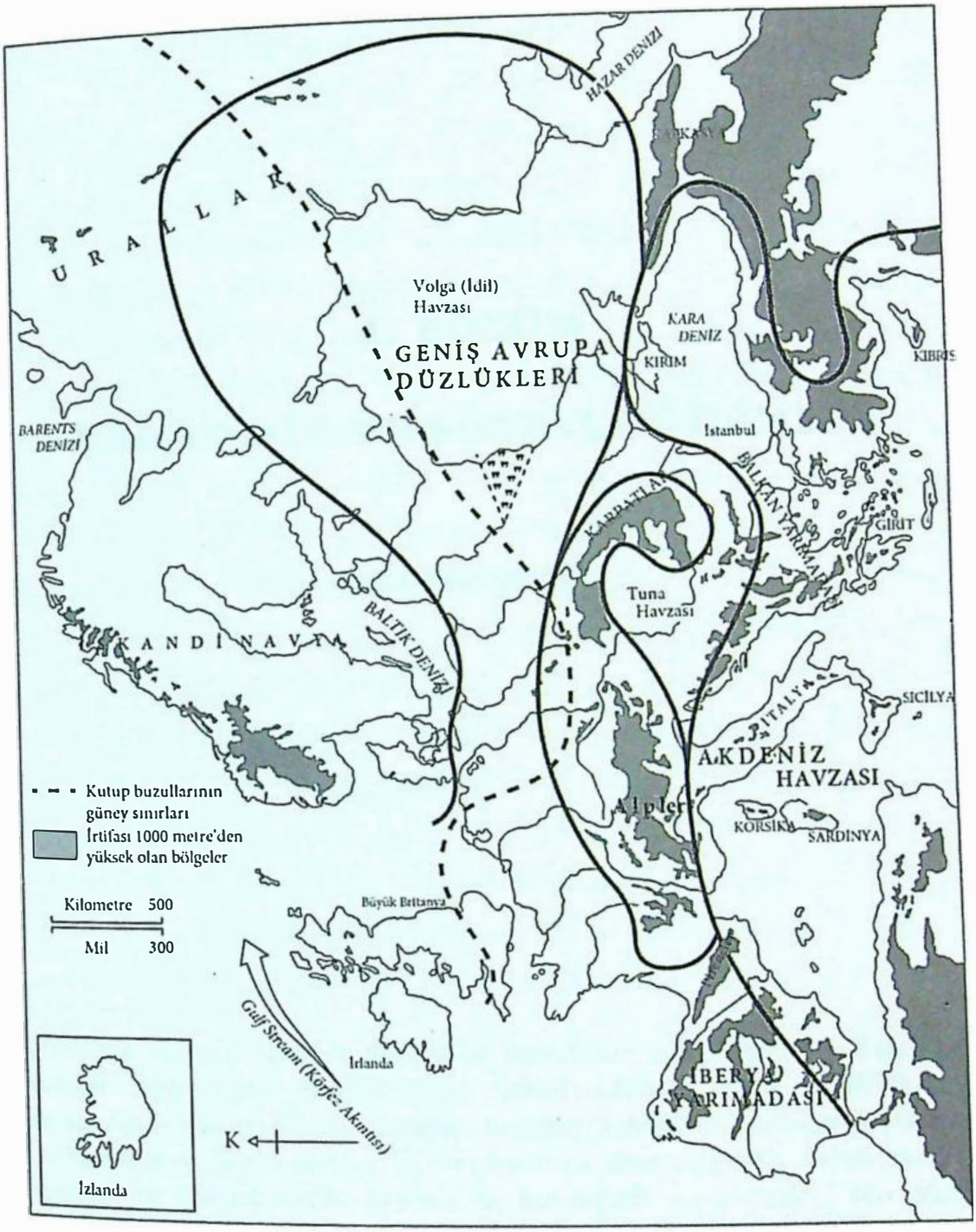
Kentli Toplum 495

Sonuç 500

Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 504

Konu Dizini 505

Yer ve Kişi Adları Dizini 511

Avrupa—Avrasya'nın batı ucunda bir yarımada: Fizikî coğrafya

1. BÖLÜM

EKONOMİK VE SOSYAL EĞİLİMLER

REGINA GRAFE*

*(Doktora derecesi London School of Economics 2001) Floransa, İtalya'daki Avrupa Üniversitesi Enstitüsü'nde Erken Modern Tarih Profesörüdür. Universidad Carlos III de Madrid, London School of Economics, Oxford Üniversitesi ve Northwestern Üniversitesi'nde ders vermiştir. Erken modern İspanyol ve Avrupa tarihi üzerine üç monografi yayınlamıştır, son olarak *Distant Tyranny. Markets, Power and Backwardness in Spain, 1650-1800* (Princeton, 2012) ve Hispanik dünyasının ekonomik tarihi, karşılaştırmalı imparatorluklar tarihi ve ticari ve denizcilik kurumları üzerine çok sayıda makale yayımlamıştır. Şu anda Erken Modern Avrupa ticari ve sömürgecilik genişlemesinde kurumsal çeşitliliğin rolü üzerine bir kitabı tamamlamaktadır.

Toplumsal ve iktisadi tarihçilik arasındaki ilişkinin mevcut durumu bu bölüm için önemli bir başlangıç noktası oluşturmaktadır. Bu iki alt araştırma alanı 1980'li yıllara kadar tek bir disiplin olarak görülmekte, disipliner araştırma kurulları ve benzerleri, akademik bölümler ve dergiler bu tek olma hâlini tartışılmaz bir gerçeklik olarak kabul etmekteydi. Her iki dal da esas olarak erken modern dönemde geniş kapsamlı sosyo-ekonomik gelişim modellerinin doğruluğunu savunmakta ve konu edinmekteydi. Marksist feodalizmden kapitalizme geçiş modelinden esinlenen tarihçilerle, aynı süreci Marksist-olmayan modernleşme paradigmaları çerçevesinde düşünenler, toplumsal ve iktisadi alanlardaki tarihsel dönüşümleri bütünleşik bir uzun vadeli sürecin zorunlu unsurları gibi telakki ediyorlardı.

Dolayısıyla, iş ve aile yaşamı, kentsel yaşam veya tarımsal meşgale, burjuva sınıfının ortaya çıkışı ve toplumsal katmanlaşma alanlarındaki değişimler âdeta daha geniş bir toplumsal değişimin parçasıymış gibi ele alınmaktaydı. Kentsel ve kırsal iktisadi eğilim ve döngüler, pazarların bütünleşmesi ve Avrupa'daki ticari veya sanayinin ilkel tiplerindeki genişlemenin etkileri gibi olgular, bunları kendi başlarına birer *epifenomen*, yani ikincil olgular olarak incelemekten çok, modern öncesi Avrupa'da kapitalist bir ekonominin ön koşullarının varlığını veya yokluğunu kanıtlamak için araştırılıyordu. Süreci *modern öncesinden* başlayıp *modern* toplum ve ekonomilere giden bir süreç araştırması olarak inceleyen toplum ve iktisat tarihçileri amaçları açısından son derece elverişli görünen *erken modern* tabirini kolayca sahiplendiler.

Ancak bu yapısalcı erken modern toplum ve ekonomi anlayışları, 1970'lerin sonlarından itibaren sistematik bir şekilde terk edilmeye başladı. Bir yandan da tarihsel araştırmalarda Marksist

paradigmaların gerileyişi, toplumsal ve iktisadi tarihi bir arada ele alan makro modellere bir güvensizlik yaratmaktaydı. Öte yandan, sosyal bilimlerde yaşanan kültürel dönüşüm (*cultural turn*) yeni araştırma alanları açıyor ve toplumsal ve ekonomik araştırmanın daha geniş tarihsel araştırma bağlamındaki yerini yeniden düşünüyordu. Araştırma yöntemlerinin farklılaşması, parçalı bir toplumsal ve ekonomik "erken modern Avrupa tarihi" anlayışını daha da güçlendiriyordu. Toplumsal tarihçiler kültürel antropoloji ve dilbilimden kaynaklanan heyecan verici yeni bakış açıları karşısında kendilerini daha rahat hissediyorlardı. Adları Fransız *Annales* okuluyla anılan ve uzun vadeli sosyal değişim sürecinin erken demografik boyutunu araştırırken kantitatif teknikler kullanan bazı tarihçiler, artık şevkle kültürel tarih araçlarını kullanıyorlardı. Roger Chartier'nin yazılı kültürü ele alan önemli eseri bunlardan sadece bir tanesidir.[1] İktisat tarihçileri kliometrik devrim olarak nitelenen yöntemi benimseyerek ileri ekonomik teknikler ve formel ekonomik modellemeler kullanmaya başlamıştı.

Disipliner alanın başka bir tarafında yer alan mikro tarih ve *Alltagsgeschichte* [Alm. gündelik hayatın tarihi] gibi yaklaşımlar son dönemlerde diğer taraftaki tutumlu ve ölçülebilir makro model arayışlarıyla çakışmaktaydı. Bir uçta uygulamalar, semboller, anlamlar ve maddi kültür arayışları vardı. Bu arayışlar ya Geertz*çi* bir gelenekle yapılan daha Anglofon bir sembol incelemesi biçiminde, ya da daha çok *Lebesformen*'e, [Alm. Hayat formları] yani toplumsal oluşumların tarihsel kültürel antropolojisine odaklanmak şeklinde gerçekleşiyordu.[2]

---

1. Roger Chartier, *The Order of Books: Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries* (Stanford, CA, 1994).

2. Bkz. örn., Wolfgang Reinhard, *Lebensformen Europas: Eine Historische Kulturanthropologie* (Münih, 2004) ve Edward Muir, *Ritual in Early Modern Europe* (Cambridge ve New York, 1997).

Toplumsal tarihçilerin sosyal kurum ve uygulamaların kültürel özgünlüğündeki ısrarı, en azından 20. yüzyılın başlarından itibaren toplumsal ve iktisadi tarihe temel oluşturan karşılaştırmalı yöntemlerle çelişmekteydi. Metodolojik spektrumun diğer ucunda korelasyonlar, *t*-istatistikleri ve daha önceleri test edilebilir hipotezin erişim alanı dışında kalan ciddi ekonomik modeller bulunuyordu. Bütün bunların altında insan davranışıyla ilgili bir dizi planlı varsayım yatmaktaydı. Ancak antropolojik ve dilbilimsel araştırmaya daha fazla önem vermeye başlayanlar bu yaklaşıma soğuk bakmaktaydı.

Sosyal ve ekonomik tarihin geleneksel düşünsel zemini giderek parçalanmaktaydı. Ancak bu alt sahalardan birinin, yani toplumsal veya iktisadi tarih alanlarından birinin öldüğünü ilan etmek için vaktin henüz erken olduğu ortaya çıktı. Aksine, bu iki alan arasında kalan yeni kültürel tarih yaklaşımlarıyla bu alanlar arasındaki gerilimin birçok açıdan son derece verimli olduğu anlaşıldı. Bu durum tarihsel araştırmaları yavaşlatmak yerine hem erken modern dönemdeki eğilimleri hem ekonomik dönüşüm aşamalarını hem de toplumsal yapı ve uygulamaların değişim sürecini anlamayı kolaylaştırdı.

MAKRO EĞİLİMLER VE DÖNGÜLER

Hem Marksist hem de Marksist-olmayan erken modern Avrupa tarihinde "modernleşme" anlatıları, bu modernleşmenin temelinde, uzun vadede (*longue dureé*) ekonomik ve sosyal olarak durgunluğa giren modern öncesi ekonominin yattığını varsaymaktaydı. Bir toplumda üretim; toprak, emek ve sermayeden oluşan girdilerin mevcut teknolojiyle işlenip bir araya getirilmesiyle yapılır. Üretim yeni üretim faktörlerinin (toprak, emek ve sermaye)

eklenmesiyle, yani *yoğun* büyümeyle artar. Ya da aynı miktarda girdiyi daha verimli teknolojilerin yardımıyla daha fazla ürüne dönüştürmek suretiyle, örneğin işçileri daha büyük atölyelerde bir araya getirip emeğin verimliliğini artırmak yoluyla artış gösterir. Fakat birçok ekonomik ve sosyal tarihçiye göre modern dönem öncesinden (*pre-modern*) Sanayi Devrimi'nin modern ekonomisine geçişi sağlayan şey tam da buhar makinesi ve fabrikalarla sağlanan bu verimlilik artışıydı. Modern öncesi dünyada ekonomik büyümenin ancak ilave toprak, ilave emek ve/veya ilave sermayeyle sağlanabileceği düşünülüyordu. Burada en büyük rol toprak ve emek ya da nüfus arasındaki ilişkiye düşüyordu. Bu yaklaşıma göre, optimum miktarda toprak işlendikten sonra üretimde kişi başına daha fazla artış –yani bugünkü ekonomik terminolojiyle, kişi başına GSMH artışı– sağlamak mümkün değildi. Toplumun Malthusçu bir mantıkla engellendiği varsayılıyordu. Yani nüfus düzenli olarak mevcut toprak miktarından daha fazla artıyordu.

Sonuçta ise ölüm oranlarının artması ve/veya doğurganlığın azalması gibi demografik şoklarla nüfus/toprak dengesini yeniden düzenleyen sancılı krizler oluyordu. Bu dönemde Avrupa ekonomilerinde sadece basit teknolojik ilerlemeler görüldüğü ve tarımdaki kısıtlı üretim fazlasının art bölgelerden gelecek gıdaya bağımlı olan kentlerin gelişimini engellediği düşünülmektedir. Bu nedenle sermaye birikimi ve kentli sosyal yapıların gelişimi de sınırlı kalmıştı. Feodal toplumsal oluşumlar ancak ve ancak pek az olan üretim fazlasını feodal beylerle köylüler ve kent merkezleri arasında yeniden dağıttıkları ölçüde farklılıklar gösteriyorlardı.[3]

3. T. H. Aston and C. H. E. Philpin, ed., *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Cambridge, 1985); Robert Brenner, "The Social Basis of Economic Development", *Journal of Economic History*, 32(1) (1972), 361–384.

Uzun süreli ekonomik durgunluk toplumsal değişim alanını sınırlıyordu.

Bu görüşe göre modern öncesi ekonomi genellikle büyüme eğilimiyle değil, ekonomik çekim alanları arasındaki değişmeler, genişleme ve küçülme aşamaları ile nitelendirilirdi. Genişleme ve küçülme aşamalarının ayrıntılı kronolojisi yeterince açık görünüyordu. 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyıl, Ortaçağ'ın sonlarındaki krizle (yakl. 1280-1340) 1347-1350 yılları arasında Avrupa'yı saran vebanın yarattığı dramatik demografik şoktan çıkış dönemi olarak görülüyordu. Salgınlar toprak-iş gücü oranı üzerinde şok etkisi yaratıyor, hayatta kalacak kadar şanslı olanlar salgınların gazabı geçer geçmez daha fazla kaynağa sahip oluyordu. Artan ticaret uzun vadeli demografik genişlemeyle el ele gidiyordu. Veba ve benzeri enfeksiyon hastalıkları yerel boyutlarda kalsalar da ölüm oranını yükselterek krizler yaratmaya devam ediyordu. Ama buna rağmen her felaketi hızlı bir toparlanma dönemi izliyordu.

Ancak demografik genişleme ilk kez 17. yüzyılda ortaya atılan ve 1970'li yıllarda Henry Kamen'in ünlü çalışmasıyla tekrar popüler bir tanımlama hâline gelen 1600'lerdeki "Demir Yüzyıl" döneminde durdu.[4] Avrupa'nın birçok noktasında patlak veren siyasi ayaklanmalar Kuzey Avrupa'nın büyük bir bölümünde baş gösteren demografik yavaşlama ve güneydeki altüst oluşla birleşti. "17. Yüzyıl Krizi" adı verilen bu vaka, Avrupa'daki ekonomik faaliyet merkezlerinin kalıcı bir şekilde Akdeniz'den Kuzeybatı Avrupa'ya kaymasıyla sonuçlandı.[5]

---

4. Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century* (New Haven ve Londra, 2013), xxii; Henry Kamen, *The Iron Century; Social Change in Europe, 1550–1660* (New York, 1971).

5. Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith, ed., *The General Crisis of the Seventeenth Century*, 2'nci baskı (Londra, 1997); H. R. Trevor Roper, "The General Crisis of the Seventeenth Century", T. Aston, ed., *Crisis in Europe 1560–1660* (Londra, 1965); Parker, *Global Crisis*.

İtalya ve İber Yarımadaları en iyimser ifadeyle ekonomik durgunluk, en kötümser ifadesiyle de bir gerileme dönemine girdi. Almanca konuşan Avrupa'da 17. yüzyılın ilk yarısında patlak veren savaşlar demografik ve ekonomik felaketlere yol açtı. Güney Hollanda ve buranın uluslararası antreposu olan Antwerp zaten daha 1580'li yıllarda yerini kuzey Hollanda'ya kaptırmıştı. 17. yüzyılda yükselişe geçen Amsterdam ise kıtada hayranlıkla izleniyordu. 18. yüzyıl, Kuzey Denizi'nin diğer tarafında, yani İngiltere'nin kuzeyiyle İskoçya'daki erken sanayileşen bölgelerde modern, kapitalist ekonomik büyümenin hızlanmasına tanık olundu.

Erken modern Avrupa ekonomisi homeostatik, yani kendini dengeleyen bir mekanizma olarak görüldüğünden, 18. yüzyıldaki sürekli ve yoğun büyümeyi ancak dengeyi bozan bir dış şok veya değişimi konu edinen birkaç ihtimalle açıklayabiliriz. Bunların ilki demografik rejimin dışarıdan bir etkiyle değişmesiydi. Toplumsal normlardaki değişmeler, bir şekilde doğurganlığı düşürerek toplumun Malthus'un öngördüğü nüfusun aşırı çoğalarak kırıma uğraması tehlikesinden kaçmasını sağlayabilirdi. İkincisi, Avrupa ticaretinin 15. yüzyıldan itibaren kendi coğrafi sınırlarının ötesine yayılmasının getirdiği ekonomik büyümeydi. Üçüncü ihtimal ise erken modern dönem Avrupası'ndaki genişleme ve daralma aşamalarını iklim değişikliğiyle açıklamaktı. Şimdi bu her birini tek tek inceleyelim.

DEMOGRAFİ

İngiliz nüfus bilimciler 1980'li yıllarda gerçekleştirdikleri çığır açıcı bir araştırmada, 16. yüzyılın ortalarıyla 19. yüzyılın başları arasındaki dönemde nüfus artış oranlarıyla gıda fiyatları ara-

sında yakın bir bağlantı bulunduğunu gösterdiler.[6] Ekonomik zorluk dönemlerinde doğurganlık düşüyordu. 1700'lerden önce demografik değişimi büyük ölçüde evlenme oranındaki düşüş belirlerken 18. yüzyılda kadınlardaki geç evlenme oranı belirleyici olmuştu. Yani bu iki etken doğum oranını düşürmüştü. Görünüşe göre bunun altında toplumsal yapı ve değişen zihniyet ikilisi yatmaktaydı. İngiliz ekonomisi erken dönemlerden itibaren (Hollanda dışındaki) Avrupalı komşularına göre tarımdan daha fazla iş gücü çekmekte ve bunları komşularına göre hizmet ve imalat sektörüne daha fazla yöneltmekteydi. Toplumda artan "bireyci-kolektivist" yönelim nedeniyle bireyler artık eskisi gibi geniş aile desteğine güvenemiyordu. 16. yüzyılın sonlarından itibaren yoksulluk yasaları üzerinden sağlanan kolektif sosyal destek ise büyük ölçüde yaşlılar ve hastalarla sınırlıydı.[7] Özetle, toplum doğum kontrolünü teşvik etmenin yollarını bulmuş ve sonuçta nüfus daima güya Malthusçu grafik tavanının altında kalmıştı.

Demografik değişiklikler Schofield'ın "toplumsal ideoloji" adını verdiği, demografik davranışı etkileyen olgudan kaynaklanmaktaydı. Sayısal eğilimleri açıklamanın tek yolu kültürel farklılıklar ve ailevi geleneklerdi. İngiltere örneğinde bu "toplumsal ideoloji", toplumu pozitif kontrol (*positive check*) mekanizmalarının lanetinden kurtaran Malthusçu önleyici mekanizmaları, (*preventive check*) yani açlık ve prematüre ölümünü devreye sokuyordu. Ancak Wrigley, Schofield ve diğerleri bu durumun aynı zamanda İngiltere ile Avrupa'nın geri kalanı arasındaki farkı

6. E. A. Wrigley, "Population History in the 1980s", *Journal of Interdisciplinary History*, XII (2) (1981), 207–226.

7. Roger Schofield, "Family Structure, Demographic Behaviour, and Economic Growth", John Walter ve Roger Schofield, ed., *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society* (Cambridge, 1989), böl. 8, birçok yerde.

da açıkladığını düşünüyorlardı. Diğer yerlerde, özellikle de güneyde "aileye öncelik veren" toplumsal oluşumlar bireylere daha az sorumluluk yüklüyordu. Yoksul genç yetişkinler istikrarsız koşullara rağmen aile kurabiliyor, doğurganlık oranlarını kritik seviyelere yükseltebiliyorlardı. Sayısal demografik araştırmayla ve muhtemel bir uyum alanı olarak aile birimine yakından bir bakışla, önceden yapılan daha determinist Malthusçu modellere potansiyel bir alternatif oluşturmak mümkündür. Bu yaklaşımlar Kuzeybatı Avrupa'nın modern öncesi durgunluktan çıkış sürecini açıklar gibi görünmektedir.

Demografi tarihçilerinin Avrupa'nın diğer kısımlarında gerçekleştirdiği ileriki araştırmalar, Avrupa nüfuslarının Malthusçu dinamikleri bir zamanlar sanıldığından daha fazla kontrol altında tuttuğu görüşünü büyük ölçüde doğrulamıştır. Fransızların demografik tutum olarak ekonomik döngü ve aşamalara İngilizlerden daha duyarlı olduğu ortaya çıkmıştır.[8] İspanya'daki son araştırmalar asıl sorunun yüksek değil, düşük nüfus olduğunu göstermektedir. Nitekim aynı durum doğu Avrupa'nın büyük bir bölümü için de geçerlidir.[9] Reis ve Palma, Portekiz nüfusunun aşağı yukarı iki yüz elli yıldır Malthusçu tavanın çok altında kaldığını söylemektedir.[10] Ancak bu konuda genel bir mutabakat yoktur. Örneğin Greg Clark, Avrupa ekonomisinin ancak İngiliz orta sınıf değerlerinin yayılması sayesinde kurtulduğunu öne süren en öz biçimiyle Malthusçu

8. David R. Weir, "Life under Pressure: France and England, 1670–1870", *Journal of Economic History*, 44 (1984), 27–47.

9. Carlos Alvarez Nogal ve Leandro Prados de la Escosura, "The Rise and Fall of Spain (1270–1850)", *The Economic History Review*, 66 (2013), 1–37.

10. Nuno Palma ve Jaime Reis, "Portuguese Demography and Economic Growth, 1500–1850", Venedik Warwick Üniversitesi'nde verilen Büyük Dönüşümü Açıklamak konulu konferansta (2014) sunulan yayınlanmamış tez çalışması.

yaklaşımı savunmaktaydı.[11] Fakat erken modern dönemin büyük bir bölümünde Avrupa'nın tamamında pozitif kontrolden çok, önleyici kontrolün etkili olduğu açıktır. Nitekim bu yeni demografik araştırmanın temel tespitini de doğrulamaktadır. Ama bu durum aynı zamanda, 18. yüzyılda Kuzeybatı Avrupa'daki demografik şablonların, muhtemelen Güney ve Doğu Avrupa'dan farklılık gösteren Kuzeybatı Avrupa'daki sosyal ve ekonomik eğilimleri açıklayacak kadar sarih olmadığı anlamına gelmektedir.

TİCARİ GENİŞLEME

15. yüzyılda Portekiz'in Batı Afrika kıyılarını keşfetmesi, 1492'den sonra Amerika kıtasıyla temas kurulması ve 1498'de Asya'ya doğrudan bir deniz yolunun açılmasıyla birlikte Avrupa ticareti temel olarak küresel bir mesele hâlini aldı. Dünya tarihçileri işte bu yüzden, Avrupa tarihini erken modern dönemden itibaren sadece kıtasal boyutuyla ele almanın tamamen yanlış değilse bile aldatıcı olacağını savunmaktadır. Eşitsiz mübadele ve Dünya Sistemleri teorileri ve hatta postkolonyel çalışmalar, Avrupa'daki ekonomik ve toplumsal gelişmelerin kaçınılmaz olarak küresel gelişmelerle birlikte ele alınması gerektiğine dikkat çekmektedir.[12] Avrupalıların Çinlilerden aldığı teknolojilerden Hint pamuklu dokuma ürünlerine ve Portekizlilerin Avrupa şehirlerindeki yoksul işçilere şeker üretmek için Fransız kolonisi Sainte-

11. Gregory Clark, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007).

12. A. G. Hopkins, *Globalization in World History* (New York, 2002); Jürgen Osterhammel ve Niels P. Petersson, *Globalization: A Short History* (Princeton, 2005).

Domingue'ye taşıdığı Afrikalı kölelere kadar değişen meta zincirleri okyanusların en ücra noktalarına ulaştı.[13] Bu zincirler Avrupa içindeki ve dışındaki güç yapılarını, tüketim alışkanlıklarını ve gıda ürünleri yelpazesini değiştirdi. Özgürlükle tutsaklık arasındaki farkı bunlar belirledi ve kıtaların ekolojik dengesini bunlar değiştirdi. Örneğin "Kolombiya Mübadelesi" olarak bilinen değiş tokuşla Avrupa'ya mısır ve patates getirilirken Amerika'ya da çok sayıda hayvan gönderildi.

Ancak tarihçiler Avrupa'nın Amerika, Afrika, Asya ve Okyanusya'ya doğru ticari ve emperyal genişlemesinin etkileri konusunda görüş ayrılıkları yaşamaktadır. Bazıları kazanımlar konusunda elde yeterli sayısal kanıt bulunmadığını ileri sürmektedirler. Diğer uçta ise emperyal yayılmanın Avrupa'nın yoksulluktan kurtulmasına yardımcı olduğu, ama buna karşılık dünyanın geri kalan büyük bir bölümünü sefalete mahkûm ettiği iddia edilmektedir.[14] Küresel tarihte Avrupa'nın Avrupa dışındaki etkileşimleri ve bunların etkileri üzerinde epey durulur. Ancak burada asıl önemli nokta, siyasal gücün ve sömürgeci yayılmanın, hatta Avrupa'nın ötesindeki hammaddeler, teknikler, iş gücü ve toprakla gerçekleştirilen basit ekonomik bütünleşmenin Avrupa'nın toplumsal ve ekonomik gelişimine ne kadar katkı sağladı-

---

13. Terence K. Hopkins ve Immanuel Wallerstein, "Commodity Chains in the World Economy Prior to 1800", *Review*, 10(1) (1986), 157–170; Sidney W. Mintz, *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History* (New York, 1985); Steven Topik, Carlos Marichal ve Zephyr L. Frank, *From Silver to Cocaine: Latin American Commodity Chains and the Building of the World Economy, 1500–2000* (Durham, NC, 2006).

14. Bu konudaki en belirgin iddia, Atlantik ötesi köle ticaretinin devasa nüfus kayıplarına neden olarak Afrika'da sonuçları yıllar sürecek bir geri kalmışlığa yol açtığı tespitidir. Ancak sayısal tarihçiler burada bile doğrudan bir bağlantı göstermekte zorlanmaktadır. Ewout Frankema ve Marlous van Waijenburg, "Structural Impediments to African Growth? New Evidence from Real Wages in British Africa, 1880–1965", *The Journal of Economic History*, 72 (2012), 895–926.

ğıdır. 18. yüzyılın son dönemlerinin Avrupa şehirlerine bir bakış yeni Atlas ve Pasifik ticaret dünyasının Avrupa'yı derinden değiştirdiğini gösterecektir. Başka türlü Glasgow, Liverpool, Bristol, Hamburg, Amsterdam, Nantes, Bordeaux, Bilbao ve Lizbon'un geçirdiği büyük değişim nasıl açıklanabilir ki? Avrupa'daki şehirleşme modelleri Atlantik Avrupa'sının yükselişinin ve Akdeniz ve Doğu Avrupa'da yaşanan nispi durgunluğun bir yansımasıydı.

Birçok tarihçiye göre emperyal yayılma "sömürge gelirlerini" Avrupa metropollerine çekme işlevi görmüştü.[15] İşgal edenlerle işgal edilenler arasındaki sistematik dengesiz güç ilişkisinden birçok sömürü biçimi ortaya çıkmıştı. Doğrudan yağma, toprağa el koyma, zorla çalıştırma ve orantısız vergilendirme gibi uygulamalar zaman içinde yapısal dengesizliklerle birleşmiş veya yerini bu dengesizliğe bırakmıştı. Çeperdeki sömürgeleri (ve eski sömürgeleri) düşük maliyetli hammadde ve gıda üretimine mahkûm eden bir küresel değiş tokuş biçimi yaratmışlardı. Bu sistem sömürgeleri sistematik biçimde üretimdeki teknolojik ilerlemelerin getirdiği kazanımların dışında tutuyordu.[16] Ancak bundan bütün metropoller yararlanamadı. Yeni Dünya sisteminden en kazançlı çıkanlar Britanya, Hollanda ve Fransa gibi çekirdekteki ülkeler oldu. Bir iddiaya göre Portekiz ve İspanya sonunda kendilerini, maden ithalatının birkaçına zenginlik, ama birçoğuna yoksulluk getirdiği bir yarı-sömürge, yarı-sömürge-

15. Andre Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age* (Berkeley, 1998); Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York, 1974).

16. Prebisch-Singer tezi adı verilen bu klasik formülasyon için bkz. Leandro Prados de la Escosura, "Terms of Trade and Backwardness: Testing the Prebisch Doctrine for Spain and Britain During the Industrialization", *Carlos III Depto de Historia Económica working paper* 94–46 (1994).

ci bir yarı-çeperde buldu.[17] Tarihçiler son zamanlarda Avrupa milletlerinin merkantilist politikalarını yeniden incelemeye tâbi tuttular ve en azından bazılarının, özellikle de Britanya'nın sistematik ticari kazançlar sağladığı sonucuna vardılar.[18]

16. yüzyıldan itibaren Atlantik sürecine bir zamanlar burjuvazinin yükselişi olarak adlandırılan derin sosyal dönüşümler ve gerçek ekonomik kazanımlar eşlik etti.[19] Tarihçiler sermayenin ticari seçkinlerin ellerinde birikmesinin, tarım dışı ekonominin gelişimi açısından hayatî önemde olduğunu söylemektedir. Buna göre tarım dışı ekonomi kentsel alanı dönüştürdü, daha gelişmiş ekonomik finansman yöntemlerini ortaya çıkardı ve bazılarına göre de bütün Avrupa'ya yayılan ön sanayinin yeni tür imalat sistemlerine yatırım yapan tüccara başlangıç sermayesi sağladı. Bir iddiaya göre ayrıca, Avrupa'daki kurumsal düzene daha az doğrudan bağlı olan kentli toplumsal kesimin etkinliğini artırdı. Bu anlatıma göre dünyaya küresel ölçekten bakan, rekabetçi içgüdülerle donatılmış ticari seçkinlerin yükselişi ekonomik ve toplumsal liderliğin Akdeniz'den Kuzeybatı Avrupa'ya geçişini kolaylaştırdı.

---

17. Vitorino Magalhães Godinho, *Estrutura da Antiga Sociedade Portuguesa* (Lisbon, 1975); Stanley J. Stein ve Barbara H. Stein, *Silver, Trade, and War. Spain and America in the Making of Early Modern Europe* (Baltimore ve Londra, 2000); José María Oliva Melgar, *El Monopolio de Indias en el Siglo Xvii y la Economía Andaluza. La Oportunidad Que Nunca Existió* (Huelva, 2004).

18. Nuala Zahedieh, *The Capital and the Colonies: London and the Atlantic Economy, 1660–1700* (Cambridge ve New York, 2010); Ronald Findlay ve Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007).

19. Guillaume Daudin, *Commerce et Prospérité: La France Au XVIIIe Siècle* (Paris, 2005); David Ormrod, *The Rise of Commercial Empires: England and the Netherlands in the Age of Mercantilism, 1650–1770* (Cambridge ve New York, 2003); Findlay ve O'Rourke, *Power and Plenty*; Stein ve Stein, *Silver*; Antonio Miguel Bernal, *España, Proyecto Inacabado: Los Costes / Beneficios Del Imperio* (Madrid, 2005).

Ancak sayısal araştırmalar bu konuda sağlam kanıtlar bulmada şaşırtıcı derecede sıkıntılar yaşadılar. Kentleşme oranlarıyla Atlantik ekonomisine açıklık arasındaki basit korelasyonlar "Atlantik avantajını" doğrular gibi görünmekteydi.[20] Ama bunun neden böyle olduğu sorusunun cevabı hâlâ yoktu. Başta Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (VOC) olmak üzere Avrupa ötesi ticarete yatırım yapan yeni şirketlerden bazılarının yatırımcıları yaklaşık bir kuşak boyunca olağanüstü kârlar elde etmişlerdi.[21] Fakat bugün birçok araştırma ortada çok az "aşırı kârlar" olduğunu ve üstelik bunların da kısa ömürlü olduğunu göstermektedir. Asya ticareti için doğruydu bu, hatta Amerikan ticareti için de doğruydu. Dahası, belli dönemlerde (nakledilen insanları satın alan plantasyonlar hariç) köle ticareti bile çok kârlı değildi.[22] Ayrıca Atlas ve Pasifik'in karşı yakasındaki pazarlar fiyatlar (ve tabii ücretler) açısından kolayca değişemeyecek kadar birbirinden kopuktu. Ekonomik açıdan okyanus ticaretinin her iki tarafında da fiyatların birbiriyle uyumlu olması gerekiyordu. Yani Asya'da biber fiyatları yükseliyorsa Lizbon'da da yükselmeliydi. O'Rourke ve Williamson kıtalararası ticaret arttığı hâlde, 19. yüzyıldan önce böyle bir bütünlüğe dair

---

20. Daron Acemoğlu, Simon Johnson ve James Robinson, "The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth", *American Economic Review*, 95(3) (2005), 546–579.

21. Oscar Gelderblom, Abe de Jong ve Joost Jonker, "The Formative Years of the Modern Corporation: The Dutch East India Company VOC, 1602–1623", *The Journal of Economic History*, 73 (2013), 1050–1076.

22. Jan de Vries, "The Limits of Globalization in the Early Modern World", *Economic History Review*, 63(3) (2010), 710–733; Jeremy Baskes, *Staying Afloat: Risk and Uncertainty in Spanish Atlantic World Trade, 1760–1820* (Stanford, 2013). İspanyol monarşisi tarafından tüccarlara denizaşırı İspanya topraklarında köle satma hakkı veren *asientoların* satışının bile düşük kârlar getirdiği görülmektedir. Buna karşılık İngiliz ve Fransız köle tüccarları 18. yüzyılda hayli kâr etmişlerdi.

fazla bir bulguya rastlamamışlardı, oysa diğer araştırmacılar bu görüşte değildi.[23]

Yeni uzun mesafeli ticaretin Avrupa'da toplumsal ve ekonomik değişime katkıda bulunduğunu gösteren bir dizi muhtemel kanıt şaşırtıcı biçimde iç içe geçmiş görünmektedir. Bu etkiyi en iyi kökten değişen tüketim davranışlarında ve maddi kültürde görmek mümkündür.[24] Sydney Mintz'in "uyuşturucu gıdalar" olarak adlandırdığı şeker, çay, kakao, tütün ve kahve ithalatı 16. yüzyılın başlarında ciddi şekilde artmıştı.[25] 16. yüzyılda şeker neredeyse ulaşılmaz bir maddeydi. 1780'lerdeyse her Avrupalı yılda ortalama 2 kilogram şeker, 450 gram kahve ve aynı miktarda tütün tüketiyordu. Ama tüketim Avrupa'da bölgeden bölgeye büyük değişiklikler gösteriyordu. İngilizler çoktandır o ünlü tatlıya düşkünlükleriyle bilinir olmuştu ve kişi başına 9 kilogram şeker tüketiyorlardı. Bunun büyük bir kısmı her yıl içilen 680 gram çayı tatlandırmak için kullanılıyordu. Hollandalılar bu miktarın yarısı kadar şeker tüketiyordu ve bunun büyük bir bölümüyle kişi başı yaklaşık 3 kilogram kahveyi tatlandırıyorlardı. 17. yüzyıl İspanyasını an-

23. Kevin H. O'Rourke ve Jeffrey G. Williamson, "When Did Globalisation Begin?", *European Review of Economic History*, 6(1) (2002), 23–50; Kevin H. O'Rourke ve Jeffrey G. Williamson, "Once More: When Did Globalisation Begin?", *European Review of Economic History*, 8 (2004), 109–117. Metodoloji eleştirisi için bkz. Dennis O. Flynn ve Arturo Giráldez, "Path Dependence, Time Lags and the Birth of Globalisation: A Critique of O'Rourke and Williamson", *European Review of Economic History*, 8 (2004), 81–108. En azından O'Rourke ve Williamson'ın tanımladığı şekilde bir dönüşüm olduğuna dair bulgular için bkz., Regina Grafe, *Distant Tyranny. Markets, Power and Backwardness in Spain 1650–1800* (Princeton, 2012), 92.

24. Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain* (Oxford, 2005).

25. Wolfgang Schivelbusch, *Tastes of Paradise. A Social History of Spices, Stimulants and Intoxicants* (New York, 1993); Mintz, *Sweetness*.

latan kitaplar yarı mahcup bir dille patronun vereceği ziyafet için satın alınan kakaodan söz ediyordu. 18. yüzyıla gelindiğinde artık kakaodan üstü kapalı ifadelerle söz etmek gerekmiyordu.[26]

Avrupa'da toplumsal ve maddi hayat yavaşça, ama derinden değişmekteydi. Şehirlerde kahvehaneler, alkol kokusu sinmiş hanlara tütün dumanıyla kaplı, ama ağırbaşlı alternatifler oluşturmaktaydı. Yani Avrupalılar biraz da hijyenik olmayan ortamlarda suyu tüketmeyi kolaylaştıran alkolsüz sıcak içecekler sayesinde daha az alkol kullanmaktaydı.[27] Ancak kahvehaneler de şehirden şehre ekonomik ve sosyal farklılıklar gösteriyordu. Londra Lloyd'u iş ilişkilerini kahvehaneden yürütmeye tercih eden deniz ticareti sigortası simsarlarına özel bir köşe ayırmıştı. Artık en mütevazı evde bile yeni sıcak içeceklerde kullanılan kap kacak yani çaydanlık veya *çikolata cezveleri* bulunuyordu.[28] İngiliz burjuvazisinde son moda pamuklu basmalar sosyal statü aracı hâline gelirken Çin ipeği Manila'dan Mexico City'ye ve Sevilla'ya kadar her yerde rafine zevkin göstergesi olmuştu.[29]

Peki, gündelik yaşamdaki bu niteliksel değişimlerin toplumsal alanda bir ekonomik yansıması olmuş muydu? Costa, Palma ve Reis erken modern dönemde imparatorluğun, Avrupalı işçilerin reel ücretlerine yaptığı katkıyı ele aldıkları yenilikçi bir

---

26. Grafe, *Distant Tyranny*.

27. John Burnett, *Liquid Pleasures. A Social History of Drinks in Modern Britain* (Londra ve New York, 1999).

28. Marcy Norton, *Sacred Gifts, Profane Pleasures: A History of Tobacco and Chocolate in the Atlantic World* (Ithaca, 2008).

29. José Luis Gasch-Tomas, "Global Trade, Circulation and Consumption of Asian Goods in the Atlantic World. The Manila Galleons and the Social Elites of Mexico and Seville (1580–1640)" (Doktora Tezi, Avrupa Üniversitesi Enstitüsü, 2012).

araştırmada, Grafik 1.1'e de yansıyan hayli farklı trendlerden söz etmektedir.[30]

Örneğin, modern dönemdeki tahayyüllerin aksine, 16. yüzyıldaki Asya ticareti Portekiz'in yerel ekonomisine çok az yarar sağlamıştı.[31] Fransa'ya ise erken modern dönemde ya hiç ya da pek az göstermişti. Grafikte Fransa'yı temsil eden eğri X ekseniyle neredeyse hiç çakışmamaktadır. İspanyol vasıflı işçilerinin kazançları da düşüktü. Bu ilk bakışta hayli şaşırtıcı görünmekle birlikte, İspanya'da maliyet ve kârların birbirini neredeyse ortadan kaldırdığı tespitini doğrular gibidir.[32] Sömürge ticareti nedeniyle Hollanda'da vasıflı işçi ücretleri hayli yüksekti, ancak sömürge ticaretinden gelen bu katkı 18. yüzyılın sonlarına doğru durmuştu. Aşağı yukarı tam da aynı tarihlerde İngiliz vasıflı işçilerin imparatorluk ticaretinden elde ettiği kazanımlarsa âdeta patlama yapmıştı.

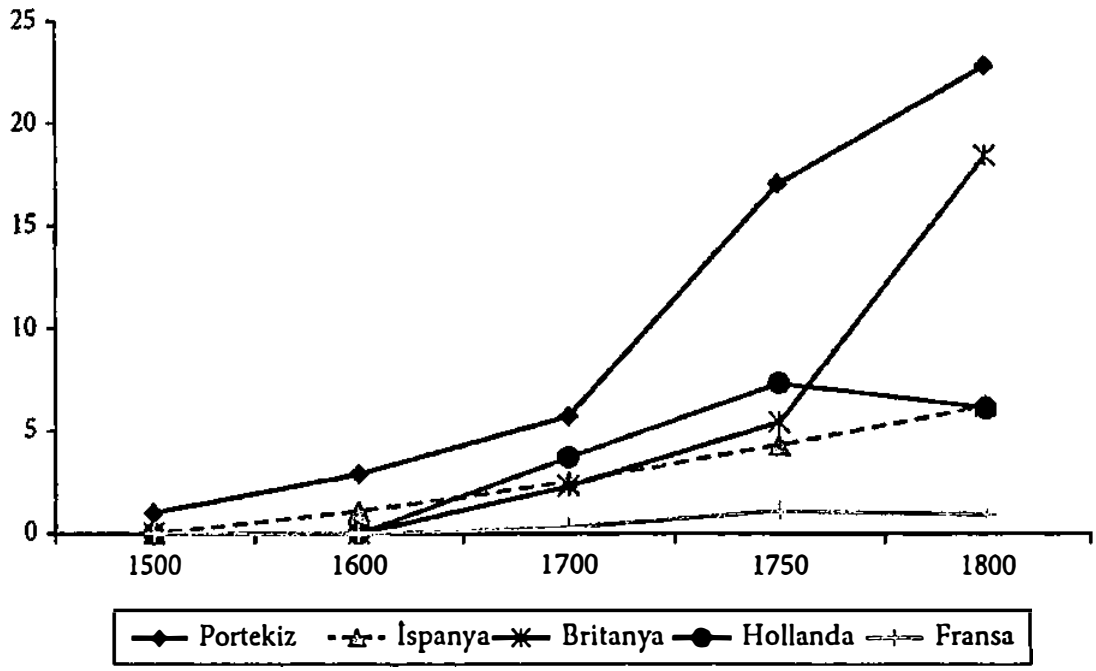
Sürprizler bunlarla sınırlı değildi. 18. yüzyılda Portekizli vasıflı işçilerin reel ücretleri Brezilya'nın yokluğunda elde ettiklerinden dörtte veya beşte bir daha fazlaydı. Ancak Brezilya'daki altına hücum ve külçe gümüş madenciliği Portekiz'e çok az katkıda bulunmuştu (İspanyol gümüş madenciliğinde de aynı şey olmuştu). Buna karşılık Portekizce konuşan Afrika ülkelerindeki en büyük değer yaratma kaynağı plantasyonlardı. Ancak bu sö-

30. Nuno Palma, "Sailing away from Malthus: Intercontinental trade and European economic growth, 1500–1800", *Cliometrica*, 1–21, ve Leonor Freire Costa, Nuno Palma ve Jaime Reis, "The Great Escape? The Contribution of the Empire to Portugal's Economic Growth, 1500–1800", *European Review of Economic History*, 19 (2015), 1–22. Analiz, kişi başına düşen sömürge ticareti ve bunun reel ücretlere yansımasıyla ilgili değerlere dayanmaktadır. Burada yaygın olarak kullanılan karşılaştırmalı istatistik analiz yerine dinamik bir modelleme yaklaşımı kullanılmaktadır.

31. Costa, Palma, ve Reis, "The Great Escape?".

32. Bartolomé Yun Casalilla, *Marte Contra Minerva: El Precio del Imperio Español, c. 1450–1600* (Barselona, 2004); Bernal, *Proyecto Inacabado*.

mürü, 18. yüzyılda İngiltere veya Hollanda'ya göre hayli düşük olan Portekiz'deki reel ücretleri gerektiği kadar yukarı çekmeye yeterli değildi. Başka bir şekilde ifade edecek olursak: Portekizli vasıflı işçiler Brezilya'daki sömürü sayesinde daha fazla tüketebiliyordu; ama buna rağmen erken modern dönemin büyük bir bölümünde durumları Kuzeybatı Avrupalı emsallerinden çok kötüydü. Portekiz ve Hollanda gibi nispeten küçük metropol ekonomilerinde sömürge ticaretinin potansiyel etkisi büyük metropollere göre kesinlikle daha fazlaydı. Ama bu etki Avrupa'da 18. yüzyılda başlayan ekonomik farklılaşma trendlerini tersine çevirecek kadar güçlü değildi.

Grafik 1.1 Vasıflı işçilerin aldığı reel ücretlerin imparatorluklar dönemindeki payları, 500-1800 Kaynak: (Costa, vd. 2013)

Uzun mesafeli ticaretin artmasının rolünü, sömürge yaklaşımından farklı bir biçimde de ele almak mümkündür. Kenneth Pomeranz, Avrupa'daki yaşam standartları ve ekonomik büyümeyle Çin arasındaki "Büyük Ayrışma"yı ele alan epey iddialı ki-

tabında, 18. yüzyılın sonlarında Avrupa'nın Asya'nın en gelişmiş bölgelerinden daha ileri olmadığını söylüyordu.[33] Ayrıca Avrupa'nın Yangtze bölgesini ele geçirmesinin altında, ticari genişlemenin getirdiği denizaşırı "hayalet alan" (*Ghost acreage*) kavramının yattığını savunuyordu. Tezi hayli ilginçtir: Gıda ve hammadde ihtiyacını kıta dışından karşılamayı başaran Avrupa toplumları ekonominin diğer sektörlerine yatırım yapıyordu. Daha basit bir ifadeyle söyleyecek olursak, Avrupa'yı giydirecek yün için gereken koyunların yetiştirileceği toprak artık daha yüksek katma değerli amaçlar için kullanılıyordu. Pamuklu kumaş ithalatı beklenmedik bir nimetti. Avrupa şeker, pamuk ve benzeri "sömürge" ürünleri sayesinde, durgunluğu nüfusu kontrol ederek değil "sanal" tarım arazilerini genişleterek aşma şansı yakalamıştı.[34]

Erken modern dönem Avrupa'sındaki ticari ve emperyal yağmacılığın yarattığı etki basite kaçan sömürü modelleriyle açıklanamayacak kadar karmaşıktır. Daha az şanslı çağdaşlarının, Asya'daki baharat ticaretinden zengin olan Alman Hansa Birliği'ndeki 16. yüzyıl tüccarlarına verdiği adla, Avrupalı bazı *Pfeffersäcken*'in, yani biber çuvalcılarının elinde aslında inanılmaz bir servet birikmişti. Fakat emperyal ve ticari genişlemeyi, Avrupa'da ekonomik büyümeye ve piyasa yönelimli bir topluma dönüştüren doğrudan bir mekanizma arayışı kesin cevaplardan pek yeni soru işaretleri yaratıyordu. Metropoller açısından bakıldığında, Britanya'daki merkantilist faaliyetlerin Fransa'daki faaliyetlere göre daha kârlı olduğu görülmektedir. Yine, Hollanda Batı Antiller Şirketi gibi bazı şirketler fena şekilde tökezleseler de 16. yüzyıl Portekiz ve İspanyasının lonca sistemine dayalı em-

33. Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence. China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000).

34. Giorgio Riello, *Cotton: The Fabric That Made the Modern World* (Cambridge, 2013).

peryal ticaret sistemleri, Hollanda ve Britanya'nın anonim şirketlerinden daha az kârlıydı.[35] Altın ve gümüş çağdaşların hayal gücünü zenginleştirse de metropol ekonomisine katkıları nispeten daha az olmuştu.

Ayrıca, Avrupalı olmayan gıdaların, tekstil ürünlerinin, baharatların ve sanat eserlerinin Avrupalı tüketicilerinin hayatları da hayal bile edilemeyecek kadar değişmişti. Ticari genişleme Avrupa ekonomisindeki bazı sınırlamaları gevşetmiş ve kentleşme sürecini hızlandırmıştı. Toplumsal değişime gelirin yeniden dağıtımı eşlik ediyordu, üstelik bu yeniden dağılım sadece ticari sınıfların lehine de olmuyordu. En verimli ürünleri kullanmak suretiyle tarımsal üretimde uzmanlaşma yeteneği de tarımsal değer yaratmaktaydı. Ancak iktisadi bir tarihsel perspektiften bakıldığında, etki en fazla dinamik ve kendi kendini güçlendiren uzmanlaşma sürecinde görülmektedir. Bu süreç ayrıca Avrupa'daki üretim ve tüketim alanlarında yaşanan sosyokültürel değişikliklerle desteklenmektedir. Basit sömürü uzun vadede fazla bir şey ifade etmiyordu. Avrupa'nın Akdeniz üzerinden Atlas, Hint Okyanusu ve Büyük Okyanus'la yürüttüğü ticaretin genişlemesi de aynı şekilde uzun vadede önemli değildi. Akdeniz ticaretinin tamamen çöktüğü şeklindeki eski resim de değişmişti. Akdeniz ticareti 17. ve 18. yüzyıllarda giderek Atlas Okyanusu ve ötesindeki ticaretle iç içe geçmişti. Bu ticaretin nispeten yavaş genişlemesinin altında pazarların daha 16. yüzyılda epeyce derinleşmiş olması yatmaktaydı.[36]

---

35. Henk den Heijer, *De Geschiedenis van de WIC* (Zutphen, 1994); Oscar Gelderblom and Joost Jonker, "Completing the Financial Revolution: The Finance of the Dutch East India Trade and the Rise of the Amsterdam Capital Market, 1595–1612", *Journal of Economic History*, 64(3) (2004), 641–672; Ann M. Carlos, Nathalie Moyen ve Jonathan Hill, "Royal African Company Share Prices During the South Sea Bubble", *Explorations in Economic History*, 39 (2002), 61–87.
36. Cenova'nın Amerika ticaretindeki yeriyle ilgili ilginç bir analiz için

Genel olarak erken modern olarak adlandırılan dönemde ekonomik, sosyal ve siyasal bir dönüm noktasından söz edeceksek eğer, bunun için en iyi aday 17. yüzyıl olacaktır. Daha önce görülmedik kadar çok ve büyük ölçekli siyasal çekişmeler, ayaklanmalar ve savaşlara sefalet, açlık ve ölüm eşlik ediyordu. Demografik genişleme kıtanın birçok yerinde durgunluğa ve gerilemeye dönüşmüştü. En azından 16. yüzyılın son on yılından beri toplumsal ve ekonomik gerginlik işaretleri gözlenmekteydi. 17. yüzyılın ortalarında Britanya Adaları'nı iç savaş ve devrim rüzgârı sarmıştı. Otuz Yıl Savaşları'nın tarafları Almanca konuşan topraklardan geriye yakılıp yıkılmış manzaralar bırakmışlardı. Nüfusun yaklaşık üçte biri savaşta ve ona eşlik eden açlık ve salgınlarda hayatını kaybetmişti. Tam Vestfalya Barışı (1648) imzalanmıştı ki bu kez Fransa'da Fronde isyanları patlak verdi. Portekiz, Katalonya ve Napoli, İspanya Habsburglarına karşı ayaklandı. Birçok tarihçiye göre bu ve benzeri ayaklanmalar –Geoffrey Parker sadece 1635 ile 1666 yılları arasında yirmi dört ayaklanma saymıştı– "Genel Bir 17. Yüzyıl Krizi"nin işaretleriydi.[37]

17. Yüzyıl Krizi üzerine yapılan araştırmalar esasen bir dizi meseleye cevap getirmekteydi. Marksist bakış açısından, feodalizmin çöküşünün tohumları yine bizzat feodalizm tarafından atılmıştı ve 17. yüzyıldaki ekonomik çöküş de nihai siyasal değişime giden o sürecin parçasıydı. Feodal sömürüye, feodal üretim

---

bkz. Alejandro Garcia Monton, "Génova Y El Atlantico (c.1650–1680). Emprendedores Mediterraneos Frente al Auge del Capitalismo del Norte" (Doktora Tezi, Avrupa Üniversitesi Enstitüsü, 2014).

37. Trevor Aston, ed., *Crisis in Europe, 1560–1660* (Londra, 1965); Geoffrey Parker ve Lesley Smith, ed., *The General Crisis of the Seventeenth Century* (Londra, Henley ve Boston, 1978); Parker, *Global Crisis*, xix.

araçlarının küçük yarıcılara geçmesine veya daha geniş çaplı bir ekonomik kriz değerlendirmesine vurgu yapılmasına bakılmaksızın en çok kabul gören görüş, Avrupa devletlerinin genişlemesinin sonucunda bir dizi "dağılım krizi" yaşandığıdır. Avrupa monarşilerinde ve şehir devletlerinde idari yapı genişleyip karmaşıklaştıkça devleti ve onun askeri faaliyetlerini finanse etmek için getirilen vergiler soylular, şehirli rantiye sınıfı ve küçük üreticiler arasında tepkiye yol açtı.[38] Bu durum medeni ve sınıfsal hak mücadelesini tetikledi, soylular ve Kilise kendi ayrıcalıklarının peşine düştü ve sonuçta Avrupa'nın farklı yerlerinde farklı sosyopolitik dengeler oluştu.[39] Ancak "genel kriz" etiketi altında toplanan bu farklı ihtilaflarla ilgili araştırmalar, aynı zamanda, sosyopolitik çatışmaların çoğu zaman olduğundan daha büyük bir felaketle sonuçlandığını göstermekteydi, zira bu çatışmalar tarımsal krizlerle çakışmaktaydı.

Bu da sert geçen kışlar, yaz mevsimlerinin soğuk geçmesi ve tarımsal krizler gibi doğrudan doğadan kaynaklanan krizlerin de bu sorunda kısmi bir rol oynayıp oynamadığı sorusunu gündeme getirmekteydi. 17. yüzyılın "Küçük Buz Çağı" olarak adlandırılan dönemde sıcaklıklar tahminlere göre ortalama 1 santigrat derece düşmüştü. Daha önemlisi, muhtemelen art arda gelen "*el niño*" etkileriyle bağlantılı olağandışı küresel hava döngülerinin beraberlerinde daha uç hava olayları getirdikleri düşünülmektedir. Geoffrey Parker kısa bir süre önce, nüfusun daha yoğun olduğu bölgelerde meydana gelen nispeten küçük iklim değişiklik-

38. Niels Steensgaard, "The Seventeenth-Century Crisis", Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith, ed., *The General Crisis of the Seventeenth Century* (Londra, Henley ve Boston, 1978); Stephan R. Epstein, *Freedom and Growth: The Rise of States and Markets in Europe, 1300–1750* (Londra, 2000), böl. 3.

39. Sheilagh C. Ogilvie, "Germany and the Seventeenth-Century Crisis", *The Historical Journal*, 35 (1992), 417–441.

lerinin, buğday gibi karbonhidrat yönünden zengin ana ürünlere olan aşırı bağımlılık nedeniyle şiddetlendiğini söylüyordu. Tahıl arzındaki küçük daralmalar fiyatlarda aşırı yükselmelere yol açabiliyordu, çünkü talep esnek değildi. Gıda fiyatları ne kadar yükselirse yükselsin, insanların güçleri yettiği kadar satın almaktan başka bir seçeneği yoktu. Bunun sonucunda yaşanan kalori alımındaki azalma, nüfusun ağır bedensel emek gerektiren işleri yapmasını engellerken hastalıklara yatkınlık daha da artıyordu.[40]

Parker doğal felaketin demografik, ekonomik ve toplumsal bir yıkıma yol açtığını söylerken ihtiyatlı davranmaktadır, zira burada "dinî ve siyasi liderlerin yanlış politikalarının da" rol oynama ihtimali hesaba katılmaktadır.[41] Nitekim, Prusya'nın doğu topraklarında, Mecklenburg, Pomeranya ve Brandenburg'ta yaşanan durum tam da buydu. Büyük toprak sahipleri aşırı boyutlara varan demografik küçülme karşısında köylülerin hareket serbestisini kısıtlamışlardı. Böylece serflik sistemini daha da pekiştirmişler, erken modern dönemde Doğu Avrupa'nın büyük bir bölümünde tarımsal gelişmeyi ve kentleşmeyi kısıtlayan bir "İkinci Serflik"e yol açmışlardı.[42] Ancak bu ölçekte bir nüfus kaybı aynı zamanda daha az şehirleşme, daha az eğitim merkezi kalması ve zanaat becerilerinin kaybedilmesi demekti.

Hollanda Altın Çağı'nın tablolarıyla manastırların ondalık vergi kayıtları kötü havaya dair anekdotlarla doludur. Fakat Küçük Buz Çağı tezi en azından iki açıdan tartışmalıydı. İlk olarak, iktisat tarihçileri tarafından gerçekleştirilen araştırmalar, 17. yüzyılın büyük bir bölümünde görülen düşük sıcaklık döngüsünün, iklim araştırmasında kullanılan standart teknik-

40. Parker, *Global Crisis.*

41. Parker, *Global Crisis*, 25.

42. Tracy K. Dennison, *The Institutional Framework of Russian Serfdom* (Cambridge ve New York, 2011).

lerin kazara yol açtığı istatistiksel bir yanılsama olabileceğini göstermektedir.[43] Kelly ve O'Grada yıllık hava gözlemlerine göre 17. yüzyılda sıra dışı bir şey olduğunu gösteren bir kanıt bulunmadığını ortaya koymuşlardı. Aslında hava dalgalanma eğilimlerinin sadece 19. yüzyılın sonlarından sonra uzun vadeli dengelerden sistematik bir sapma gösterdiği görülmektedir. Bu ikili modern dönemde yaşanan küresel ısınmanın bir gerçek olduğunu, buna karşılık 17. yüzyıldaki ekonomik altüst oluş gerçek olsa da Küçük Buz Çağı iddiasının doğru olmadığını söylemektedir. Hatta gerçek bunun tam tersi olabilirdi: Savaşın getirdiği yıkım ve toplumsal çatışmalar toprağa ne kadar darbe vurmuşsa dönemin insanları da kış mevsimlerinin etkilerini o kadar sert hissetmişlerdi. Eldeki bulgular 17. yüzyılda bugünkü bilimsel ölçütlere göre bir iklim değişikliği olmadığını söylese de arada bir tekrarlayan kötü kava döngülerinin bir dizi kriz yaratmış olması pekâlâ muhtemeldir.

İkinci olarak, hava dalgalanmalarıyla ölüm oranları arasındaki bağlantıya ilişkin apaçık kanıtlar olmadığı gibi bu konu geniş çapta tartışılmıştır. Yüksek tahıl fiyatlarının genelde yüksek ölüm oranlarına yol açtığı vaki olmakla birlikte, İngiltere'deki bulgular 17. yüzyılın yaklaşık ortalarından itibaren bu ilişkinin zayıfladığını göstermektedir. Kesin olmamakla birlikte bunun altında ciddi şekilde artan refah düzeyiyle, Reformasyon döneminde oluşturulan dinî yardımlaşma sisteminin ardından çıkarılan yoksulluk yasasının yatıyor olması mümkündür. Diğer bir ihtimal de giderek iç içe geçen pazarlarda bir ürünün

43. Kelly ve O'Grada iklim araştırmasında standart olan yirmi beş yıllık ortalamaların, Slutsky Etkisi nedeniyle, 17. yüzyıldaki normal dalgalanmayı hatalı biçimde sıra dışı gibi gösterdiğini söylemektedir. Morgan Kelly ve Cormac O'Grada, "The Waning of the Little Ice Age", *Journal of Interdisciplinary History*, XLIV (2013), 301–325.

yerine başka bir ürünü koymanın kolaylaşmış olmasıydı. Yani yoksullar bulunamayan bir tahılın yerine başka bir alternatif bulabiliyordu. Bu noktada tarihçilerin, yoksulların temel gıda ürünlerine olan bağımlılığını aşırı abarttığına dair bulgular mevcuttur. Erken modern Avrupa'da hanelerin genelde geçim sıkıntısı içinde bulunduğu şeklindeki daha geleneksel varsayım doğrultusunda, birçok toplum ve iktisat tarihçisi, yoksul hanelerin, gelirlerinin dörtte bir ilâ beşte ikilik bir bölümünü ekmeğe harcadığını düşünmektedir. Ancak bir İspanyol araştırmacı 17. yüzyıl başlarında bir grup haneyle yaptığı "görüşme"den sonra gerçek miktarın yüzde 15'in üzerine çıkmadığı sonucuna varmıştı.[44] Özetle bu dönemde beslenme düzeninin çok daha farklı olması ve hanelerin hasadın kötü olduğu dönemleri daha kolay atlatmış olmaları muhtemeldir. Aynı şekilde Hollandalı araştırmacılar da tahıl fiyatlarıyla Malthusçu pozitif kontrol arasında zayıf bir ilişki tespit etmişlerdi. Hollanda ve İngiltere örneklerinde yükselen tahıl fiyatlarından en çok etkilenenlerin, ülkenin en şehirleşmiş ve ekonomik açıdan en gelişmiş bölgelerinde yaşayanlar olduğu görülmektedir.[45] Bu da hava koşulları, tarımsal üretim, din ve sosyal yardım kurumları, kuvvetlenen devletler, temel gıda fiyatları ve refah düzeyi arasındaki karmaşık ilişkinin diğer bir kanıtı olmaktadır.

---

44. José Luis Sureda Carrión, *La Hacienda Castellana y los Economistas del Siglo Xvii* (Madrid, 1949), 209.

45. Morgan Kelly ve Cormac O'Grada, "Living Standards and Mortality since the Middle Ages", *The Economic History Review*, 67(2) (2014), 358–381; Leo Noordegraaf and Jan Luiten van Zanden, "Early Modern Economic Growth and the Standard of Living: Did Labour Benefit from Holland's Golden Age", Karel Davids ve Jan Lucassen, ed., *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge, 1995), 410–438.

Erken modern Avrupa'daki demografik dağılımlar, ticari ve emperyal genişleme ve az önce ele alınan iklim değişikliği gibi çoğunlukla dış kaynaklı sosyoekonomik değişim sebepleri kesinlikle önemliydi. Ancak son araştırmalardan çıkan temel sonuç şu şekildeydi: Bunları modern öncesi dengeli bir toplumdan çıkış yolu olarak görenler kesinlikle yanlış bir noktadan yola çıkıyordu. Daha sonra da görüldüğü gibi, büyük ölçüde durağan bir erken modern Avrupa ekonomisi öğretisi yanlıştı. Ekonomik eğilim ve döngülere demografik uyum sağlama çabasının başlangıçta düşünüldüğünden çok daha yaygın olduğu ortaya çıkmıştı. Bu da daha yoğun bir nüfusa uygun toplumsal formasyonlara yer açıyordu. Avrupa yayılmasının tüketim tarafındaki etkisi yeni mal üretiminde olduğundan daha fazlaydı. İnsanlar daha çeşitli ve nihayet daha ucuz ve lüks mallar tüketebiliyorlardı, fakat bu temel insani refah düzeyi açısından da mutlaka daha iyi durumda oldukları, yani daha uzun bir sağlıklı ömür geçirdikleri anlamına gelmiyordu. Erken modern dönemde kötü hava olayları nedeniyle zaman zaman yerel ve bölgesel kıtlıklar yaşanıyordu. Ancak ani gıda sıkıntılarının meydana geliş sıklığı ve yoğunluğu giderek azalmaktaydı. Fakat bunun nedeni sıcaklıkların artması veya nüfusun azalması değildi. Pazarların giderek daha fazla bütünleşmesi sayesinde belli bir yerde yaşanan kıtlık başka bir yerden veya alternatif ürünlerle telafi edilebiliyordu. Tarihçiler Jan de Vries'ın "erken modern dönem tarihçilerinin isyanı" adını verdiği süreçte, erken modern Avrupa toplumlarının, aralıklı olsa da ve zaman zaman tersine dönse de ciddi bir büyüme gösterdiğini teslim etmektedir.[46]

46. Jan de Vries, "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution", *Journal of Economic History*, 54(2) (1994), 249–270.

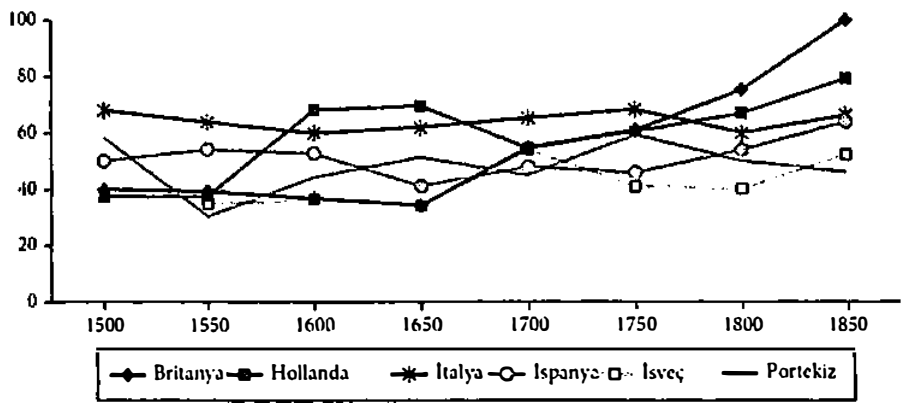
Bu genişleme potansiyeli, mevcut tarım arazilerinin ve durağan teknolojinin erken modern ekonomileri sınırlanmasından çok bu ekonomilerin verimsiz olmasından kaynaklanıyordu.[47] Demografik veya başka türlü olacak biçimde bir tür aşılamaz tavan kavramı; *ancien régime*'i feodal toplumsal oluşumların arasına sıkışmış, sabit ve durağan bir şekilde algılamanın sonucudur. Aynı zamanda bu algılamanın ideolojik ikizi olan güçlü ve düzenleyici devletler, aydınlanmış yurttaş ve ileri teknolojinin bir araya gelmesiyle toplumu bu feodal yapılardan kurtaran bir modernite anlayışının somutlaşmış biçiminin bir sonucudur. Son araştırmalar kişi başına üretim miktarının uzun süre yıllık %0,5 ile %1 arasında artabileceğini, hatta arttığını göstermektedir. Rakam hiç de etkileyici görünmemektedir, ancak bir ekonomi bu oranlarla yüz ya da yüz elli yıl gibi bir zamanda pekâlâ ikiye katlanabilmektedir. Sorun hiçbir ekonomik genişleme olmaması değil, 19. yüzyıldan önce sürecin aralıklarla tekrarlanması ve zorunlu olarak değilse bile potansiyel olarak tersine dönme eğilimi göstermesiydi. Ki bu da tarihsel açıklama arayışını baş aşağı çevirmektedir: Geleneksel toplum ve iktisat tarihçileri Avrupa'nın bazı bölgelerinin dengeleme sistemi boyunduruğundan nasıl kurtulduğunu araştıradursun, altta yatan yavaş büyümenin bir dizi nedenle, farklı yerlerde ve farklı zamanlarda tersine döndüğü artık kesin olarak belirlenmiştir.[48]

1.2 numaralı grafik Avrupa genelindeki kişi başına üretim eğilim ve döngülerinden çok, ülke sayısı kadar farklı eğilim ve

47. Ayrıntılı tartışma için bkz. Grafe, *Distant Tyranny*, böl. 7.

48. de Vries, "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution", 253. Yeni bir değerlendirme için bkz. Jan Luiten van Zanden, "The 'Revolt of the Early Modernists' ve the 'First Modern Economy': An Assessment", *Economic History Review*, 55(4) (2002), 619–641.

döngü olduğunu göstermektedir. Proto-ulus devletleri ve birden fazla yönetimden oluşan bölgeleri de göstererek bu grafiğin zaten kendi kendini basitleştirdiğini söylemek gerekir. 1600'lerde Güney Avrupa'nın (ciddi) bir durgunluğa girdiği, buna karşılık Kuzeybatı Avrupa'da genişleme yaşandığı şeklindeki geleneksel genelleme doğru olmakla birlikte, Kuzeybatıyı tek bir paradigma olarak ele alırken Hollanda ile İngiltere'deki hızlı genişleme süreçlerinin arasında yüz yıllık bir zaman farkı bulunduğunu unutmamak gerekmektedir.[49] Bu tespit ayrıca, İtalya'nın 17. yüzyılla 18. yüzyılın ilk yarısında, İspanya'nın 17. yüzyılın ortalarıyla 19. yüzyılın ilk yarısı arasında ve Portekiz'in 16. yüzyılla 17. yüzyılın ortaları arasında ve daha sonra 18. yüzyılın ikinci yarısında ılımlı bir büyüme yaşadığı gerçeğini de göz ardı etmektedir.[50] Kuzeydeki İsveç ve Norveç, Almanca konuşan bölgeler gibi benzer bir büyüme ve daralma döneminden geçmiş görünmektedir.

Grafik 1.2 1500-1850 yılları arasında bazı Avrupa ülkelerinde kişi başına üretim.
Kaynak: Palma ve Reis, 2014

49. Jan de Vries ve Ad van der Woude, *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815* (Cambridge, 1997); Robert C. Allen, *Enclosure and the Yeoman* (Oxford, 1992).

50. Ayrıntılı bilgi için bkz. Paolo Malanima, "Measuring the Italian Economy, 1300–1861", *Rivista di storia economica*, 3 (2003), 265–296; İspanya için, Alvarez Nogal ve Prados de la Escosura, "Rise and Fall".

Bu genişleme döngülerinin sonuçları da olmuştu. Grafik 1.3'te görüldüğü üzere, sosyoekonomik genişlemenin en önemli ölçütlerinden biri olan şehirleşme oranları, dönemin başlangıcında son derece yüksek artışlar gösteren Benelüks Ülkeleri (kuzey ve güney) dışında, bu dönemde her yerde arttı. Sekiz bölgede şehirleşme oranları 1500 ile 1800 yılları arasında %7.5'ten %12.5'e yükseldi. Sadece Polonya'da herhangi bir dönemde kayda değer bir şehirleşme artışı gözlenmedi. Nispi olarak bakıldığında yukarıdaki oranlar düşük görünmekle beraber, komşu Ortadoğu ve Batı Asya İslam dünyasıyla karşılaştırıldığında hayli yüksekti.[51] Ayrıca, grafikte sadece nüfusu 10.000'i geçen şehirler bulunmaktadır. Bu ölçü de Avrupa'nın birçok yerinde şehirleşme oranının düşük görünmesine yol açmaktadır. 5.000 nüfus eşik alınmış olsaydı bu dönemde, örneğin İber'de şehirleşme oranı %20'leri bulacaktı. Özellikle de Güney Avrupa üzerine çalışan tarihçiler birçok küçük şehirde toplumsal ve ekonomik yapının tarıma dayalı olabileceğini düşünmektedir.[52] Zira çoğu zaman kırsal yaşamla kentsel yaşam arasında sarih bir sınır yoktu.

KIRSAL YAŞAM

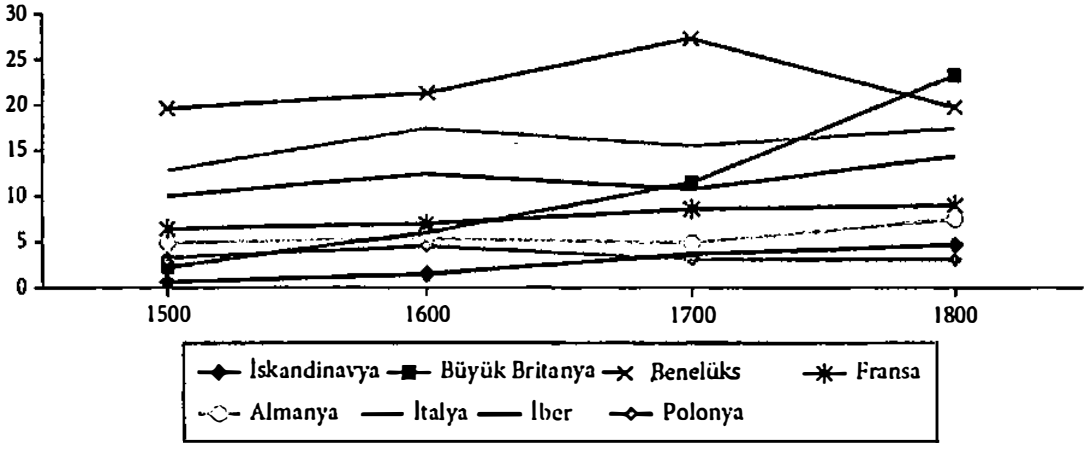
Erken modern Avrupa'daki yavaş sosyoekonomik gelişme, tarım ve şehir toplumları ve ekonomileri, yerel ve uzun mesafeli ticaret

---

51. Maarten Bosker, Eltjo Buringh ve Jan Luiten van Zanden, "From Baghdad to London: Unraveling Urban Development in Europe, the Middle East, and North Africa, 800–1800", *Review of Economics and Statistics*, 95(4) (2013), 1418–1437.

52. Şehirleşme oranları için bkz. Paul Bairoch, Jean Batou ve Pierre Chèvre, *La Population Des Villes Européennes: Banque de Données et Analyse Sommaire des Résultats, 800–1850* (Geneva, 1988). "Tarım şehirleri"nin de oranlara dâhil edilmesine yönelik eleştirilen için bkz. Alvarez Nogal ve Prados de la Escosura, "Rise and Fall".

ile genişleyen devlet arasındaki inişli çıkışlı ve karmaşık etkileşim sürecinin bir sonucuydu. Tarımsal alandaki değişimin başlıca itici unsuru, yavaş yavaş da olsa yerel koşullara uyum sağlama çabalarıydı. Köylü kesimin pazara düşmanca baktığı şeklindeki eski varsayımların aksine, birçok araştırma köylülerin pazarla gönüllü bir ilişki kurduğunu göstermektedir.[53] Rusya gibi serfliğin köylülerin bağımsızlığını ciddi bir şekilde sınırladığı bölgelerde dahi toprak sahipleri köylüleri az üretim fazlalarını satmaya teşvik ediyordu. Ayrıca bu sayede köylüler de kendi üretemedikleri birkaç malzemeyi satın alarak yaşam standartlarını yükseltme imkânı yakalıyordu.[54]

Grafik 1.3 Şehirleşme oranları

(Nüfusu 10.000'i geçen şehirlerde yaşayan nüfus oranı)

Kaynak: Bosker vd., 2013

53. Brenner tartışmasına, köylülerin sadece gündelik yaşamlarını sürdürme kaygısı güttüğü şeklindeki yaklaşım damgasını vurmuştu. Bkz. Aston and Philpin, eds., *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*; Brenner, "Social Basis".

54. Dennison, *Institutional Framework of Russian Serfdom*; Francesca Trivellato, "Guilds, Technology and Economic Change in Early Modern Venice", Stephan R. Epstein ve Maarten Prak, ed., *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400–1800* (Cambridge, 2008).

Ancak modernlik öncesi Avrupa kırsalının çok sığ ve dağınık pazarlarında köylülerin, onlara tam da çok ihtiyaç duydukları bir sırada bu pazarların kendilerini yüzüstü bırakma ihtimaline karşı tetikte olmaları gerekiyordu. Nitekim ister toprak sahiplerinin mülkiyetinde bulunsun ister bağımsız olsun, tarımsal kurumlar genelde tam uzmanlaşmayı desteklemiyordu. Yerel hava koşulları nedeniyle yemeklik tahıl sıkıntısı çekme riskinin bulunduğu ve kırsal toplumun yoksullara ancak sınırlı destek olabildiği yerlerde, köylüler yanlış bir şekilde şarap veya kenevir gibi temel gıda olmayan ürünlerde uzmanlaşmaya yönlendiriliyordu. Pazarların yetersizliği, hasadın iyi olduğu yıllarda aşırı üretim ihtiyacını doğuruyor ve kaynakların kötü dağıtılmasına sebep oluyordu. Modernlik öncesi toplumda aşırı kapasite bir tür sigorta işlevi görüyordu. Sonuç olarak, daha iyi ürün rotasyonlarının benimsenmesine ve adaptasyonuna, İtalya ve İspanya'nın kuzeyindeki topraklarda verimi artıran Amerikan mısırının ekimine başlanmasına, İrlanda ve Almanca konuşulan topraklarda patatesin aynı etkiyi yaratmasına ve ortak satış ve çitleme toprakları gibi kırsal yapılarda yaşanan değişikliklere rağmen, 17. yüzyılda Avrupa'nın birçok yerinde işçi başına üretim hâlâ nüfusun ihtiyacını karşılayamıyordu.[55] 18. yüzyılda Fransız tarımı, mevcut toprakları ve tarım teknolojisiyle üretebileceği miktarın ancak %60'ı kadar üretim yapabiliyordu.[56] Emek piyasasının verimsizliği nedeniyle yeterli istihdam imkânı oluşturulamıyordu.

---

55. Giovanni Federico ve Paolo Malanima, "Progress, Decline, Growth: Product and Productivity in Italian Agriculture, 1000–2000", *The Economic History Review*, 57 (2004), 437–464.

56. G. W. Grantham, "Divisions of Labour: Agricultural Productivity and Occupational Specialization in Pre-Industrial France", *Economic History Review*, XLVI(3) (1993), 478–502.

Dengelenme stratejilerinden biri de göçtü. Göç durağan bir modernlik öncesi toplumdan beklenmeyecek kadar yaygındı ve bizzat göçün kendisi bir toplumsal değişim aracıydı. 16. yüzyılın sonlarıyla 17. yüzyılın başları arasında, göç dalgaları etrafında oluşan gerginliğe tanıklık edecek şekilde Pireneler'in kuzeyinden göç eden yoksulların yerel halkta giderek artan bir tepkiye yol açtığı bir dönemde Katalonya'daki Engizisyon mahkemelerinin dörtte birinden fazlası Fransız kökenlilerle ilgiliydi.[57] Kırdan kente göç daimî bir vaka idi ve bunun nedenlerinden biri de kasabalarda çok daha yüksek olan ölüm oranlarıydı. Dolayısıyla artan şehirleşme oranları aynı zamanda çok daha yüksek olan kırdan kente göç oranlarını yansıtmaktaydı. Hasat dönemindeki iş gücü talebi kırdan kıra ve geçici tipteki göçlerle karşılanıyordu. Katolik Avrupa'da yardım faaliyetleri ağırlıkla şehirlerde yoğunlaştığı için, kıtlık dönemlerinde şehirlere doğru yaşanan akın daha sonra tersine dönebiliyordu. Buna karşılık, bir benzeri daha olmayan İngiltere'deki Yoksulluk Yasası kurumu kırsal nüfusu yerinde sabit tutuyordu. Yasa böylece bireylerin göçü, "maddi koşullar, toplumsal ilişkiler ve bireysel amaçlarla bağlantılı bir uyum stratejisi" olarak kullanmasını sınırlıyordu.[58]

Erken modern ekonominin açmazlarına cevap vermenin diğer bir yolu kırsal kesimde kısmi istihdamdı. Modernlik öncesi Avrupa'da ön sanayi döngüsel bir şekilde bir genişliyor, bir daralıyordu. Hammadde girdisi satın alan, ağırlıkla kentli sermayeyle kırsal kesimdeki küçük ölçekli, düşük vasıflı ve çoğu zaman kısmi zamanlı istihdamı birleştiren bir üretim sistemine (*Verlagssystem*) göre organize olan bu sanayi, mevsimlik işçilerden yararlanma

57. Bu oran için bkz. Henry Kamen, *The Spanish Inquisition: An Historical Revision* (Londra, 2000), 259.

58. Anne Winter, *Migrants and Urban Change: Newcomers to Antwerp, 1760–1860* (Londra, 2009), 3.

imkânına sahipti.[59] Öte yandan ön sanayi, nispeten ucuz tekstil ve metal ürünü talebine de cevap veriyordu. Özellikle Almanca konuşulan bölgelerde ön sanayi üreticilerini bir araya getiren lonca benzeri yapıların örneklerine rastlanmakla beraber, üretimin çoğu kolektif örgütlenmenin dışında gerçekleşiyordu. Ortaçağ'ın son dönemlerinde alt kesimlerin harcanabilir gelir düzeyinin ve dolayısıyla ön sanayi ürünleri satın alma gücünün düşmesiyle birlikte, ön sanayideki genişlemenin ilk evresi daralmaya dönüştü. İkinci evre 17. yüzyılın ortalarında başladı ve bir yüzyıl sonra doruk noktasına ulaştı. Ön sanayideki genişlemeden sanayileşmeye doğrudan geçiş örneğinin izlerine sadece birkaç bölgede rastlanmaktadır. Bu tip bölgelerden biri Katalonya'dır. Ama Avrupa'nın büyük bir bölümünde ön sanayi, bu konu üzerine daha erken dönemde yazılanların belirttiği gibi "sanayileşme öncesi bir sanayileşme" biçimi değildi.[60]

Yine de ön sanayi en azından üç alanda önemli değişikliklere yol açtı. İlk olarak, nispeten basit alanlarda üretim yapan imalatçıların üretim potansiyelini genişletti ve tüketicilerin alternatiflerini çoğalttı. Ucuz tekstil ürünleri şehir ekonomisinde kolayca karşılanamayan bir talebe cevap veriyordu. Dolayısıyla ön sanayi üretimindeki genişlemenin önemli sonuçlarından biri ürün çeşitlenmesiydi, yani üretici benzer ürünleri çeşitlendirerek farklı taleplere de cevap vermekteydi.

İkinci olarak, bazı bölgelerde ön sanayi üretimi hane gelirlerini de artırmıştı. Franklin Mendels ön sanayi üzerine yaptığı

59. Sheilagh C. Ogilvie ve Markus Cerman, ed., *European Proto-Industrialization* (Cambridge, 1996).

60. Katalonya için bkz. Julie Marfany, "Is It Still Helpful to Talk About Protoindustrialization?: Some Suggestions from a Catalan Case Study", *The Economic History Review*, 63(4) (2010), 942–973. Aynı zamanda bkz. Pat Hudson, "Proto-Industrialization in England", Sheilagh C. Ogilvie ve Markus Cerman, ed., *European Proto-Industrialization* (Cambridge, 1996), 49–66.

ilk formülasyonunda, bu sanayinin demografik genişlemeye ve dolayısıyla yoksullaşmaya yol açacağını öngörmüştü.[61] Oysa Avrupa'da ön sanayinin getirdiği yan istihdamın kırsal kesimdeki hanelerin harcanabilir geliri üzerinde olumlu etki yarattığını gösteren, özellikle ailelerin kendi tarımsal arazilerine erişimlerini sürdürebildikleri birçok bölge bulunmaktadır. Christian Pfister, İsviçre'de imalatın genelde tarım arazilerini ellerinde tutmaya devam eden ailelerdeki kadın ve çocuklar tarafından yapıldığını gösteren kesin kanıtlar bulmuştur. Burada yan istihdam hem hane içinde emeğin cinsiyete göre dağılımını değiştirmiş hem de ilave gelir elde etme potansiyelini artırmıştı.[62] Bulgular, ön sanayinin, büyük pazarlardan uzmanlaşmayı önleyecek kadar uzak olan hanelerin faaliyetlerinden biri hâline geldiği yerlerde tüketimi artırmada da çok önemli bir rol oynayabildiğini göstermektedir. Hutchinson'ın Norveç örneğinde de görüldüğü gibi, Avrupa'nın çeperindeki tüketici pazarlarının yavaş da olsa gelişiminde başlıca itici güç, hanelerde tarımsal üretimle el imalatını birleştiren faaliyet çeşitliliği ve denizcilik faaliyetleri olmuştu.[63]

Son olarak, Avrupa'nın bazı bölgelerinde ön sanayi genelde yüksek maliyetli olan şehir üretimi üzerinde ciddi bir rekabetçi baskı yaratmıştı. Ancak ön sanayi ve lonca temelli üretim çoğu zaman doğrudan rekabet etmekten çok tamamlayıcı bir işlev görmüştü. Francesca Trivellato, güçlü bir lonca çerçevesinde örgütlenen Venedik cam sanayisinin bazı faaliyetlerini ön sanayi

61. Franklin F. Mendels, "Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process", *Journal of Economic History*, 32(1) (1972), 241–261.

62. Ulrich Pfister, "Work Roles and Family Structure in Proto-Industrial Zurich", *Journal of Interdisciplinary History*, 20(1) (1989), 83–105.

63. Ragnhild Hutchison, *In the Doorway to Development. An Enquiry into Market Oriented Structural Changes in Norway Ca. 1750–1830* (Leiden ve Boston, 2012).

üreticilerine havale ettiğini göstermiştir.[64] Ayrıca, nispeten ucuz tekstil üretiminin büyük ölçüde şehir loncalarının denetiminde olduğu bölgelerde taşralı üreticiler şehirli işçiler için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı ki bu da şiddetli toplumsal çatışmalara yol açmaktaydı.

KENTSEL YAŞAM

Zanaatkâr ve tüccar loncaları Ortaçağ'ın doruk noktasına ulaştığı günlerden beri şehirdeki üretimde, toplumsal yaşamda ve siyasal temsilde çok köklü bir rol oynadılar. Şehir yönetimi meşruiyetinin en azından bir bölümünü bu kolektif kurumların biçimsel ve sembolik katılımından almaktaydı. Loncalar, dinî ve yardımlaşma amaçlı işlevlerle siyasi ve daha dar anlamdaki iktisadi işlevleri bir araya getirerek kentsel dokuyu örüyordu. Ancak şehirlerdeki loncaların, erken modern Avrupa'da emek türlerinin ve teknolojilerin değişiminde ve tarımsal olmayan ürünlerin ticarileşmesinde teşvik edici mi yoksa engelleyici bir rol mü oynadığı konusunda yoğun tartışmalar vardır. Geleneksel bakış loncaları, tekel ayrıcalığını korumak uğruna belli mesleklere veya pazarlara yönelişi engellemeye çalışan tutucu kurumlar olarak görüyordu. Diğer taraftan, loncaların çıraklık eğitimi vermek ve ustaların başka yerlerde çalışarak mesleki eğitim vermesini teşvik etmek gibi çok önemli işlevler gördüğü ifade edilmektedir.[65]

---

64. Trivellato, "Guilds, Technology and Economic Change in Early Modern Venice".

65. S. R. Epstein, "Craft Guilds in the Pre-Modern Economy: A Discussion", *Economic History Review*, 61(1) (2008), 155–174; Sheilagh C. Ogilvie, "Rehabilitating the Guilds: A Reply", *Economic History Review*, 61(1) (2008), 175–182.

Loncalara tanınan kurumsal ayrıcalık hakları, çıraklığı sınırlandırmak yoluyla teorik olarak bunların zanaata veya ticaretin belli bir dalına girişleri düzenleyebileceği anlamına gelmekteydi. Fakat loncanın coğrafi kapsama alanı genelde bulunduğu şehirle sınırlı oluyordu ve sadece İngiltere'de teorik olarak ulusal düzeyde uygulanan düzenlemeler vardı. Dolayısıyla birçok zanaatkâr loncası diğer şehirlerdeki üreticilerle yoğun bir rekabet içinde oluyordu. Hatta fazla beceri gerektirmeyen üretim faaliyetlerinde kırdaki ön sanayiyle bile doğrudan rekabete giriliyordu. Loncalar dinî azınlıkları, yabancıları ve kadınları yasal yollarla şehirdeki iş imkanlarından dışlamak suretiyle bu kesimlerin önündeki ekonomik fırsatları tıkıyordu.[66] Modernlik öncesi toplumun korporatif yapısının önemli parçalarından biri, kolektif hak ve görevleri cinsiyete, kökene, etnisiteye, dil grubuna, dine, ve benzeri kategorilere göre tanımlayan bu loncalardı. Hatta Avrupa'da, Kastilya gibi loncaların nispeten geç tarihlerde ortaya çıktığı yerlerde şehir toplumlarının "*limpieza de sangre*"* kuralları ve Engizisyon gibi sofistike dışlama araçları kullanması ilginçtir. Toplumsal kontrol sadece yukarıdan aşağı devlet tarafından gerçekleştirilmiyordu; ayrıca toplum içi baskı vardı ve mesleki örgütler burada önemli bir rol oynuyordu.

Premodern dönemde zanaatların en mahrem bilgileri kuşaklar boyunca çıraklık ahitleriyle kuşaktan kuşağa aktarılmıştı. Başka yerlerde çalışan zanaatkârlar hakkında nispeten az bilgi bulunmaktadır. Bir yerde sabit olmayan ustaların, yani *Walz*'ın belli alanlarda, özellikle de inşaat işlerinde önemli rol oynamış

66. Sheilagh C. Ogilvie, "How Does Social Capital Affect Women? Guilds and Communities in Early Modern Germany", *The American Historical Review*, 109(2) (2004), 325–359.

* İspanyol kanından olmayanların kamu görevine, üniversiteye, manastıra, vs. girmesini engelleyen ve 19. yüzyıla dek yürürlükte kalan ırkçı düzenleme –çn.

olması muhtemeldir. Görünüşe göre inşaat ustaları ve her türden teknik zanaatkârlar genelde sıkça yer değiştirmekteydi. 15. yüzyılın sonlarında taşınabilir baskı makinesinin hızla yaygınlaşması buna güzel bir örnektir. Bu teknolojiye erkenden kavuşan kasaba ve şehirler baskı ustaları için iyi bir iş kaynağıydı.[67][67] Zanaatkâr loncalarının çoğu sermaye veya malzeme tasarrufu sağlayacak olan yeni tekniklere önyargıyla bakıyor, emekten tasarruf sağlayan bu yenilik ve buluşlara karşı örgütleniyorlardı. Özellikle buluşların, daha geniş gelir kaynakları yaratmak suretiyle kolektif düzenin sosyal temelini sarsma ihtimali yüksekti. Nitekim tarih bu tür gelişmeleri engellemeye çalışan lonca örnekleriyle doludur.

Potansiyel olarak en önemli işlevlerden biri olan örtük bilginin aktarımı literatürde çok az tartışılmıştır. Bunun önemi ancak küresel ölçekteki son karşılaştırmalardan, özellikle erken modern Çin gibi başka bölgelerle yapılan kıyaslamalardan sonra açık bir şekilde görülebilmiştir. Avrupa Çin'den veya İslam dünyasından daha yaratıcı veya yenilikçi değildi. Hatta erken modern dönemde Avrupa'ya gelen veya yavaş yavaş kullanılmaya başlanan barut gibi bazı teknolojilerde başka yerlerdeki keşiflerden yararlanılıyordu. Avrupa'da sıra dışı olan, kolektif teknik ve pratik bilgi birikiminin Ortaçağ'dan sonra çok fazla gerilememesiydi. Başka bir deyişle, Avrupa unutmamıştı, dolayısıyla tekerleği yeniden icat etmesi gerekmemişti. Loncaların genel olarak gelişimin önünde engel mi yoksa destek mi olduğu bir yana, düzenlenip yazıya dökülmeyen bilgi birikiminin saklanmasında ve sonraki kuşaklara aktarılmasında önemli bir işlev gördüğü açıktır.

---

67. Jeremiah Dittmar, "Information Technology and Economic Change: The Impact of the Printing Press", *The Quarterly Journal of Economics*, 126(3) (2011), 1133–1172.

ŞEHİR VE KIR: BÜTÜNLEŞTİRİCİLİK VE ÇEŞİTLENDİRME, ZİHNİYET VE TÜKETİM

Erken modern dönemde loncalara dayalı ön sanayi üretimi daha da gelişti ve gerek emek gerekse mal piyasasında katmanlaşmalar başladı. Piyasaların doğrudan rekabet içinde olduğu yerlerde emek uygulamaları değişirken kentlerdeki düzenlemeler beklenen sonucu vermedi. Ama bu düzenlemeler çoğu zaman piyasayı bütünleştirip tamamladılar. Birçok yerde daha çeşitli ürünler, özellikle de düşük kaliteli ürünler daha çok sayıda tüketiciye ulaştı. Bunlar erken modern toplumdaki israf edilen zaman miktarını ve verimsiz yanları törpüledi. Genel anlamda üreticilerin bağımsızlığı azaldı. Şehirlerdeki dokuma ve örme tezgahlarına hammadde taşıyan tüccarlar, hırsızlıkları ve israfı önlemek için yeni teknikler geliştirdi. Kırda olduğu gibi şehirlerdeki üretimde de tasarrufa yönelik yenilikler –ki loncalar bunlara pek karşı değildi– üretim bölümünde yeni iş uygulamalarına olan ihtiyacı artırdı.

Ekonomide israf edilen zamanın azalması aynı zamanda çalışan kadın, erkek ve çocukların yıllık çalışma günlerinin artması anlamına geliyordu. Avrupa'nın ahlaki ekonomisi değişmekteydi. Reformasyon, Protestan Avrupa'nın refah anlayışında derin değişimlere yol açmıştı. Katolik topraklarda yardım faaliyetleri esas olarak vakıflar, hastaneler ve manastırlar üzerinden şehirlerde varlığını sürdürdü; resmî kurumlar yardım faaliyetlerinde ancak tali bir rol oynuyordu. Protestan topraklarda farklı seçenekler vardı. Bu seçenekler, örneğin ulusal düzeyde bir düzenleme olmakla beraber yerel koşullara göre de uygulanan, İngiltere'deki Yoksulluk Yasası'ndan büyük oranda şehirlere dayalı kurumlara kadar uzanabiliyordu. Toplumun bireysel sorumluluğa bakışı değişip daha katı vatandaşlık kuralları geliştikçe yardı-

ma muhtaç yoksul kavramı da değişti. Reformasyon'dan sonra Protestan topraklarında bayram tatillerinin çoğu kaldırıldı. Örneğin Kutsal Pazarlar 18. yüzyılda tatil olmaktan çıkarıldı.[68] Fakat zaman içinde Katolik bölgeler de bazı tatil uygulamalarına son verdi ve çalışma saatleri uzatıldı.

Ancak yeni sosyal uygulamaların yarattığı baskıya yeni tüketim mallarına yönelik teşvikler eşlik etti. Yeni ama daha ucuz tüketim mallarıyla uyumlu bir davranış teşvik edildi. Nitekim, erken modern Avrupa'daki sosyoekonomik gelişmeyle çelişir görünen ve Avrupa dışından gelen "uyuşturucu gıda" bağımlılığı bunun bir sonucudur. Bir tarafta, reel ücretlerin ve genel refah endekslerinin gerilemesine bakan iktisat tarihçileri uzun vadede Avrupa nüfusunun büyük bir bölümünün durumunun iyileşeceğini görüyordu. Maddi kültürü ve tüketimi inceleyen sosyal tarihçiler de Avrupa'daki hanelerin en azından 16. yüzyıldan beri mobilya, mutfak eşyası ve giyim eşyası gibi malzemelere giderek daha kolay ulaşmaya başladığını, daha fazla egzotik gıda tükettiğini ve toplumsal basamağın çok aşağısındakilere özgü moda ve eğlencelere daha fazla ilgi göstermekte olduğunu görmekteydi. Aileleri yeni tüketici ürünlerinden küçük de olsa bir pay almanın yolu olarak çalışmaya daha fazla zaman ayırmaya teşvik eden bir hamaratlık devrimi yaşanmaktaydı.[69]

Uzaklardan gelen yeni mallarla Avrupa'daki ön sanayinin ürettiği daha ucuz ve daha dayanıklı mallar küçük günlük zevklere daha fazla para ayrılabileceği anlamına geliyordu. Tarihçiler erken modern Avrupa'nın mutfak ve salonlarına baktıklarında, erken modern dönemde Avrupa'da yaşanan gelişmenin bir de ta-

---

68. Hans-Joachim Voth, "Time and Work in Eighteenth-Century London", *Journal of Economic History*, 58 (1998), 29–58.

69. Bu kavram ilk kez De Vries, "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution" adlı çalışmada dile getirilmişti.

lep tarafı olması gerektiği sonucuna varmışlardı. Hatta De Vries ve van der Woude erken modern Hollanda ekonomisini esasında tüketici yönelimli ve bir zamanlar erken modern toplumla özdeşleştirilen yapısal engellerden kurtulmuş "modern" bir ekonomi olarak tanımlamışlardı. İlk araştırmalar Hollanda ve Britanya'da bir "tüketim devrimi" yaşandığına işaret ederken, sonraki çalışmalar Avrupa'nın büyük bir bölümünde tüketimin daha ılımlı ama yine de güçlü bir şekilde arttığını göstermişti. Hatta buna İrlanda ve Norveç gibi o güne kadar çok daha az gelişmiş görünen bölgeler de dâhildi.[70] Ancak pazarların henüz fazla gelişmediği yerlerde tüketime olan ilgi hâlâ düşüktü ve emek piyasası fazla bir fırsat vaat etmiyordu.

HÜKÜMDARLAR, EKONOMİ VE TOPLUM

Erken modern dönemde Avrupa ekonomisinde bir durgunluk görülmemekle beraber, yine de ürün dağılımının devlet oluşum süreçlerine göre önemli değişiklikler gösterdiğine işaret eden bulgular mevcuttur. Hanedan değişimi, veraset satışı ve daha nadir de olsa fetih yoluyla siyasi konsolidasyon sürecinde, geride mali durumu iyi, idari açıdan iyi organize olmuş ve toplumsal ve ekonomik yaşamın her alanına girebilmiş çok az sayıda devlet yapısı kalmıştı. Ayrıca, erken modern toplum her yerde korporatif bir modele dayanmaktaydı ve bu da monarşik veya 1688'den sonra Britanya'da olduğu gibi parlamenter bir yapıda olsun veya olmasın, mutlak gücü ciddi biçimde sınırlıyordu. Ulus devletlerin ilkel biçimlerin-

70. Neil McKendrick, John Brewer ve J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (Bloomington, 1982); Susan Flavin, "Consumption and Material Culture in Sixteenth-Century Ireland", *The Economic History Review*, 64(4) (2011), 1144–1174; Hutchison, *Doorway*.

de, çok merkezli devletlerde, şehir devletlerinde ve toprağa dayalı olan ve olmayan imparatorluklarda siyasal farklılıkların görülmesi normal bir durumdu ve daha düzenli bir yönetim şekline yol açabilecek bir planlı mantık yoktu. Hükümdarlar bir yandan her yerde egemenliği şehirlerle, tarihî topraklarla, soylu malikânelerıyle ve Kilise'yle paylaşmaya devam ederken, bir yandan da kendi idari alanlarını ve bununla birlikte gelirlerini de genişletmekteydi. Fransız ve İspanyol temsilciler Pireneler Barışı'nın (1659) koşullarını müzakere etmek üzere masaya oturduklarında bir türlü anlaşamamışlardı, çünkü Pireneler'in engebeli arazisinde sınırın nereden geçtiğini hiç kimse bilmiyordu. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Avrupa'nın büyük bir bölümünün haritası çıkarılmış, sayımlar yapılmış ve vergilendirilecek topraklar tespit edilmişti.

Ancak 18. yüzyılın yönetimleri bile küçüktü, milli hasılanın ancak %5'ini veya en çok %10'unu kontrol edebiliyorlardı. Dolayısıyla toplum ve ekonomi üzerinde etkileri sınırlıydı. Özellikle İngiltere ve Galler gibi siyasal açıdan daha bütünleşik olan devlet yapılarında, yeni merkantilist ekonomik düşünce zaman zaman güçlü bir siyasal ve ticari araca dönüşmekteydi. Merkantilizm ve onun Alman türevi olan Kameralizm (*Kameralismus*) birbirinden farklı sosyal ve ekonomik öğretilerdi. Ama temel tespitleri aynıydı. Örneğin, her ikisi de nüfus artışına olumlu bakıyor; ihracatın desteklenmesi ve ulusal paranın yurtdışına gitmemesi için ithalatın zorlaştırılması gerektiğini savunuyor; şehirlerle tarihsel toprak bölünmelerinin ticaret önünde yarattığı engellerin "rasyonel" bir zemine oturtulmasını istiyor ve usta zanaatkârları çekerek yeni üretim biçimlerinin teşvik edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı.[71] XIV. Louis'nin ünlü maliye bakanı Jean-Baptiste

71. Philip J. Stern ve Carl Wennerlind, ed., *Mercantilism Reimagined: Political Economy in Early Modern Britain and Its Empire* (Oxford, 2014).

Colbert ve onun Fransa maliyesini yeniden ayağa kaldırma girişimi tam da bu eğilimin bir uzantısıydı. Aynı şekilde sömürgelerin ticaretine ciddi sınırlamalar getiren 1651 tarihli İngiliz denizcilik yasası da bu gidişata paraleldi. Hatta Avrupa'da serbest ticaretin öncüsü olan Hollanda Cumhuru bile Avrupa dışı ticaretini olağanüstü merkantilist tekelci şirketlere havale etmişti.

Ekonomik faaliyetler üzerinde artan kontrol zaman zaman beklenmedik sonuçlara yol açıyordu. İngiltere'de içki imalatına vergi getirilince teknik ve teknolojik imalat süreçlerinde standartlaşmaya gidilmişti, zira vergi müfettişleri tek tip uygulama istiyordu. Ama iddialara göre bu durum sadece merkezileşme eğilimlerini güçlendirmişti. Merkezîlikten daha uzak olan ve daha fazla çeşitlilik gösteren Fransa'da binlerce vergi muhafızı aracılığıyla tütün ticaretini tekel altına alma girişimi (Michael Kwass'a göre) sadece devletin meşruiyetini yitirmesine ve gayrimeşru olan kapitalist yer altı ticaretin meşruiyet kazanmasına yaramıştı.[72] Avrupa'nın diğer yerlerinde çok merkezli devlet ve imparatorluklarla şehir devletleri herhangi bir merkantilist projenin ancak küçük bir bölümünü toplumsal ve siyasal gerçekliğe dönüştürebiliyor, ya da bu işe hiç soyunmuyordu. 18. yüzyıl Habsburg Monarşisi çeşitli sektörlere yeni teknikler getirmek üzere cömert mali desteklerle büyük kraliyet fabrikaları açmıştı, fakat içerdeki ekonomik alan hâlâ parçalı bir durumdaydı.

72. Michael Kwass, "The First War on Drugs: Tobacco Trafficking, Criminality and the Fiscal State in Eighteenth-Century France", Renate Bridenthal, ed., *The Hidden History of Crime, Corruption and States* (Oxford, 2013).

SONUÇLAR

Siyaset ve iktisat tarihçilerinin modern öncesi Avrupa toplum, yani *ancien régime* için kullandığı terimler durgunluğu çağrıştıran bir saklı anlamla yüklüdür. Ancak bu bölüm erken modern iktisat ve toplum tarihini "durağanlıktan kaçma" paradigması içinde okuma çabalarının kesinlikle sonuçsuz kaldığını söylemektedir. Bu çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştı, çünkü ortada durağan bir toplum yoktu. Toplumsal basamağın en altında, yani kırsal bölgelerle Avrupa'nın çeperinde bile iş, hayat ve tüketim 16. yüzyılla 18. yüzyılın ikinci yarısı arasında büyük bir değişimden geçmişti. Artık yoksul bir ailenin üyelerinin bile üzerinde pamuklu, yünlü veya keten kumaşlardan bir giysi ve muhtemelen bu takımın bir de yedeği vardı ve bu giysi büyük ihtimalle hane dışında üretilmişti. Hane halkının oturduğu masada artık birkaç sandalye, önlerinde çay ve şekerin de bulunduğu bir öğün, kendilerine ait birkaç fincan, yemek kabı ve çatal kaşık da vardı. Avrupa'nın kuzeyindeki hanelerde muhtemelen üstü açık bir ocaktan ziyade basit bir fırın da bulunuyordu. Aynı insanların 16. yüzyıldaki ataları evde yapılmış ahşap kâse ve kaşıklar kullanıyordu. Bunların sadece tek bir yün elbiseleri ve önlerinde sadece bir öğünlük su, bira ve yulaf lapası vardı ve onları da açık ocakta saatlerce kaynatmak zorunda kalıyorlardı. Şehirde yaşayanlarla toplumsal basamağın üst taraflarında yer alanların yaşamları çok daha fazla değişmişti. Komşularla aşık atabilmek için Çin porselenleri ve son moda pamuklu basmalar olmazsa olmaz olarak görülüyordu.

Ancak bu değişimlerin ardındaki güçler yavaş hareket ediyordu. Daha iyi ulaşım şartları ve daha bütünleşmiş bir pazar bölgesel düzeydeki kıtlıkların yarattığı tehlikeleri azaltırken, kentleşmeyi hızlandırıyordu. Kırsal bölgeler basit malları daha

ucuza üretirken, şehirlerdeki zanaatkârlar işlerinde uzmanlaşmaya gidiyor ve daha sofistike mekanik aletler, daha güzel giysiler, vb. üretiyordu. Yoksullar harcanabilir gelirleriyle basit şeyleri daha ucuza alabiliyor, daha incelikli ve daha sofistike ürünlerin kalitesi artarken fiyatları düşüyordu. Küreselleşmenin ilk evresi de bu sürece destek oluyordu. Ancak sürecin asıl itici gücü kaynakların Avrupa ekonomisi içinde daha iyi kullanılmasıydı. İnsanlar daha fazla çalışıyordu, çünkü yapacak daha fazla iş vardı. Ayrıca daha fazla gelir demek, tütün, ikinci bir giysi, bir kahve cezvesi gibi küçük lükslerden daha fazla pay almak demekti. Süreç arada bir kesintiye uğruyordu. Savaşlar ve vergiler ticareti kesintiye uğratıyor, piyasaları altüst ediyordu. Can kaybı, üretim, tüketim ve yetişmiş insan sermayesi kaybı demekti. Ayrıca vergiler zorunlu tüketim dışında harcanabilir küçük birikimleri tehlikeli bir biçimde yutuyordu.

Tarımdaki yavaş ve düzensiz gelişmeler, ticaretteki beklenmedik olaylar ve daha güçlü ve daha maliyetli idari, toplumsal ve ekonomik kurumlar yaratmanın yol açtığı sonuçlar Avrupa'nın değişik yerlerinde birbirinden farklı yollar açıyordu. Avrupa'nın büyük bir bölümü 15. ve 16. yüzyıllarda demografik ve ekonomik büyümeye sahne olmuş, süreç 17. yüzyılda tersine dönmüştü. Tabii bu genel ortalamanın dışında kalan birçok istisna da yok değildi. Hollanda Cumhuriyeti en büyük gelişmeyi 17. yüzyılda göstermişti. 18. yüzyıla gelindiğinde, ekonomik farklılaşma süreci Kuzeybatı Avrupa'yı en tepeye taşırken, Güney Avrupa'yla Orta Avrupa'nın bazı bölgeleri ortaya kaymış, Doğu Avrupa'yla İskandinavya en dibe düşmüştü. Avrupa tarihçileri bu farklılaşmanın boyutları konusunda farklı görüşlerde olsa da Avrupa'yla diğer kıtalar arasındaki "Büyük Ayrışma" ile karşılaştırıldığında bu farklılaşma ancak "Küçük Ayrışma" denecek boyutlardaydı.

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

Aston, T. H. ve C. H. E. Philpin, ed. *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Cambridge, 1985).

Brewer, J. ve R. Porter, ed. *Consumption and the World of Goods* (Londra ve New York, 1993).

de Vries, J. *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge ve New York, 2008).

Epstein, S. R. *Freedom and Growth: The Rise of States and Markets in Europe, 1300–1750* (Londra, 2000).

Epstein, S. R. ve M. Prak, ed. *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400–1800* (Cambridge, 2008).

Hamling, T. ve Catherine Richardson, ed. *Everyday Objects: Medieval and Early Modern Material Culture and Its Meanings* (Farnham, Surrey, 2010).

King, S. ve A. Winter, ed. *Migration, Settlement and Belonging in Europe, 1500–1930s: Comparative Perspectives* (New York, 2013).

Mintz, S. W. *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History* (New York, 1985).

Ogilvie, S. C. ve M. Cerman, ed. *European Proto-Industrialization* (Cambridge, 1996).

Parker, G. *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century* (New Haven ve Londra, 2013).

Pomeranz, K. *The Great Divergence. China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000).

Stern, P. J. ve Carl Wennerlind, ed. *Mercantilism Reimagined: Political Economy in Early Modern Britain and Its Empire* (Oxford, 2014).

2. BÖLÜM

SOSYAL DÜZEN

ANDREAS GESTRICH*

* Londra Alman Tarih Enstitüsü'nün direktörüdür. Enstitüye katılmadan önce Trier Üniversitesi'nde Modern Tarih Profesörü olarak görev yapmıştır. Şu anki araştırma alanları aile, çocukluk ve gençlik tarihi, yoksulluk ve yoksul yardım tarihi, medya tarihi ve dini grupların sosyal tarihini kapsamaktadır. Yayınları arasında şunlar bulunmaktadır: *Absolutismus und Öffentlichkeit: Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts* (Göttingen, 1994), *Familie im 19. und 20. Jahrhundert* (Münih, 1999), (ed. Lutz Raphael ile birlikte) *Inklusion/Exklusion: Studien zu Fremdheit und Armut von der Antike bis zur Gegenwart* (Frankfurt-am-Main, 2004) ve (ed. Christiane Eisenberg ile birlikte), *Cultural Industries in Britain and Germany: Sport, Music and Entertainment from the Eighteenth to the Twentieth Century* (Augsburg, 2012).

İster tarihsel olsun ister güncel, bir toplum analizin merkezinde sosyal düzenin tanımı ve analizi sorunu bulunmaktadır. "Sosyolojik teori için karşılaştırılabilir hiçbir başka entelektüel gerekçe, sosyal düzen sorununu geçemez".[1] Ancak sorunun merkezî önemde olması, sosyal düzen teorisi, kökeni, tutarlılığı ya da tutarsızlığı yahut içindeki değişim ve yeniden düzenleme mekanizmaları üzerinde teorik bir uzlaşmaya varmaya yetmemiştir. Aksine, sosyal düzen sosyal bilimler alanındaki çeşitli okullar ve ideolojik kamplar arasındaki teorik farklılıkların merkezinde yer almaya devam etmiştir.[2] Sosyal düzen bu bölümde nispeten değişmez bir kurumsal düzenlemeler, hiyerarşik yapılar ve hem birey hem de grup davranışına ve etkileşimlerine yön veren ve dolayısıyla sosyal düzenin yeniden üretimini destekleyen inançlar ve davranış kalıpları sistemi olarak ele alınacaktır.

Hristiyan teolojisi yüzyıllardır kralların Tanrı'nın inayeti sayesinde ayakta durduğunu ve toplumdaki hiyerarşik düzenin insanın günah işlemesini engellemeyi amaçlayan ilahi bir tasarımın ürünü olduğunu öğretmekteydi. Teologlar *ancien régime*'in üzerinden çok uzun zaman geçmesine rağmen sosyal ve siyasal düzenin dinî boyutuna ve sembolizmine vurgu yapmaya devam ettiler. Ancak 17. yüzyılın ortalarından itibaren seküler filozoflar, sadece siyasal değil sosyal eşitlik mücadelesinde de manivela işlevi gören varsayımsal bir doğal durum içinde insanın eşit "doğal haklara" sahip olduğu fikrini kullanmaya başladılar. Bu yazarların en önemlisi de Thomas Hobbes idi. Hobbes'un 1651'de kaleme aldığı *Leviathan ya*

1. Michael Hechter and Christine Horne, "Preface", Michael Hechter and Christine Horne, eds., *Theories of Social Order. A Reader* (Stanford, 2003), xii.

2. Bu alandaki en önemli düşünce okulu üzerine genel bir bakış için, Hechter ve Horne, Theories; ve Armand Arriaza, "Mousnier and Barber: The Theoretical Underpinning of the 'Society of Orders' içinde Early Modern Europe", *Past & Present*, 89 (1980), 39–57.

da Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği Biçimi ve Kudreti başlıklı risale modern siyaset felsefesinin kurucu metni olarak kabul edilmektedir. Hobbes sosyal ve siyasal düzen kavramını ve bunun kökenini açıklamak için eşitler arasında varsayımsal bir antlaşma fikrini ortaya atmıştı. Bu fikir Hristiyan öğretisiyle taban tabana zıt olup Hobbes'u tanrıtanımazlık suçlamasıyla karşı karşıya bırakmıştı. Ancak seküler toplumsal teori 18. yüzyılın sonlarında mevcut sosyal düzeni açıklayan ve eleştiren başlıca form hâline geldi.

Sosyal düzeni konu alan hem teolojik hem de felsefi risaleler normatif bir söylemin parçasıydı. Modern tarih araştırmasında bu, bazı normatif çalışmaların gerçekliği yansıtıp yansıtmadığı ve yansıtıyorsa nereye kadar yansıttığı, hatta erken modern toplumlarda bir benlik anlayışı yaratıp yaratmadığı konusunda kapsamlı bir tartışmaya yol açtı. Nitekim erken modern Avrupa toplumlarındaki toplumsal katmanlaşmanın yapısını ele alan metinlerde olan tam da buydu. Bu bölüm teolojik ve felsefi metinlerin gerçekliğin algılanış ve yorumlanış biçimleri üzerindeki etkisi nedeniyle normatif sosyal düzen düşüncesinde meydana gelen temel gelişmeleri ele alacaktır. Ama her şeyden önce bu tür normatif sosyal düzen yapılarına bakmak gerekir, çünkü "farklılığın araçları ... sosyal ve siyasal kontrolün araçlarıdır".[3]

SOSYAL DÜZEN DÜŞÜNCELERİ

Erken modern sosyal düzen düşünceleri klasik felsefenin ilgili metinleri ve Ortaçağ Hristiyan düşüncesinden oluşan zengin bir geleneğin ürünleridir. Ancak bazı araştırmacılar tarafından

3. Steven L. Kaplan, "Social Classification and Representation in the Corporate World of Eighteenth-Century France: Turgot's Carnival", Steven L. Kaplan ve Cynthia Koepp, ed., *Work in France* (Ithaca, 1986), 176–228, 177.

11. yüzyıldan itibaren ortak Hint-Avrupa sosyal katmanlaşma kavramına bağlanan en etkili ve en köklü model, toplumu ana işlevlerine göre hiyerarşik olarak üç sınıfa ya da zümreye bölen modeldi: dua edenler (*oratores*), savaşanlar (*bellatores*) ve çalışanlar (*laboratores*).[4] Bu Hristiyan versiyonuyla ilk kez Fransa'da ortaya atılıp kullanılan, toplumu üç zümreye bölen bu yaklaşım[5] kısa zamanda bütün Avrupa'da en başat normatif model hâline geldi. Birbirinden farklı birçok teolojik, hukukî ve siyasal metne ve bağlama girdi ve *ancien régime*'in sonlarına kadar kullanılıp tartışıldı. Ayrıcalıkların ve siyasal iktidarın yol gösterici ilkelerini ortaya koyan bu modelin meşruiyeti, 1789'dan itibaren Fransız *Tiers État* tarafından sorgulanmaya başladı.

Üçlü modelin bu basitliği, hiyerarşik toplum düzenini korumak ve meşrulaştırmak, aynı zamanda toplumsal hareketliliği sınırlamak isteyen normatif teorisyen ve uygulamacılara da çekici geliyordu. 17. ve 18. yüzyıl Fransa'sında Paris Meclis üyesi olan Charles Loyseau (1564-1627) adlı bir avukatın kaleme aldığı, üç toplumsal sınıf veya zümre konulu risale büyük yankı uyandırdı.[6] Loyseau, Fransa'daki sosyal düzende üç sınıf modelinin hâlâ geçerli olduğunu savunuyordu: "Fransa'daki üç sınıf yahut üç zümre şunlardır: din adamları, soylular ve üçüncü sınıf".[7] Loyseau bu sınıfların altında birçok alt grup ve iç hiyerarşi bulunduğunu kabul etmekle birlikte, genel olarak toplumun bütününün bu üçlü bölünmeye tâbi olduğunu söylüyordu.

---

4. Bu tartışma için bkz. Peter Burke, "The Language of Orders in early modern Europe", Michael L. Bush, ed., *Social Orders and Social Stratification in Europe since 1500: Studies in Social Stratification* (Londra/New York, 1992), 13–25.

5. George Duby, *The Three Orders. Feudal Society Imagined*, çev. Arthur Goldhammer. Thomas N. Bisson'un önsözüyle (Chicago, 1980).

6. Loyseau, *A Treatise of Orders and Plain Dignities* [1610], ed. Howell A. Lloyd (Cambridge Texts in the History of Political Thought) (Cambridge, 1994).

7. Loyseau, *Treatise,* 6vd.

Daha sonraki bazı tarihçiler Loyseau'nun kaleme aldığı risaleyi tanımlayıcı bir metin ve dolayısıyla doğru bir erken modern Fransız toplumu tespiti olarak gördüler ve Fransız toplumunun da kendini böyle gördüğü sonucuna vardılar. Bunun bir nedeni, modern sanayi dünyası karşısında duydukları rahatsızlığı, bir karşı-modele, yani her bireyin ataları tarafından önceden belirlenmiş olan yerini bildiği sabit bir erken modern toplum modeline yansıtmalarıydı.[8] Fakat son araştırmalar erken modern toplumun hiç de bu tarihçilerin düşündüğü gibi sabit olmadığına işaret etmekle birlikte, aynı zamanda Loyseau'nun gerçek niyetinin normatif ve tutucu bir soyluluk ve kamu görevi teorisi ortaya koymak olduğunu göstermiştir. Yani Loyseau toplumsal sınıflar arasındaki sınırları güçlendirerek sosyal merdiveni tırmanmaya çalışan çürümüş kesimler ve kifayetsiz mevki sahipleri olarak gördüklerinin ihtiraslarıyla mücadele etmeye çalışıyordu.[9]

Hristiyan öğreti toplumsal eşitsizliğe bizzat cevaz vermese de Ortaçağ teolojisi bu eşitsizliği meşrulaştıracak birçok gerekçe bulabiliyordu. Katolik sosyal düzen öğretisinin en etkileyici örneği Thomas Aquinas'ın (1225-74) eseriydi. Aquinas, *Summa Theologiae* (*Teolojiye Dair Savunma*) adlı eserinde toplum düzeninin büyük ilahi kozmik düzen tasarımının bir parçası olduğunu ve onunla bağlantılı olarak ele alınması gerektiğini söylemektedir. Evrenin düzeni zorunlu olarak bir dizi farklı unsura dayanmaktadır. Aquinas buna Kilise'nin iç hiyerarşisiyle melekler arasındaki hiyerarşiyi örnek vermektedir. Ayrıca bu düzenli toplum kavramının toplumsal eşitsizlikle mükemmellik düzeyine ulaştığını ifade etmektedir. Buna göre insanlar arasındaki eşitsizlik

8. Mousnier 1973, 76.

9. Loyseau, *Treatise*, giriş bölümü Howell A. Lloyd, xxiv.

ilahi takdirin sonucudur, yani diğer teologların dediği gibi insan günahlarının bir sonucu değildir.[10]

Sosyal düzenin temel ilkesi olan "pozitif eşitsizlik" kavramı ve bunun teolojik açıdan meşruiyeti erken modern dönemde olağanüstü etkili olmuştu. Hatta mezhep bölünmelerinde dahi büyük etkisi vardı. Son derece karmaşık olmakla birlikte en bilinen örnek Martin Luther'in toplumsal eşitsizlik ve sosyal düzen üzerine olan öğretisiydi. Luther 1528'de kaleme aldığı [Hz.] *İsa'nın Son Akşam Yemeği Üstüne İtiraf* başlıklı risalesinde şöyle demektedir: "Fakat Tanrı'nın kurduğu kutsal sınıflar ve gerçek dinî kurumlar üç tanedir: rahiplik makamı, evlilik, sivil idare".[11] Luther üçüncü sınıfın yani çalışan sınıfın yerine evliliği koymaktadır. Ancak Luther'e göre evlilik aynı zamanda bir ailenin başında olmak demektir. Dolayısıyla evlilik genel bir *status oeconomicus* ile iç içe girmiştir. Lutherci üç düzen tanımlamasının en ilginç boyutu, bunların aynı zamanda bütün memur ailelerini de kapsamasıdır. Sonuç olarak kilise düzeni "dua edenler, ayinleri yönetenler, ortak yardım sandığına nezaret edenler, zangoçlar ve müjdeciler ya da bu kişilere hizmet eden hizmetkârlardan oluşur. Bu kişiler Tanrı'nın gözünde kutsal olan işlerle uğraşır".[12] Aynı durum siyasi otoriteler ve aileler için de geçerlidir.

---

10. Thomas Aquinas, *Summa Theologica*, kısım I, qu. 108 veya kısım II B, qu. 183, alıntının yapıldığı yer İngilizce Internet edisyonu <http://www.catholictheology.info/summa-theologica/summa-part2B.php?t=27>; kısa bir özet için bkz. Otto Gerhard Oexle, Werner Conze ve Rudolf Walther, "Stand, Klasse", Otto Brunner, Werner Conze ve Reinhard Koselleck, ed., *Geschichtliche Grundbegriffe* cilt. 6, 155–285, 194–196.

11. Martin Luther, "Confession Concerning Christ's Supper", *Luther's Works* ed. Jaroslav Pelikan ve Helmut T. Lehman (55 Cilt.; St. Louis, MO, 1955–1986), c. 37, 161–372, 364.

12. Luther, "Confession", 364.

Bazı araştırmacılara göre Luther benzer bir işlevsel sisteme geçebilmek için sanki hiyerarşik modelden uzaklaşmaya çalışıyor gibiydi. Oysa Luther'in yaptığı, hiyerarşik düzeni fiilen işlevsel olan bu kilise, seküler otorite, aile veya ekonomi alt sistemlerinin içine oturtmaktan başka bir şey değildi.[13] Bu üç sınıf içinde efendiler ve hizmetkârlar vardı ve bunların her biri üzerine düşen görevi yerine getirmek zorundaydı. Luther kendi sosyal düzen öğretisini, Yeni Ahit'ten yaptığı ve kendi öğretisine de eklediği toplumsal grup ve sınıfların görevleriyle ilgili bir dizi alıntıyla özetliyordu. Yüzyıllar boyunca "Görevler Listesi" (*Haustafeln*) olarak anılan bu listenin bütün Protestan okul çocukları tarafından ezberlenmesi ve ayinlerde, dinî oyunlarda ve diğer iletişim mecralarında tekrar edilmesi gerekiyordu. Liste Protestan toplum anlayışı ve insanın toplum içindeki davranış biçimleri açısından son derece güçlü bir dinî çerçeve oluşturuyor ve insanların toplumsal eşitsizliği sorgulamasını engelliyordu. Tanrı gözünde herkes aynı olsa da "yaşamın duraklarındaki dış farklılıklar, kuşkusuz, devam edecektir. ... Çiftçinin hayatı bir prensinkinden farklı olacaktır. ... Bu tür farklılıklar gündelik yaşamda da olacaktır. Ama Mesih'in gözünde ne kadın ne erkek ne prens ne de toprağı süren vardır: Hepsi de Hristiyandır".[14]

Luther'ın öğretisi üçlü işlevsel sistemin hem Protestan hem de Katolik sosyal düzen anlayışına kolayca uyarlanabildiğini göstermektedir. Bu uyumluluk sadece modelin basitliğinden değil, aynı zamanda birçok İncil metniyle kolayca örtüşmesinden

13. Oexle, Conze ve Walther, "Stand, Klasse", 201–203; Oswald Bayer, "Nature and Institution: Luther's Doctrine of the Three Orders", *Lutheran Quarterly*, XII (1998), 125–159.

14. Luther, "Haus Postille", https://archive.org/stream/Dr.MartinLuthersHouse-postilVol2Ohio1884secondEdition#page/n19/mode/2up/search/peasant adlı adresteki İngilizce çeviriden alınmıştır.

kaynaklanmaktadır. Modelin ne kadar kalıcı bir iz bıraktığını, inanç sistemi üzerindeki yansımalarını ve sosyal düzen anlayışları üzerindeki etkisini gösteren ilginç örneklerden biri İsviçre'nin Basel şehrinde bulunmaktadır. Reformasyon'dan önce yapılan belediye binasının duvarında Papa'nın ve imparatorun birer resmiyle bir köylü resmi vardı. Ayrıca şöyle bir yazı bulunuyordu: "*Tu supplex ora, tu protege tuque labora*" (İçtenlikle dua et, koru ve çalış). Reformasyon'nun ve şehrin İsviçre Konfederasyonu'na katılmasının ardından Papa'nın resminin yerine bir Protestan rahip resmi, imparatorun resminin yerine de Basel Belediye Meclisi Başkanı'nın resmi yerleştirilmişti. Köylü resmiyle yazı aynen kalmıştı.[15]

Tabii hiyerarşik yapılara ve toplumsal eşitsizliğe karşı kullanılabilecek ve hatta kullanılan İncil metinleri de vardı. İncil'deki Hristiyan kardeşliği ve herkesin Tanrı önünde eşit olduğu fikirleri güncel siyaset alanına da taşınıyor ve bu dünyada eşit hak iddiasının temelini oluşturuyordu. 16. yüzyılın başlarındaki radikal reformasyon ve Thomas Münzer'in Mühlhausen'deki komünist cumhuriyeti gibi *binyılcı* deneyler, Almanya'daki Anabaptist Münster Krallığı, 17. yüzyılın ortalarında İngiltere'deki Gerrard Winstanley ve Kazıcılar hareketi bunun en iyi bilinen örneklerden sadece bazılarıydı.[16] Ancak hem Reformasyon öncesi hem de sonrası resmî kilise öğretileri her zaman hiyerarşik toplum düzeninin tanrı vergisi olduğunu savunmaya devam etti.

---

15. Winfried Schulze, *Deutsche Geschichte im 16.Jahrhundert 1500–1618* (Frankfurt a.M., 1987), 33vd. ve Walter Behrendt, *Lehr-, Wehr– und Nährstand. Haustafelliteratur und Dreiständelehre im 16. Jahrhundert* (Doktora Tezi: FU Berlin, 2009 [online], 25vd.

16. Anthony Arthur, *The Tailor King. The Rise and Fall of the Anabaptist Kingdom of Münster* (New York, 1999); James M. Stayer, *The German Peasant's War and Anabaptist Community of Goods* (McGill, 1991); Andrew Bradstock, *Winstanley and the Diggers, 1649–1999* (Londra, 1999).

Bu durum ancak 18. yüzyılda değişti ve toplumsal eşitsizlik ve bunun etkisi yeniden gözden geçirilmeye ve modern bakış açısında çığır açacak şekilde eleştirilmeye başladı. Buradaki dönüm noktalarından biri, Jean-Jacques Rousseau'nun 1754 yılında Dijon Bilimler Akademisi'nde "İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı: Bu Eşitsizlik Doğa Kanunu mudur?" şeklindeki soruya verdiği cevap oldu. Rousseau'nun 1755'te yayımlanan risalesi onu bir gecede meşhur etti.[17] Mevcut sosyal ve siyasal eşitsizliğin doğal veya ilahi bir durum olduğunu reddeden Rousseau, eski köhnemiş tezlere inanmanın, sonunda "her insanda gücü veya serveti kadar beden ve zihin gücü veya serveti kadar bilgelik ve erdem ... bulunduğunu düşünme" noktasına varacağını söylüyordu.[18] Rousseau'ya göre böyle bir şey kesinlikle mümkün değildi. Rousseau sosyal eşitsizliğin giderek arttığını, çünkü eşitsizliğin devlet ve yasalar tarafından zenginler lehine desteklendiğini ve teminat altına alındığını savunuyordu. Ancak ihmalle karışık bir rızanın sonucunda ortaya çıkan özel mülkiyeti değiştirmek mümkündü. Nitekim Rousseau daha 1754 gibi erken bir tarihte kaleme aldığı bir yazıyla sistemin zorla alaşağı edilebileceğini ilan etti: "Bir hükümdarın daha bir gün önce canını ve malını aldığı tebaasının, ayaklanarak onu boğması ya da tahtından indirmesi meşru bir eylemdir. Nasıl onu orada tutan zor ise indirecek olan da zordur. Böylece her şey doğal düzene göre işlemiş olur..."[19]

Rousseau'nun incelemesi Fransız Devrimi'nin kilit metinlerinden biri hâline geldi. Tıpkı yüzyıllar önce Hristiyan dokt-

---

17. Jean-Jacques Rousseau, "A Discourse Upon The Origin And The Foundation Of The Inequality Among Mankind", Jean-Jacques Rousseau, *The Basic Political Writings*, çev. Donald A. Cress, Giriş Bölümü Peter Gay (Indianapolis/Cambridge, 1986), 25–110.

18. Rousseau, *Discourse*, 38.

19. Rousseau, *Discourse*, 79.

rininde olduğu gibi, şimdi de imtiyazlar veya toplumsal katkının kökeni hakkındaki iddialarının sorgulandığı veya gündeme getirildiği dili sağlayan *felsefeler* olmuştur. Normatif metinlerin bu işlevi, iddialara ses vermek ve argümanlara tutarlı bir çerçeve sağlamak için önemlidir. Dahası, bu normatif tartışmalar çoğunlukla *Avrupacılık* niteliğinde görünmektedir. Bu metinler Avrupa genelinde sosyal düzenin sorgulanabileceği ya da güçlendirilebileceği ortak bir zemin işlevi görmüşlerdir. Ancak üçlü toplum modeli hiçbir zaman erken modern Avrupa toplumunun sosyal yapısının karmaşıklığını tam olarak yansıtamadığından, son yıllarda sosyal tarihçiler normatif metinlerden ziyade sosyal dinamiklere ve sosyal grupların sınırlarının geçirgenliğine daha fazla ilgi duymaya başladılar. İlginç araştırmalar ve metodolojik tartışmalar, erken modern dönemde hem seküler hem de ruhban sınıfının gelişimi ve iç farklılaşması etrafında gelişmiştir.

ERKEN MODERN AVRUPA'DA SOYLULUĞUN YÜKSELİŞİ VE İÇ BÜTÜNLÜĞÜ

15. yüzyılın başlarında, İsviçre kantonlarıyla bazı Balkan toprakları dışında soyluluk bütün Avrupa'da, doğuştan gelen birtakım ayrıcalıkları olan ve bu ayrıcalıklarıyla nüfusun geri kalanından farklılaşan ayrı bir sosyal düzen veya sınıf olarak ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Soyluluk statüsünün gerekleri, standartları ve ayrıcalıklarının boyutları bölgeden bölgeye, devletten devlete değişmekteydi. Ancak nüfusun geri kalanından ayrışan ve sadece ayrı haklarla değil, ciddi ölçüde sosyal ve siyasal güçle de donanmış olan ayrıcalıklı bir grubun ortaya çıkışı bütün Avrupa'da görülen bir durumdu.[20]

20. Ronald G. Asch, *Nobilities in Transition 1550–1700. Courtiers and Rebels in*

Avrupa'nın tamamında soylu seçkinlerin oluşumunun zemininde birçok neden yatmakta olup bu nedenler bölgeden bölgeye farklılıklar göstermekteydi. Ama en yaygın neden özgür erkeklerin askerlik yapma yükümlülüğü ve hakkıydı. Süvari savaşının ortaya çıkışı ve artan askeri malzeme harcamaları, ilave ayrıcalıklar karşılığında bu maliyetli ihtiyaçları karşılayabilen veya karşılamaya istekli özgür erkekleri diğerlerinden ayrıştırdı. Bu kişiler sonunda şövalyeler olarak askerlik mesleklerini babadan oğula geçen bir rütbeye dönüştürdüler. Miras yoluyla devredilen bir statüye dönüşen soyluluk, kısa bir süre sonra esas olarak soylu aile mensubu olarak doğmaya ve soylu aileden gelmeye dayanmaya başladı. Fakat ayrıcalıklar ancak hükümdar tarafından verilebildiğinden yahut onun tarafından bahşedilmesi gerektiğinden, hükümdarın hizmetinde görev yapanlara da başka erdemleri karşılığında veya belli bir resmî süreç sonunda soyluluk statüsü verilebiliyordu. Son olarak, muhtemelen birtakım derebeylik haklarından da faydalanan malikâne, şato veya yurtluk sahipleriyle soylulara özgü bir hayat tarzı sürdüren veya belli makamları işgal edenlerin de akranları aracılığıyla soylu ailelerin arasına girmesine izin veren büyük bir gri alan vardı. Nitekim 15. yüzyılla özellikle 16. yüzyılın başlarında soyluluğun sınırları iyice geçirgen hâle gelip soyluluk statüsünü kayda geçiren veya kontrol eden bir sistem de geliştirilemediğinde durum tam olarak buydu. Zengin tüccarlar, çiftçiler ve meslek erbabı böylece "sessiz bir şekilde" en azından soyluluğun alt katmanlarına kadar yükselmişti. 16. yüzyılın başlarında tarım ürünlerinin fiyatlarının hızla yükselmesi büyük toprak sahipleriyle onların ihtiraslarını destekleyen

---

Britain and Europe (Londra, 2003), 9–11 soylu sınıflar arasındaki farklılıklara dikkat çekmektedir.

tacirleri zengin etmişti. Ayrıca Protestan ülkelerde Reformasyon'un kilise topraklarını yeniden dağıtması artan sosyal hareketliliği daha da beslemişti.[21]

Soyluluk statüsü bir toplumsal saygınlık, parlamento veya diyet meclisi gibi kurumlar vasıtasıyla siyasete katılım hakkı getirmenin yanı sıra, Fransa'nın bazı bölgelerinde uygulanan *taille* örneğinde olduğu üzere, vergiden muafiyet veya muhtemelen daha da önemlisi, bütün Avrupa'da soylulardan daha az toprak ve gelir vergisi alınması gibi önemli ekonomik imtiyazlar sağlıyordu.[22] 16. yüzyılın sonlarında sıradan insanların soylu statüsü elde etme özlemleri ve dolayısıyla erken dönemdeki ciddi seviyedeki yukarı doğru hareketlilik, ayrıcalıklarını korumak isteyen eski soyluları ve gelir sıkıntısı çeken devletleri rahatsız ediyordu. Soyluluğu kanıtlamak birçok açıdan giderek önem kazanmaya başlamıştı. Kutsal Roma İmparatorluğu'nda özellikle soyluların oluşturduğu bölgesel Katolik birlikler, önemli katedral meclislerine ve benzer kuruluşlara giriş hakkı veren kuralları daha da sertleştirmişler, bir kişinin soylu kabul edilebilmesi için on altı göbek gerisine kadar soylu olduğunu kanıtlama şartı getirmişlerdi. Katedral meclisleri, yerli soyluların bekâr veya miras hakkı bulunmayan kız ve erkek çocuklarına ciddi mali destekler sağlıyorlardı. 17. yüzyılın sonlarında, Almanya ve dışındaki Katolik soylular bu kaynakları dışarıdan gelenlere tamamen kapatmayı başardılar.

Fakat Avrupa perspektifinden bakıldığında, Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki Katolik soyluların kaynakları ve ayrıcalıkları dışarıdan gelenlere kapatması son derece istisnai bir durumdu. Te-

21. Bkz. örn. Rudolf Endres, *Adel in der Frühen Neuzeit* (Enzyklopädie deutscher Geschichte) (Munich, 1993), 24.

22. Michael L. Bush, *Noble Privilege* (Manchester, 1983), 53–59.

razinin diğer ucunda Lehistan-Litvanya Birliği vardı. Burada değil en tepedeki soyluların ve ileri gelenlerin, kralın bile soyluluk statüsüne geçişi engelleme gücü yoktu. Dolayısıyla 18. yüzyılda sadece atalarının soyluluk statüsünü kanıtlayanlar değil, askeri hizmete, soylu yaşam tarzına veya soyluluk statüsü satın almaya gücü yeten herkes giderek büyüyen Leh soylu sınıfına katılabiliyordu. Ancak Lehistan'ın Avusturya, Rusya ve Prusya tarafından taksimatı ve özellikle de iktidardaki parçalanmalardan sonra soyluluğa geçiş zorlaşmaya başladı. Aynı şekilde Kastilya'nın bazı bölgelerinde de *hidalgo* adı verilen çok fazla soylu vardı. Ancak burada soyluluk kapısının 16. yüzyılın sonlarından itibaren kapandığı ve soyluluk haklarından yararlanabilmek için çok sağlam kanıtlar istendiği görülmektedir. Lehistan'dan farklı olarak Kastilya'da soyluluk kapısı Yahudi dönmelere de kapalıydı.[23]

Ayrıcalıklar sadece soyluları sıradan insanlardan ayırmakla kalmıyor, aynı zamanda soylular arasında da önemli statü farklılıkları yaratıyordu. Sadece baronlar ve dükler gibi unvan sahibi seçkin kesimle bu tür unvanları olmayan ve yukarıdakilerle eşit görülmeyen alt düzey soylular arasında fark yoktu. Unvan sahibi soylular arasında da farklılaşma vardı. Örneğin, geçmişi çok eskilere dayanan ve çoğu zaman yönetici ailelerle akrabalık bağları olan, aristokrasi adı verilen büyük toprak sahibi aileler vardı. Bunlar da son derece seçici evlilik politikalarıyla kapılarını aşağıdan gelen ihtiraslı gruplara kapatmıştı. Hatta aristokrasi karşılıklı evlilikler yoluyla, sarayların en yüksek mevkilerine ve

23. Asch, *Nobilities*, 23–25; Robert Frost, "The Nobility of Poland–Lithuania, 1569–1795", Hamish M. Scott, ed., *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, 2 cilt, cilt 2, 183–222 (1995; 2'nci baskı, Houndmills, Basingstoke, 2007); James Casey, *Early Modern Spain. A Social History* (Londra, 1999), 120, 139–144; Michael L. Bush, *Rich Noble, Poor Noble* (Manchester, 1988), 15–19.

Katolik ülkelerde kilisenin en üst basamaklarına çıkma ayrıcalığına sahip uluslar üstü bir Avrupa seçkini yaratmıştı. Soyluluk unvanlarının babadan en büyük oğula geçtiği ve diğer çocukların toprak soylusu sıfatına gerilediği İngiltere hariç, Avrupa'daki soylu ailelerde statü kadın-erkek bütün çocuklara geçiyordu. En üstteki rütbeler, asiller ve baronet sınıfı dışında İngiliz soyluları için net bir yasal tanımlama ve hepsinden önemlisi de hiçbirinin belli bir mali ayrıcalığı yoktu. Eski toprak sahibi taşra elitlerine ek olarak, İngiliz seçkinler aristokrasinin "alt sınıfa indirilmiş" çocuklarıyla, paraları sayesinde seçkinlerin hayat tarzına ulaşan ikbal düşkünlerinden oluşmaktaydı. Ancak bu görünüşte "açık elit tabaka"nın da (Ronald G. Asch)[24] kendine göre bir kıdem düzeni ve daha gayri resmî rütbeleri kısıtlama yolları vardı ve 18. yüzyıldan itibaren İngiliz seçkinleri toplumsal açıdan muhtemelen, örnek vermek gerekirse, Fransız emsallerinden daha homojendi.[25]

Soylulara ait kurumlarla evlilik piyasalarının dışa kapalı oluşuna kıyasla, devletin yasal soyluluk statüsünün belirlenmesinde ve soyluluk silsilesinin onaylanmasındaki rolü başlangıçta daha azdı. Fransa'da Kral III. Henry 1579 yılında yurtluk satın almak suretiyle soylu statüsü elde edilmesini engelleyen bir *Kanun* çıkarmıştı.[26] Bu konuda etkili bir kontrol mekanizması ancak 17. yüzyılda kurulmuş ve Colbert devletin gelirlerini artırma çabaları çerçevesinde bir *recherche de la noblesse* (1665–74) çıkartarak birçok soylu aileyi sıradan vatandaş statüsüne indirmişti. Bu yasa nedeniyle örneğin Brittany'de soylu ailelerin % 38'i sıradan vatandaş statüsüne gerilemişti. Ülkenin diğer bölgelerinde bu oranın daha

24. Lawrence Stone ve Jeanne Fawtier Stone, *An Open Elite? England 1540–1880* (Oxford, 1984).

25. Asch, *Nobilities*, 27vd.

26. Asch, *Nobilities*, 13.

da yüksek olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, soyluların gelirlerinin devlet kontrolüne girmesiyle aynı zamanda 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyıldaki çalkantılar, Avrupa'daki birçok hükümdarın soylu statülerinin gözden geçirilmesini bir cezalandırma aracı olarak kullanmasına ve muhalif soyluların rütbelerini alıp sadık soyluları terfi ettirerek içeriden gelen muhalefeti veya soylu *frondes*'lerini kırma aracı olarak kullanmasına yol açmıştır. 16. yüzyılla 17. yüzyılın ortaları arasında Bohemyalı *Ritterstand*'ın (şövalyeler) soylular içindeki oranı % 90 iken, % 63'e düşürülmüştü. Bunun sebebi kısmen şövalyelerin Protestan eğilimler göstermesi, kısmen de krala sadık ailelerin daha yüksek soyluluk statülerine, yani *Herrenstand*'a yükseltilmesi olarak gösterilebilirdi. Sonuç olarak, Bohemya'da bölgesel diyet meclisine katılma hakkı bulunan toprak sahibi soylu aile sayısı bu dönemde 1.800'den 900'e düşmüştü. Aynı şekilde İsveç'te de Gustavus Adolphus 400 soylu ailenin yarısının statülerini ellerinden almıştı.[27]

Bu tür sert önlemler istisna olmakla birlikte, bunları genelde yeni soylu unvanı dağıtma süreçleri izliyordu. Hükümdarlar bu mevkileri ya kendilerine yakın olanlarla dolduruyor ya da ilave gelir elde etmek için unvan satıyorlardı. Bu soyluları ve aristokrat aileleri başka ailelerle ikame etme veya bunlara yeni aileler ekleme sürecinde erken modern hamilik ve dostluk ağları çok önemli bir rol oynuyor, özellikle hükümdar saraylarına yakın olan soyluların bu mekanizmadaki rolü ciddi şekilde artıyordu. Soyluluk ve mevki dağıtımı hükümdara özgü bir ayrıcalık olmakla birlikte, hükümdarın çevresindekiler de pozisyonları

27. Bohemya ve Habsburg Monarşisi'yle iyi bir özet çalışma için bkz. Thomas Winkelbauer, *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein. Ein österreichischer Aristokrat* (München, 1999), 21–46; Karin Mc Hardy, "Social Mobility and Noble Rebellion in Early Modern Habsburg Austria", *Medium Aevum Quotidianum*, 29 (1994), 97–140; Bush, *Rich Noble*, 26.

sayesinde onun tercihlerini etkileyebiliyordu.[28] Bütün bunlar, soyluların statülerini dışarıya kapama çabalarına rağmen, ikinci sınıfın boyut ve kompozisyonunun aslında sürekli değiştiğini göstermektedir. Soylu sınıfının daralması ve genişlemesi ve kompozisyonun değişimi süreciyle ilgili analizler, 1970'ten beri, Avrupalı soyluların gelişmekte olan sosyal tarihi hakkında uzun ve ilginç tartımaların konusu olageldi

Bu tartışmalar çerçevesinde araştırmalar öncelikle Avrupa'daki soyluların nüfusunu belirlemeye yöneldi. 15. yüzyıl ile 16. yüzyılın başlarında Batı Avrupa'yla Orta Avrupa'nın büyük bir bölümünde, yani İngiltere, Fransa, Portekiz'le Kutsal Roma İmparatorluğu ve Prusya topraklarında soylular nüfusun yaklaşık %1'ini oluşturmaktaydı ve bu oran nadiren %1,5'leri bulmaktaydı. Kuzey Avrupa'da, özellikle de İskandinavya'da soyluların nüfus içindeki oranı daha da düşüktü, yani çoğu zaman %0,5'in altındaydı. Buna karşılık sık sık askerî çatışmalara sahne olan bazı sınır bölgelerinde yoğunluk olağanüstü denecek kadar fazlaydı. Bunun en belirgin örnekleri de çatışmaların yoğun olduğu veya yeni fetihler nedeniyle nüfusun artırılması gereken Lehistan ve Kastilya gibi yerlerdi. Buralarda savaşçılara ihtiyaç duyulması nedeniyle hükümdara destek karşılığında toprak ve ayrıcalıklar

28. İktidar elitinin oluşumuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Wolfgang Reinhard, "Introduction. Power Elites, State Servants, Ruling Classes, and the Growth of State Power", Wolfgang Reinhard, ed., *Power Elites and State Building* (Oxford, 1996), 1–18; Charles Giry-Deloison and Roger Mettam, *Patronages et clientèlismes 1550–1750 (France, Angleterre, Espagne, Italie)* (Lille, 1995); somut bir Fransa örneği için, örneğin bkz. Sarah E. Chapman, *Private Ambition and Political Alliances: The Phélypeaux de Pontchartrain Family and Louis XIV's Government, 1650–1715* (Rochester, NY, 2004), 11–60; Sharon Kettering, *Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France* (Oxford, 1986); İngiltere için bkz. Victor Morgan, "Some Types of Patronage, mainly in Sixteenth and Seventeenth Century England", Antoni Maczak, ed., *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit* (Munich, 1999), 91–115.

dağıtma eğilimi artıyordu. O yüzden bu topraklarda soyluların nüfus içindeki oranı %10 gibi rakamlara ulaşabiliyordu, tabii yine bu oran da bölgeden bölgeye farklılıklar gösteriyordu.[29]

1970'li ve 1980'li yıllardaki tartışmalar büyük ölçüde, 17. yüzyılda aristokrasinin, hatta bütün soyluların, güçlerine az çok kalıcı bir darbe indiren ciddi bir kriz döneminden geçip geçmediği sorusu üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Bu soruya cevap vermek için çeşitli parametreler kullanılıyordu. Görünüşe göre 17. yüzyılda yaşanan ekonomik kriz toprak sahibi sınıfın gelirlerine büyük darbe vurmuştu. Nitekim bazı tarihçiler bu sınıfın borçluluk oranının içine düştükleri varlık ve güç krizinin bir işareti olduğunu düşünmektedir. Yine "mutlakiyetçi" devletin yükselişinin de özellikle aristokrasinin gücünü törpülediği; askeri örgütlenmenin, savaşın değişen şeklinin ve daimî orduya yönelişin bir bütün olarak soyluluğun varlık nedenini ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır. Nihayet, tarihçiler birçok soylu ve aristokrat ailenin kendiliğinden dağılıp yok olduğunu düşünmektedir. Ancak son araştırmalar durumun bunun tam tersi olduğunu, soyluların ve özellikle de aristokrasinin 17. yüzyıldaki krizden neredeyse hiç yara almadan çıktığını ve gücünü artırarak pekiştirdiğini göstermektedir. Borçların ille de bir ekonomik zayıflık göstergesi olması gerekmemekteydi. Aksine, ekonomik kredi ve yatırım faaliyeti olarak görülmesi, örneğin 17. yüzyıldaki siyasi ve ekonomik ayaklanmalar döneminde Avrupa'nın her yerinde sayıları artan satılık arazilerin alınmasında kullanılmış olması pekâlâ mümkündü. Nitekim 17. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyılın başlarında soylular arasında yaşanan ekonomik yükseliş ve konsolidasyonun temelinde bu ekonomik faaliyet yatmaktaydı. Devlet idaresinde, siya-

29. Avrupa'daki soylularla ilgili rakamlar konusunda iyi bir değerlendirme için bkz. Jonathan Dewald, *The European Nobility, 1400–1800* (Cambridge, 1996), 23vd. ve Bush, *Rich Noble*, 7–11.

sette ve aynı zamanda askerlik dünyasında soylular ve özellikle de Avrupa aristokrasisi lider konumlarını koruyarak gelecek kuşaklara aktarmayı başarmışlardı. Soylu ailelerde uzun silsileler arayan araştırmacılar için sürpriz olan demografik istikrarsızlığa gelince, bu durum nüfusun geri kalanı için de geçerliydi. Tüm diğer aileler gibi soylular da çocuklarının en az %30'unu erken yaşlarda kaybediyordu. Erkek çocukların büyük bir kısmının orduda görev yapması soyluların kayıplarını daha da artırmaktaydı. Bu da birçok soylu ailenin, en azından erkek silsilesinde dördüncü kuşaktan sonrasının ortadan kalkmasına yol açıyordu. Bununla birlikte, bazı ailelerin soylu statüsünden düşürülmesiyle ortaya yeni ve sadık soylular çıkması gibi, aristokratik silsilelerin biyolojik olarak son bulması da hükümdarlara var olan soyluları daha yüksek statülere yükseltme veya askerî liderler gibi sıradan kişileri yeni unvan ve imkânlarla ödüllendirme imkanı veriyordu.[30] Aslında soylular, zaman içinde bazı bölge ve devletlerde, biyolojik nedenlerle veya soyluluk yelpazesinin alt kesimlerinde yer alanlardan gelir elde etme çabaları doğrultusunda toplu hâlde tasfiye edilmeleri nedeniyle daralsa da aristokrasi bir bütün olarak sayıca istikrarlı bir varlık gösterdi, hatta büyüdü. Örneğin Bohemya'da soylu mülklerinin sayısı 1577'de 1.622'yken 1741'de 517'ye gerilemiş, aynı dönemde malikânelerin sahibi olan lordların sayısı 184'ten 279'a çıkmıştı.[31]

16. yüzyıldan beri devam edegelen ve soyluların yüzyıllar içinde hem sosyal hem de ekonomik konumlarını korumasını sağlayan unsurlardan biri, ilk doğan erkek hakkı kuralıyla ve

30. Konuyla ilgili tartışmalar ve yeni araştırmalar için bkz. Hamish M. Scott, "'Acts of Time and Power': The Consolidation of Aristocracy in Seventeenth-Century Europe, 1580–1720", *German Historical Institute London Bulletin*, 30(2) (2008), 3–37.

31. Scott, "Acts of Time", 32.

miras yoluyla intikal eden mülkün satılmasını engellemek, yani *Fideikommisse*ler (şartlı veraset) oluşturmak suretiyle aile mülkünün hatalı yönetime, bireyci davranışlara ve miras çekişmelerine karşı yasal koruma altına alınmasıydı. Bir ailenin mülkünün satışını engellemek demek, bu mülkün bir vakfa dönüştürülerek kullanılması, yani mülkü elinde tutan kişi tarafından satılıp bölünememesi demekti. Mülkü elinde tutan kişinin görevi burayı en iyi şekilde idare edip ailenin gelecek kuşaklarına en iyi şekilde aktarmaktı. Aile mülkünü korumayı amaçlayan bu yasal araç eskiden beri var olmakla birlikte, 17. ve 18. yüzyıllarda Rusya ve Danimarka dışında bütün Avrupa'ya yayıldı. 19. yüzyılın demokratlarının en nefret ettiği aristokratik güç simgesi olan bu yasal araç, Avrupa'da aristokrasinin servetinin ve gücünün artmasında çok önemli bir rol oynadı. 17. yüzyılda yoksullaşmış bir soylu aile iken zamanla Avrupa'nın en güçlü aileleri hâline gelen Radziwiller gibi Lehistan-Litvanyalı ailelerle Habsburg Monarşisi'nin Macaristan kısmındaki Eszterhaziler gibi aileler, 18. yüzyılda İmparatorluk dâhilindeki birçok prenslikten daha büyük olan binlerce kilometrekarelik arazilere hükmediyorlardı. 18. yüzyılda Avrupa aristokrasisi hem ekonomik hem de siyasal ve sosyal güç anlamında yerini sağlamlaştırmış görünüyordu.

Ancak yerini sağlamlaştıran Avrupa soylularının tam bir istikrara kavuştuğundan söz etmek mümkün değildi. Soyluların konumu gündelik yaşamda ve toplumsal etkileşimin her düzeyinde, nihayetinde başkalarının ve hükümdarın ya da en büyük yöneticinin gözünde ne kadar kabul gördüklerine bağlıydı. Aynı şekilde siyasal etkinlik ve bol gelirli mevkilerin dağıtımı da güvene dayanmaktaydı. Dolayısıyla tarih yazımının "kültürel dönüm noktası" bağlamında, son araştırmaların sosyal mevkiinin eylemsel ve sembolik boyutlarına, yani gösteriş amaçlı tüketim, malikânelerin mimari yapısı, öncelik hakları ve teşrifat konuları

gibi boyutlara odaklandığı görülmektedir.[32] Toplumsal etkileşimin başlıca hedefi ailenin onurunu korumaktı. Ki bu da birçok ayrıcalığın yanı sıra, belli bir hayat tarzının sürdürülmesini ve toplumsal statü sembollerinin korunmasını gerektiriyordu. Onurun düzenleyici bir norm olarak merkezîliği, Max Weber'in ifadesiyle, sosyal sınıftan ziyade sosyal düzene veya statüye göre farklılaşan bütün toplumların tipik bir alametiydi.[33] Onur toplumun soylu kesimleri için özellikle önemli olmakla birlikte sadece bir sınıfla sınırlı değildi. Diğer sınıflarda da kendilerine özgü onur sistemleri ve toplumsal statü göstergeleri vardı.

"DUA EDENLER": ERKEN MODERN RUHBAN SINIFINDA TOPLUMSAL FARKLILAŞMA

Reformasyon erken modern Avrupa'da "Birinci Sınıf"ı iki ayrı konumlandırma sistemine, yani mevki ve sosyal düzen sistemlerine göre böldü. Ancak Proteston ve Katolik ruhban sınıf üzerine yapılan son sosyal tarih araştırmaları, yüksek mevkilerin hem

32. David M. Posner, *The Performance of Nobility in Early Modern European Literature* (Cambridge, 2004); Mathieu Maraud, "Nobility as a Social and Political Dialogue: The Parisian Example 1650–1750", Matthew P. Romaniello ve Charles Lipp, ed., *Contested Spaces of Nobility in Early Modern Europe* (Cambridge, 2011), 213–232; Claudius Sittig, *Kulturelle Konkurrenzen: Studien zu Semiotik und Ästhetik adeligen Wetteifers um 1600* (Berlin, New York, 2011).

33. Max Weber, *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, ed. Guenther Roth ve Claus Wittich (Berkeley ve Los Angeles, 1987), 533–538. Diğer önemli arıştırmalar, Andreas Pečar, *Die Ökonomie der Ehre. Höfischer Adel am Kaiserhof Karls VI. (1711–1740)* (Darmstadt, 2003); Brendan Kane, *The Politics and Culture of Honour in Britain and Ireland, 1541–1641* (Cambridge, 2009); Victor G. Kiernan, *The Duel in European History. Honour and the Reign of Aristocracy* (Oxford, 1988).

diğer sınıflarla hem de onların toplumsal hiyerarşileriyle iç içe geçtiğini göstermiştir. Aynı araştırmalar, Trent Konseyi'nin Katolik Kilisesi içinde başlattığı Reformasyon sonrası reformların alt düzeyde de diğer sınıflarla benzer bir mesleğe kabul ve eğitim süreci oluşturduğunu göstermiştir. Fakat bazı farklılıklar aynen korunmuştu.

Katolik ruhban sınıfı hiyerarşik bir yapıya dayanıyordu. Katolik din adamları arasında birbiriyle iç içe geçen dört grup vardı: yüksek ve düşük rütbeli din adamları ve manastırların ve manastır sisteminin içinde ve dışında yer alan din adamları. Manastır düzeninin dışındaki rahiplere aynı zamanda seküler din adamları (*clerici saeculares*, *Weltgeistliche*) deniyordu. Birçok ülkedeki soylular gibi Ortaçağ'ın ruhban sınıfı da vergiden muaftı ve kendi yargı sistemi vardı. Bu ayrıcalıklar erken modern dönemde de devam etti ve din hizmetlerinin maddi açıdan çekici yanlarını daha da artırdı.

Dinî mevkiler teoride miras yoluyla aktarılmıyor ve seçime bağlı ilerliyordu, yani esas olarak doğuma veya nüfuza değil eğitime ve liyakate dayanıyordu. Ancak ruhban sınıfın seçkinleri yüzyıllardır Katolik soylularla sıkı sıkıya iç içe geçmişti. Papalar ve kardinaller yüzyıllardır soylu İtalyan ailelerden gelmekteydi. Aynı şekilde İmparatorluğun Katolik prens-piskoposlukları da Bavyeralı Wittelscach gibi soylu aileler içinde miras yoluyla devredilmekteydi. 1563 ile 1761 yılları arasında Köln başpiskoposlarının tamamı bu aileden gelmişti. Aynı şekilde, 1561'den 1763'e kadar bütün Liege prens-piskoposlarıyla üst düzey kadın din görevlileri de bu ailenin üyesiydi. Yine, Lehistan-Litvanya Birliği'nde Katolik hiyerarşinin üst mevkileri sadece soylu ailelere aitti. Üst düzey Kilise görevlerinin genelde soylu ailelere ait olduğu İspanya'da da benzer bir mekanizma vardı. Buna karşılık, manastır yöneticileri, yani baş keşişlerin çoğu soylu ailelerden gelmediği gibi, göre-

vin miras yoluyla devri de söz konusu değildi. Manastırlar ayrıca mütevazı kökenlerden gelen kadın ve erkek din görevlilerine etkili ve güçlü mevkilere yükselme fırsatı da veriyordu.[34] En üstteki din adamları, piskoposlar ve baş keşişler aynı zamanda siyasal sistemin de bir parçasıydılar ve diyet meclisleriyle çeşitli meçli yapılarında temsil haklarına sahiptiler. Bununla birlikte, erken modern Katolik Kilisesi her düzeyde sosyal hareketliliğe şaşırtıcı denecek kadar açık bir kurumdu ve Katolik Kilisesi ve Papalık Devleti erken modern hamilik ve himayenin başlıca örneklerini sunmaktaydılar. Hatta himaye sistemi erken modern siyasi kültürünün ayrılmaz bir parçasını ve devlet oluşumunun önemli bir boyutunu oluşturmaktaydı.[35]

Protestan kiliseleri, yüksek ruhani mevkileri tamamen feshederek veya Luthercilerin yaptığı gibi hükümdarları gayri resmî piskopos vekilleri (*Notbischöfe*) veya kiliselerin koruyucusu yaparak bu kilise görevlerini belli soylu ailelere tahsis etme geleneğini kısmen kırdı. Ancak bazı hiyerarşiler özellikle Lutherci rahipler sınıfı içinde aynen kaldı. Üst rütbeli papazlar meclisi liderleri, piskoposlar veya murakıp papazlar çoğunlukla önemli burjuva ailelerden geliyordu ve taşradaki din görevlileriyle Protestan kiliselerinde yüksel mevkilerde bulunanların gelirleri arasında dağlar kadar farklar vardı. Birçok bölgede kilisedeki kilit mevkiler yüzyıllar içinde burjuva Protestan "hanedanlar"ın eline geçmişti. Ayrıca sıradan bölgelerde rahiplik

34. Katherine Brun, "Ruling Class and Regime in an Ecclesiastical Territory: The Case of Salem", Christopher Ocker vd., ed., *Politics and Reformations: Communities, Polities, Nations, and Empires. Festschrift Thomas Brady* Vol. 2 (Leiden, 2007), 359–380.

35. Wolfgang Reinhard, "Papal Power and Family Strategy in Sixteenth and Seventeenth Centuries", Ronald G. Asch ve Adolf M. Birke, ed., *Princes, Patronage and the Nobility at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650* (Oxford, 1991), 329–356.

makamının babadan oğula geçmesi sık rastlanan bir durumdu. Sosyal açıdan, Protestan din adamları soylulardan çok, genelde akademik eğitim almış yerel veya genel makam sahipleriyle meslek erbabı gibi şehirli elitlere daha yakın oluyordu. Ancak taşradaki rahipler büyük ölçüde toprak sahibi soylulardan seçiliyordu. En azından Prusya-Brandenburg'da *Junker*lerin küçük kızlarının Protestan rahiplerle evlendirilmesi normal addedilen bir durumdu. Britanya'da da dinî mevkiler soylularla seçkinlerin ellerindeydi. Yine Anglikan kilisesi rahiplerinin çoğunun seçkinlerin en küçük erkek çocukları olması pek de az rastlanan bir durum değildi. Bu rahiplerin geçimleri aileleri tarafından karşılanırdı. Ama bu, küçük erkek çocukların birinci tercihinin rahiplik olduğu anlamına gelmiyordu elbette. Hatta bankada veya ticaret şirketlerinde çalışmak çoğu zaman dinî bir kariyerden çok daha cazip geliyordu.[36]

Katolik Kilisesi'nde önemli makamlar 18. yüzyılın sonlarına kadar hep soylu ailelerin elinde kaldı. 18. yüzyılın ortalarında Roma bulunan seçkin Cizvit eğitim kurumu Collegium Germanicum'daki öğrencilerin yaklaşık %70'i yüksek kilise mevkilerinde kariyer yapmaya hazırlanan genç soylu erkeklerden oluşmaktaydı. Ancak Trent Konsili reformlarıyla birlikte din adamı eğitiminin gelişmesinden sonra sıradan taşra rahiplerinin giderek artan bir şekilde eğitimli şehirli elitlerden çıkması ilginçtir. 17. yüzyıl Fransa ve İtalyası'yla Alman İmparatorluğu'nun Katolik topraklarında manastır mensuplarıyla taşra rahipleri olarak görev yapan seküler din adamlarının %80'inden fazlası şehirli orta ve üst sınıf ailelerden gelmekteydi. Rahipliğe atanma süreçlerini inceleyen fazla bir tarihsel araştırma bulunmamakla beraber, bu

36. Patrick Wallis ve Cliff Webb, "The Education and Training of Gentry Sons in Early Modern England", *Social History*, 36 (2011), 36–53.

ailelerin maddi çıkarları tamamen göz ardı etmedikleri ve birçok taşra kilisesinin epeyce iyi gelir sağladığı düşünülmektedir. Ayrıca din adamlarının vergiden muaf olması, üst sınıflardan Katolik ailelerinin küçük erkek çocukları için dinî bir kariyeri epeyce cazip kılmaktaydı.[37]

Taşra ruhbanının gelirleri bölgeden bölgeye büyük değişiklikler göstermekteydi. Bu rahiplerin gelirleri hâlâ büyük ölçüde kilise için toplanan onda birlik vergilerden ve kendi bahçe veya küçük çiftliklerinden elde ettikleri gelirlerden ibaretti. Din adamları, özellikle de taşra ruhbanı, ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren aylık maaş almaya başlamışlardı. Görünüşe göre küçük taşra rahipleri hiç fena kazanmıyordu. Dolayısıyla yoksul denebilecek rahiplere nadiren rastlanıyordu. 17. yüzyılın başlarında anma ayini düzenleyen bir Katolik rahip aşağı yukarı bir tarım işçisinin günlük yevmiyesi kadar para kazanıyordu. Alman şehir kiliselerinde görevli bir Protestan rahibin kazancı, bir şehir meclisi üyesinin veya bir devlet avukatının kazancına eşitti.[38]

Dolayısıyla hem Protestan hem de Katolik kiliselerinde alt ve orta düzeydeki din adamları şehirli meslek sahipleri, yüksek idari çevreler ve üst düzey tacirler gibi yaşamak ve onlarla bütünleşmek istiyordu. Gelirlerinin bir kısmı tarla ve bahçeden gelse de kilise otoriteleri taşradaki rahiplere her türlü zanaat veya tarım işinin makamın saygınlığıyla bağdaşmadığını sık sık hatırlatıyordu. Akademik eğitim ve "profesyonelleşme" din adamlığı kariyerinin karakteristik özelliği hâline gelmişti. Bir taşra rahibi-

37. Luise Schorn-Schütte, "Priest, Preacher, Pastor: Research on Clerical Office in Early Modern Europe", *Central European History*, 33 (2000), 1–39.

38. Luise Schorn-Schütte, "The "New Clergies" in Europe: Protestant Pastors and Catholic Reform Clergy after the Reformation", Bridget Heal ve Ole Peter Grell, ed., *The Impact of the European Reformation. Princes, Clergy and People* (Aldershot, 2008), 103–112.

nin yaşam biçimi son derece mütevazı olsa da üniversite ağları ve akademik derecelerin sağladığı sembolik sermaye sayesinde Protestan ve Katolik din adamlarının şehirli orta sınıflarla bağlantısı 20. yüzyıla kadar devam etti.

ÜÇÜNCÜ SINIF

Üçüncü sınıf ya da sıradan halk, üçlü sistem içindeki en büyük ve aynı zamanda en karmaşık grubu oluşturmaktaydı. Avrupa'nın büyük bir bölümünde üçüncü sınıf nüfusun %90'ından fazlasına karşılık gelmekteydi. Bu grup toplumsal açıdan heterojen olup burjuvalardan taşralılara yani en zengin şehirli tüccarlardan en yoksul gündelikçilere kadar her kesimi kapsamaktaydı. Görünüşe göre tek ortak yanları, her iki sınıfa da girmemeleri ve dolayısıyla en azından onların önemli ayrıcalıklarından yararlanamamalarıydı. Yani kesinlikle devlete vergi veya senyöre toprak kirası ödemek zorundaydılar. Vergi ödemek ya da sosyal yardım yapmak zorunda olduklarına şüphe yoktu ve merkezi hükümet düzeyindeki siyasi süreçlere katılımları çoğu Avrupa devletinde ya da bölgesinde en iyi ihtimalle yaygın sayılırdı ve bu durum çoğunlukla tartışmaya açıktı. Ancak erken modern toplumlarda en önemli toplumsal birimin aile veya soy bağı olduğu yerlerde "üçüncü sınıf"ın en azından üst düzey mensuplarının diğer iki sınıfta akraba veya kolları olabiliyordu.

Üçüncü sınıfta bireyler ve sosyal grupların ekonomik, yasal, siyasal ve sosyal statüleri arasındaki farklar hayli derindi. Ayrıca benzer sosyal gruplar arasında bölgeden bölgeye ve ülkeden ülkeye büyük farklılıklar vardı. En önemli farklılıklardan biri kırsal kesimle şehirli kesim arasındaki farklılıklardı. Avrupa'da kırsal nüfus yerli soylu ailelerin hâkim olduğu bir tür "yönetici

organizasyonun" (*Herrschaftsverband*)[39] parçası olarak kalırken, burjuvalar Ortaçağ'da birçok şehirde siyasal hak ve özgürlüklerden daha fazla yararlanmaktaydı. Nitekim Avrupa'da erken modern şehirlerin siyasal hak ve kültürleriyle müstakbel cumhuriyetçi gelenekler arasında sıkı bir bağ vardır.[40]

Ancak Avrupa'da şehir kültürünün merkezinde yerel vatandaşlık bulunsa da şehirli toplumlar kendi içinde eşit değildi. Bu durum her türlü şehir veya bağımsız şehir devleti için de geçerlidir. Toplumsal hiyerarşinin ve sıralamanın siyasal, sosyal ve ekonomik haklar açısından ne kadar önemli olduğunu anlayabilmek için, Ortaçağ'ın sonlarında yarı soylu bir şehirli elitin, yani patrisyenlerin yükselişine sahne olan Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki küçük şehir devletlerine bakmakta fayda vardır. Benzer bir süreci Kuzey İtalya[41] veya Kuzeybatı'daki güçlü şehir devletlerinde de[42] görmek mümkündür. Alman şehirleriyle Kuzey İtalya ve Benelüks Ülkeleri'ndeki şehirlerde bu şehirli elit çoğu zaman bölgedeki taşra soylularıyla evlilikler yapar, taşra soyluları da bunun karşılığında güç kazanabilmek için (soylu statülerinden vazgeçmeden) vatandaşlık elde etmeye çalışırdı.[43] İmparatorluk şehri Nürmberg şehirli elitin dışa kapalılığının en bilinen örneklerinden biridir. Erken modern dönemde kısıtlı şehir konseyine

---

39. "Herrschaftsverband" kavramı için bkz. Weber, *Economy and Society*. 53vd.

40. Martin Van Gelderen ve Quentin Skinner, ed., *Republicanism. A Shared European Heritage, Vol. 1: Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe* (Cambridge, 2005); Britanya için ayrıca bkz. Phil Withington, *The Politics of Commonwealth: Citizens and Freemen in Early Modern England* (Cambridge, 2009), 48–84.

41. James E. Shaw, *The Justice of Venice. Authorities and Liberties in the Urban Economy, 1550–1700* (Oxford, 2006).

42. Julia Adams, *The Familial State: Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe* (Ithaca, 2005).

43. Tom Scott, *Society and Economy in Germany, 1300–1600* (Houndmills, Basingstoke, 2002), 32vd.

üyelik (*engerer Rat*) veya kilit bir mevki sahibi olabilmek imkânı otuz kadar zengin ve güçlü aileyle sınırlıydı.[44] Ancak Nürmberg bir açıdan farklıydı, zira burada patrisyen elit, zanaatkârları bütün bu dönem boyunca siyasi iktidardan uzak tutmuştu.

Şehirlerdeki toplumsal katmanlaşma ve rütbe sistemleri tezahürlerini ayrıntılı bir şekilde tüketim yasalarında gösteriyordu; özellikle de hangi sosyal grubun üyelerinin hangi tarzda, nasıl bir kumaş veya kürk giyebileceğini ayrıntılarıyla tarif eden bağlayıcı kıyafet tarzlarında. Bu yasalar bir taraftan gösteriş amaçlı tüketim yoluyla sosyal üstünlük kazanma arzusunu zapt etmeye ve bireylerin aşırı harcama yapmasını önlemeye çalışıyordu. Diğer taraftan, statü farklılıkları oluşturup bunların dışa yansıtılmasına katkıda bulunuyordu.[45] Bu tüketim ve kıyafet yasalarının çoğu özellikle şenlik günlerinde, kilise ayinlerinde ve düğünlerde giyilecek kıyafetleri tayin etmekteydi. Erken modern dönemde tıpkı saray ritüelleriyle soylular arasındaki üstünlük mücadeleleri gibi kiliselerdeki oturma düzeni de toplumsal farklılığı yansıtmanın yollarından biriydi. Bu düzen sık sık aileler arasında kavgalara yol açıyordu.[46] Kişinin sosyal statüsünü ve mevkiini koruması

---

44. Christopher R. Friedrichs, *The Early Modern City 1450–1750* (Abingdon, 2013), 184.

45. Alan Hunt, *Governance of the Consuming Passions: A History of Sumptuary Law* (New York, 1996); Liselotte Constanze Eisenbart, *Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700* (Göttingen, 1962); Maria Giuseppina Muzzarelli, "Reconciling the Privilege of a Few with the Common Good. Sumptuary Laws in Medieval and Early Modern Europe", *The Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 39 (2009), 597–617; Patricia Allerston, "Clothing and Early Modern Venetian Society", *Continuity and Change*, 15 (2000), 367–390.

46. Christopher Marsh, "Order and Place in England, 1580–1640. A View from the Pew", *The Journal of British Studies*, 44 (2005), 3–26; Catherine Wright, *The Spatial Ordering of Community in English Church Seating, ca. 1550–1700*, Doktora Tazi, Warwick 2002 <http://wrap.warwick.ac.uk/3079/1/WRAP_THESIS_Wright_2002.pdf>; D. Paul Sullins, "Sitting in Church. The Regionalization in Worship Setting", *Sage Open*, Temmuz-Eylül 2012, 1–1; Marian Füssel and

soylular için olduğu gibi şehirli elitler ve "saygın" vatandaş olarak anılmak isteyen herkes için de çok mühimdi.

Erken modern Avrupa'da şehirli toplumun çekirdeğini ve en homojen kısmını bu saygın vatandaşlar ve onların aileleri teşkil etmekteydi. "Avrupa genelinde bu çekirdek grubun ortak noktası şuydu: Hayatlarının merkezinde iş vardı ve bu işi biçimlendiren şey bağlı bulundukları lonca sistemiydi."[47] Bu Ortaçağ'a özgü şehirlilerin kendi kendine örgütlenme biçimi, 17. yüzyılda lonca sisteminin giderek ortadan kalktığı Britanya dışında bütün erken modern dönem boyunca etkinliğini korudu. Şehirli zanaatkârları kendi içlerinde örgütledi ve belli ticaret hiyerarşileri oluşturdu. Onlar da birtakım ayrıcalık ve serbestilerden yararlanıyor ve bunları özenle kolluyorlardı. Soylu ve saray çevrelerinde olduğu gibi burada da toplumsal hiyerarşinin dışa yansıtılması ve toplum içindeki uygulama şekli şehirli loncaların toplumsal yaşamının çok önemli bir parçasıydı. Örneğin en güçlü ve en önemli loncalardan biri olan Parisli sarraflar her yıl şatafatlı törenlerle atölye teftişi yapıyorlardı. Özel tören kıyafetleri giyer ve "rütbelerine göre sıralanarak" geçit töreni düzenlerlerdi.[48]

Genel hatlarıyla bakıldığında, erken modern toplumlarda saygın vatandaşlar nüfusun çoğunluğunu teşkil etmezdi. Nüfusların çoğunlu hizmetçiler, gündelik işçiler, çıraklar, seyyar ustalar, küçük satıcılar, dilenciler ve Yahudiler gibi tamamen toplumun dışında tutulan gruplardan müteşekkildi. Ayrıca şe-

---

Thomas Weller, ed., *Ordnung und Distinktion. Praktiken sozialer Repräsentation in der ständischen Gesellschaft* (Symbolische Kommunikation und Gesellschaftliche Wertesysteme 496) (Münster, 2005).

47. Friedrichs, *Early Modern City*, 144.

48. Steven L. Kaplan, "The Luxury Guilds in Paris in the Eighteenth Century", *Francia*, 9 (1981), 257–298, 262; James R. Farr, *Artisans in Europe, 1300–1914* (Cambridge, 2000), 25f, 258–277; Friedrichs, *Early Modern City*, 182–213.

hirli "aileler"in Marksist anlamda, yani kendine özgü bir ekonomik pozisyonu ve yerel şehirli çerçevenin dışında kendine özgü çıkarları olan ayrı bir sosyal grup olarak hangi sınırlar dâhilinde ve hangi zamandan beri orta sınıfı veya burjuvaziyi oluşturduğu konusunda da yaygın bir tartışma vardır. "Orta sınıf" terimi kolektif bir terim olarak ilk kez 18. yüzyılın sonlarında Britanya'da ortaya çıktı.[49] Benzer biçimde, 18. yüzyılda Fransa'da bir burjuva sınıfının ortaya çıkıp çıkmadığı ve Marksistlerin burjuva devrimi olarak gördüğü 1789 Devrimi'nin temelini oluşturup oluşturmadığı konusunda, Fransız Devrimi üzerine çalışan tarihçiler arasında da geniş çaplı tartışmalar yaşanmaktadır.[50] Almanya ve Orta Avrupa'da eski şehir yapılarının varlıklarını 18. yüzyılın sonlarına kadar koruduğu ve Alman *Bürgertum*'unun ortak bir kültürel arka planı olduğu, ama ortak ekonomik ve siyasal çıkarları olmadığı epey açıktır.[51]

---

49. "Orta sınıf" üzerindeki uzun tartışmalar hakkında kısa bilgi için bkz. David Cannadine, *Class in Britain* (New Haven, Londra, 1998) ya da Simon Gunn, "Between Modernity and Backwardness. The Case of the English Middle Class", A. Ricardo López and Barbara Weinstein, ed., *The Making of the Middle Class: Toward a Transnational History* (Durham, NC, 2012), 58–74; Leonore Davidoff and Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Classes* (Chicago, IL, 1987).

50. Fransa'yla ilgili tartışmalar için bkz. Colin Mooers, *The Making of Bourgeois Europe: Absolutism, Revolution, and the Rise of Capitalism in England, France and Germany* (Londra, 1991), 5–44; David Parker, "Henri Heller and the *Longue Durée* of the French Bourgeoisie", *Historical Materialism*, 18 (2010), 123–131; David Parker, *State and Class in Ancien Regime France. The Road to Modernity?* (Londra, 1996).

51. Mooers, *The Making of Bourgeois Europe*, 103ff; Willibald Steinmetz, "Gemeineuropäische Tradition und nationale Besonderheiten im Begriff der 'Mittelklasse'. Ein Vergleich zwischen Deutschland, Frankreich und England", Reinhart Koselleck ve Klaus Schreiner, ed., *Bürgerschaft. Rezeption und Innovation der Begrifflichkeit vom Hohen Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert* (Stuttgart, 1994), 161–236.

Fransa ve Almanya'da olduğu gibi birçok Avrupa ülkesinde de üniversiteler birçok ihtiraslı sıradan aile için önemli sosyal hareketlilik kurumlarıydı. Ruhban, hukukçular, hekimler gibi akademisyenler de güçlü bir sosyal katman oluşturmaktaydı. Birçoğu en azından soyluluğun alt katmanlarına, yani Fransızlardaki *noblesse de robe*'a veya Almanlardaki *Amtsadel*'e kadar yükselebiliyordu. Hukukçuların çoğu kamu hizmetinde görev yapmaktaydı, dolayısıyla statüleri hükümdarla olan bağlantılarından gelmekteydi. Birçok Avrupa ülkesinde kendisini yönetici sınıfların karşısında tanımlayan özel bir burjuva kimliği 18. yüzyıldan çok 19. yüzyıla özgü bir durumdu.

Kadim kamu düzeni anlayışı ilk olarak Batı Avrupa'da ve özellikle de Hollanda Cumhuriyeti ile Britanya'da ortadan kalktı ve ortaya yeni toplumsal sınıflandırmalar çıktı. Ülkenin ticari elitiyle yakın aile bağları olan ve modern sanayi girişimlerine yönelmekte sakınca görmeyen farklı ve dışa daha açık bir soylu sınıfının bulunduğu Britanya'da eski üçlü yapı toplumsal yaşamı düzenleme gücünü çoktan yitirmişti. Fransa'da toplumsal hiyerarşideki mevcut konumuna her geçen gün daha fazla itiraz eden bir nüfusu, bulunduğu konuma ikna etmeye çalışanlar söz konusu yapıyı 18. yüzyılın sonlarında bile hâlâ kullanmaktaydı. Oysa hem düşünsel hem siyasal fiiller anlamında en büyük saldırılar bu ülkede yaşandı ve özellikle soyluların ayrıcalıkları ve gücü bir anda kırılıverdi. Toplumsal eşitsizlik en azından Fransız Devrimi'nin radikal kolu için doğal bir olgu değildi. Aksine insan onuruna ve eşitliğe karşı bir tahkir olarak görülüyordu. Devrimci dalga hızla yatışıp hükümdarlarla birlikte soylular da geri dönse dahi siyasal düzenin kavramları değişiyordu. 19. yüzyılda yeni sosyal düzen kategorileri olarak ortaya çıkan burjuvazi ve proletaryanın yükselişine toplumsal, siyasal ve yasal eşitlik talepleri eşlik ediyordu.

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

Adams, Julia. *The Familial State: Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe* (Ithaca, 2005).

Asch, Ronald G. *Nobilities in Transition 1550–1700. Courtiers and Rebels in Britain and Europe* (Londra, 2003).

Dixon, C. Scott ve Luise Schorn-Schütte, ed. *The Protestant Clergy of Early Modern Europe* (Houndmills, Basingstoke, 2003).

Farr, James R. *Artisans in Europe, 1300–1914* (Cambridge, 2000).

Friedrichs, Christopher R. *The Early Modern City 1450–1750* (Abingdon, 2013).

Hunt, Alan. *Governance of the Consuming Passions: A History of Sumptuary Law* (New York, 1996).

Jussen, Bernhard. Ed. *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations* (Philadelphia, PA, 2001).

Kane, Brendan, *The Politics and Culture of Honour in Britain and Ireland, 1541–1641* (Cambridge, 2009).

Kaplan, Steven L. Ve Cynthia J. Koepp, ed. *Work in France: Representations, Meaning, Organization, and Practice* (Ithaca, 1986).

Reinhard, Wolfgang. "Papal Power and Family Strategy in Sixteenth and Seventeenth Centuries", Ronald G. Asch ve Adolf M. Birke, ed., *Princes, Patronage and the Nobility at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650* (Oxford, 1991), 329–356.

Schorn-Schütte, Luise. "Priest, Preacher, Pastor: Research on Clerical Office in Early Modern Europe", *Central European History*, 33 (2000), 1–39.

Scott, Hamish M., ed. *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, 2 cilt (1995; 2'nci baskı, Houndmills, Basingstoke, 2007).

Scott, Tom. *Society and Economy in Germany, 1300–1600* (Houndmills, Basingstoke, 2002).

Shaw, James E. *The Justice of Venice. Authorities and Liberties in the Urban Economy, 1550–1700* (Oxford, 2006).

Smith, Woodruff D. *Consumption and the Making of Respectability, 1600–1800* (New York, 2002).

Withington, Phil. *The Politics of Commonwealth: Citizens and Freemen in Early Modern England* (Cambridge, 2009)

3. BÖLÜM

HANELER VE AİLE SİSTEMLERİ

MIKOLAJ SZOLTYSEK*

* Halle'deki Max Planck Sosyal Antropoloji Enstitüsü'nde Kıdemli Araştırmacıdır ve burada "Avrasya'da Direniş ve Dönüşüm" projesiyle ilişkili disiplinler arası gündemin bir parçasıdır. Daha önce Rostock'taki Max Planck Demografik Araştırmalar Enstitüsü'nde Araştırmacı sıfatıyla görev yapmış ve 2008-2014 yılları arasında Tarihsel Demografi Laboratuvarı Başkan Yardımcılığı görevini yürütmüştür. Araştırmaları tarihsel demografi alanında, özellikle de tarihsel Doğu-Orta Avrupa'daki aile ve demografik örüntülerin hatları, sürekliliği ve değişimi üzerinedir. *Population, Continuity and Change, Journal of Family History, Annales de Demographie Historique ve Journal of Comparative Family Studies* gibi dergilerde çok sayıda makale yayımlamıştır. Josh Goldstein ve Siegfried Gruber ile birlikte, aile ve demografi alanında iş birliğine dayalı araştırmalar için tarihi Avrupa'dan nüfus sayımı mikro verileri sağlamayı amaçlayan uluslararası bir girişim olan MOSAIC-Projesini (http://www.censusmosaic.org) geliştirmiştir.

Erken modern toplumların başlıca yapı taşları bireyler, aileler ve hanehalklarıydı.[1] Birbirinden farklı aile ve hanehalkı örgütlenmesi biçimleri mikro düzeyde farklı etkileşim, karar alma ve motivasyon şekilleri geliştirerek ekonomi ve diğer –daha geniş çaplı– toplumsal gelişmeler üzerinde etkili oluyordu. Dolayısıyla, bunlar üzerine yapılacak bir inceleme cemaatlerin, toplumların ve ülkelerin işleyiş biçimleri hakkında değerli bilgiler sağlayacaktır.[2]

Bu bölüm aile ve hane yapıları arasındaki başlıca sınır hatlarını ele almaktadır. Ancak konunun nasıl tanımlanacağına veya tanımlanmayacağına dair hem geçici hem kavramsal bazı ön gözlemler yapmak gerekmektedir. Bu bölüm aileleri biyolojik tarihlerine göre incelememektedir. Evlilik, doğum ve ölüm kayıtlarından elde edilen bilgiler arasında bağlantılar kurup, erken modern Avrupa nüfuslarının evlilik yoluyla çoğalma mekanizma ve ritimleri hakkında zengin bir bilgi birikimi oluşturan tarihsel demograflar bu tür "aileler" hakkında zaten uzun zamandır çalışmalar yapmaktadır. Buradaki çalışma genel bir akrabalık araştırması da değildir. Her ne kadar ele alınan grupların çoğu (en azından temel özellikleri açısından) akrabalık bağları etrafında oluşan toplumsal gruplar olsa da belli bir çatı altında toplanmamış olan ve dolayısıyla bu bölümün kapsamı dışında kalan başka birçok akrabalık grubu da bulunuyordu.

Bu bölüm "birlikte ikamet eden (aynı mekânda mukim) aile grubu"na, yani daha kısa bir ifadeyle "hanehalkı"na; başka

1. Eugene A. Hammel, "On the *** of Studying Household Form and Function', Robert McC. Netting, Richard R. Wilk ve Eric J. Arnould, ed., *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group* (Berkeley, 1984), 40–41.
2. Robert McC. Netting, Richard R. Wilk ve Eric J. Arnould, "Introduction", *Households*, xiii–xxxviii.

bir deyişle yemek, uyumak, dinlenmek, boş vakitlerini geçirmek, çocuk yetiştirmek ve üremek için aynı fiziksel mekânı paylaşan bir grup insandan oluşan görev odaklı bir yerleşim birimine odaklanmaktadır. Aynı çatı altında yaşayan ve aynı ocağı paylaşan akrabalar ve akraba olmayanlar, bazı ortak faaliyetlere katılan hizmetkârlar ve misafirlerin tamamı hanenin veya aile grubunun üyeleri olarak görülürler. Dolayısıyla hanehalkı, üyeleri birbiriyle kan akrabası olan ve mutlaka aynı çatı altında yaşaması gerekmeyen aileden sarih bir şekilde farklıdır. Bir hanehalkı genelde kan akrabası olmayan üyelerle birlikte basit bir (çekirdek) aileden veya –ya yanal olarak ya da kuşaklar içinde genişleyen veya genişlemeyen– birden fazla aileden meydana gelir.[3]

Bu kitap tarih olarak 1350-1750 arasını esas almaktadır. Burada alışılageldiği üzere 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar uzayan yerleşik "erken modern" tarihten bilinçli bir sapma söz konusudur. Aile çiftliğinin ortaya çıkmasıyla birlikte, az önce tarif edilen hanehalkı erken Ortaçağ'da ya da tam olarak 700 yılında başlayan dönemde araştırma ve değerlendirmelerde standart birim hâline gelmiştir. Ancak bu gruplarla ilgili 17. yüzyıl öncesine ait belgeli kayıtlar son derece azdır. Avrupa'nın çeşitli yerlerinde bulunan bazı edebî kaynaklar ve mülkiyet kayıtları bu boşluğu kısmen doldurur gibi görünse de 14. yüzyıl ile 17. yüzyıl ortalarındaki dönemde hanehalkı ve aile yapısına dair net bir rekonstrüksiyon gerçekleştirmek çok güçtür.[4]

3. Bu konularla ilgili klasik tartışma için bkz. Eugene A. Hammel and Peter Laslett, "Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures", *Comparative Studies in Society and History*, 16(1) (1974), 73–109.

4. Ancak bkz., David Herlihy, *Medieval Households* (Cambridge, MA ve Londra, 1985) ve Michael Mitterauer, *Why Europe? The Medieval Origins of its Special Path*, çev. Gerald Chapple (Chicago, 2010), böl. 3. Hanelerdeki bireylerle ilgili en eski tarihsel nüfus araştırması için bkz. Florentine Catasto'nun 1427 tarihli araştırması, (bkz. David Herlihy ve Cristine Klapisch-Zuber, *Tuscans and Their*

Bu bölümde ele alınan dönemin büyük bir bölümüyle ilgili herhangi bir kayıt bulunmaması ister istemez aşağıdaki analizin kapsamını sınırlamaktadır. Ancak 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl başlarında gündelik yaşamdaki düzenlemelere ve hanehalkının yapısına dair mevcut veriler yine de bizlere *eski demografik rejimin* son dönemleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. İlk olarak, 1800'lerin başlarına ait kaynakları incelediğimizde, hâlâ ağırlıkla "doğal doğurganlığın" hâkim olduğu nüfusları ele aldığımızı akıldan çıkarmamamız gerekmektedir. Burada "doğal doğurganlığın" geçerli olduğu nüfusla, sistematik doğum kontrolü uygulamayan ve dolayısıyla yüzyıllardır geçerli olan geleneksel doğum kalıplarını izleyen halkları kastediyoruz. Bu süreç 19. yüzyılın sonlarındaki demografik dönüşüm dönemine kadar devam etmiştir. Tarihsel olarak ölüm oranlarının en hızlı düştüğü Danimarka ve İsveç gibi birkaç ülke dışında, 1850 öncesi Avrupa'da ölüm ve hayatta kalma oranlarında belirgin bir değişiklik görülmediği için, benzer ihtiyatlılığı epidemiyolojik dönüşüm süreciyle ilgili değerlendirmelerde de göstermek gerekmektedir. 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında hanehalkı ve ailelerin ana demografik temelleri, "geçiş öncesi" dönemi olarak adlandırılan önceki iki yüzyıldan belirgin bir farklılık göstermemiştir. Eski rejim döneminde Avrupa'daki hayat beklentisi süreleri zaman içinde önemli değişikliklere uğramıştır. 1400 ile 1750 arasındaki (hatta birkaç istisna dışında 1400'den 1820'ye kadar olan) dönemin büyük bir bölümünde yıllık doğum ve ölüm oranları %2,5 ile 3,5 arasında kalmıştır. Ortalama ömür otuz yıl civarındaydı.

Families: A Study of the Florentine Catasto of 1427 (New Haven, 1985)). Sanayi öncesi İngiltere'deki hanehalkına dair en eski liste, bireylerin yaşlarının da kayda geçirildiği 1599 tarihli Ealing araştırmasıdır. Ancak bu tür araştırmalar son derece istisnaidir. Doğu ve orta Avrupa'da (Bohemya ve bazı Lehistan topraklarında) yapılan benzer en erken araştırma 1650–60'lara kadar gitmektedir.

Yani nüfusun yaklaşık yarısı 16 yaşından önce ölüyor, çocukluk dönemini sağ atlatanlar 50'lere kadar yaşıyordu.[5]

Tabii burada 1400 yılı ile 19. yüzyıl başları arasında aile sistemlerinde hiçbir değişiklik olmadığını söylemek istemiyoruz. Avrupa'nın nüfusu 1500'lü yılların başlarıyla 1700'lü yılların sonları arasında iki katından fazla artmış, 81 milyondan 180 milyona çıkmıştı.[6] Ancak yıllık ve hatta on yıllık büyüme oranlarına baktığımızda, bu dönemde genelde demografik büyümenin hayli yavaş olduğunu, birçok toplumun uzun genişleme ve daralma evreleri yaşadığını görüyoruz. Bu arada Proteston Reformasyonu'nun yol açtığı Hristiyanlıktaki hizipleşme nedeniyle Avrupa'da önemli bir fay hattı oluştu. Bu dinî ayaklanma nedeniyle bazı gruplar, babanın otoritesi, evlilik ve evlilik ilişkileri gibi normları da kapsayan eski aile anlayışlarına savaş açtı. Dahası, birbiriyle çelişmekle birlikte hayli geniş bir alanı kapsayan erken modern yüzyıllardaki bazı sosyo-ekonomik süreçler aile ve hanehalkıyla bağlantılı düzenlemeleri etkiledi ve Avrupa'nın birçok bölgesinde aile yaşamındaki farklılıkları derinleştirdi. Bunlar Batı Avrupa'da yaşanan tüketici ve sanayi devrimleriyle sanayileşme öncesi süreçlerdi. Bunlara Doğu-Orta Avrupa'da "yeni" bir serfliğin yükselişiyle derebeylik-serf ekonomisinin yükselişi eşlik ediyordu.[7] Ama –muhtemelen küçük bir elit dışında– çoğu Avrupalının 13. yüzyıl ile 18. yüzyıllar arasında ve hatta sonrasında

---

5. Konuyla ilgili kapsamlı bir araştırma için bkz. Michael Flinn, *The European demographic system, 1500–1820* (Baltimore, 1981).

6. Marzio Barbagli ve David I. Kertzer, "Introduction", David I. Kertzer ve Marzio Barbagli, ed., *The History of the European Family: Family Life in Early Modern Times (1500–1789)* (New Haven, 2001), xii.

7. Bu başlıklarla ilgili programlı açıklamalar arasında şunlar da yer almaktadır: Jan de Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge, 2008) ve Markus Cerman, *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800* (Basingstoke, 2012).

nispeten istikrarlı bir kültür ve demografi dünyasında yaşadığı bir gerçektir. Dolayısıyla birçok Avrupalı yaşadığı dönem içinde kendi yerel veya bölgesel toplulukları içinde aile organizasyonlarından fark edilir bir değişime tanık olmamıştı.

Bu tarihsel bağlam ışığında, bu bölümün hedeflerini söyle sıralamak mümkündür. Birinci kısımda kısaca, demografinin alt disiplini olan ve geçmiş yüzyıllarda aile ve hanehalkı yapıları hakkında önemli bilgi birikimi sağlayan tarihsel aile demografisi alanını ele alacağız. Bölüm daha sonra geçmişteki birlikte yaşama ve hayat düzenleriyle ilgili genel bir sebepler izahı tespit sağlayacak, bu arada "aile sistemleri" ibaresinin kavramsallaşma biçimlerine özel bir vurgu yapılacaktır. Bunu aile sistemlerinin işleyişi üzerine –evden ayrılış ve başkalarının evinde yaşayarak çalışma geleneği, evlilik ve hanehalkı oluşumu, ev grubunun yapısı ve bireysel yaşam gibi konularda yaşanan– belli bazı önemli gelişmeler açısından yapılacak kısa bir değerlendirme takip edecektir. Ardından, zorunlu bir sonuç olarak aile içindeki demografik kısıtların aile içindeki örüntülere etkileri incelenecektir. Bölüm bu araştırma alanının gelecekteki muhtemel gelişimi hakkında bir tartışmayla sona erecektir.

TARİHSEL AİLE DEMOGRAFİSİ

Erken modern aile ve hanehalkı yapısı araştırması, doğası gereği disiplinler arası bir araştırma olup, demografi, sosyoloji ve sosyal antropolojiden alınan kavram ve yöntemlerle yapılan toplumsal araştırma biçimlerini geleneksel tarihsel yaklaşımlarla birleştirir. Bu araştırma aynı zamanda sosyal bilimlerle demografinin kullandığı ölçüm araçlarından bolca yararlanır.[8]

8. Bkz. Tamara K. Hareven, "The History of the Family as an Interdisciplinary

Buradaki adıyla tarihsel aile demografisi (a) *aile, hanehalkı ve akraba gruplarının yapıları* ve b) bu yapıları etkileyen değişimlerle ilgilenir. Buna çocukların baba ocağından kopması, evlilik, hanehalkı oluşumu ve yaşlılığa geçiş gibi süreçler de dâhildir.[9] Bu araştırma geçmişteki sosyal yapılara açık bir ilgi duymakla beraber, tarihsel aile demografisi tarafından kullanılan yaklaşımlar, tematik katmanlandırma, metodoloji ve epistemoloji açısından esas olarak tarihsel araştırmalarda kullanılan çoğu yaklaşımdan farklıdır. Birçok geleneksel araştırma biçiminin aksine, tarihsel demografinin odak noktası büyük adamlar ve önemli olaylar değil, hakkında fazla bir şey bilinmeyen ve ancak önceden belirlenmiş geniş kategoriler içinde değerlendirilip, nüfus sayımlarında sadece sayı olarak geçen okur yazar olmayan, genel olarak kırsal kesimden kitlelerdir. Tarihsel aile demografisi araştırması bu bağlamda başlangıçta "sıradan insanların" tarihini yazmak isteyen *Annales* okuluyla aynı amaçları güder. Öte yandan, geniş çaplı yapı ve süreçlere baktığı ve temel analiz aracı olarak sayısal yöntemleri kullandığı için, tarihsel aile demografisi "sosyal bilim tarihi ya da "tarihsel sosyal bilim" adı verilen alanla oldukça benzerlik gösterir.

Tarihsel aile demografisiyle ilgili araştırma geleneklerinden özellikle üçü konumuz açısından önemlidir. En eskisi, Peter Laslett ve adları İngiltere'deki Cambridge Nüfus ve Sosyal Yapı Tarihi Grubu'yla anılan diğer araştırmacıların uyguladığı aile ve hanehalkı araştırmalarıydı. Bu yaklaşımı kullanan araştırmacılar, aile ve hane halklarının tarihsel yapıları arasındaki farklılıkları yapısal ve sayısal olarak tespit etmenin mümkün olduğunu

---

Field", *Journal of Interdisciplinary History*, 2 (1971), 339–414.

9. Frans Willekens, "Family and Households Demography", *On-line Encyclopedia of Life Support Systems*, *Demography* başlıklı kısım, ed. Zen Yi, http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C04/E6-147-14-00.pdf.

düşünüyorlardı. Bu düşünce onları sosyolojiye ve bir ölçüde de sosyal antropolojiye yaklaştırmakla kalmayıp, aynı zamanda aile sistemlerinin analizinde farklı sınıflandırma düzenlerinin ortaya çıkmasına yol açıyordu. Bu girişimler, birlikte ikamet olgusunun analitik açıdan çok önemli olduğu ve tarihsel hanehalkı sistemlerinin –kültürler arasında, zaman içinde ve her ikisi açısından– karşılaştırmalı bir bakış açısından incelenmesi gerektiği şeklindeki ortak inançtan yola çıkıyordu.[10]

Birçok araştırmanın en önemli çıkış temel saiki Cambridge Grubu'nun tarihsel aile ve hanehalkı araştırması yaklaşımıydı. Avrasya'da hanehalkı ve aile davranışları üzerine son karşılaştırmalı araştırmaların çoğu hâlâ Laslett ve meslektaşlarının 1970'li yıllarda ortaya koyduğu temel araştırma şablonunu kullanmaktadır. Ancak araştırmacıların dikkatleri giderek Avrupa'daki yapı ve düzenleri tespit etme çabalarından kıtalar arası karşılaştırmalara yönelmektedir.

Cambridge Grubu'nun yaptığı çığır açıcı araştırmaların 1970'li ve 1980'li yıllarda yayınlanmasından beri, tarihsel aile demografisi bir dizi güçlükle karşılaştı ve çeşitli değişimlerden geçti. Büyük teorilerden ve yüzeysel aile tipi tanımlamalarından uzak duran mikro-tarihsel ve antropolojik bakış açılarıyla yola çıkan ikinci bir araştırmacılar grubu, tarihsel Avrupa'nın önemli alanlarını kendine özgü bir hanehalkı sistemi olarak niteleme girişimlerini giderek artan bir şekilde reddetme gereği hissediyordu. Bunun yerine, belli aile biçimlerinin yerelleştirilmiş demografik, ekonomik, kültürel ve kurumsal temellerini ortaya çıkararak, hanehalkı faaliyetlerini ve ailevi davranışları

10. Peter Laslett, "Introduction", Peter Laslett ve Richard Wall, ed., *Household and Family in Past Time* (Cambridge, 1972), 1–89; aynı zamanda Hammel ve Laslett, "Comparing Household Structure".

araştırma çerçevesini oluşturmaya çalışıyorlardı.[11] Ancak (Avrasya Nüfus ve Aile Tarihi Projesi gibi) diğer araştırmacılar Avrupa ve Asya'daki birkaç dağınık yerel nüfus hakkında (80 ile 150 yıl gibi) çeşitli zaman dilimlerine özgü ayrıntılı –demografik olarak 'yoğun– bir resim çıkarabilmek için mikro düzeyde karşılaştırılabilir dikey veriler kullanıyordu. Bu çalışmaların amacı, aile içi davranışların belli yanları hakkında genellemeler yapmaya imkân veren, ama yine de söz konusu toplulukların kültürel, ekonomik ve tarihsel çerçeveleri içinde kalan karşılaştırmaları teşvik etmekti.[12]

Üçüncü önemli araştırma çizgisini savunanlar, birlikte ikametin analitik önemi konusunda yukarıdaki iki çizginin taraftarlarıyla aynı düşünmekle beraber, bazı önemli konularda onlardan ayrılmaktadır. Bu yeni yaklaşımı savunan araştırmacılar, Avrupa ve diğer bölgelerdeki aile ve hanehalkı örgütlenmelerindeki sistematik varyasyonlara küresel bir karşılaştırmalı yaklaşımı savunurken, tek bir topluluğu veya küçük bir topluluklar grubunu analiz eden önceki araştırmacılardan farklı olarak, devam eden tarihsel nüfus sayımlarındaki mikro-veri devriminden ve bilgisayar teknolojisindeki son gelişmelerden yararlanmaktadır.[13] Bu araştırmacılar düzinelerce ve hatta yüzlerce veri setinde ortak olan uyumlu değişkenler uygulamak suretiyle, geçmişteki hayat düzenlerinin karşılaştırmalı analizinde umulmadık düzeylere ve ayrıntılara ulaşmaktadır. Bu yeni teknikler araştırmacılara belli

---

11. Bu yaklaşım konusunda kısa bir bilgi için bkz. David I. Kertzer, "Household History and Sociological Theory", *Annual Review of Sociology*, 17 (1991), 155–179.

12. Örneğin, Noriko O. Tsuya et al., *Prudence and Pressure. Reproduction and Human Agency in Europe and Asia, 1700–1900* (Cambridge, MA, 2010).

13. Burada IPUMSInternational, NAPP, Mosaic gibi veri araştırma altyapı projelerinden yararlanılmıştır. Bkz. sırayla: https://international.ipums.org/international/; https://www.nappdata.org/napp/; www.censusmosaic.org.

bir noktadaki ve zamandaki yüzlerce topluluğun, bölgenin ve toplumun verilerini analiz etme imkânı sağlamaktadır. Cambridge Grubu'nun yaklaşımına dayanan eski araştırmalar hanehalkını analiz birimi olarak alırken, yeni tarihsel aile demografisi araştırmaları ev gruplarının yapısal eğilimlerine odaklanmanın ötesine geçmekte ve hane içinde farklı akrabalık bağlarının varlığını veya yokluğunu buradaki bireylerin temel özelliği olarak görmektedir.[14] Ancak bu iki farklı metodoloji zaman zaman birleştirilmektedir. Örneğin bireysel hayat düzeni analizine yerleşim birimlerinin kompozisyonun araştırması eşlik etmekte, böylece araştırmacılara, birlikte yaşamayı farklı analitik düzeylerde aynı anda ölçme olanağı verilmektedir.

AİLELER, HANEHALKLARI VE ÖTESİ: NEDEN ÖNEMLİ?

Antropologlar, demograflar ve tarihçiler toplumsal yenilenme ve değerlerin aktarılması açısından aile organizasyonunu kuşaklar boyunca çok önemli görmüşlerdir. Birçok sanayi öncesi toplumda aile yaşamının başlıca örgütleyici çerçevesi ve en temel akrabalık, sosyalleşme ve birey ve gruplar arasındaki ekonomik iş birliği alanı, hane halkları veya ev gruplarıydı. Birçok kırsal toplumda ekonomik karar alma ve kuşaklar arası aktarım merkezi hanehalkı olduğundan, çeşitli hanehalkı örgütlenmesi, aidiyet biçimi, yaşam döngüsü değişimi, güç ilişkileri modelleri ve iş bölümü şablonlarının bölgeden bölgeye farklılıklar gösteren servet biriki-

14. Örneğin, Steven Ruggles, "Stem Families and Joint Families in Comparative Historical Perspective", *Population and Development Review*, 36 (2010), 563–577; Steven Ruggles, "The Future of Historical Family Demography", *Annual Review of Sociology*, 38 (2012), 423–441.

mindeki bölgesel varyasyonları, sosyal yapıyı ve statü hiyerarşisini etkilediğini varsaymak mümkündür.

Bu bakış açılarının altında, aynı mekânı paylaşan belli bir grup arasında kurulan bağların, hem aile sistemlerinin işleyişi hem de en geniş biçimiyle tarihsel sosyal yapılar hakkında anlamlı bir fikir verdiği inancı yatmaktaydı. Aynı çatı altında yaşayan ve aynı ocağı paylaşan bireylerin, geçinmek için aynı kaynakları kullanmak, aynı işte çalışmak veya kan veya evlilik bağıyla bir araya gelmek gibi başka araçlarla da birbirine bağlı olduğu düşünülmekteydi. Bu bireylerin hayat beklentisinin içinde bulundukları ev grubunun ömrüyle sınırlı olduğu varsayılmaktaydı. "Aile çevresi"nin çok yönlü karakteri hesaba katıldığında, aynı mekânı paylaşan bireyler arasında geniş bir sosyal ilişki ağı bulunması muhtemeldir. Aynı mekânı paylaşanlar arasında güçlü bağlar bulunduğu varsayımının, bizzat ikamet yerinin "varoluşsal bir nitelik" taşımasından kaynaklandığı düşünülmektedir.[15]

Ev grubunun somutluğu ve tarih arşivlerinde bu tür gruplar hakkında özellikle de 17. yüzyılın ortalarından itibaren nispeten daha düzgün belgesel kayıtlar bulunması, tarihsel demografların hanehalkının birlikte ikametine arada yaşamasına yaptığı vurguyu güçlendirmekteydi. Hane halkının, bir ekonominin ve bir toplumun yaygın ve vazgeçilmez bir parçası olarak görülmesi nedeniyle çeşitli kurumlar aile grupları hakkında sayısız kayıtlar oluşturmuştur. Ailenin yapısını inceleyen tarihçiler doğal olarak, ikamet edenlerin isim listesi, vergi belgeleri ve diğer tarihsel mikro-sayım rakamları gibi hanehalkına veya yerleşim birimine ilişkin veriler içeren arşiv belgelerine odaklanma eğilimi göstermiştir.

---

15. Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Michel Verdon, *Rethinking Households: An Atomistic Perspective on European Living Arrangements* (Londra, 1998).

Hane halkı yapılarının sadece belli kültürel veya sosyo-ekonomik koşullarda işleyen akrabalık sistemlerinin bir "yan etkisi" olduğunu savunan eleştirel sesler bu genel düşünsel iyimserliği biraz törpülemiştir. Hane halkıyla daha geniş akrabalık ağları arasındaki ilişkinin, çeşitli hanehalkı ve demografik süreç anlayışları ve dolayısıyla tek tek aile sistemlerinin birbirinden farklılığının kavranması açısından çok önemli olduğu savunulmuştur. Bazı bilim adamlarına göre sadece hane halklarıyla ilgili yapısal verilere dayanmak, akrabalar arasındaki ilişkinin fiilî işleyişini anlamayı zorlaştırabilirdi, zira birbirinden bağımsız haneler arasında yoğun akrabalık ağları bulunması ve bu ağların onları çoğu zaman karşılıklı yükümlülüğe ve yardımlaşmaya dayanan karmaşık bir ilişkiler kalıbı içinde birleştirmesi mümkündü. Ancak tarihsel Avrupa'da aynı çatı altında yaşayan ev gruplarını akrabalık bağlamı içinde inceleyen araştırma sonuçları şimdiye kadar hayal kırıklığı yaratmıştır.[16]

Son zamanlarda bilimsel literatürde aile yapısının konut, hane veya ocak düzeyinden ziyade bireyler düzeyinde incelenmesi gerektiğine dair güçlü tezler dile getirilmektedir. Bazı yazarlar sadece ev gruplarına odaklanmanın aynı mekânı paylaşan insanlar arasındaki tüm aile ilişkilerini saptamaya yetmeyeceğine dikkat çekmektedir. Hane halkının hayat düzenini tek bir bütün olarak ele almak, yaş, cinsiyet ve evlilik durumu gibi bireysel özelliklerin yarattığı farklı etkileri değerlendirmeyi veya bireysel yaşamları incelemeyi imkânsız hale getirmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşım nüfuslar arasında verimli bir karşılaştırma yapmayı zorlaştırmaktadır.[17]

16. Bir aralar epeyce hararetlenen bu tartışma için bkz. Verdon, *Rethinking Households*, böl. 2.

17. Ruggles, "The Future of Historical Family Demography".

Bugün birçok araştırmacı en iyi seçeneğin orta yol bir strateji izlemek olduğunu düşünmektedir. Başka bir deyişle, bireysel düzeyde deneyim analizine ikamet birimlerinin yapısıyla ilgili araştırmaların eşlik etmesi ve ikisinin olabildiğince birlikte ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Buna göre en iyi yaklaşım, birlikte ikameti yaşamayı hem bireyler hem de nüfus ve hanehalkı düzeyinde ele almaktır. Hayat düzenlemelerine bu farklı açılardan bakış araştırmacılara hane düzeyindeki değişkenlerle ilgili yoğun eleştirilerin üstesinden gelme imkânı vereceği gibi; aynı zamanda, farklı varlıklar arasındaki ilişkileri da daha doğru bir şekilde anlamalarına yardımcı olacak ve farklı tamamlayıcı sınıflandırma şablonları kullanmak suretiyle hayat düzenleme biçimlerini daha derinlemesine kavrama fırsatı yaratacaktır.

BİR "ÖRNEK DEĞİŞKEN" ARAYIŞI

En başından beri tarihsel aile demografisinin başlıca kaygısı, Avrupa toplumlarında aile/hane biçimleri arasındaki farklılıkları kapsayan bir "örnek değişken" belirlemek olmuştur. Bu tartışmaların altında yatan başlıca kavram "aile sistemi"dir. Araştırmacılar son elli yılda aile sistemlerinin çeşitli boyutları üzerine bir dizi öneri ortaya atmışlardı. Laslett ve adı Cambridge Nüfus ve Toplumsal Yapı Tarihi Grubu geleneğiyle anılan diğer araştırmacılar sistemli bir biçimde, evlilik yaşı, bekârlık oranı, evlendikten sonraki hayat düzeniyle ilgili kurallar, ev grubu yapıları ve genç yetişkinlerin başkalarının evinde yaşayarak çalışma geleneği gibi, tarihsel aile sisteminin temel özellikleri olarak gördükleri şeyleri formüle etmeye çalışmışlardı. John Hajnal, Laslett'ten yola çıkarak, evden ayrılış, evlilik ve evlilik sonrası hayat düzeni ilkeleri üzerinden işleyen iki hane oluşum sistemi önermişti. Hajnal bu

sistemin Avrasya'daki aile sistemlerindeki farklılıkları da açıklayacağını düşünüyordu.[18]

Bir grup araştırmacıysa aile sistemini zamana ve mekâna göre ölçen sistemler ortaya atmıştı. Bazıları da en önemli konunun hane içindeki akraba grubunun boyut ve yapısı olduğunu savunuyordu. Başka bir grup evlilik sonrasındaki yaşama düzeninin, ebeveyn otoritesinin ve miras sisteminin önemine dikkat çekmekteydi. Bir diğer araştırmacı grubu da aile bağlılığı, itaat ve otorite konusundaki sosyal tutumla ölçülen "aile etiği" ve aile bağları üzerinde duruyordu. Bu tartışma, aile yapısı ve hayat düzeninin en iyi yaşlıların bakış açısından analiz edilebileceğini savunan Steven Ruggles'ın çalışmalarına yeni bir ivme kazandırmıştı. Ruggles, en yaşlı aile üyelerinin hayat düzenlerinin sosyal güvenlik ve aile refah sistemlerinin özelliklerini yansıtması nedeniyle, bu gruba yönelik bir analizin aile sisteminin işleyişinin özünün daha iyi anlaşılmasını sağlayacağını düşünüyordu.[19] Avrasya Nüfus ve Aile Projesi üyeleri son zamanlarda, çeşitli aile sistemlerini birbirinden farklılaştıran en önemli özelliklerin bireyin hayatı boyunca yaşadığı değişimler dizisi olduğunu söylüyorlardı. Jan Kok, aile sistemlerine meşruiyet dışılık kalıplarının prizmasından yaklaşan ve sistemleri bu doğrultuda kavramsallaştıran aile sistemlerine işaret ederek bu teorik yaklaşımlara bir yapı taşı daha eklemişti.

Birçok bilim adamı aile sisteminin sadece bir yanını öne çıkarıp diğer yanları ihmal ederken, bir grup yeni araştırmacı daha

---

18. John Hajnal, "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System", *Population and Development Review*, 8 (1982), 449–494.

19. Bkz. Emmanuel Todd, *The Explanation of Ideology. Family Structures and Social Systems* (Oxford, 1985); Monica Das Gupta, "Kinship Systems and Demographic Regimes", David I. Kertzer ve Tom Fricke, ed., *Anthropological Demography. Toward a New Synthesis* (Chicago, 1997), 36–52; David S. Reher, "Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts", *Population and Development Review*, 4(2) (1998), 203–234; Ruggles, "Stem Families and Joint Families".

bütüncül bir yaklaşım uygulamaktadır. Örneğin bazı yazarlar aile sistemini, belli bir nüfusun, belli bir zamandaki tipik hane ve evlilik düzenlemelerinden ve her türlü bağlantılı olgudan oluşan bir varlık olarak kavramsallaştırmıştır. Hane oluşum kalıpları, aile biçimleri, ailenin hayat tarzı ve evlilik davranışı aile sistemine katkıda bulunan faktörlerden bazılarıdır. Bu şekilde tanımlandığından aile sistemi, zaman içinde değişen ve ekonomik, sosyal ve ekolojik etkiler de dâhil olmak üzere sayısız dış faktörün birleşik etkisine bağlı olarak gelişen bir toplumsal kurum hâline gelmektedir.

Diğer bir yaklaşımda aynı çatı altında bir arada yaşama, birçok "durum", "işlev" ve "ilişki"den oluşan bir matris olarak görülmekte ve buradan çeşitli aile sistemi özellikleri çıkarılmaktaydı. Belli bir refah düzeyi sağlama kapasitesi, bir çalışma birimi olarak hane, kadının aile içindeki statüsü, evlilik ve hane oluşum kalıpları, bir akraba grubu olarak hanehalkı ve hanehalkı arasındaki eşitsizlikler bu özelliklerden bazılarıydı. Aile sisteminin her bir özelliği için "standart" tarihsel bir nüfus sayımından veya nüfus sayımına benzer bir araştırmadan, ayrıca çok bariz bir şekilde birlikte ikamet eden grup tarafından belli bir rolün ifa edilip edilmemesine bağlı bireylerden oluşan bir hedef toplulukla ilgili bir sunumdan çıkarılabilecek belli bir ölçü önerilmekteydi. Ayrıca aynı çatı altında yaşayan grubun belli bir rol oynayıp oynamamasına bağlı, bireylerden müteşekkil bir nüfus hedefi belirlenmekteydi.[20]

Özetle, tarihsel aile demografisi araştırmacıları aile sisteminin yapısal dışavurumlarının en iyi, tarihsel demografinin başlıca çalışma önemli alanlarından biri (özellikler) üzerinde yapılacak ayrıntılı gözlemlerle veya (özelliklerin) birkaçını birlikte

20. Richard Wall, "Historical Development of the Household in Europe", Evert van Imhoff, Anton C. Kuijsten, Pieter Hooimeijer ve Leo J. C. van Wissen, ed., *Household Demography and Household Modeling* (New York, 1995), 19–52.

çalışma yoluyla birkaçı (evden ayrılış, başkalarının evinde yaşayarak çalışma geleneği, evlilik davranışı ve –kadının liderliği dâhil– hanehalkı oluşumu, ev grubu yapısı ve bireysel hayat düzenleri) üzerinde yapılacak ayrıntılı gözlemlerle anlaşılabileceğini savunarak, disiplinin temel varsayımlarını desteklemeye devam etmektedir. Erken modern dönem Avrupası'nın birçok noktasından günümüze kadar ulaşan çok sayıdaki mikro nüfus verisini kullanarak bütün bu konularda doğrudan veya dolaylı gözlem ve analizler yapmak mümkündür. Bu değişkene bağlı yaklaşım bağlamın kaybedilmesine yol açsa da bakış açısını tarihsel aile gerçekliğinin yapısal ve ölçülebilir unsurlarına indirgemekte pek sakınca yok gibi görünmektedir.

Hayat boyunca yaşanan değişimlerde evden ayrılış özel bir durum oluşturmaktadır. Bireylerin evden ayrılış süreçlerinde birbirinden farklı özellikler gösteren toplumların, aile örgütlenmelerinde de genelde çok farklı özellikler gösterdiği düşünülür. Sanayileşme öncesi Avrupası'nın birçok yerinde aile ocağından ayrılan çocukların sayısıyla, evlenmemiş gençlerin başkalarının evinde çalışması; geç yaşta evlilik, gelin ve damadın ebeveynlerinden ayrı bir ev kurması ve hanehalkının tek bir aileden oluşması gibi bazı demografik özellikler arasında bir bağlantı vardı.[21] Dolayısıyla, bireylerin üreme eğilimini ve yetişkinlerin rollerini belirlediği için evlilik âdetleri çok önemlidir. Hayat boyunca meydana gelen en önemli olaylardan biri çocukluktan yetişkinliğe geçiş ise, diğeri de kesinlikle bireyin hayatı ve aile ilişkileri üzerinde birçok sonuçları olan evliliktir. Ayrı bir hanenin reisi olmakla hayatın içindeki diğer dönüm noktaları arasında yakın bir ilişki vardır. Hane oluşumuyla

21. Geçmişte çocukların evden ayrılışıyla ilgili geleneksel kalıplar konusunda yeni bir değerlendirme için bkz. Frans Van Poppel, Michel Oris, and James Lee, eds., *The Road to Independence: Leaving Home in Western and Eastern Societies, 16th–19th Centuries* (Bern, 2004).

ebeveynlerin evinden ayrılıp ayrılmamak, evlenip evlenmemek ve bekârken tek başına veya başkalarıyla birlikte yaşayıp yaşamamak gibi bir dizi seçenek (ya da sınırlama) iç içe geçmiştir. Hanenin oluşumunun doğası gereği –mahremiyet, yoldaşlık, ev işleri ve bağımsızlık gibi– bir dizi bileşenle ilişkili olması nedeniyle hane oluşum sürecinin yapısı ve zamanlaması sosyal davranış ve tutumlar konusunda anlamlı veriler sunar.

Aynı çatı altında yaşayan ev grupları, grubun kendi içindeki etkileşim biçimleri ve uygulama ve değerlerin aktarımını yöneten örgütlenme biçimleri hakkında bilgi verdiği için, birlikte ikamet eden bu grupların yapılarındaki varyasyonlar aile sistemlerindeki farklılıkların en önemli göstergeleri olarak görülür. Hane yapısındaki farklılıklar tercih edilen veya hayata geçirilebilir ikamet biçimlerindeki önemli farklılıkların bir sonucu olup, aynı zamanda çekirdek ailenin dışındaki akrabalara karşı yükümlülüklerin yapısı konusunda da bir fikir verir.

Farklı toplumlardaki aile örgütlenmelerinde, özellikle de geç modern dönemde meydana gelen önemli demografik değişimlerden önce mümkün olan her türlü biçimde ve kombinasyonda farklı unsurlar bir arada bulunabilmektedir. Amaç karşılaştırmalı bir küresel ortamda aile örgütlenmesindeki farklılıkları ölçmek ve değişik aile kümelenmelerini sınıflandırmak olduğunda, insan davranışının doğasından kaynaklanan bu karmaşa ciddi sorunlar yaratabilmektedir. İşte, kısa bir süre önce ortaya atılan bir sıralı kompozit aile sistemi örgütlenmesi ölçümü bu sorulara cevap vermektedir: Ataerkillik Endeksi. Bu endeks, evlilik oranı, evlilik yaşı, hayatla ilgili düzenlemeler, evlendikten sonra yaşanan yer, ev grupları içindeki güç ilişkileri, yaşlıların konumu ve doğan çocukların cinsiyeti gibi, aile davranışıyla ilgili bir dizi değişkeni bir araya getirmektedir. Farklı toplum ve aile ortamlarında cinsiyet ve yaşla ilgili çeşitli düzeylerdeki eşitsiz-

likleri ("ataerkil önyargı") yansıtan nihai endeks tablosunda bu unsurlardan her biri eşit ağırlıkta kabul edilmektedir.[22]

MEKÂNSAL İNŞA: UMUT VADEDEN BİR YOL MU, YOKSA ÇIKMAZ BİR SOKAK MI?

Avrupa aile sistemiyle ilgili tartışmalar uzun bir zaman "gerçek" (Kuzeybatı) Avrupa modelinin ağır bastığı alanla diğer bölgeleri birbirinden ayırt etmek ve sınırlar oluşturmakla uğraşmıştır.[23] Kuzeybatı Avrupa'da benzersiz bir evlilik yapısı olduğunu dile getiren görüşün ardındaki en önemli isim John Hajnal'dı.[24] Hajnal, St. Petersburg'tan Trieste'ye kadar uzanan ve tam Orta Avrupa'dan geçerek kıtayı birbirine zıt iki aile sistemi bölgesine ayıran bir sınır çizgisi öneriyordu. Bu çizginin batısında ve kuzeyinde çekirdek ailelerden oluşan haneler vardı. Buralarda hem evlilik yaşı hem de hiç evlenmeyenlerin oranı yüksekti, çünkü bu durum bağımsız bir ekonomik birim olarak yeni bir hanenin oluşumuyla bağlantılıydı. Bu hattın doğusunda ve güneyinde "Avrupalı olmayan" (Doğu Avrupalı) kalıp hâkimdi: Buralarda birden fazla kuşağı bir araya getiren karmaşık aileler ağırlıktaydı ve hem evlilik yaşı hem de hiç evlenmeyenlerin oranı düşüktü.

22. Mikołaj Szołtysek, and Siegfried Gruber, "The Patriarchy Index: A Comparative Study of Power Relations across Historic Europe", MPIDR Working Paper WP 2014-007 (Temmuz 2014).

23. Bu kısımda ele alınan konulara dair ayrıntılı bilgi için bkz. Mikołaj Szołtysek, "Spatial Construction of European Family and Household Systems: Promising Path or Blind Alley? An Eastern European Perspective", *Continuity and Change*, 27(1) (2012), 11–52.

24. John Hajnal, "European Marriage Patterns in Historical Perspective", D. V. Glass ve D. E. C. Eversley, ed., *Population in History* (Londra, 1965), 101–143.

Hanjal'ın hipotezinden yola çıkan Peter Laslett geleneksel Avrupa'nın farklı bölgelerinden toplanan, 1640 ile 1820 yılları arasındaki döneme ait dağınık verileri bir araya getirdi ve kıtayı her biri ayrı bir aile tipini yansıtan dört coğrafi bölgeye böldü. Hajnal'ın dile getirdiği, Batı Avrupa'nın (ve de özellikle İngiltere'nin)[25] çekirdek aileden oluşan hanehalkı yapısıyla "benzersiz" olduğu şeklindeki tespiti aynen koruyup, kıtanın geri kalanını üç bölgeye (batı/orta, doğu ve Akdeniz) ayırdı. Bu bölgelerdeki aile yapıları batıya göre daha karmaşıktı, evlenme yaşı düşüktü ve nüfusun büyük bir bölümü (özellikle kadınlar) evleniyordu. Ayrıca bu hanelerde yaşayıp çalışan aile dışı üye sayısı düşüktü.[26]

Hajnal-Laslett modelleri bir tür tarihsel ve sosyolojik ortodoksiyi temsil etmekle birlikte, farklı açılardan eleştirilere de hedef oluyorlardı. Özellikle Hajnal ve takipçilerinin ortaya attığı "Akdeniz modeli" kısa bir zamanda Güney Avrupa üzerine çalışan tarihsel demograflarla aile tarihçilerinin başlıca araştırma konularından biri hâline geldi. On yıla yakın bir araştırmanın sonunda elde edilen sonuçlar önceki genellemelerin çoğuyla çelişmekteydi. Örneğin İtalyan Yarımadası'nda evlilik ve hane yapılarının bölgesel ve alt-bölgesel düzeyde beklenmedik derecede çeşitlilik gösterdiği ortaya çıktı. İberya Yarımadası'ndaki aile yapılarını çalışan araştırmacılar çok geçmeden neredeyse benzer bir sonuca ulaştı: Gerek İspanya'da gerekse Portekiz'de aile yapıları bölgesel düzeyde büyük farklılıklar göstermekteydi. Sonuç olarak, bu çalışmalar "Akdeniz" gerçekliğini açıklamak için önerilen

25. Laslett ve diğer İngiliz araştırmacıların atıfta bulunduğu altmış dört sanayi öncesi İngiliz yerleşimi "örneği", 1574-1821 arasındaki döneme ait yerel hanelerden oluşmaktaydı ve örneklerin çoğu 18. yüzyıla aitti.

26. Peter Laslett, "Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared", Richard Wall ve Jean Robin, ed., *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 513–563.

modellerden hiçbirinin bu bölgelere tam olarak uygulanamayacağını gösterdi.

Aile tiplerinde benzer bir çeşitlilik, demografik çeşitlilik araştırmaları için olağanüstü fırsatlar sunduğu hâlde uzun bir süre ana akım aile araştırmalarının dışında kalan Alman topraklarında da görülmeye başladı. Son zamanlarda 1880'li yılların kuzey-güney şablonlarında da mekânsal farklılıklar bulundu. Örneğin kuzeydeki hanehalkı yapısı daha karmaşıktı. Bu farklılığı her bir bölgenin sosyo-ekonomik karakteristiklerindeki yapısal farklılıklarla açıklamak mümkün olup, bunları en az iki yüzyıl öncesine kadar izleyebiliriz.

Bakış açıları değişince, Kuzeybatı Avrupa'da aile yapısının daha önce düşünüldüğünden daha fazla çeşitlilik gösterip göstermediği konusundaki tartışmalar da alevlendi. Richard Wall aile organizasyonunun, İngiltere, Kuzey Avrupa ve Orta Avrupa gibi geleneksel olarak basit (ve neo-lokal) hane yapılarına sahip olduğu düşünülen tarihsel alanlarda bölgeden bölgeye büyük farklılıklar gösterdiğini ortaya çıkardı. Wall bu bulgulardan yola çıkarak, Hajnal'ın genellemelerinin erken modern Kuzeybatı Avrupa'daki aile gerçekliğini ve hane yapılarını doğru bir biçimde yansıtıp yansıtmadığı konusunda kuşkuları olduğunu açıkladı.[27]

İtalyan, İspanyol ve Portekizli araştırmacılar "Akdeniz" modelini başarıyla "parçalarına ayırarak", modelin yetersiz veriye dayandığını ortaya koydu. Benzer bir homojen "Doğu Avrupa" anlayışına karşı girişilen revizyonist saldırı çok daha yavaş gelişti. Bu bağlamdaki en eski heterodoks araştırmalardan biri, June Sklar'ın 1900'lerde Doğu Avrupa'da evlenme oranları araştırmasıydı.[28] Sklar, Estonya, Letonya, Litvanya, Lehistan, Çek ve

27. Bkz. Szołtysek, "Spatial Construction", 18–20.

28. June Sklar, "The Role of Marriage Behaviour in the Demographic Transition:

Slovak topraklarında bireylerin "oldukça geç yaşlarda evlendiğini ve küçük bir oranınsa hiç evlenmediğini" gözlemişti. Dolayısıyla, bu bölgelerdeki tarihsel nüfusların, evlilik davranışında "Doğu Avrupa şablonu"ndan çok Batı Avrupa şablonuna yakın eğilimler gösterdiği sonucuna varmıştı. Sklar ayrıca Doğu Avrupa'da hem "Batı" hem "Doğu" Avrupa'ya ve özellikle Balkan ülkelerine özgü evlilik kalıplarının görüldüğünü gözlemişti.

Sklar'ın çığır açan çalışmasıyla birlikte Doğu Avrupa'daki evlilik ve aile kalıpları yeniden oluşturuldu ve doğal olarak onları daha erken dönemler üzerine çalışan araştırmacılar izledi. Tarihsel aile sistemleri üzerine çalışan Çek ve Slovak araştırmacıların temel çıkış noktalarından biri, erken modern dönem Orta Avrupası'nda bir aracı evlilik ve hanehalkı oluşumu şablonu olma ihtimaliydi. Bu araştırmacılar Habsburg Monarşisi'nin 1651'de tarihi Bohemya Krallığı topraklarının neredeyse tamamında gerçekleştirdiği "nüfus sayımına" (*'Soupis poddaných podle víry'*) dayanarak, "Orta Avrupa aile modeli" kavramını geliştirdiler. Bununla Kuzeybatı ve Orta Avrupa modelleri arasında geçişken bir evlilik oranıyla hanehalkı yapısını kastetmekteydiler. Kadınların nispeten geç evlenmesi, çekirdek aileden oluşan hanehalkı oranının yüksekliği ve evli olmayan genç nüfusun önemli bir bölümünün başka hanelerde çalışması gibi özellikleriyle Orta Avrupa aile yapısının, Bohemya varyantıyla Batı Avrupa'da gözlenen yapının yaklaşık olarak üç aşağı beş yukarı benzerlik gösterdiği düşünülüyordu. Durum evlilik yaşının düşük ve karmaşık hane oranının yüksek olduğu Slovakya'da ve özellikle de Moravya Karpatları'nda farklıydı. Evlilik yaşının düşük olması bir "Hajnal tipi doğu aile sistemi"nden çok, karma aile kalıplarıyla geniş bir geçiş bölgesine işaret etmekteydi.

The Case of Eastern Europe around 1900", *Population Studies*, 28 (1974), 231–247.

Aile yapısındaki benzer bir çeşitlilik 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyıl başlarının Macaristan'ında da görülmekteydi. Bu ülkede görülen farklı evlilik ve aile yapıları araştırmacıları, erken modern dönemde Macaristan'da hem "doğu" hem de "batı" tipi evlilik oranları ve hane örgütlenmesi modelleri bulunduğunu düşünmeye itmişti. Buna göre Macaristan'da, "Kuzeybatı Avrupa şablonuyla" doğudaki Rus şablonu arasında bir davranış kalıbından oluşan (ve çoğu zaman Doğu-Orta Avrupa aile modeli: *Ostmitteleuropäische Familienmodell* olarak adlandırılan) bazı orta kalıplar vardı.[29]

Doğu-Orta Avrupa'da aile yapısında en büyük çeşitliliği gösteren bölgeler Lehistan-Litvanya idi. Bzoltysek hanehalkı yapısı ve kompozisyonu gibi ölçüleri kullanarak, 18. yüzyılın sonlarında Lehistan topraklarında üç farklı aile sistemi bulunduğunu tespit etmişti. Bu sistemler arasında, ebeveynlerden ayrılış, evlilik yaşı, hanehalkı oluşumu ve birden fazla kuşağın bir arada yaşaması gibi konularda önemli sayısal ve niteliksel farklılıklar mevcuttu. Geniş bölgelerde yapısal sürecin batıda daha az akraba merkezli, daha çekirdek ve neolokal hanehalkı oluşumlarına doğru gittiği; doğudaysa hane yapısının daha karmaşık bir yapı aldığı, birlikte ikamet eden akraba sayısının arttığı ve bireysel yaşam döngüsü içindeki değişimlerin sınırlandığı gösterilmişti. Bu kalıplar mozaiğini sadece basit bir ikili modelle açıklamak mümkün değildir. Aksine, geniş bir demografik, sosyo-ekonomik ve ekolojik faktör yelpazesini göz önünde bulunduran çok daha karmaşık bir açıklamalar kümesi gerekmektedir.[30]

---

29. Çek ve Macar temaları Szołtysek, "Spatial Construction", 28–31 adlı eserde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

30. Mikołaj Szołtysek, *Rethinking East-central Europe: Family Systems and Co-residence in the Polish–Lithuanian Commonwealth* (yüksek doktora tezi, Philosophische Fakultät I der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg;

Bugün Avrupa aile tarihi üzerine (yeniden) çözümlemeler yapmaya çalışan araştırmacıların önündeki en büyük güçlük, herhangi bir bölgede demografik açıdan tek tip bir nüfus bulunup bulunmadığını sorgulama zorunluluğudur. Kıtanın hayali bir "çizgiyle" birbirine zıt iki ailevi davranış bölgesine veya birbirinden farklı birkaç aile bölgesine bölünmesinde ısrar etmek artık savunulabilir olmaktan çıkmıştır. Eski nüfusları anlamaya yönelik yeni yaklaşım, Avrupa'nın farklı bölgelerindeki hanehalkı, evlenme oranı ve hayat düzeni kalıplarında görülen zıtlıklar ve çeşitliliklerin mekâna göre organize edilmiş tarihsel istatistik veriler çerçevesinde belgelenmesi için arşiv kaynaklarının sistematik bir şekilde kullanılmasını gerektirmektedir. Mevcut gündem konuyu basite indirgeyen geleneksel çizgilerle bölme ve "ideal aile sistemleri" anlayışlarının yerine daha esnek ve geçirgen bir sınır ve geçiş bölgesi anlayışı benimsemektedir. Bu anlayışa göre erken modern Avrupası'ndaki ailevi ve demografik sınırlar zaman ve mekân içinde hem aşılmış hem de bulanıklaşmıştır. Birbirinden kopuk demografik verilere ve tekdüze nüfus büyüklüklerine dayanan basit iddialarla yüzeysel hipotezlerin yerini bu tür eleştirel yaklaşımlar almalıdır. Bu araştırmacılar erken modern Avrupa nüfuslarındaki çeşitlilikleri verili olarak kabul etmekle birlikte, düşüncelerindeki değişim anlamlı genellemelerin inşa edilmesini imkânsız hâle getirmemektedir – her ne kadar bu gözlemlerin yalnızca yerel bölgeleri ilgilendireceğini öne sürecek olsalar da.

Peter Lang); ayrıca Mikołaj Szołtysek, "Three Kinds of Preindustrial Household Formation System in Historical Eastern Europe: A Challenge to Spatial Patterns of the European Family", *The History of the Family*, 13(3) (2008), 223–257.

Erken modern aile sistemlerinin en az incelenen yanlarından biri aile ocağından ayrılıştır. Bu açıdan en önemli konulardan biri yuvadan ayrılış sürecinin çeşitli boyutlarının değerlendirilmesidir. Örneğin genç yetişkinlerin ebeveynlerin hanesinin üyesi olmaktan çıktığı yaş ortalaması bu boyutlardan biridir. Burada da İngiltere bir kez daha sanayi öncesi dönem üzerinde güvenilir tahminlerin yapılabildiği ilk ülkeydi. Dolayısıyla tarihsel tartışmalara İngiltere bulgularına dayanan modeller damga vurmuştur. Richard Wall yirmi bir topluluğun 1599 ile 1831 tarihleri arasındaki verilerine dayanarak, İngiltere'de gençlerin ortalama onlu yaşlarının ortalarından sonlarına kadar evlerinden ayrıldığını tespit etmişti.[31]

Hanehalkı örgütlenmesi gibi yetişkinliğe geçişin de toplumdan topluma farklılıklar gösterdiği düşünüldüğü için, çekirdek aile ile geniş bir ev hizmetlileri piyasasının damgasını vurduğu İngiliz şablonunun da sadece Avrupa'nın belli bölgelerinde görüldüğü, hatta sadece Kuzeybatı Avrupa'ya özgü olabileceği düşünülmekteydi. Nitekim ilk karşılaştırmalı araştırmalar da genelde bu resmi doğrulamakta ve kuzeybatıda erkek ve kadınların aile ocağından çok erken ayrıldığını göstermektedir. İngiltere ve Galler'de yapılan 1851 nüfus sayımının sonuçlarıyla ilgili analizler evden ayrılma yaşının erkeklerde 17.7, kadınlarda 16.6 olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu rakamlarla 19. yüzyıl İsveç'indeki rakamların (erkeklerde 17, kadınlarda 18) birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. İspanya, İtalya, Fransa ve Almanya ve Belçika'nın bazı bölgeleri gibi aile sisteminin farklı ilkelere dayandığı yerlerde gençler ebeveynleriyle daha az bir arada kalmaktaydı.

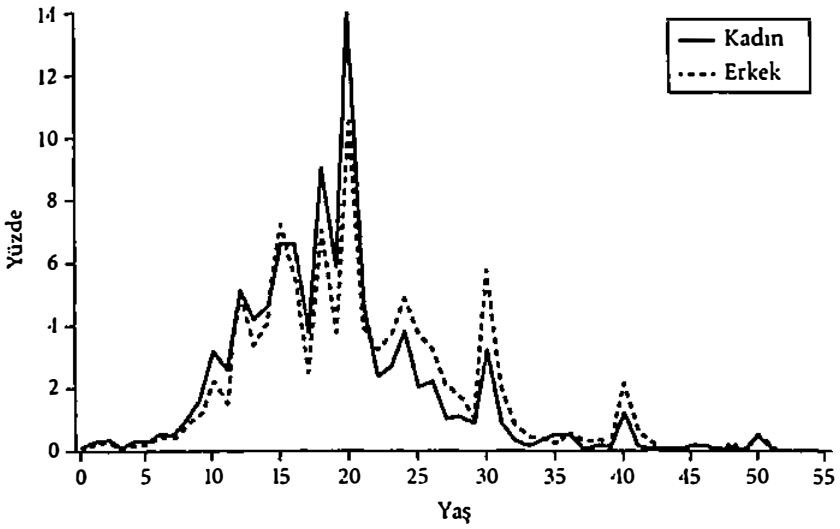
31. Richard Wall, "Leaving Home and the Process of Household Formation in Pre-industrial England", *Continuity and Change*, 2 (1987), 77–101.

18. yüzyılın sonlarında Pireneler'deki Fransız Baronluklarında 15 ile 19 yaşları arasındaki gençlerin yüzde 76'sı (10-14 yaş arası ölçülmüştür) ebeveynleriyle birlikte yaşamaktaydı. Bu rakam aynı dönemde İngiltere'de yüzde 40'tı. 18. yüzyılın ortalarında aile organizasyonunun daha karmaşık olduğu Kuzeybatı Almanya'da erkeklerde evden ayrılma yaşı 26 iken, kadınlarda 20 idi. 19. yüzyılda Toskana'daki Casalgudi köyünde hem kadınların hem de erkeklerin ortalama evden ayrılış yaşı 24'tü.

Erken modern doğu-orta Avrupa'da evden ayrılma yaşlarıyla ilgili son araştırmalar bölgenin bazı yerlerinde yetişkinliğe geçiş yaşının kıtanın diğer bölgeleriyle çok benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur. 1790'lı yıllarda Lehistan'nın batısında genç erkekler ortalama 20 yaşında evlerinden ayrılırken, önemli bir kısmı bu geçiş dönemini onlu yaşların epeyce başlarında yaşamaktaydı. Kuzeybatı Avrupa'da olduğu gibi Lehistan'nın batısında da kadınların çoğu 20'sinden önce evden ayrılmaktaydı.

Çok sayıda genç kadının evlenmeden önce başka bir hanede yaşayıp orada hizmet etmesi sistemine hem Güney İsveç'te hem de Batı Lehistan'da rastlanmaktadır (Grafik 12.1). Ancak Batı Lehistan'daki topluluklar hariç tutulacak olursa, batı ve orta Avrupa toplumlarında evden ayrılış kalıpları –özellikle de cinsiyete göre– büyük farklılıklar göstermekteydi. İngiltere, İskandinavya, Benelüks Ülkeleri ve Batı Polonya'da kadın ve erkekler (ister geç olsun ister erken) aşağı yukarı aynı yaşlarda evden ayrılırken, 18. yüzyılın Beyaz Rusya'sıyla Ukrayna'nın bazı bölgelerinde evden ayrılış rakamları cinsiyete göre büyük farklılıklar göstermekteydi. Evli erkek çocuklar çok daha uzun süre, hatta çoğu zaman yirmili yaşların sonlarına kadar anne-baba evinde kalırken, kızlar genelde çok erken bir yaşta evlendikten sonra başka yere gidiyorlardı.[32]

32. Bkz. Szołtysek, *Rethinking East-central Europe*, böl. 6.

Grafik 3.1 18. yüzyılda Batı Polonya'da (Lehistan) hizmetkârların yaş dağılımı. *Kaynak:* M. Szoltysek (2013). CEURFAMFORM *Veritabanı*. Veriler 3.933 erkek ve 2.589 kadını kapsamaktadır.

Avrupa'da evden ayrılan çocukların gittiği yerler de bölgeden bölgeye farklılıklar gösteriyordu. Gidilen yer, üretim, ev grubunun gelirlerinin tek bir havuzda toplanması, cinsiyet ve çocukların iş sürecine katılıp katılmaması ve bölgesel emek piyasası gibi bir dizi faktöre göre değişiyordu. Evden ayrılmanın erken yaşlarda gerçekleştiği ve cinsiyetler arasında bir farklılığın bulunmadığı bölgelerde genç kadın ve erkekler çoğu zaman bir süre yarı bağımsız bireyler olarak yaşıyor ve ondan sonra kendi aile veya hanelerini kuruyorlardı. Evden ayrılış yaşının ileri olduğu toplumlarda (örneğin Beyaz Rusya'da) erkekler doğdukları evden ayrıldıktan sonra ya başka bir akrabanın hanesine katılıyor ya da kendi "kolunu" kurup aile reisi oluyorlardı. Her iki durumda da evlilik haneden ayrılmadan önce gerçekleşiyordu. Bazı yerlerdeyse (Belçika'da olduğu gibi) erkekler ancak harici nedenlerden kaynaklanan uzun bir gecikmeden sonra aile kuruyor ve hane sorumluluğu üstleniyordu. Erken modern Avrupa'nın birçok yerinde kadınlar

ebeveynlerinin evinden genelde hayli erken yaşlarda ayrılırken, Orta Avrupa topraklarının büyük bir bölümünde evden ayrılışın başlıca nedeni yeni bir aile oluşturmaktı. Batıdaysa genç kadınların önemli bir kısmı ancak evden ayrılıp başka bir hanede bir ara dönem geçirdikten sonra diğer aşamalara geçiyordu.

Avrupa'nın birçok yerinde gençlerin ortalama evden ayrılış yaşının erken modern dönem boyunca hiç değişmediğini düşünmek gerçekçi olmaz. Ama ne yazık ki elimizde bu kalıpların zaman içinde nasıl değiştiğine dair bir veri bulunmamaktadır. İngiltere'deki sanayi öncesi nüfuslar üzerine yapılan araştırmalar, 18. yüzyılda evden ayrılış yaşının erkeklerde 28 iken 19. yüzyılın ortalarında 18'e, kadınlarda ise 25'ten 17'ye düştüğünü ve bu tablonun 19. yüzyılın sonlarına kadar değişmediğini göstermektedir. Kısa vadede bazı iniş çıkışlar yaşanmış olması muhtemeldir. 1793 ile 1846 yılları arasında Orta Pireneler'deki yirmi bir köyde, ebeveynleriyle birlikte yaşayan 15 yaşın üzerindeki genç erkeklerin oranı (10-14 yaş arası temel alınmıştır) yüzde 76'dan yüzde 100'e yükselmişti. Bu durum evden ayrılmayı zorlaştıran faktörlerin zaman içinde arttığını göstermektedir. Avrupa'nın diğer bölgelerinde evden ayrılış yaşının reel ücretlerdeki değişime ve diğer ekonomik ve demografik faktörlere göre iniş çıkış gösterdiğine inanmak için sebepler mevcuttur.

BAŞKA HANEDE HİZMET ETMEK

Sanayi öncesi Avrupa'nın birçok yerinde başka hanede çalışma –yani evli olmayan bir bireyin doğduğu ev dışında ücret karşılığı çalışması– her iki cinste de –normatif değilse bile– hayli yaygın bir gelenekti. Çiftçilik, zanaat ve hane bakımı gibi işlerde çalışmak en azından erken modern dönemlerden beri yaygın olmakla

beraber, 17. yüzyıl ile 19. yüzyılın başları arasında bu alanlarda emeğe duyulan talep özellikle artmıştı.[33]

Kırsal bölgelerde hizmetkârların toplam nüfus içindeki oranı, örneğin bölgenin ekotipi, ekonomik gelişmişlik düzeyi ve mülkiyetin intikal şekli gibi çeşitli faktörlere göre değişmekteydi. Nihayet, hizmet kurumunun oraya çıkması için –kadının bağımsızlığı konusundaki kültürel yaklaşımlar, kuşaklar arası ilişkiler ve aile rejimiyle ilgili bir dizi başka demografik parametre gibi– toplumsal yapıdaki diğer unsurların da birbiriyle eşleşmesi gerekmekteydi. Çünkü çocukların aile ocağından ayrılıp başka bir hanede çalışmasıyla kadınların nispeten geç yaşlarda evlenmesi ve yeni çekirdek aileler kurulması arasında yakın bir bağlantı vardı. Dolayısıyla başka bir hanede çalışmak çoğu zaman Kuzeybatı Avrupa aile sisteminin başlıca ayırt edici özelliği olarak görülmekteydi. Bu genç, evlenmemiş, cinsel açıdan olgun –Peter Laslett'in deyişiyle– "yaşam döngüsü hizmetkârları"nın sanayi öncesi İngiltere,. İzlanda, Danimarka, Batı Almanya, Flandre, Hollanda ve Avusturya'da kırsal kesimdeki sosyal yapılarda merkezi bir rol oynadığı düşünülmekteydi. Ancak bunlara çok farklı ekonomik ve demografik özellikler gösteren Avrupa'nın doğusundaki periferilerde ya çok az rastlanmakta ya da hiç rastlanmamaktadır.[34]

17. ve 18. yüzyıllarda çoğu Batı Avrupa ülkesinde hizmetkârların nüfusun en az yüzde 10'unu oluşturduğu tahmin edilmektedir. Hayatlarının bir döneminde geçici olarak hizmetkârlık yapanların sayısı çok daha yüksek olup, bu oran nüfusun yarısıyla üçte ikisi arasında değişmekteydi. Yirmili yaşların ortalarıy-

33. Ann Kussmaul, *Servants in Husbandry in Early-modern England* (Cambridge, 1981).

34. Peter Laslett, "Characteristics of the Western Family Considered Over Time", *Journal of Family History*, 2 (1977), 89–115.

la sonları arasındaki evlenmemiş yetişkinler için hizmetkârlık, işveren hanehalkının yanında güvenli bir iş ve barınma imkânı demekti. Bu hizmetkârların çoğu yıllık sözleşmelerle işe alınıyor ve her yılın sonunda yeni koşullarla yeni bir işverenin yanına geçiyorlardı. Dolayısıyla, demografik rejimlerin hayli ticarileşmiş bir çevreyle iç içe geçtiği ve hane halklarının çoğu zaman emek, sermaye ve meta piyasalarıyla karşılıklı etkileşim içinde olduğu erken modern toplumlarda tarımsal düzenlemelerin merkezinde hizmet bulunmaktaydı.

Kuzeybatıdaki merkezle Almanca konuşulan bölgelerde durum hayli farklıydı. Güney İtalya ile İspanya'nın bazı kısımlarında (güney ve orta bölgeleriyle kuzeydeki Galiçya) kırsal kesimde başkalarının yanında çalışma geleneği yok denecek kadar azdı. Aynı şekilde, 15. yüzyıl Floransa'sında başkalarının yanında hizmetçilik yapmak evlenmemiş kızların başvurduğu en son çareydi. 19. yüzyıl Yunanistan'ındaysa neredeyse hiç çiftlik hizmetkârı yoktu. Rusya'daki serf köyleri bir hizmetkâr sınıfının varlığından habersizdi. 18. yüzyılda Baltık bölgesinde hizmetkârlar vardı, ama İngiltere veya Benelüks Ülkeleri'nden farklı olarak bunlar çoğu zaman evli oluyor ve bütün hayatları boyunca hizmetkârlık yapıyorlardı.[35]

Hayatın bir döneminde hizmetkârlık yapmakla erken modern Batı Avrupa'nın demografik ve sosyo-ekonomik karakteristikleri arasındaki görünüşte işlevsel ilişkiye son zamanlarda Doğu Avrupa uzmanlarından itiraz gelmektedir. Bu uzmanlar sanayi öncesi doğu-orta Avrupa'yla 17. yüzyıl·Bohemya'sında, 18. yüzyıl Macaristan'ında ve hepsinden çok da bütün erken modern dönem boyunca Lehistan-Litvanya'nın batı kısımlarında (Lehistan Krallığı) önemli bir hizmetkâr nüfusunun bulunduğu bölgeler tespit etmişlerdi.

---

35. Bkz. Antoinette Fauve-Chamoux and Ludmila Fialová, eds., *Le phénomene de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siecles* (Prag, 1997).

Hizmetkârla köylü hane sahibi arasındaki sözleşme ilişkisine dayanan ev hizmetkârlığı kurumunun batıda ve orta Lehistan-Litvanya topraklarında uzun bir geçmişi olması muhtemeldir. Daha 1590 gibi erken bir tarihte Güney Polonya'daki köylerde köylü hanelerin yüzde 51.5'inde yatılı hizmetkârlar vardı. Hizmetkârlar toplam nüfusun yüzde 13 ila 27'sini oluşturuyordu. 18. yüzyılda Lehistan Krallığı'nda hizmetkârlarla hizmetkâr çalıştıran hanelerin oranı sanayi öncesi İngiltere'siyle (Lehistan'da % 41.5'e % 13.3 ve İngiltere'de % 32.9'a % 14.6) hemen hemen aynıydı, hatta önemli ölçüde daha yüksekti. Polonyalı hizmetkârların demografik özellikleri de batılı emsallerininkilere benzemekteydi: Yani çoğu yaşları 15 ile 25 arasında değişen evlenmemiş ergenlerle genç yetişkinlerdi.

Tabii farklılıklar da vardı. Polonya'daki hizmetkârların yaş ortalaması Danimarka ve Flandre'dekilere göre çok daha düşüktü. Dolayısıyla Polonya'daki hizmetkârlar –özellikle de genç kadınlar– batılı emsallerine göre daha az para tasarruf edebiliyor ve işi daha erken bırakıp evleniyor ve çoluk çocuğa karışıyorlardı. Ancak derebeylik sisteminin hâkim olduğu doğu-orta Avrupa'da genç işçi sayısının yüksek olduğu cepler bulunması, söz konusu bölgenin, köklü ve yüksek bir hizmetkârlık geleneği olduğu düşünülen Kuzeybatı Avrupa'yla bu geleneğin çok az görüldüğü varsayılan erken modern Doğu Avrupa'da farklı olduğu tespitini büyük ölçüde çürütmektedir.

EVLİLİK VE BEKÂRLIK

1960'lı ve 1970'li yıllarda Avrupa tarihinde genelde birbirine zıt veya hayli farklı iki evlilik sistemi bulunduğu düşünülmekteydi. Hajnal'ın 1965 yılında kaleme aldığı çığır acıcı makalede işaret

ettiği üzere, Kuzeybatı Avrupa'yı sanayi öncesi demografik rejimlerden ayıran şey ilk evliliğin geç yaşlarda yapılması ve hiç evlenmeyen nüfus oranının yüksek olmasıydı.[36] Birçok araştırma 19. yüzyıldan önceki erken modern dönemde batıda kadınlarda ilk evlilik yaşı ortalamasının 24 ile 30 arasında olduğunu göstermektedir. Ancak bazı bilim insanları ortalama yaşı biraz daha aşağıya çekmekte ve kadınlarda 23, erkeklerde 26 olduğunu söylemektedir. Erken modern dönemde Batı Avrupa'da hiç evlenmeyen kadınların oranı yüzde 10 ile 20 arasında değişmekteydi.

Bu evlilik yapısının doğurganlık üzerinde önemli bir etkisi olduğunu varsaymak mümkündür. Bu evlilik rejiminin katı bir şekilde uygulandığı yerlerde üreme oranı ciddi bir şekilde düşmekteydi. Erken moderne geçiş öncesi toplumlarda doğurganlık, 15 ile 50 yaş arasındaki bütün kadınların evlendiği bir rejime kıyasla yarı yarıya azalmaktaydı. Uzun zamandır bu "benzersiz" evlilik kalıbının sadece Kuzeybatı Avrupa'ya özgü bir durum olduğu düşünülmekteydi. Hajnal, St. Petersburg'tan Trieste'ye kadar uzanan ve Orta Avrupa'dan geçip kıtayı birbirine zıt iki evlilik sistemi bölgesine ayıran bir sınır çizgisi ("Hajnal hattı") önermişti. Bu hattın kuzeyinde ve batısında evliliklerin geç yaşta gerçekleştiği ve herkesin de evlenmediği bölge vardı. Doğusunda ve güneyindeyse herkesin hem de erken yaşta evlendiği (kadınlarda ilk evlilik yaşı ortalama 21'in, erkeklerde 26'nın altındaydı) "Avrupalı olmayan" (Doğu Avrupalı) bölge bulunuyordu.

Ayrıca Avrupa'daki bu demografik ayrım çizgisinin erken modern dönemin büyük bir bölümünde var olduğu ve 19. yüzyıla kadar devam ettiği düşünülüyordu. Ancak araştırmacılar bu "benzersiz" şablonun kökenleri konusunda farklı düşünmektedir. Batı Avrupa'daki evlilik yapısının ortaya çıkışına getirilen

36. Hajnal, "European Marriage Patterns".

açıklamaları en az beş grupta sınıflandırmak mümkündür: Geç evliliği bireyciliğe ve kapitalist ahlaka bağlayan açıklamalar; geç evlilikle çekirdek aile arasında bağlantı olduğunu savunan açıklamalar; geç evliliğe geçişi demografik dönüşümün ilk evresi olarak gören açıklamalar; geç evliliği Malthusçu önleyici kontrolün işleyişiyle özdeşleştiren açıklamalar; ve nihayet, geç evliliğin kökeninde, Kara Veba sırasında veya sonrasında Avrupa'nın Batı kısımlarında yaşanan tarımsal yapıdaki ve mülkiyet ilişkilerindeki değişimleri gören açıklamalar.[37]

Bulgular erken modern dönemde Kuzeybatı Avrupa'da evlilik yaşının her yerde benzer olmasına karşılık, kadınlarda bekârlık kalıplarının coğrafyaya ve zamana göre değişiklikler gösterdiğine işaret etmektedir. 18. yüzyılın sonlarında Danimarka kırsalında hiç evlenmeyen kadınların oranı yüzde 6'dan düşükken, 1801 yılının İzlanda'sında yüzde 23'leri bulmaktaydı. Şehirler arasında daha büyük farklılıklar görüldüğü gibi, şehirlerde hiç evlenmeyen kadın ve erkek oranının kırsal bölgelere göre daha yüksek olduğu görülmekteydi.

Kıtanın doğu kısmında evlilik geleneklerinin çok daha fazla değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Avrupa'nın geç ve

37. (Hayat düzenlemelerinde olduğu gibi) Evlilik yapısındaki çeşitlilikleri açıklamanın bir başka yolu, değişen hanehalkı kalıplarına bakmaktır. Toprağın devri, mirasla ilgili kurallar ve bunlarla bağlantılı demografik davranışların aile yapısının belirlenmesinde dış faktörler olarak rol oynadığı düşünülmektedir (örneğin Lutz Berkner ve Franklin Mendels'e göre "Miras Sistemi, Aile Yapısı ve Demografik Kalıplar", Richard Wall, Jean Robin ve Peter Laslett, ed., Family Forms in Historic Europe (Cambridge, 1978)). İlk araştırmalar mirası basit bir bölünebilen-bölünemeyen ikilik olarak görme eğilimindeydi. Örneğin, ideal bir köylü toplumunda bölünebilen mirasın yaygınlığının, evli olmayanların sayısını, erken yaşta evlenme oranını düşürmesi ve daha az karmaşık hanehalkı yapılarına yol açması gerektiği düşünülmekteydi. Öte yandan, "saf" bölünemezliğin yaygınlığının aynı çatı altında kök ailelerin ortaya çıkmasına, bekâr sayısının ve dışarı göçün artmasına yol açması gerektiği varsayılmaktadır.

erken evlenme bölgeleri olarak ikiye bölünmesine ilk itiraz eden isim Sklar'dı. Ona göre Estonya, Letonya, Litvanya, Lehistan ve Çekoslovakya 1900 civarında "Doğu Avrupa şablonları"ndan çok Batı Avrupa şablonlarına uymaktaydı.[38] Yine, kendinden önceki Hajnal gibi Sklar da ortaya çıkardığı şablonların 1900 civarıyla sınırlı olmayıp, daha geniş bir tarihsel dönemi kapsadığını düşünmekteydi.

Sklar'ın araştırmaları deyiş yerindeyse Pandora'nın Kutusu'nu açmıştı. Doğu-orta Avrupa'nın birçok yerinde hem geç hem de erken evliliğe işaret eden düzinelerce örnek vaka tespit edilmişti. Baltık bölgesiyle Bohemya'nın bazı kısımlarında tıpkı Kuzeybatı Avrupa'dakine benzer, çok eskilere dayanan geç evlilik kalıpları tespit edilmişti. Daha ılımlı da olsa benzer bir kalıba 18. yüzyılın Batı Polonya'sında da rastlanmaktaydı. Doğu-orta Avrupa'daki diğer bazı alt-nüfuslarda görülen geç evlilik kalıpları erken modern Polonya'daki evlilik geleneklerinin bir parçası olmamakla birlikte, Batı Polonyalı kadın ve erkekler nispeten geç yaşlarda, yani erkekler 27, kadınlar 23 yaşında evlenmekteydi. Bu bölgeler kesinlikle herkesin hem de erken yaşta evlendiği tipik "Doğu Avrupa" şablonuna uymuyor, Batı Avrupa'daki geç evlilik şablonuyla Doğu Avrupa'daki düşük bekarlık oranlarının bileşiminden oluşan bir evlilik kalıbı izliyordu. Batı Polonya'da birçok sıradan insan tıpkı bazı batılı komşuları gibi evliliği ertelemek istese de (ya da mecbur kalsa da) büyük çoğunluk evlilikten tamamen vazgeçmeye niyetli değildi.

Bu yeni araştırmalar Avrupa'yı ikiye bölmek yerine, Doğu Avrupa'daki bazı evlilik modellerinin, "kolayca benimsenebilen" bazı batılı evlilik davranışlarının varyasyonları olarak görülebileceğini göstermektedir. Ayrıca doğu-orta Avrupa'da daha geniş bir

38. Sklar, "The Role of Marriage Behaviour", 232–234.

ara evlilik bölgesinin bulunduğunu gösteren bulgular mevcuttur. Batı Polonya'nın evlilik zamanlaması bakımından doğu sınırlarından çok batı-orta Avrupa'ya yakın olması gibi, topraklarını da batılı ve doğulu evlilik modelleri arasında bir geçiş bölgesi olarak görmek mümkündür. Bu zıtlık kendini daha geniş bir doğu-orta Avrupa perspektifinde de göstermekte, Batı Polonya ve Bohemya nüfusları Alman topraklarındaki düşük evlilik bölgesini evliliğin daha yaygın olduğu ve daha erkek yaşlarda gerçekleştiği Güneydoğu Macaristan ve Ukrayna'ya bağlamaktadır.

Tabii bu, erken modern dönemde çok düşük yaşlarda evlilik noktalarının neredeyse sadece Doğu Avrupa'yla sınırlı olduğu anlamına gelmemektedir. Kuzeyde Finlandiya, Rusya ve İsveç'in tarihsel kavşak noktasında bulunan Karelia'dan başlayıp Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'daki siyah toprak bölgesinden geçerek güneyde Macaristan ve Balkanlar'a kadar uzanan geniş bir erken evlilik bölgesi tespit edilmiştir. Ayrıca 18. yüzyılın sonlarında, günümüzde Güney Beyaz Rusya olarak bilinen Polezya bataklıklarında (bu bölge 18. yüzyılda Lehistan-Litvanya'nın bir parçasıydı) "Doğu Avrupa kadın evliliği şablonunun" yaygın olduğu tespit edilmiştir. Polezya'da kadınların evlenme yaşı (evlilik yaşı ortalama 17 olmakla birlikte, ilk evliliklerini yapan kadınların yarısı 16 yaşında, yüzde 10'u da 12 yaşından küçük evlenmekteydi), Rusya'da Mishino, Petrovskoe ve Manuilovskoe gibi küçük yaşta evliliğin yaygın olduğu noktalar da dâhil tüm diğer doğu ve güneydoğu Avrupa'dan düşüktü. Hatta ergenlik öncesi evliliğin hayli yaygın olduğu Polezya'ya ilişkin kayıtlar, Avrupa tarihinde en düşük yaşta kadın evliliklerinin bu bölgede yaşandığını göstermektedir. Genel hatlarıyla; Doğu Avrupa'da zaten düşük olan evlilik yaşı, Belgradlı Ortodoks Hristiyan kadınlarla ilgili 1733-34 yıllarına ait kayıtlarda daha da düşmektedir (14.9 ile 16 yaş arasında değişmektedir). Aynı

şekilde Ortaçağ'ın Lucca'sında da evlilik yaşının hayli düşük olduğu görülmektedir (16 yaş).[39]

Avrupa'nın birçok noktasında tıpkı birçok demografik aile davranışı gibi, evlenme yaşı ve bekârlık kalıpları da sosyo-ekonomik koşullarla, iş ve ücret ve toprak sahibi olup olmamak gibi faktörlerle bağlantılı olarak dalgalanmalar göstermekteydi. Örneğin, 1541 ile 1871 yılları arasında İngiltere'de yaşanan doğurganlık oranındaki dalgalanmaların çoğu –yaşam standartlarındaki değişimler dışında– hiç evlenmeyenlerin oranındaki büyük dalgalanmalarla açıklanmaktadır. Doğu Avrupa'daki evlilik kalıpları da aynı şekilde değişiklikler göstermekteydi. Örneğin son derece sıra dışı olan Polezya'daki ergenlik öncesi evlilik geleneği 19. yüzyılların sonlarından itibaren tamamen ortadan kalkmıştı. Eski Doğu Polonya'da sıradan insanlar arasında yaygın olan bu erken yaşlarda flört ve evlilik kalıbı yerini Avrupa genelindeki normlardan çok farklı olmayan evlilik yaşlarına bırakmıştı.

HANENİN OLUŞUMU

Erken modern Avrupa'da evlilik ve bekârlık kalıpları gibi evlenme koşulları da –tam olarak, evliliğin zamanlamasıyla barınma ve ekonomik bağımsızlık arasındaki ilişki– bölgeden bölgeye büyük değişiklikler göstermekteydi. Bugün artık, birçok Batı Avrupa toplumunda (İskandinavya, Britanya Adaları, Benelüks Ülkeleri ve Kuzey Fransa) erken modern dönemin başlarından beri aile oluşum sürecinin hane reisliği tasavvuruyla bağlantılı olduğu kabul edilmektedir. Bu da söz konusu bölgelerde hem evliliğin hem de hane oluşumunun el ele gittiği veya her iki geçişin de nispeten dar

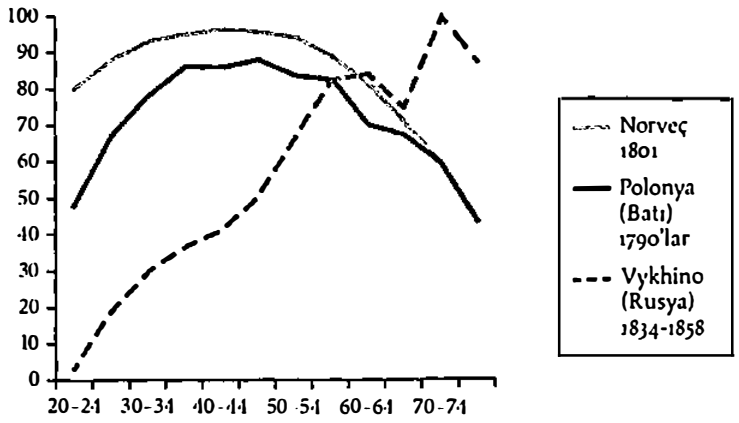
39. Szołtysek, *Rethinking East-central Europe*, böl. 8.

bir yaş aralığında gerçekleştiği; ve yeni evlenen çiftlerin mevcut hanehalkına katılmayıp, kendi ailelerinden ve akrabalarından ayrı bir ev kurdukları (neolokal ikamet kuralı) anlamına gelmektedir. Genel yaklaşıma göre Batı Avrupa'da aileden bağımsızlık ilan etmek demek, ev kurup haneyi gerekli eşyalarla donatmak için gereken başlangıç maliyetini karşılamak demekti. Dolayısıyla hem evliliğin hem de reisliğin yaşam döngüsü içinde geç bir yaşta, yani çiftin aile ocağının dışında yıllarca hizmetkâr olarak çalışıp gerekli sermayeyi topladığı bir yaşta gerçekleştiği varsayılmaktaydı.

Bunun aksine, evlilikle evden ayrılmak arasındaki ilişkiyle Kuzeybatı Avrupa'nın dışında kalan bölgelerdeki aile modeli arasında hemen hemen hiçbir bağlantı olmadığı düşünülmekteydi. Orta-doğu ve doğu Avrupa'da yeni çiftlerin genelde ata-yerli [*patri-local*] yaşama kuralına uyduğu, damadın ailesiyle birlikte birden fazla aileden oluşan bir hanede yaşadığı savunuluyordu. Burada temel özellik sadece evliliğin erken yaşta gerçekleşmesi değil, aynı zamanda yeni ve bağımsız bir hane biriminin kurulmamasıydı. Yani evlilik babanın reis olduğu mevcut hanenin genişlemesine yol açıyordu.

Ancak gerek batı gerekse doğu Avrupa'da bu konuda önemli bölgesel farklılıklar vardı. Bazı araştırmacılar hane oluşumundaki doğu-batı ikiliğinin işi çok basite indirgediğini, oysa Avrupa tarihinde farklı yerlerde evlilik zamanlamasıyla reislik arasında sistemli ilişkiler bulunduğunu söylemekteydi. Erken modern Avrupa'da hane oluşum kalıpları Grafik 12.2'de gösterilmiştir. Grafik (19. yüzyıl başlarında Norveç'te ve 19. yüzyıl Rusya'sında görülen) evlenme ve reis olma yaşı arasındaki iki "arketipik" ama farklı ilişki kalıbını ve 18. yüzyıl Lehistan'ında görülen ara kalıbı göstermektedir.[40]

40. Szołtysek, *Rethinking East-central Europe*, böl. 8.

Grafik 3.2 Yaşlara ve bölgelere göre hane reislerinin evli erkekler arasındaki oranı: Erken modern Norveç, Polonya (Lehistan Krallığı) ve Rusya. *Kaynak*: Mikoloj Szoltysek

Söz konusu topraklarda evlilikle reislik arasındaki bağın yoğunluğu büyük değişiklikler göstermekteydi. Norveç'te evlilikle reislik arasında yakın bir ilişki vardı. Hane halkı oluşumunda güçlü neo-lokal kuralların hâkim olduğu bu toplumda evin en küçük ve evli erkeklerinin yaklaşık yüzde 80'i aynı zamanda hanehalkı reisiydi. Yelpazenin diğer ucunda 25 yaşından önce evlenen erkeklerin hane reisi olma oranının çok düşük olduğu ve kırklı yaşların başlarındaki evli erkeklerin ancak yüzde 50'sinin hane reisi olabildiği Rus şablonunu görüyoruz. Öte yandan, evliliğin ve reisliğin neredeyse aynı anda gerçekleştiği toplumlarla, evliliğin hane reisliğinden neredeyse tamamen bağımsız olduğu toplumlarda, evli erkekler arasındaki reislerin oranının İskandinavya'dakinden belirgin biçimde düşük olduğu, ama aile oluşumunun ve reisliğin her zaman ayrı olaylar olmadığı durumlar görüyoruz. Lehistan tam da böyle bir ara davranış örneği oluşturur gibi görünmektedir.

Son zamanlarda yapılan niteliksel analizler batı ve kuzey Avrupa'da hanehalkı oluşumunun altındaki motivasyon ve dav-

ranış seçeneklerinin erken modern dönemde başka hiçbir yerde görülmediği şeklindeki tespitleri zayıflatmıştır. Bir tarafta bazı araştırmacılar, Batı Avrupa'da bile genç bir köylü çiftin evliliklerinin başından itibaren ayrı bir yerde barınıp ekonomik olarak tamamen bağımsız bir hayat sürdürmesinin "istisnai bir durum" olduğunu savunmaktaydı.[41] Buna karşılık diğer araştırmacılar, büyük sosyal ve demografik yapıların batılı "istisnacılık" ilkesine uymadığı görülen yerlerde de nüfusun büyük bir kısmının farklı bir yerde barınma ve ekonomik bağımsızlık eğilimi gösterdiğine dikkat çekmektedir.

DEMOGRAFİK GRUP YAPISI

Erken modern dönemin başlarından itibaren hanehalkı ve aile yapısını inceleyen tarihçiler 1960'lı yılların sonlarına dek, Avrupa'da modern çekirdek aile modelinin çeşitli "modernleştirici" faktörlerin etkisi altında yavaş yavaş ortaya çıkışından söz etmekteydi. Modern sosyolojinin ürünü olan bu klasik bakışa ilk itiraz eden isim Peter Laslett oldu. Laslett, bazı topluluk araştırmalarından yola çıkarak, genişleyen hanehalkının İngiltere tarihinde çok nadir görülen bir olgu olduğunu söylüyor ve bu bölgede çoklu-aile düzenlemelerinin en azından Ortaçağ'dan sonra bir daha görülmediğini savunuyordu. Laslett, çekirdek ailenin ağır bastığı İngiliz hanehalkı davranışının (tüm ev gruplarının ortalama yüzde 72'si) Avrupa genelinde de (yani İngiltere,

41. Anne-Lise Head-König, "Inheritance Regulations and Inheritance Practices, Marriage and Household in Rural Societies. Comparative Perspectives in a Changing Europe", Anne-Lise Head-König ve Peter Pozsgai, ed., *Inheritance Practices, Marriage Strategies and Household Formation in European Rural Societies* (Turnhout, 2013), 29, 41.

Benelüks Ülkeleri, Danimarka ve Kuzey Fransa'da) görüldüğünü iddia ediyordu.[42]

Ancak sonraki araştırmaların çoğu bu revizyonist bakış açısını bile sorguluyor ve erken modern Avrupa'nın kuzeybatı çekirdeği dışında kalan bölgelerin büyük bir bölümünde basit aile yapısının yaygın olduğunu söylüyordu. Güney İtalya ve İberya'dan başlayıp Almanca konuşan toprakların kuzey ve güney kesimlerinden geçerek 17. yüzyıl Bohemya'sına kadar uzanan uzun ama kesintili bir kuşakta çekirdek ailelerin ağır bastığı ifade ediliyordu. Son araştırmalar bu kalıbın erken modern Avrupa'nın doğu ve güney doğusuna kadar uzandığını göstermiştir. Yine, batı Lehistan-Litvanya'da (Lehistan Krallığı) net bir şekilde çekirdek aile modelinin hâkim olduğu ve benzer özelliklerin 19. yüzyıl başlarının (Romanya'daki) Eflak topraklarıyla Batı Ukrayna'ya kadar uzandığı tespit edilmiştir (Tablo 12.1).

Hane Kategorisi	İngiltere Ana Örnek (61 Farklı Cemaat, 1599-1821)	Batı Polonya (18. yy.)	Bohemya 6 Bölge 1651	Podolya (Güneybatı Ukrayna) 18./19. yy.	Braclaw Guberniyası (Güneybatı Ukrayna), 1795
Bekâr	8.5	1.7	7.2	3.4	0.1
Ailesiz	3.6	0.3	3.5	0.4	0.1
Basit	72.0	78.0	80.1	72.5	81.1
Geniş	10.9	11.2	5.7	10.8	6.6
Çoklu	4.1	8.9	2.8	12.9	12.1
N (=%100)		11638	1340	1131	1537

Tablo 3.1 Çekirdek aile modelinin erken modern Avrupa'nın çeşitli bölgelerine göre dağılımı

Kaynak: Mikołaj Szołtysek ve www.censusmosaic.org

42. Bkz. Laslett, "Characteristics of the Western Family".

Ne ilginçtir ki bu doğu bölgelerinin çoğunda aynı çatı altında yaşayan ev grupları yapısal olarak "paradigmatik" İngiliz kırsalındaki gruplardan daha elverişli bir gelişim yaşamıştır. Doğu Avrupa'nın kırsal bölgelerinde "modern" hane yapılarının yoğunlukta olduğunu ortaya çıkaran bu bulgular, hanelerin yüzyıllardır ağırlıkla çekirdek ailelerden oluştuğu düşünülen kuzeybatı Avrupa'yla, daha karmaşık aile düzenlemelerinin ağır bastığı varsayılan kıtanın doğusu arasında farklılıklar bulunduğu iddialarını ciddi şekilde sorgulanır hale getirmektedir.

Ayrıca hanehalkı yapısının Avrupa'nın diğer kısımlarından çok daha fazla çeşitlilik gösterdiği bölgeler mevcuttu. Son araştırmaların ortaya çıkardığı en ilginç bulgulardan biri, doğu-orta Avrupa'daki aile yapılarının batıya göre çok daha heterojen olduğuydu. Gelecekteki araştırmacıların –bazı araştırmaların ileri sürdüğü gibi– Baltık'tan Tuna'ya veya Oder'den Volga'ya kadar uzanan topraklarda birbirinden hemen her açıdan –hanehalkı yapısı, hanehalkı oluşumu, evlilik ve hayat çizgisi– farklı en az üç bölgesel aile kalıbı bulunup bulunmadığını netleştirmesi gerekecektir. Mikro-bölgesel düzeyde bakıldığında farklılık daha da şaşırtıcı boyutlardaydı. Örneğin 18. yüzyıl Courland'ı (günümüzde Letonya) gibi nispeten küçük bir bölgedeki kırk kadar yerleşim biriminde en küçük çekirdek aileyle en büyük çekirdek aile arasındaki farklılık yüzde 85'e kadar çıkmaktaydı. Bu bölgede çeşitlilik o kadar fazlaydı ki aile ve hanehalkı kalıpları üzerine katı genellemeler yapmak mümkün değildir.

Fakat aile yapısındaki karmaşıklığın yoğun olduğu noktaları kolayca tespit etmek mümkündür. Burada iki tür karmaşık aile örgütlenmesi söz konusudur: Sadece bir evli çocuğun ebeveynleriyle birlikte yaşadığı, birden fazla aileden hane oluşturan kök aile düzenlemeleri ve aynı çatı altında ikiden fazla ailenin

bir arada yaşadığı birleşik aile düzenlemeleri. Araştırmaların ilk aşamalarından beri, Avrasya aile sistemlerinin özelliklerine göre sınıflandırılmasında kök aile ve birleşik aile kavramları önemli bir rol oynamıştır. Bu kavramlar karmaşık iç "mimarileri"nden ve varsayılan "arkaik" niteliklerinden dolayı araştırmacıların zihinlerini her zaman meşgul etmiştir.

Erken modern Avrupa'da eski aile düzenlemesinin coğrafi dağılımını dört bölge veya blok halinde incelemek mümkündür: Alman, özellikle de 17. ve 18. yüzyıl Westfalya kırsalıyla Avusturya'nın bazı bölgeleri; Kuzey İskandinavya, özellikle de Güneydoğu Norveç'in yüksek bölgelerindeki *odal* (doğrudan ailelerin mülkiyetinde bulunan ve miras yoluyla kuşaktan kuşağa geçen) çiftlikleriyle, 18. yüzyıl İsveç'inin orta kesimlerindeki büyük toprak sahiplerinin hâkimiyetinde bulunan tarım bölgeleri; 19. yüzyılda yaşanan "açlık sonrasında yeniden düzenleme"ye tabi tutulsalar da Kelt bölgeleri ve özellikle de İrlanda; ve Oksitan ve Kuzey İberya, özellikle de Güneybatı Fransa'daki bölgeler, Pirene Baronlukları, Bask bölgesi, Galiçya, Katalonya ve Kuzey Portekiz. Bunun dışında Belçika Valonlarında kök aile izlerine rastlanmıştır.

Erken modern zamanlarda birleşik aileler daha dağınık bir biçimde görülmekteydi. En son araştırmalar birleşik aile şeklinde yaşayan toplumlara Avrupa tarihinde, erken Ortaçağ Alman toplumları, 15. yüzyıl Toskana'sı, erken modern Fransa, 19. yüzyılın Kuzey İtalya'sı ve Alpler'in bazı bölgeleri gibi kısımlarda; ve ayrıca Finlandiya, Beyaz Rusya, Doğu Ukrayna ve özellikle Rusya ve Balkanlar'da rastlandığını göstermektedir.

Tabii bu, aile sistemlerinin önemli karakteristiklerinin değişmez olduğu ve uzun vadede hep aynı kaldığı anlamına gelmemektedir. 18. ve 19. yüzyıllarda Macaristan'da yaygın olan hanehalkı sistemi, ülkenin bir bölümünde toprağın giderek azalması

ve diğer bölümde iş gücü sıkıntısının artmasıyla birlikte, basit aile sisteminden Kuzeybatı Avrupa'dakine benzer bir karmaşık yapıya dönüşmüştü. Benzer değişimler ondan kısa bir süre önce Kuzeydoğu Lehistan-Litvanya'da da (günümüzde Litvanya) yaşanmıştı. Toprak sahiplerinin köylülere dayattığı zorunlu çalışma yükümlülüğü nedeniyle, 15. ve 16. yüzyıl Litvanya'sındaki yaygın çekirdek aile sisteminin yerini 18. yüzyılda birden fazla aileden oluşan hanehalkı sistemi almıştı (hane halklarının yüzde 33'ü çoklu ailelerden oluşmaktaydı). Diğer toplumlarda tersine bir gelişme oldu. Örneğin 18. yüzyılın sonlarıyla 1840 yılı arasında Fransa'nın güneyindeki Haute Provence'ta temel aile örgütlenmesi, aynı çatı altında geniş ve karmaşık grupların yaşadığı geleneksel kök aile yapısından, çoğu küçük çekirdek ailelerden oluşan ev gruplarına dönüştü. Büyük ölçüde aynı kalmasına rağmen İngiliz aile sistemi bile zaman içindeki değişimlerden payını aldı. Richard Wall'ın da gösterdiği gibi, 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın ortaları arasında İngiltere'de geniş ve birden fazla aileden oluşan hanelerin oranı artış göstermişti. Aile yapısındaki uzun vadeli değişiklikler Kuzey Amerika'da da benzer bir çizgi izlemekteydi.[43]

HAYAT DÜZENLERİNDE DEMOGRAFİK SINIRLAMALAR

Bir nüfusun veya toplumun barınma kalıplarındaki yapısal düzenleri ortaya çıkararak belli bir bölgedeki aile ve hanehalkı oluşum kalıpları hakkında fikir edinmek mümkündür. Ancak bu kalıpların tesadüfi gelişmelerden etkilenmesi, tesadüfi değişken-

43. Bkz. Steven Ruggles, "The Transformation of American Family Structure", *American Historical Review*, 99 (1994), 103–128.

likler göstermesi veya demografik sınırlamaların etkisi altında kalması da mümkündür. Dolayısıyla belli bir bölgede çekirdek hanehalkının ağır bastığı veya çoğu genç bireylerin ailelerinden ayrı yaşama eğilimi gösterdiği şeklindeki bir bulgu, evde yaşayanların şu düzenleme yerine bu düzenlemeyi tercih ettiğinin bir göstergesi olabilir. Ama aynı zamanda, aynı çatı altında yaşayan akraba sayısını sınırlayarak geniş hane oluşumunu engelleyen demografik sınırlamaların (düşük doğurganlık, yüksek ölüm oranı, geç yaşta evlilik) bulunduğu anlamına da gelebilir. İnsanların tercihleri veya barınma kalıplarıyla ilgili toplumsal normlar konusunda sonuçlar çıkartmadan önce demografik nedenlerle belli bir hanehalkı tipinin ağır basmadığını kanıtlamamız gerekir.

Araştırmacılar bu erken modern dönemle ilgili soruna farklı açılardan yaklaşmaya ve farklı yöntemlerle ele almaya çalışmıştır. Analitik modeli kullanan –çeşitli varsayımları matematiksel yöntemlerle ele alan– araştırmacılar çoğu zaman, sanayi öncesi İngiltere gibi erken modern demografik koşullarda dul anne babasıyla veya kayınvalide ve kayınpederiyle birlikte yaşayan evli çiftlerin oranının ciddi şekilde sınırlanabileceğini, yani üç kuşak aileden oluşan hane oranının yüzde 30'ları geçmeyeceğini savunmuşlardır.[44]

Bazıları da bilgisayar mikro-simülasyon tekniklerine başvurmuş, uygun demografik parametreler uygulayarak –genelde *ego* olarak adlandırılan– "ortalama bir bireyin" yaşamı boyunca sahip olduğu akrabaların türünü, sayısını, oranını ve yaşlarını belirlemeye ("simüle etmeye") çalışmışlardır. Örneğin 15. yüzyıl Toskana'sında 30 yaşındaki egoların yaklaşık yüzde 20'sinin her iki ebeveyninin de hayatta olmadığı ortaya konmuştur. Bu oran

44. Bkz. Steven Ruggles, *Prolonged Connections: The Rise of the Extended Family in Nineteenth Century England and America* (Madison, 1987).

16. yüzyıl ortalarının İngiltere'sinde de hemen hemen aynıdır. "Akrabalık evreni"nin yapısı 18. yüzyılda Kıta Avrupa'sının büyük topraklarında çok daha münasip bir hale gelmiş de değildir. 18. yüzyılın ilk yarısında Fransa'da 30 yaşındaki her üç bireyden birinin biyolojik anne babası ölmüştü. Bu oran Lehistan-Litvanya'da daha yüksekti (aşağı yukarı her iki kişiden birinin anne babası yaşamıyordu). Aslında Aydınlanma çağının doğu-orta Avrupa'sında kırsal kesimde yaşayan 20 yaşındaki bir kişinin ebeveynlerinden en az birinin sağ olma ihtimali 16. yüzyılın Akdeniz bölgesiyle hemen hemen aynıydı (yaklaşık onda yedi).[45]

Hayli yüksek görünen bu rakamlar, ortak barınma için harekete geçirilebilecek akrabaların varlığının sınırlayıcı etkisini –belli erken modern koşullarda çeşitli akrabalarla birlikte yaşamanın ne kadar mümkün olduğunu– anlamamızı kolaylaştırdığı ölçüde önem taşımaktadır. Bu tespitlerden yola çıkan bazı araştırmacılar, belli demografik gerçeklikler altında var olan düzenlemelerin ne kadarının gerçekten var olduğunu belirlemeye çalışmışlardır. Örneğin Cambridge Grubu 1822'den önce altmış dört İngiliz yerleşiminde hanelerin yüzde 13.2'sinin kök ailelerden oluştuğunu tespit etmişlerdi. 1600'lü ve 1700'lü yılların İngiltere'sindeki bir dizi demografik duruma dayanan hanehalkı oluşumu senaryolarını simüle ederek, simülasyon kurallarının bütün versiyonlarının İngiliz topluluklarındaki tipik orandan daha yüksek bir kök hanehalkı oranı ürettiğini ortaya koymuşlardı. Dolayısıyla bu da erken modern İngiliz tarihinin büyük bir bölümünde çekirdek aile normundan ka-

45. Szoltysek, *Rethinking East-central Europe*, böl. 10; Daniel Devolder, "Effects of the European Late Marriage Pattern on Kinship: A Study Using a Microsimulation Model", Renzo Derosas and Michel Oris, ed., *When Dad Died: Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies* (Bern, 2002), 325–350.

çışın sadece demografik sınırlamaların bir sonucu olmadığını göstermekteydi.

Lehistan-Litvanya'da yaşlıların en azından bir evli çocukla birlikte yaşama "eğilimi"nin (yani bu tür düzenlemelere göre yaşama imkânı bulunup da fiilen bu şekilde yaşayan bireylerin oranının) bölgeden bölgeye büyük farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Batı Polonya'da evli oğullarıyla birlikte yaşama imkânı olan yaşlıların sadece yüzde 60'ı bu şekilde yaşarken, erken modern dönemde birliğin doğu topraklarında (Beyaz Rusya ve Ukrayna'da) bu imkâna sahip yaşlıların yüzde 90'ından fazlası (hatta bazı yerlerde yüzde 100'e yakını) farklı kuşaklarla bir arada yaşamayı seçmekteydi. Burada Polonya örneği öğreticidir, çünkü mevcut demografik potansiyelin karmaşık aile düzenlemeleri geliştirme sürecinde nasıl kullanıldığı hakkında bir fikir vererek, temel toplumsal yapılarla aile stratejileri ve insan faaliyeti arasındaki karmaşık ilişkiyi anlamayı kolaylaştırmaktadır.

GELECEK İÇİN BİR GÜNDEM?

Yıllar süren önemli bir yol alma sürecinin ardından erken modern döneme odaklanan tarihsel aile demograflarının başlıca görevi, küresel kıyaslamalarla yeni ilerlemeler sağlamak, yani zaman ve mekân içinde aile değişimine dair karmaşık ve farklı açıklamalar getirmektir. Mevcut koşullar bu küresel sorunları ele almaya uygundur, zira tarihsel nüfus sayımlarında yaşanan mikro-veri devrimleri (bkz. NAPP ve Mozaik projeleri) tarihsel araştırmaların kapsamının şaşırtıcı biçimde genişletilmesine imkân vermektedir. Ancak bu durum araştırmacıların yeni yaklaşımlar ve yeni araçlar geliştirmesini ve mevcut araştırma kavram ve sorunları üzerinde düzeltmeler yapmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda

erken modern hanehalkı ve aile sistemleri hakkındaki bilgimizi daha da geliştirme şansı vaat eden iki araştırma alanı önermek mümkündür: Aile ve hanehalkı sistemlerini "jeo-kültürler" olarak düşünmek ve aile örgütlenmesindeki sistemli çeşitliliklerle küresel eşitsizlik kalıpları arasında bağlantı kurmak.

Birinci gündem ev grubunu, grubun hayat düzenlemelerini ve bunlarla bağlantılı unsurları, bölgesel çeşitlilikleri içinde birbiriyle bağlantılı değişkenler olarak ele almayı gerektirmektedir. Burada başlıca analitik görev, sosyal sistemle çoklu ortamlardaki çevresel özelliklerin geri kalanındaki çeşitliliklerin bu grupların yapısını ve konfigürasyonunu nasıl etkilediğini tespit etmektir. Onlarca yıl alan araştırmalara rağmen, erken modern aile sistemlerinde gözlenen bölgesel farklılıkları ikna edici bir şekilde açıklamakta hâlâ güçlük çekilmektedir. Bilim insanları, insanın ailevi davranışlarının aynı zamanda bir dizi faktör tarafından etkilendiğini; ekonomik, sosyal, çevresel ve kurumsal yapıların birbiriyle iç içe geçerek hane halklarının ve ailelerin yapısı, oluşumu ve yeni üye katılımı konusundaki stratejileri üzerinde ciddi bir etki yarattığını uzun zamandır bilmektedir. Burada bizim yapmamız gereken şey, tarihsel hanehalkı kalıplarını farklı mekânsal koşullardaki bağlamsal etkilerle birlikte çok katmanlı ilişkiler içine oturtmaktır. Aileyle şimdiye kadar önerilen diğer alanlar arasındaki sistemsiz –ve çoğu zaman da sorunlu– ilişkilerin yerini böyle bir yaklaşımın alması gerekir. Tarihsel aile ve hanehalkı sistemlerinin "jeo-kültürler", yani gelenekler, görenekler ve belli bir alanın tarihinden etkilenen kurumlar ve yapılar olarak kavramsallaştırılması böyle bir gündem açısından elverişli bir kategori oluşturmaktadır.[46] Bu yaklaşım, bir yandan geniş çaplı mekânsal düzenlemelerle bunların yerel bağlamları

46. https://www.nappdata.org/napp/intro.shtml; www.censusmosaic.org.

arasındaki karşılıklı bağımlılıkların daha yakından incelenmesine ve bölgesel düzeyde analizlere imkân verirken; diğer yandan, binlerce noktadaki hane ve aileler hakkında bilgi koordinatları oluşturarak mikro düzeyde daha iyi araştırmalar yapılmasını kolaylaştıracaktır. Bu program makro/bölgesel ve mikro perspektifleri birleştirmek ve bir dizi farklı yöntem kullanımını teşvik etmek suretiyle, zaman ve mekân sürecinde geniş bir barınma ve davranış yelpazesini açıklayabilen teoriler geliştirilmesine imkân verecektir.

İkinci yaklaşım tam tersi bir yol izleyecektir. Başka bir deyişle ev grubu –bunun oluşumu, yaşam döngüsü içindeki değişim kalıpları, vb.– ayrı veya en azından erken modern Avrupa'daki birçok toplumda demografik, çevresel, sosyo-ekonomik ve kültürel bağlamlarla çoklu etkileşime girebilecek bağımsız ya da hiç olmazsa ara bir değişken olarak ele alınmalıdır. Aile tarihçileri uzun bir zamandır farklı ev grubu organizasyonu sistemlerinin doğurganlık, ölüm oranı, evden ayrılış kalıpları ve göç gibi konular üzerinde farklı etkiler yarattığını ve dolayısıyla nüfus artışının ekonomik eğilimlere doğrudan etkide bulunduğunu söylemektedir. Ekonomik ve sosyal tarihçiler bu tespite bir de çeşitli aile ve hanehalkı organizasyonu kalıplarının, –kadınların konumu, insan sermayesi yatırımı, kültürel norm ve değer sistemleri, emek ilişkileri ve korporatif kurumların gelişimi üzerinden– ekonomik ve diğer daha geniş kapsamlı sosyal sonuçları etkilediği ve böylece refah, zenginlik ve eşitsizlik gibi konularda bölgesel farklılıkları daha da artırdığı tespitini eklemişlerdir. Burada ihtiyaç duyulan şey, tarihsel nüfus sayımlarından elde edilen mikro verilerdeki son gelişmeleri, küresel düzeyde ücret ve fiyat tarihleri veya insan gelişimi ve toprak kullanımıyla ilgili tarihsel göstergeler gibi diğer ilgili alanlardaki çeşitli veri birikimleriyle birleştiren bir yaklaşımdır. Bu dış kaynaklı veri setleriyle aile sistemleri hak-

kındaki artan tarihsel veri birikimi arasında bağlantı kurmanın birçok yolu vardır. Bu veriler üzerinde yapılacak sistematik bir istatistiksel ve coğrafi analiz, temel insan örgütlenmesi ve refah biçimleriyle zenginlik ve eşitsizlik arasındaki bağlantılar üzerine yeni ve heyecan verici tespitler yapılmasına izin verecektir.

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

Burguiere, A., C. Klapisch-Zuber, M. Segalen ve F. Zonabend, ed. *A History of the Family*, cilt 2: *The Impact of Modernity* (Cambridge, 1996).

Ehmer J. ve M. Mitterauer, ed. *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften* (Viyana, 1986), 185–323.

Engelen T. ve A. P. Wolf, ed. *Marriage and the Family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal Hypothesis* (Amsterdam, 2005).

Fauve-Chamoux, A., ed. *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st centuries* (Bern, 2004).

Fauve-Chamoux, A. ve E. Ochiai, ed. *The Stem Family in Eurasian Perspective. Revisiting House Societies, 17th–20th centuries* (Bern, 2009).

Hartman, M. S. *The Household and the Making of History. A Subversive View of the Western Past* (Cambridge, 2004).

Kertzer D. I. ve M. Barbagli, ed. *The History of the European Family: Family Life in Early Modern Times (1500–1789)* (New Haven, 2001).

Mitterauer, M. ve R. Sieder. *The European Family* (Oxford, 1982).

Seccombe, W. *A Millennium of Family Change: Feudalism to Capitalism in Northwestern Europe* (Londra, 1992).

Segalen, M. *Historical Anthropology of the Family* (Cambridge, 1988).

Wall R. ve J. Robin, ed. *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983).

Wall, R., T. K. Hareven, J. Ehmer ve M. Cerman, ed. *Family History Revisited. Comparative Perspectives* (Newark, 2001).

4. BÖLÜM

TOPLUMSAL ROLLER VE BİREYSEL KİMLİKLER

MARGARET R. HUNT*

---

*MIT'de Tarih profesörüdür ve aynı zamanda Margaret MacVicar Fakülte Üyesi, Concourse Freshmen Learning Community Direktörü ve Burton Conner'ın Merkez yöneticisidir. *Civic Charity in a Golden Age* adlı kitabın yazarıdır: *Orphan Care in Early Modern Amsterdam* (Urbana, IL, 1997) adlı kitabın ve Ortaçağ ve erken modern Avrupa'da tarihsel demografi, maddi kültür ve yaşam standardı üzerine çok sayıda makalenin yazarıdır. Halihazırdaki araştırmaları arasında, Ortaçağ'da Gotik katedrallerin inşasının ekonomik ve kurumsal temelleri üzerine büyük bir çalışma ve ekonomistler, mühendisler ve tarihçilerden oluşan bir ekiple iş birliği içinde, 19. yüzyılın sonlarında Tua Nehri vadisinde (Douro bölgesi) Portekiz tarafından inşa edilen ilk demiryolu üzerine bir çalışma yer almaktadır.

İsviçre'deki Skara şehrinin Lutherci piskoposu Jesper Sevdberg 1713 yılında insanlara toplumdaki doğru rollerini anlatabilmek için bir benzetme arıyordu. O da zamanının bilinen bir metaforunu seçti. Bu metafor insan toplumunu tek bir organizmaya benzetiyordu. Bu organizmanın kol ve bacaklarıyla diğer kısımları birbiriyle uyum içinde çalışan çeşitli sosyal sınıfları temsil ediyordu. Şöyle diyordu:[1]

> *Durumumuza, yükümlülüklerimize ve görevlerimize gelince ... Rab o büyük bilgeliğiyle [insanoğlunu] ayırdı ve onları birbirinden çok farklı yarattı. Bazılarını kutsadı ve yüceltti ... [Fakat] O her birine ve herkese uygun bulduğunu verir. İnsan toplumu farklı uzuvlardan oluşan bir gövde gibidir. Bütün bedenin iyiliği ve korunması için herkesin ayrı bir yeri, ayrı bir görevi ve misyonu vardır. Her insan baş, göz veya kulak olamaz. Yoksa ortaya insan değil, dehşet veren şekilsiz bir canavar çıkardı. Herkes yönetici de olamaz. Büyük bir kısmın yönetilmesi gerekir. Yetenek çoktur, ama ruh bir tanedir. Yükümlülükler çoktur, ama Rab bir tanedir ...*

Svedberg kitabında, Tanrı'nın, dünyanın bireylerin istediği gibi değil de *olduğu gibi* yaratılmasındaki rolüne dikkat çekmeye çalışıyordu. İnsanları görev başına çağırıyordu: "Bütün bedenin iyiliği ve korunması için herkesin ayrı bir yeri, ayrı bir görevi ve misyonu vardır." Kişinin toplumdaki doğru yerini reddetmesini lanetliyor ve biraz da melodramatik bir üslupla, böyle olursa ortaya "dehşet veren şekilsiz bir canavar çıkacağını" iddia ediyordu. Her şeyden önce de Tanrı tarafından yönetmek için seçilmeyen büyük çoğunluğu dünyevi otoriteye boyun eğmeye davet ediyordu.

1. Metnin İngilizce çevirisi için meslektaşım Henrik Agren'e teşekkür ederim.

Svevdberg bu son noktada biraz aceleci davranmış olabilir. İsveç için, her açıdan felaketle sonuçlanan 1709'daki Poltava Savaşı biteli daha üç yıl olmuştu ve İsveç'in büyük sorunları vardı. XII. Karl ile birlikte Ukrayna ve Poltava'ya doğru yola çıkan yaklaşık 60.000 adamdan sadece birkaç bini geri dönmüştü. Üstelik 1708-11 yılları arasında veba ve kıtlık baş göstermişti. Otoriteler haklı olarak savaş yorgunluğunun ve yeni vergilere karşı muhalefetin toplumsal huzursuzluğa yol açmasından çekiniyordu. İdealize edilmiş toplum modelleri formunda insanların nasıl davranması gerektiğini söyleyen resmî veya yarı resmî açıklamalar; İsveç'in sakin hareketsiz kalması durumda Svedberg'in bariz bir şekilde müdahaleye kalkışması erken modern dönem tarihçilerinin sosyal fail rollerine neden bu kadar büyük bir ilgi gösterdiği ortaya koyan iyi bir örnektir. İdealize edilmiş toplum modelleri formunda insanların nasıl davranması gerektiğini söyleyen resmî veya yarı resmî açıklamalar; fermanlar, yasalar, ayinler, dinî ilmihâller ve ahlak kitapları üzerinden insanların nasıl davranması gerektiğini söyleyen resmî veya yarı-resmî açıklamalar, aile, kilise, köy veya kasaba ve devlet içindeki toplumsal ve siyasal hiyerarşinin ardında yatan ideolojilerin ayakta tutulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu açıklamalar geniş hatlarıyla bizlere dönemin insanlarının "kral", "teba", "koca-karı", "anne-baba", "çocuk", vs. gibi figürlere ne tür roller yüklediği hakkında da bilgi vermektedir. Ancak bunlar, farklı birey ve gruplardan beklenen (hatta *kendi kendilerinden* bekledikleri) davranış biçimleriyle fiilî davranış biçimleri arasındaki genelde tahmin edilemeyen ilişkiyi gösteren deliller karşısında daha da ilginç bir hâl almaktadır.

"Toplumsal rol" ve "bireysel kimlik" gibi terimler fazlasıyla sıkı bir şekilde belirlenmiş terimlerdir. Yani hem bir tarihleri vardır hem de bunlara aşırı siyasi anlamlar yüklenmiştir. Bu bölüm bu karmaşayı çözmeye çalışmaktadır. Ancak bu terimleri ta-

rihselleştirmeye ve belki de istikrarsızlaştırmaya çalışırken, aynı zamanda bunların ne olduklarına dair temelde işleyen bir tanım için de akıl yürütmek iktiza eder. Bu bölüm bir başlangıç noktası olarak, "toplumsal rol" terimini, eylemsel görevleri, normları, beklentileri, izinleri, yasakları, boyun eğilen yaptırım yöntemlerini ve muhtemelen geçmişte aktif olarak üretilen toplumsal kategorileri vurgulamak için kullanmaktadır. Ancak insanların her zaman "kendilerinden beklendiği gibi" davrandıklarını varsaymamaktadır. Tarih kuralları çiğneyen, doğruluğu konusunda bir uzlaşma bulunmayan anlayışları suiistimal eden ve hatta normları değiştirmeye çalışan insanlarla doludur. Bu bölüm toplumsal kategori veya rollerin statik olduğunu da varsaymamaktadır. Nitekim daha sonra erken modern dönemde ekonomi, kültürel yaşam ve devlet gibi alanlarda meydana gelen büyük değişimlere paralel olarak yeni toplumsal kategori ve rollerin ortaya çıkışına da değineceğiz.

Tarihçiler açısından hayli sorunlu olan bir diğer terim bireysel kimliktir, çünkü konu insanların nereye kadar kendi yaşamlarının ve tarihin öznesi oldukları sorunuyla doğrudan bağlantılıdır. Genelde "benlik" olarak adlandırılan bireysel kimlikle ilgili anlayışlarla toplumsal ve medeni değer yorumları arasında ayrılmaz bir bağ vardır. Bu bölümde bireysel kimlik konusunda üç önemli sorun üzerinde durulacaktır. Bunlar öznelik sorunu, bireylik hiyerarşileriyle ilgili sorunlar ve zaman içindeki değişimdir.

TOPLUMSAL ROLLERİN KURAMSALLAŞTIRILMASI

Geçmişteki ve günümüzdeki toplumsal karmaşıklığı ele almanın en yaygın yöntemlerinden biri "yapısal işlevselcilik" ya da basitçe "işlevselcilik" olarak bilinen yaklaşımlardır. Geç 19. yüzyıl ve

20. yüzyıl işlevselciliği (çoğu zaman toplumsal roller üzerinden tanımlanan) toplumsal karmaşıklığı toplumların başlıca ayakta kalma yolu olarak görme eğilimindeydi. Kuramcılar farklı parçaların birbiriyle zaman içindeki etkileşim sürecini tarif etmek için genellikle ("toplumsal organizma", "toplumsal gövde", "toplumsal evrim", vb. gibi) organik veya biyolojik metaforlara başvururlardı. İşlevselcilik aynı zamanda rol tamamlayıcılığına ciddi bir vurgu yapma eğilimindeydi. Nitekim bütün dünyada, kadınlar için eşit haklar gibi modern felsefelerle mücadele edilirken hâlâ bu yaklaşımı yansıtan tezler kullanılmaktır. Bunun tipik bir örneği, kadın haklarının onları erkeklere benzeteceğini ve böylece doğanın (ya da Tanrı'nın) yarattığı rol farklılaşması ilkesiyle tamamlayıcılık düşüncesini çiğneyeceğini söylemektir. Eleştirmenlere göre işlevselciliğin muhafazakâr yorumu, işlevselciliğin neden, toplumsal hiyerarşinin ilahi bir planın parçası olduğu şeklindeki o eski inancın biraz modernleştirilmiş ve kısmen de seküler bir versiyonundan başka bir şey olmadığını gayet iyi açıklamaktadır (Herhangi bir kişi kendisine biçilen yeri terk ettiği takdirde dağılarak kaosa sürüklenecek olan Svedberg'in uyumlu "toplumsal beden"i standart bir protoişlevselci dünya görüşünü yansıtmaktadır).

Fakat işlevselciliğin ille de muhafazakâr bir öğreti olması gerekmemektedir. Modern işlevselciliği oluşturan karmaşık teoriler dizisinin, birazdan ele alacağımız diğer bazı teorilerden daha az çatışmacı bir tarih ve toplum yaklaşımını temsil ettiği ve çağlar boyunca reformist ve devrimci gündemlerle mücadele etmek için işlevselci tezlerden yararlanıldığı doğrudur. Öte yandan modern işlevselciliğin uyumluluk rolüne ve statükonun sürdürülmesine olan bağlılığını abartmak da mümkündür. Modern işlevselciliğin 20. yüzyıldaki en önemli ismi, Amerikalı sosyolog Talcott Parsons toplumsal gerilime ve uzlaşmaya özel bir önem

atfediyor ve tarihte "önemli" kırılmalar olduğuna inanıyordu. Parsons toplumsal değişim üzerine bir dizi karmaşık teori geliştirmişti. Birçok işlevselci teorisyen aynı zamanda toplumsal normlardan sapmanın tarihsel değişimi hızlandıran yaratıcı bir güç olduğunu savunuyordu. İster muhafazakâr olsun veya olmasın modern, tarihçilerin ve diğerlerinin eski toplumlardan söz ederken hâlâ kullandığı (ve bu bölümde de kullanılan "toplumsal yapılar", "toplumsal roller", "normlar", ve "normatif" ve "normların yaptırımı" gibi) bazı terimler esas olarak işlevselci analizden türetilmektedir. Tabii daha sonra da göreceğimiz üzere, bugün ilk ortaya atıldıkları şekilden daha esnek ve dinamik bir anlamda kullanıldıkları da bir gerçektir.

Modern tarihçilerin toplumsal rol anlayışı özellikle 19. yüzyıl politik ekonomisti ekonomi-politikçisi Karl Marks ve takipçilerinden oldukça etkilenmiştir. Marks, *Kapital* (Almanca *Das Kapital*) adlı eserinde ve diğer yazılarında, ekonomik üretimle ortak ilişkileri ve ekonomik çıkarları benzer olan bir grubu anlatmak için kullandığı "sınıf" kavramına büyük önem atfediyordu. Marks'a göre erken modern ve modern dönemlerde "burjuva" sınıfı ya da "kapitalist" sınıf üretim araçlarını (yatırım sermayesi, hammadde, fabrikalar, makineler) elinde bulundururken, "işçi sınıfı"nın kapitalistlere çok az bir ücret karşılığında sattığı emeğinden başka hiçbir şeyi yoktu. Marks'a göre modern tarih bu sınıflar arasındaki çelişkilerin, yani serveti ve gücü elinde bulunduranların bunlardan yoksun olan sınıfları sömürmesinden kaynaklanan çelişkilerin bir ürünüydü. Marks "toplumsal gövde"nin her bir statü grubunun kendisine Tanrı tarafından verilen rolü oynamasına dayandığını söyleyen bir dünya görüşüne ancak öfke duyabilirdi. İyi Doktor Svedberg'i sınıf baskısını savunan bir apolojist olarak gördüğüne kuşku yoktu. Marks ve takipçileri bu yüzden "toplumsal roller"

gibi kavramları nadiren kullanmışlardı –kullanmışlardı– muhtemelen bu terimler yeterince çelişkili görünmemişti. Onlara göre toplumsal roller ve toplumsal normlar, ekonomik sömürüyü kolaylaştırıp meşrulaştırmak için seçkinlerin kendilerinden aşağıdakilere dayattığı ideolojik yapılardan ve aldatmacalardan başka bir şey değildi. Dahası, Marks insanların baskıya ve sömürüye karşı doğal bir tepki duyduğuna ve mücadele ettiğine inandığı için, ona göre toplumsal rol ve normlar "doğal" veya "Tanrı takdiri" değil, yapıları gereği değişkendi. Hatta zaman içinde, işçilerin kendi ortak ekonomik çıkarlarının bilincinde bir araya gelerek egemenlerin çıkarını kollayan norm ve kurallara meydan okuyup, üretim araçlarını ele geçireceğini ve insanların kendilerine, diğer insanlara veya işlerine yabancılaşmadığı, yeni bir eşitlikçi dünya kuracağını haber veriyordu.

Kapital'in yayımlanmasının üzerinden yaklaşık 150 yıl geçti ve işçi cenneti hâlâ hayata geçmedi. Dahası, bugün solda bile çok az insan kimliği ve toplumsal farklılaşmayı anlamanın tek ve hatta başlıca yolunun sınıf olduğunu düşünmektedir. Marksist teorinin karşı karşıya olduğu en önemli itirazlar, hepsi de tarihsel uzmanlık alanları üretmiş olan sömürgecilik karşıtı, yurttaşlık hakları hareketleriyle ırkçılık karşıtı ve feminist hareketlerden gelmektedir. Bugün emperyalizmin yükselişine ve düşüşüne, köleliğin tarihine, ve ırkçı veya dinî önyargılara, kadının ve toplumsal cinsiyetin geçmiş toplumlardaki rollerine odaklanmış birçok tarihçi vardır. Ancak cinsiyet, ırk, vb. kuramcıları, ütopyacı hedef ve tekçi sınıf yaklaşımı da dâhil olmak üzere Marksist düşüncenin birçok yanını reddetmekle birlikte, Marks'ın çelişki, sömürü ve hiyerarşi üzerinde duran yaklaşımını benimseme eğilimindedirler. Dahası, Marks gibi onlar da toplumsal rollerin değişmez, "doğal" veya ilahi takdir olduğu iddiasına son derece karşıydılar.

Bu entelektüeller problem üzerine çalışırlarken toplumsal kategorileri sık sık oldukça karmaşık ve muğlak şekillerde ele almak zorunda kaldılar. Kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçileri, yalnızca kapitalist "burjuva" sınıftan kadınların erkekler tarafından baskı ve sömürüye maruz kaldığı şeklindeki Marksist iddiayı anında reddettiler, fakat Kuzey ve Güney Amerika'yla Karayipler'de ırkın ve köleciliğin tarihini inceleyen tarihçiler gibi onlar da yekpare bir "kadın" yaklaşımını giderek daha fazla eleştirdiler. Buradaki mantık şudur: Genelde kadının en fazla baskı gördüğü alanın, asimetrik toplumsal talep ve ebeveynlik talepleriyle karşı karşıya bulunduğu ev olduğu söylenir. Ancak köle kadınların tarihsel olarak, köle olmayan kadınlardan çok farklı deneyimleri, rol beklentileri ve fırsatları olmuştu. Köle olmayan kadınlar aile, evlilik ve annelik gibi şeylere hapsolmuş olabilirdi, ancak çoğu zaman köle kadınların evlenmesine izin verilmiyordu; ayrıca bu kadınların çocukları kendilerinden alınıp satılabiliyordu, nitekim çoğu zaman da böyle oluyordu. Kısaca özgür kadınlar gibi istikrarlı insani bağlar kurma şansları çok azdı ve köle kadınların en fazla baskı gördüğü alanın kendi aileleri olduğunu söylemek saçma olurdu. Erken modern yaşamda hem köle hem de (çoğu) özgür kadınların hiyerarşideki konumları düşüktü, ama içinde bulundukları koşullar tamamen farklıydı. Böyle keskin bir fark dikkate alındığında, özellikle de özgür kadınların bazen bizzat köle sahibi olduğu düşünülünce, köle kadınların özgür kadınlarla aynı başlık altında ele alınması nasıl mümkün olabilir? Birçoğu bunun mümkün olmadığı ve geniş bir kategori olarak "kadın"ın, vernaküler konuşmalarda kullanışlı olmakla beraber, aynı kategorinin geçmişini analiz etmek için kullanıldığında gerçeği ortaya çıkarmaktan çok anlaşılmaz hâle getirdiği sonucuna varmışlardır.[2]

2. Bu konudaki ilk çalışmalar, Patricia Hill Collins, *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment* (New York, 2008); ve Kimberlé Crenshaw, "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics,

"Yapısöküm" (ya da "sosyal inşacılık") adı verilen yaklaşım son yıllarda toplumsal kategori ve toplumsal roller anlayışımızı değiştirmiştir. Hatta ve özellikle de bunların "biyolojik bir temele dayanıyormuş (örneğin kadın-erkek), doğal" (örneğin yaşa veya yaşam döngüsüne dayalı) ve güçlü biçimde normatif (heteroseksüel) gibi göründükleri zamanlarda bu anlayış değişikliği daha fazla olmuştur. Yapısökümcü yaklaşımlar bizi biyolojik iddialara ve bölgesel veya kronolojik rol varyasyonlarının ardında tarih ötesi bir "kadınlık" veya "erkeklik" (veya herhangi bir kategori) özü bulunduğu şeklindeki varsayıma karşı son derece kuşkulu bakmaya zorlamaktadır. Kuramcılar cinsiyet ve cinsellik anlayış ve uygulamalarının zaman içinde büyük oranda değişmesine odaklanmışlardır. Bu projenin en önemli isimlerinden biri Fransız kuramcı Michel Foucault idi. Foucault yükselen ulus devlet, değişen delilik anlayışları ve muğlak ve sürekli değişen cinsel tabu içerikleri gibi kişisel disipliner uygulamalar konusunda önemli tarihsel araştırmalar yapmıştı.[3] Son zamanlarda bir müdahale de Amerikalı feminist filozof Judith Butler'dan gelmiştir. Butler, cinsiyet diye bir gerçeklik olduğu inancına karşı sistemli bir itiraz başlatmıştır. Butler "gerçek dışı bir ideal" ve "özgün biçimi olmayan bir taklit"[4] olarak nitelediği cinsiyetin toplumsal gücünü ve görünüşteki doğallığını sürekli "tekrarlanmasından"

---

and Violence against Women of Color", *Stanford Law Review*, 43(6) (Temmuz 1991), 1241–1299.

3. Michel Foucault, ed., *Herculine Barbin: Being the Recently Discovered Memoirs of a Nineteenth-Century French Hermaphrodite* (New York, 1980); Michel Foucault, *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason* (New York, 1965); Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (New York, 1977); Michel Foucault, *The History of Sexuality* (New York, 1978).

4. Judith Butler, "Imitation and Gender Insubordination", Henry Abelove, Michele Aina Barale ve David M. Halperin, ed., *Lesbian and Gay Studies Reader* (New York, 1993), 307–320, burada 313.

aldığını söylemektedir. "Edimliliğin" sınırlamalardan bir miktar özgürleşmeye neden olduğunu düşünmek mümkün olmakla birlikte, Butler aslında daha geniş düzenleyici rejimler tarafından tanımlanan bir yöntemler bütünü tasavvur etmektedir.

Yapısöküm bazen ilerleme karşıtı veya en azından apolitik olarak tanımlanmakla birlikte, gerçekte postmodernist düşünürlerin hemen hemen tamamı (ki buna yapısökümcüler de dâhildir) politik soldan gelmektedir. Dahası, bunların çoğu politik aktivislerdi(r). Bu durumda en yapısökümcü projelerin merkezinde, insanların gerçekliği adlandırma, anlama ve deneyimleme biçimlerini belirleyen hiyerarşi, eşitsizlik ve çatışmanın belirlediği şeklindeki iddianın bulunması şaşırtıcı değildir. Bu durumda yine, yapısöküm temel toplumsal kategorilerin asli temelini ihmal ederken, paradoksal biçimde –ve bu tür formülasyonların zaman zaman değişmez ve çatışma çelişki karşıtı olarak tasavvur edilmesine rağmen– "toplumsal roller" ve "normlar" ve onların türevleri dilinin yeniden canlanmasını teşvik ediyor olması mümkündür. Çünkü "rol" ve "normatif" gibi terimler –ki ikincisi postmodern kuramsallaştırmada özellikle yaygın olarak kullanılmaktadır– bazı alternatiflerinden daha biyolojik ve özcü görünmektedir. Ayrıca bu terimler, kuramcıların reddedeceği bir iç uyumu ima etseler de (Foucault'nunki gibi) ayrıntılı düzenleme ve (Butler'ınki gibi) edimlilik kavramlarıyla daha uyumludur. Fakat böyle bir terminolojiyi kullansınlar veya kullanmasınlar, birçok yapısökümcü, çoğu zaman role uygun davranışla ilgili oldukça katı ve olaylara bugünden bakan kavramlara dayanan eski işlevselci modellere sıcak bakmamaktadır. Bunun yerine, toplumsal kategori ve yapıların zaman ve mekân içinde nasıl evrildiği, değiştiği, ve onlara nasıl karşı koyulduğuyla ilgili direniş biçimleri gibi çok daha muğlak kavramsallaştırmaları kullanmakta ve teşvik etmektedirler.

BİREYSEL KİMLİĞİN YA DA "BENLİĞİN" KURAMSALLAŞTIRILMASI

Bireysel motivasyon, tarihsel özne ve psikolojik karmaşa gibi "benliğe" yönelik sorularla ilgilenen birçok tarihsel yaklaşım, 19. yüzyılın sonlarına ve çoğu zaman da daha sonrasına kadar ünlü insanları referans almıştır. Hatta bu odaklanma büyüklü küçüklü belli insanlara odaklanmanın ötesine geçmiş ve tarihin nasıl ilerlediğini açıklayan bir teoriye dönüşmüştür. 18. yüzyılda yaşamış ünlü İskoç deneme yazarı ve tarihçi Thomas Carlyle'ın kısa ve özlü biçimde (ve son derece ciddi bir edayla) dediği gibi: "Dünya tarihi büyük adamların biyografisinden başka bir şey değildir".[5] Bu görüşe göre önemli kişiler –Michelangelo gibi entelektüel devler; Lord Nelson gibi asker kahramanlar; Napolyon Bonapart gibi yetenekli liderler– yapmıştı tarihi. Diğerleri sadece onların peşinden sürüklenmişti. Günümüzde bunun epey kısıtlayıcı bir bakış açısı olduğunu düşünürüz. Bunun sebebi özellikle bu bakış açısının apaçık biçimde sadece seçkin insanların siyasi liderlik yapabilecek yeteneğe sahip olduğu şeklindeki inançtan kaynaklanmasıdır.

Ancak bugün ne kadar gözden düşmüş olsa da "Büyük Adam" tarih kuramlarının da belli bir mantığı vardı. O dönemlerde tarihyazımı büyük ölçüde krallar, soylular ve onların vakanüvislerinin mektup ve yazılarıyla, kendilerini toplumun en tepesindeki karakter, zekâ ve yetenekleri değerlendirmeye adayan kaynaklara dayanmaktaydı. Carlyle ve diğerleri araştırmalarında bugünkü tarihçilerin kullandığı kaynakların çoğunun adı bile geçmiyordu. Özellikle Carlyle aynı zamanda iddialı ve militarist bir erkek

5. Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History* (New York, 1888), 32.

liderliğinden yanaydı (18. yüzyılın ünlü hükümdarı, Prusya Kralı Büyük Friedrich üzerine övgü dolu bir biyografi kaleme almıştı), "mobokrasi" [avam yönetimi – çn.] dediği demokrasiyi eleştiriyordu ve hiçbir suretle feminist değildi. Dolayısıyla Carlyle'ın o hayranlık beslediği "büyük adamlar"ı tarihin ruhu olarak görüp diğerlerine sadece küçük roller biçmesi şaşırtıcı değildir. Carlyle'dan daha eşitlikçi tarihçiler dahi seçkin olmayanların, kelimenin modern anlamıyla "birey" olarak nitelenebilecek kadar gerçekten karmaşık bir iç yaşamı olup olmadığını ayırt etmekte zorlanıyordu. Özellikle de kadınlarla sömürge halklarını kendi hayatlarının veya tarihin bir öznesi olarak görmekte çok zorlanıyorlardı.

Burada üç önemli etmen aktifti. İlk olarak, (19. yüzyılın sonlarına kadar çoğu okuma yazma bilmeyen) seçkin olmayanlar tarafından kaleme alınan kaynakların sayısı azdı. Seçkin olmayanların hayatlarını ele alan (ve sadece olmasa bile daha çok idari kayıtlarla saray kayıtlarından oluşan) kaynaklar ise açık bir şekilde tanımlanmamıştı ve tarihsel düşünceye fazla bir katkıları olup olmayacağı bilinmiyordu. Buna karşılık, seçkinler hakkındaki hem yazılı kaynaklar hem de diğer bulgular (mezar taşları, portreler, mimarlık projeleri ve günümüze ulaşan birçok başka unsur) daha çoktu ve bu da tarihçiler ve diğerlerini ister istemez bunlara yoğunlaşmaya itiyordu.

İkinci olarak, 19. yüzyılla 20. yüzyılın başlarında seçkin olmayanların tarihsel değişimi etkileyebildiğini savunan tarih kuramı yok denecek kadar azdı, hele seçkin olmayan kadınlara dair hiçbir kaynak yoktu. Karl Marks, Thomas Carlyle ile aynı dönemlerde yaşamıştı, ancak değişimin öznesi olarak proletarya (işçi sınıfı) düşüncesi başlangıçta düşünüldüğü kadar fail değildi. Zira Marks devrimci işçi sınıfını daha çok eril bir sınıf olarak düşünüyordu. Ayrıca Marks ve takipçilerinin tarihin "yapılmasında" bireysel inisiyatifin rolü hakkında sarih bir fikirleri yoktu.

Özetle, Marksist olsun veya olmasın kapsayıcı bir kuram bulunmaması seçkin olmayanların tarihini incelemeyi büyük ölçüde zorlaştırıyordu.

Ve nihayet, bazı kuramcılar seçkin olmayanların ne düşündüğünü bilmek istemiyormuş gibiydi, çünkü geçmişin bugünden daha uyumlu ve "gerçek" olduğu fikrine kendilerini aşırı kaptırmışlardı. Onlara göre insanlar geçmişte kendilerine düşen uygun rolü hem biliyordu hem de bunu onaylıyordu. Ayrıca kadınlar da güya kararlı bir şekilde ve hiç şikâyette bulunmaksızın kendilerini yuvalarına adamıştı. Kadınların eve "ait olduğuna" inanan ve aile ortamının statik ve değişmez olduğunu düşünen insanların kadını veya aileyi bir tarihsel dinamizm kaynağı olarak görme ihtimali yoktu. Sosyalizmi ve işçilerin kışkırtılmasını lanetleyenlerin, işçilerin veya yoksulların iç yaşamlarını ve (sözüm ona) isyankâr düşüncelerini öğrenmeye çalışan bir tarih anlayışına pek sempati duydukları söylenemezdi. 20. yüzyılın ortalarına kadar emperyalist düşünceyi savunan düşüncenin temel yaklaşımı şuydu: Sömürgelerde yaşayan halklar kendi kendini yönetemeyecek kadar irrasyonel, cahil ve çocuksuydu. Tabii bu iddiayı o grupların "kendi tarihlerini yapamayacağı" ya da en azından kendilerinden toplumsal olarak üstün olanlar kadar iyi yapamayacağı düşüncesi izliyordu.

1945'TEN SONRA ROLLER VE BİREYSEL KİMLİK ARAŞTIRMASI

Bu resim her ne kadar henüz oluşum aşamasında da olsa da su götürmez değildi. 19. ve 20. yüzyılın başlarındaki kölelik ve emperyalizm karşıtı hareketler, bağımsızlık talepli isyan ve karışıklıklar,

sosyalist örgütlenme ve kadınlara oy hakkı hareketi de dâhil olmak üzere sayısız demokratik hareket, Carlyle'ınki gibi düşüncelerin o kadar da egemen olmadığını gösteriyordu. Bu dünya görüşü İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda kesin bir yenilgiye uğradı. Sömürgelerin bağımsızlaşma hareketleri (bizzat bu bile kitlesel hareketlerin bir sonucuydu), medeni haklar hareketleri ve Apartheid karşıtı hareketler, 1960'lı yıllardan itibaren, savaş karşıtı hareket ve nükleer silahsızlanma kampanyaları, Fransa'daki 1968 Mayıs olayları, yine 1968'deki "Prag Baharı", kadın hareketi ve çeşitli özgürlük hareketleri gibi önemli gelişmeler, değişimin "büyük adamlar"ın liderliğinde yukarıdan aşağı bir proje değil, kendi hayatlarına sahip çıkan görece isimsiz kadın ve erkeklerin aşağıdan tetiklediği bir süreç olduğunu "kanıtlar" gibiydi. 1960'lı ve 1970'li yıllar uzlaşmacılığa karşı açılan şiddetli bir savaşa tanık oldu. Bireysel kimliğin normatif toplumsal rollerle gerilim ilişkisi içinde olduğu fikri yeni bir şey olmamakla birlikte, 1960'lı yıllarla 1970'li yılların başlarında o zamanlar "burjuva değerleri" olarak adlandırılan değerlere karşı açılan savaş birçok ülkeye yayıldı ve birbirinden çok farklı toplumsal grupları tepeden tırnağa içine aldı. Belki de hepsinden önemlisi, birçok ülkede kadınların cinsellikle ilgili değerlerini ciddi bir şekilde ve sonsuza dek değiştirdi. Bütün bunlardan çıkan en önemli sonuçlardan biri, neredeyse bir inanç düsturuna dönüşen, en otantik iç yaşamları olan "en gerçek" insanların, baskıya karşı direnen ve kendilerine biçilen rollere meydan okuyan insanlar olduğu inancıydı.

Bunun tarihçilik mesleği üzerinde de birtakım sonuçları oldu. Örneğin Marksist tarihçiler bireysel özne üzerinde çok daha fazla durmaya başladı. Oysa daha önce de gördüğümüz gibi soldakilerin çoğu daha önce bu fikre soğuk bakmaktaydı. Bu eğilim özellikle E. P. Thompson gibi İngiliz Marksistlerde kimlik buldu. Thompson'ın *The Making of English Working Class* (İngiliz

İşçi Sınıfının Oluşumu) (1963) adlı eseri, seçkin olmayan birey ve küçük grupların bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde "işçi sınıfı"nı meydana getiren bağlar ve dünya görüşleri oluşturma sürecini inceliyordu. "Aşağıdan tarih", "Büyük Adam" tarih teorisine cepheden saldırı anlamına geliyordu; ayrıca istatistik modellere ve yavaş değişen yapılara odaklanan önceki toplumsal tarihten de ayrılıyordu. Yeni toplumsal tarih bunun yerine failliğe, zihniyete ve (mümkün olduğu takdirde) toplumun alt katmanlarının tek tek üyelerinin gerçek sözlerine odaklanıyordu. O zamandan beri özellikle Anglo-Amerikan akademisinde toplumsal tarihe bu "hümanist" yaklaşım yön vermektedir.

Thompson kadınlar konusunda fazla bir şey söylemediği hâlde, kitabının yayımlanmasından hemen sonraki yıllarda en canlı tarihsel alt disiplinlerden biri kadın tarihi oldu. Kadın üzerine çalışan 1960'lı yılların sonlarının, 1970'lerin ve 1980'lerin tarihçileri cinsiyetçi rollerinin gücünün çok iyi farkındaydı; çoğu zaman sınıf, din, ırk ve cinsel kimlik gibi diğer farklılık kategorilerinin gücünü bizzat deneyimlemişlerdi. Birçoğu zamanın çeşitli kültürel ve siyasal hareketlerinin önerdiği sözleşmeden doğan güçlü özgürlük duygusunu tatmıştı. Ayrıca kadınların Vietnam, çeşitli Latin Amerika ülkeleri, Cezayir ve diğer yerlerdeki sömürgecilik karşıtı mücadelelerdeki güçlü ve görünür katılımından çok etkilenmişlerdi. Ve kadınların geçmişte kendi yaşamlarına hiçbir biçimde hükmedip yönlendiremeyeceği şeklindeki gelenekçi iddianın siyasal yapısını kavramışlardı. Dolayısıyla ilk işlerinden biri kadınların geçmişte açık bir şekilde kısıtlandıkları hâlde, bazı durumlarda hem kendi hem de başkalarının yaşamlarını etkileyebildiklerini savunmak oldu.

Sömürgecilik, sömürgecilik-sonrası ve ırk araştırmaları yeni aşamalardan geçti. Eski sömürgelerden gelen aydınlar kendi araştırma alanlarını belirlerken epeyce inisiyatif kullandılar.

Edward Said'in *Oryantalizm* (1978) adlı kitabı gibi önemli eserler Doğu'yla ilgili stereotiplerin listesini çıkarmakla kalmayıp, birkaç Batılı Asya ve Ortadoğu tarihçi kuşağını emperyalist proje ve ideolojileri destekledikleri için suçladılar. Said ve takipçilerinin izini sürüp mahkûm ettiği birçok stereotip arasında, "Doğu" halklarının bireysel bir kimlikten yoksun olduğu ve "Doğulu" toplumların sosyolojik açıdan durağan olduğu veya hiç değişmediği iddiaları da vardı. Bu bölümde bu başlıkları daha ayrıntılı ele alacağız. Bunun dışında birçok sömürge sonrası araştırmacı daha önce tarihsel veya sosyolojik literatürde üzerinde pek durulmayan ve kendi yaşam şartlarını değiştirecek güçte olmadıkları düşünülen gruplara odaklandı. Daha sonra yaklaşımları diğer coğrafi bağlamlara kaysa da bu alanda muhtemelen en fazla bilinen en etkili araştırmacılar, ilk olarak sömürge Güney Asya araştırmalarıyla birlikte ortaya çıkan Madun Araştırmaları grubu idi. Köle ticareti ve kölecilik üzerine çalışan tarihçiler, özellikle cinsiyet ve bireysel öznellikle son derece sömürgeci bir yapı olan plantasyon köleliği rejimi arasındaki karşılıklı etkileşim konusunda önemli tespitlerde bulunmuşlardı.[6]

Yapısalcı benlik, özne ve kimlik teorileri, bir kimsenin bakış açısına bağlı olarak ya zenginleştirmek ya da görmezden gelmek suretiyle bu projeleri daha da karmaşık hâle getirmiştir. Benliğin yapısıyla ilgili postmodern tartışmalar son derece karmaşık ve zaman zaman da felsefi açıdan zorlayıcıdır. Ancak bizim açımızdan konunun özü, "benlik" olarak tanımlanan şeyin (bir araştırmacının "bir bilen olan, rasyonel, kendi kendini

6. Maduniyet Araştırmaları okulunun yazılarının bir araya getirildiği yeni bir derleme için bkz. Vinayak Chaturvedi, ed., *Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial* (Columbus, OH, 2000). Bu konuları ayrıntılı bir şekilde ele alan, kölelik üstüne önemli bir yeni araştırma için bkz. Gwyn Campbell, Suzanne Miers ve Joseph Calder Miller, ed., *Women and Slavery* (2 cilt.; Atina, 2007).

yönetebilen, ahlak merkezli ve bilgili eylem öznesi geleneği" adını verdiği şey),[7] biricik benzersizlik ve başkalarından kopuk değil, büyük ölçüde hatta tamamen ilişkisel olmasıdır. Mesele, insanların lengüistik, ideolojik ve maddi sınır ve imkânlar ve de bir cemaat veya bir ilişkiler ağıyla, süreçlerle ve şeylerle ilgili bir dizi beklenti karşısında "benlik"lerini nasıl gerçekleştirdikleri hakkındadır. Buradan "benim cinsiyetim şudur" veyahut "ben benim" gibi ifadelerin normatif iddia ve edimler olduğu, yani biyolojiyle veya aşkın bir ontolojiyle ilgili olmadığı sonucu çıkmaktadır. Tarihçiler yapısökümle ilgili birçok şeyden hoşlanmaya mütemayildirler, ama bunun zaman içinde bilinçte meydana gelen değişimler hakkında düşünmek için birçok fırsat yarattığı gerçeğinden hoşlanmazlar. Öte yandan, birçoğu kişisel öznenin yapısökümcü altüst oluş sırasında kaybolur gibi görünmesi konusunda daha da az meraklıdır. Dolayısıyla erken modern Avrupa tarihçileri gördüğümüz birçok şeyin büyük ölçüde ilişkisel bağlam, toplumsal roller ve diğer yapı ve süreçler tarafından belirlendiğini kabul etme eğilimindedir. Ama uygulamada birçoğu başka bir gerçeklik bulunmadığı şeklindeki daha güçlü iddiayı kabul etmekten kaçınmaktadır.

ERKEN MODERN DÖNEMDE BENLİK, TOPLUM VE FAİLLİK

Erken modern dönem üzerine çalışanlar "benliğin" doğası konusunda kendi aralarında da tartışmaktadır. Uzun bir süredir, özellikle de edebiyat ve sanat tarihi gibi disiplinlerde "benliğin" erken

7. Kenneth Gergen, "The Self as Social Construction", *Psychological Studies*, 56(1) (Ocak-Mart 2011), 108–116, burada 109.

modern ve muhtemelen de Rönesans dönemine ait bir buluş olduğu ve özellikle de Batı'ya özgü olduğu ifade edilmektedir. Başka şeylerin yanında, özellikle de İtalya ve Hollanda'da 15. yüzyıldan itibaren bireylere özgü portrelerin yükselişi, yeni veya en azından yeni yeni popüler olan ve insanların iç dünyalarını ve düşüncelerini zenginleştiren edebi türlerin (roman, otobiyografi, bilgilendirici kişisel mektuplaşmalar) ortaya çıkışı ve bazı erken modern Avrupalı aydınların bireyin –kendilerinin ve/veya başkalarının– benzersizliğiyle ilgili tezleri bu iddiayı desteklemektedir. Jean-Jacques Rousseau'nun 1769'da tamamlanan ve ölümünden sonra yayımlanan *İtiraflar*'ının giriş satırları, bireyin benzersizliğine dair tezlerin en bilinenlerinden biridir. Rousseau burada kendisiyle ilgili bir sırrı açıklar ve kendini metheder bir edayla şöyle der:

> *Ben tanıdığım insanların hiçbirine, belki de dünya üzerindeki hiç kimseye benzemiyorum. Dahası, en azından benzersiz olduğumu iddia ediyorum. Doğanın akıllılık edip beni yarattığı kalıbı kırıp kırmadığı ancak bu eser okunduktan sonra belli olacak ...*[8]

Burada Rousseau sadece eşsiz olduğunu iddia etmekle kalmıyor, aynı zamanda yalnız ve kendi deyimiyle yabancılaşmış deha kisvesine bürünüyor ki bu rol gerçekten de yazdığı dönemde yeni ya da en azından yeni popülerleşmiş olabilir. Bu düşünce yaklaşım 19. yüzyılla 20. yüzyılın başlarının "Büyük Adam" teorilerine önemli katkılarda bulunacaktır, ama aynı zamanda gerçek özgün benliğin statükoya direnen benlik olduğu inancını teşvik edecektir.

Tahmin edileceği üzere "benliğin" erken modern dönemde ortaya çıktığı ve sadece Batı'da görüldüğü (ya da en azından ilk

8. Jean-Jacques Rousseau, *The Confessions*, çev. J. M. Cohen (Londra, New York, 1953), 17.

orada ortaya çıktığı) şeklindeki iddialar itirazla karşılaşmıştır. Klasikçilerle Ortaçağcılar araştırdıkları insanların bir bütün olarak bireysel bir benlikten yoksun olduğunu düşünmemektedir. Ama bu benliklerin kısmen bilinemeyeceğini veya modern benliklere hiç benzemeyeceğini düşünmüş olmaları mümkündür. Bazıları ayrıca benliğin Rönesans'ta (ya da biraz daha sonra) keşfedilmesinin insanların kendileri ve başkaları hakkındaki gerçek düşünme biçimlerinden çok hayatta kalmayla bağlantılı olduğunu söylemektedir. "Batı" adı verilen hayli esnek ve geniş toprak parçasının dışında kalan bölgeler üzerine çalışan araştırmacılar da aynı şekilde, bireyselleşmiş benliğin Avrupa'ya ve onun yerleşimci kolonilerine ait olduğu iddiasına, özellikle de bu iddianın zaman zaman son derece indirgemeci bir şekilde dile getirilmesine kuşkuyla bakmaktadırlar. Bu eleştirmenlerin itiraz ettiği yaklaşımların en iyi örneklerinden biri, "Batı kültürünün" bireyin ayrı bir kimlik olarak önemine vurgu yapmasına karşılık, "Doğu kültürlerinin" ailenin merkezîliğine ve bireyin diğer insanlara olan bağımlılığına vurgu yaptığı iddiasıdır. Doğu/Batı ikiliğini somutlaştırıp doğallaştıran ve binlerce farklılığı, belirsizliği, ikircikliliği ve zaman içinde her iki "bölge"de meydana gelen değişimleri göz ardı eden ve dünyanın Asya, Avrupa ve eski Avrupa yerleşimci kolonileri dışında kalan yerlerini neredeyse tamamen silip atan bir iddiadır bu.

Peki, erken modern Avrupa araştırmacılığı bu tartışmaları nasıl ele almaktadır? Kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçileri gerek benlik ve gerekse faillik anlayışı konusunda alternatif yollar arama konusunda özellikle aktiflerdir. Aktif ve güçlü kadın –ideal olarak, halk kadını– arayışı 1960'lı yıllardan itibaren giderek acil bir hâl almış ve araştırmacılık çeşitli yönlere yönelmişti. Bunlardan biri, dini, kadınların güçlenmesinde en azından kısmi bir payı olan bir kaynak olarak görme çabasıydı. Bu proje geçmişte kadınlar tarafından kaleme alınan dinî içe-

rikli yazılardan da destek alıyordu. Bu yazıların büyük bir bölümü Alman mistik ve besteci Bingenli Hildegard (1098?-1179), İspanyol azize ve Karmelit reformcu Avilalı Başrahibe Teresa (1515-82) ve İngiliz kadın peygamber ve yeni bir dinin kurucusu Joanna Southcott (1750-1814) gibi inkâr edilemeyecek kadar güçlü karakterler tarafından kaleme alınmış veya dikte edilmişti. Bu hâlen devam eden araştırma akımının katkılarından biri, Tanrı'ya ulaşmaya çalışan (en azından bakan) temsilî ruh şeklindeki mistik anlayışlar arasındaki süreklilik ve farklılıklara ve erken modern veya modern olduğu varsayılan benlik anlayışlarına dikkat çekmesi olmuştu. Ayrıca dinin kadın ve kadının din –özellikle de erken modern dönemde birçok örneği görülen yeni dinler– üzerindeki karşılıklı etkisine dikkat çekmişti. Rahibeler üzerine, özellikle de çoğu rahibenin, bazı manastırların kendilerine başka yerlerde görülmeyen entelektüel fırsatlar tanıması sayesinde manevi ve yaratıcı güçlerle donatılmış olduğunu anlatan geniş bir literatür mevcuttur. Ancak rahibeler aynı zamanda onları susturmak veya hareket serbestilerini kısıtlamak isteyen yüksek mevkilerdeki din adamlarının saldırılarına da açıktı. Dinî kozmosta meydana gelen büyük değişimler de üzerlerinde güçlü bir etki yaratmaktaydı. 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'nın Protestanlığa geçen kısımlarında manastırlar altüst olmuş ve "rahibenin" rolü tamamen ortadan kalkmıştı. Dahası, Katolik kalan bölgelerde bile rahibeleri manastırlara kapatıp toplumdan uzaklaştırmak suretiyle "saflıklarını" korumaya özel bir önem atfedilmeye başlanmıştı. Çoğu erken modern cinsiyet araştırması gibi bu yaklaşım da failliğin ve bireysel benliğin gerçekliğini doğrulamakla beraber, aynı zamanda bunları kırılgan ve hayli sınırlı olarak görmektedir.

Diğer bir araştırmacı grubu siyasal altüst oluş dönemlerindeki kadınlara odaklanmaktadır. Birçok tarihçinin de gösterdiği

üzere, bu tür dönemlerde kadınlar tarihsel kayıtlarda daha fazla görünme ve oldukça önemli roller oynama eğilimi göstermektedir. Fronde (17. yüzyılın ortalarında Fransa'da meydana gelen ayaklanmalar ve iç savaşlar) araştırmaları soylu kadınların hem askerî alanda hem de diğer konularda son derece önemli roller oynadığını ve bu durumun zamanın propaganda çalışmalarına da yansıdığını –ama aynı zamanda etkili soylu kadınlara yönelik muhafazakâr bir tepki dalgasına yol açtığını– göstermiştir.[9] İngiliz Devrimi ve Fetret Dönemi* (1640-60) sırasında orta sınıftan kadınlar (zanaatkârların, dükkân sahiplerinin, vb. karıları) birer siyasi baskı grubuna dönüşmüş ve dinî amaçlı ve radikal erkek gruplarını desteklemek için başlatılan kampanyalarda büyük roller üstlenmişlerdi.[10] Leh soylu kadınlar çalkantılı 18. yüzyıl boyunca siyasette oldukça aktiflerdi, yine de onlar ve erkek akranları Polonya'nın yüzyılın sonlarına doğru başka iki kadın, yani Rusya İmparatoriçesi Büyük Katerina ve Habsburg İmparatoriçesi Maria Theresa tarafından ortadan kaldırılmasının önüne geçememişlerdi.[11] Fransız Devrimi'nin ilk dönemlerinde (1789-1793) kadınlar gözle görülür bir şekilde aktifti; Devrim'in dönüm noktalarından biri olan ünlü "Versailles üstüne kadın yürüyüşü"nü gerçekleştirmişler, silah taşıma talebinde bulunmuşlar, radikal kulüplere katılmışlar, bizzat kendileri hem Paris'te hem de eya-

9. Joan DeJean, "Violent Women and Violence against Women: Representing the 'Strong' Woman in Early Modern France", *Signs*, 29(1) (Sonbahar 2003), 117–147.

* İngiltere'de Cromwell'in seçilmesiyle sona eren iki hükümdar devresi arasındaki hükümdarsız dönem –çn.

10. Ann Hughes, "Gender and Politics in Leveller Literature", Susan Amussen ve Mark Kishlansky, ed., *Political Culture and Cultural Politics in England: Essays Presented to David Underdown* (Manchester ve New York, 1995), 162–188.

11. Maria Bogucka, *Women in Early Modern Polish Society, against the European Background* (Aldershot; Burlington, VT, 2004).

letlerde büyük kulüpler ve dernekler kurmuşlar, savaşlarda ön saflarda çarpışmışlar ve zaman zaman hukuk reformu ve oy hakkı gibi feminist reform taleplerinde bulunmuşlardı. Birçok kadın ayrıca madam, matmazel ya da kadın gibi sıfatlarla anılmak yerine "citoyenne" (kadın yurttaş) olarak hitap edilmeyi talep etmişti. Birçok tarihçi bu talebi hayli hırslı bulmaktaydı: "Citoyenne" eski hitap biçimleri gibi kadınları evlilik durumlarına göre sınıflandırmıyor, aksine onların siyasi toplumun bir üyesi olduğunu varsayıyordu.[12]

Statüye ve biçilen role yapılan itirazlar (en azından o rolün yeniden tanımlanmasını sağlama çabaları) özellikle çalkantılı zamanlarda artış göstermekle birlikte, araştırmaların büyük bir bölümü kadınların normal zamanlardaki kamusal ve yarı-kamusal rollerine odaklanmakta ve bu girişimin büyük bir bölümü de yasal kayıtlara dayanmaktadır. Yüz binlerce Avrupalı kadın erken modern dönemde (özellikle gizli Yahudileri ve gizli Müslümanları veya öyle oldukları düşünülenleri hedef alan) Roma, İspanya ve Portekiz Engizisyonları gibi dinî soruşturmalar, hırsızlık, bebek öldürme, iffetsizlik ve büyücülük gibi suçlamalarla yargı önüne çıkarılma ve dilencilik, serserilik, fahişelik veya erkeklere ait işlerle uğraşmak gibi küçük suçlamalarla ayaküstü yargılanma gibi uygulamalar üzerinden yasayla zorunlu bir şekilde karşı karşıya kalmaktaydı. Mahkeme kayıtları hem kadınların hem de erkeklerin beklenen normlardan saptıklarını gösteren kayıtlarla doluydu. Hele hele yoksullar ve bu tür girişimlerin büyük ölçüde hedefi olan marjinal insanlar söz konusu olduğunda bu normlar farazi olmaktan öteye gitmiyordu. Bazı tarihçilere göre mahkeme kayıtları yasaların (ve dolayısıyla normatif ideolojilerin), "huku-

12. Darline Gay Levy, Harriet Branson Applewhite ve Mary Durham Johnson, *Women in Revolutionary Paris, 1789–1795: Selected Documents Translated with Notes and Commentary* (Urbana, 1979).

kun üstünlüğü"nden çok varlıklıların otoriter yönetiminin bir aracı olduğunu doğrulamaktadır.

Öte yandan mahkeme kayıtları aynı zamanda Yahudilerin, Müslümanların, Çingenelerin, "yabancıların" ve azınlıktaki diğer dinî ve sosyal grupların temel haklarını çiğneme eğilimini; yoksullar ve yaşlılar konusundaki duyarsızlıkları ve yasaların seçkin tabakadan olmayanlar için hiç de hassas uygulanmadığını ortaya koymaktadır. Aslında bürokrasinin çoğu zaman düzenin korunması ve zorla dayatılmasıyla ilgili yaygın varsayımları destekleyip güçlendirdiği net bir şekilde görülmektedir. Ciddi suçlarda çok yaygın biçimde işkence, daha az vahim suçlarda cezalandırma amaçlı şiddet –kırbaçlama, kızgın demirle dağlama, vb.– gibi uygulamaların köy düzeyinde yabancılara ve büyücülük yaptığından kuşku duyulan kadınlara uygulanan gayriresmî karşılıkları vardı. Bu arada iş yerinde ve aile içinde itaati sağlamak için uygulanan gündelik şiddet de cabasıydı.

Suç kayıtlarına dayalı araştırmalar da yasaları çiğnemeyen veya çiğnemediği düşünülenlerin toplumun genelini daha fazla temsil ettiği düşünülen davranışları yerine, sırf sapmalara odaklandığı için eleştiri konusu olmaktadır. Araştırmacılar son yirmi-otuz yıldır mülkiyet, borç/alacak, miras, evlilik sorunları (özellikle boşanma ve kocaların eş ve çocuklarına nafaka ödememesi), hakaret, serf olarak çalıştırma veya köle olarak kullanma gibi dünyevi ilişki ve sorunlar konusunda alınan karar ve arabuluculuk çalışmalarına çok daha fazla ilgi göstermektedir. Bu sorunlar idare mahkemelerinden "tam kadrolu mahkeme oturumları"na, dinî azınlıklarla ilgili mahkemelerden (örneğin hahamlık mahkemeleri), Osmanlı'daki şeriat mahkemeleri gibi her davaya bakan mahkemelere kadar birçok mahkemede ele alınmaktaydı. Bu tür bulgular, tam da suç mahkemesi kayıt-

larından daha fazla temsil değeri taşımaları sayesinde, sadece kadınlar değil, erkekler, aile yaşamı, yerel hiyerarşiler ve faillik konusundaki bilgi birikimimize de büyük katkılarda bulunmaktadır.

Öznellik ve "benlik" tartışmalarıyla bağlantılı önemli bir araştırma alanı da geçmişteki hemcinsler arası ilişkilere dair araştırmalardır. 1960'lı ve 1970'li yılların ortodoks bakış açısına göre cinsel kimlik "benliğin" merkezi ve büyük ölçüde değişmez bir unsuruydu. İlk eşcinsel özgürlük hareketleri kısmen, hiç kimsenin "doğuştan gelen özelliklerinden dolayı" baskı görmemesi gerektiği şeklindeki retorik bir iddiaya dayanmaktaydı. Eşcinsel ilişki üzerine çalışan bazı tarihçiler, özellikle de Amerikalı Ortaçağ uzmanı John Boswell araştırmalarında bu çıkış noktasını esas almaktaydı. Boswell'in *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality* (1980) (*Hristiyanlık, Toplumsal Hoşgörü ve Eşcinsellik*) adlı eseriyle daha sonraki eşcinsel evlilik çalışması "gey"lerin insanlık tarihinde bir tür tarih ötesi alt grup olduğunu, ancak bunlara karşı bakış açısının zaman içinde önemli değişiklikler göstermiş olabileceğini savunmaktaydı. Boswell'in birçok çalışması, Ortaçağ Katolikliğinin, en azından 20. yüzyıla yakın zamanlara kadar eşcinselliğe şaşırtıcı bir hoşgörüyle baktığını, hatta eşcinsel birliktelikleri onaylayan "evlilik benzeri" özel ritüellere göz yumduğunu kanıtlamaya çalışıyordu.[13] Eşcinselliğin kişinin öz benliğinin ayrılmaz ve değişmez bir parçası olduğu şeklindeki görüş hâlâ bir miktar taraftar bulabilmektedir, ancak tarihçiler arasında ya yerini bir noktaya kadar daha sosyal yapısalcı bir eşcinsellik ve benlik anlayışına bırakmakta ya da bu anlayışla tamamlanmaktadır. Tarihçiler Boswell'in, eş-

13. John Boswell, *Same-Sex Unions in Pre-Modern Europe* (New York, 1994) (Birleşik Krallık'ta: *The Marriage of Likeness: Same-Sex Unions in Pre-Modern Europe*, Halsall, 2007).

cinselliğe bakışın zaman içinde büyük değişiklikler gösterdiği şeklindeki iddiasını kabul etmektedir (ancak Ortaçağ Kilisesi'nin eşcinsel evlilik ritüellerine göz yumduğu şeklindeki iddiaya kuşkuyla bakılmaktadır). Fakat (16. ve 17. yüzyıl İngiltere'si üzerine yazan) Alan Bray, (erken modern Fransa üzerine yazan) Jeffrey Merrick ve (15. yüzyıl Floransa'sı üzerine yazan) Michael Rocke[14] gibi tarihçiler kimlikten çok eyleme odaklanan çok daha esnek bir eşcinsellik anlayışı benimsemişlerdir. Örneğin Rocke, 15. yüzyılda Floransalı genç erkeklerin önemli bir bölümünün eşcinsel eylemlerde bulunduğunu, Kilisenin ve bu gençleri el bileği üzerine tokatlama cezasına çarptıran yerel yasa uygulayıcılarının ve çoğu zaman da ailelerinin bu durumu yetişkin yaşamın kabul edilebilir bir aşaması olarak gördüğünü göstermiştir. Rocke ayrıca bu gençlerin daha sonra uslanıp heteroseksüel evlilik yaptıklarını ve bunun da eşcinselliğin erkeklerde kimliğin değişmez ve vazgeçilmez bir parçası olmadığını ortaya koyduğunu söylemektedir.

BAZI ERKEN MODERN TOPLUMSAL ROLLERE AYRINTILI BAKIŞ: EVLİ KADINLAR, "SERFLİK" VE KÖLELİK

Daha önce de belirtildiği gibi, kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçileri "kadın" kategorisine, en azından yaşları veya konumları ne olursa olsun kadın cinsiyetinden herkesi kapsayan "kadın" kategorisine giderek artan bir kuşkuyla yaklaşmaktadır. Oysa kadın-

14. Alan Bray, *Homosexuality in Renaissance England* (New York, 1982); Jeffrey Merrick ve Bryant T. Ragan, ed., *Homosexuality in Modern France, Studies in the History of Sexuality* (New York, 1996); Michael Rocke, *Forbidden Friendships: Homosexuality and Male Culture in Renaissance Florence* (New York, 1996).

ların durumları çok farklılık göstermekteydi. Bu tür yaklaşımlar zaman içinde çok daha ince bir cinsiyet ve başka tür hiyerarşiler ilişkisi anlayışına yol açtı. Karıların kocalarına itaat etmesi gerekiyordu (göreceğimiz üzere itaat bazen vardı, bazen yoktu). Peki, ya erkeği olmayan dullar ne durumdaydı? Ayrıca yüksek statüdeki kadınlar ne yapıyordu? Soylu bir kadın bir erkek serften çok daha güçlü ve otorite sahibi olabilirdi ve muhtemelen de öyle oluyordu. Hatta serfin ve ailesinin, hatta bütün köyünün sahibi de olabilirdi. Dolayısıyla bazı kadınlar kesinlikle bazı erkeklerden daha güçlüydü –güçlüydü, bazen biraz daha az güçlüydü. Peki, bu tür bir gücü daha geleneksel toplumsal cinsiyet anlayışıyla nasıl bağdaştıracağız? Bir kişi hem hükümdar hem de kraliçelerde olduğu gibi kadın ise ne oluyordu? Ve bu durum dönemin maskülanite pratikleri açısından ne anlama geliyordu? Tarihçiler son zamanlarda bütün bu sorunları ele almıştır.

Epeyce dikkat çeken bir erken modern toplumsal rol, karının rolüdür. Bir dizi ülkede aile bağlantılı hukuki ihtilafları inceleyen araştırmacılar artık, erken modern evliliklerde reçete ve gerçeklik arasındaki nüanslı ilişki hakkında eskisine göre çok daha fazla şey bilmektedir. Çoğu erken modern dönem toplumlarında evli kadınlardan bazı asimetrik beklentiler vardı. En önemli beklentilerden biri, kadının kocasına itaat etmesiydi (birçok inanç, evlenme ritüeli sırasında kadınların kocalarına itaat edeceklerine dair yemin etmesini şart koşmaktaydı; bazı dinlerde bu durum hâlâ devam etmektedir). Kadınların kendileriyle ilgili kararları kendilerinin almalarına getirilen engeller tamamen bu amaca yönelikti, nitekim gerçek evliliklerde bunu her düzeyde görebilmekteyiz. Dolayısıyla karıların kendi bedenlerini ve cinselliklerini kontrol etme hakkı yoktu, sadece para veya ev işlerinde sınırlı söz hakları vardı, emekleri fiilen kocalarına aitti ve kocalarının izni olmadan evlerinden çıkmaları yasaktı.

Fakat uygulamada bazı ve hatta muhtemelen çoğu kadının takıntılı biçimde kadının itaatinde ısrar eden zamanın vaaz ve el kitaplarına en azından her zaman itaat etmedikleri kesindi, çünkü, kendilerinin veya çocuklarının çıkarına uymadığını düşündükleri bir noktada onları razı etmek güç bir şeydi. Kadını itaate zorlama sorunu ve kadınların her an isyan bayrağını açabileceği şeklindeki yaygın düşünce, neden bütün erken modern toplumların kocalara, karılarına en azından aşırıya kaçmadan fiziksel disiplin uygulama izni verdiğini açıklamaktadır. Ama dönem zamanın insanlarının bile karısını dövmenin karmaşık bir sorunu çözmeye yetmeyeceğinin farkında olduğu açıktı. Dayak kadını ciddi şekilde yaralayabiliyordu, sorunlu erkeklerin (hemen her toplumda bir sorun kabul edilen sarhoş veya şiddet düşkünü erkeklerin) eline aşırı güç veriyordu ve ters teperek bir kadının kocasına ve ailevi yükümlülüklerine ilelebet yabancılaşmasına neden olabiliyordu. Ayrıca evliliğe kötü bir çağrışım yüklüyordu. Evlilik araştırmalarında da bir değişim meydana geldiğini görmek ilginçtir. Daha önceleri tarihçiler evliliği kapalı bir ataerkil kafes olarak görme eğilimindeyken, bugün aileyi eskisine göre genel olarak çok daha açık, ataerkil ilişkileri çok daha sağlıksız ve erkekliği dayatılması çok daha zor bir kurum olarak görmektedirler. Tabii bu evliliğin bazı kadınlar için dünya üzerindeki bir cehenneme dönüşebileceği ihtimalini göz ardı etmek anlamına gelmemektedir. Hatta bazı boşanma davalarını okumak bile yıpratıcı olabilmektedir. Ancak kadınlar evlenmek suretiyle risk alırken, çoğu da evlilikten hem toplumsal statü hem de maddi olarak çıkar sağlayabilmekteydi.

Peki, neydi bu çıkarlar? Bir grup olarak evli kadınların çoğu zaman işlerini evli olmayan kız ve kadınlara yıkma ve onları kontrol etme hakkı vardı. Evli kadınlar çoğu zaman kilise veya sinagoglarda daha saygın bir konumda olurlar, bazı yerlerde evli

olmayan emsallerinden daha fazla yiyecek alırlardı. Avrupa'da birçok cemaatte daha yüksek ücretli kadın işleri evli kadınların tekelindeydi. Ayrıca evli kadınların ticaret ve iş gibi faaliyetlere katılmasına bekâr kadınlardan daha fazla hoşgörüyle bakılırdı (evli erkeklerin de bekârlara tanınmayan çeşitli hakları ve fırsatları vardı). Çoğu Avrupa toplumunda kadınlar geleneksel ve bazen de yasal olarak kocalarından en azından kısmi maddi destek alma hakkına sahipti, hatta binlerce kadın bu hakkı alabilmek için mahkemeye gidiyordu (Balkanlar ve Türkiye'deki Müslüman şeriat mahkemeleri bu tür iddialara özellikle önem veriyordu). Tabii çocuk doğuran kadınların daha fazla el üstünde tutulduğu açıktı. Buna karşılık evlilik dışı hamile kalan kadınlar genellikle cezalandırılır ve bazen de aforoz edilirdi. Kocalar önce öldüğünde karılara da bir miktar –bazen çok büyük– miras bırakılırdı. Kısaca, erken modern Avrupası'nda evlilik hem kadınlar hem de erkekler açısından hem statü hiyerarşisini hem de ekonomik kaynakların dağılımını belirliyordu. Bu önemlidir, çünkü çok az Avrupa toplumunda veya kolonisinde nüfusun önemli bir bölümü, (yoksulluk, serfleştirme veya köleleştirme, askerî statü, eş tarafından terk edilme, vb. gibi) bir dizi nedenle evlenme hakkından ya tamamen ya kısmen mahrum kalırdı.

"Evli kadın"ın bölgeden bölgeye büyük farklılıklar gösteren toplumsal rolünü hem kısıtlamalar hem de fırsat ve ayrıcalıklar belirliyordu. Ancak burada en önemli nokta gerçek yaşamdaki "rol"ün kalıpların dışına çıkmasıydı. Bu rol belli beklentiler ve kısıtlamalar taşıyordu, ama bu beklentiler ve kısıtlamalara her zaman uyulmadığı gibi her zaman dayatılması da mümkün olmuyordu (bazı kısımlar ancak başkaları pahasına dayatılabiliyordu). Bu rolde, uygulamada sık sık birbiriyle çelişen ve *o dönemlerde* tartışmalara neden olan haklar ve sorumluluklar vardı. Bu örnek toplumsal rollerin ezberlenip düşünmeden oynanan oyun

senaryoları olmadığını; bireysel ve kolektif doğaçlamalara daha yatkın olduğunu; uzlaşmalar, normlar, sınırlamalar ve dayatma mekanizmalarıyla şekillendiğini, ama her halükârda doğaçlama olduğunu göstermektedir.

Modern toplumlar hâlâ "evli kadın"la "evlenmemiş kadın" arasında bir ayrım yapmaktadır, ama bu ayrımda erken modern dönemdeki kadar keskin hatlar bulunmamaktadır. Ancak bazı diğer erken modern toplumsal kategori ve rolleri günümüzde hiç görülmediği veya çok ender görüldüğü gibi yasadışı da kabul edilmektedir. Tarihçiler bugün ortadan kalkmış olan bu toplumsal rollere özel bir ilgi duymaktadır, çünkü bunları bugünkünden farklı insan hakları, insan saygınlığı ve birey anlayışları olan toplumların kültür, ekonomi ve politikalarını anlamanın daha elverişli bir yolu olarak görmektedirler.

Erken modern Avrupa'da ve bu dönemin ücra bölgelerinde yaşayan birçok grup çoğu zaman sırf tesadüfen buralarda doğmuş olmaktan ötürü, modern toplumun tereddütsüz biçimde özgürlükten yoksunluk olarak niteleyeceği yükümlülükler, sınırlama ve kısıtlamalarla karşı karşıyaydı. Ancak bu yoksunluğun boyutları konusunda görüş ayrılıkları vardır. Son dönem tarih yazımının, daha önce ekonomik ve yasal haklardan yoksun olduğu düşünülen birçok grupta farklılıklara, zaman içinde evrime ve özneye –ki bu özne bazen sınırlı olabilir– önem verme eğiliminde olduğu görülmektedir. "İkinci Serflik" olarak adlandırılan dönemde bunun iyi bir örneğini görmek mümkündür. Eski literatürde serfler özgür olmayan insanlardan oluşan geniş bir kategoriydi. Başka dayatmaların yanı sıra efendilerinin mülkünü izinsiz terk edemeyen ve zorla çalıştırılan bu insanlar davalarını mülk sahibinin kontrolündeki mahkemelerde görmek, vergi ve benzeri zorunlu ödemelerini köyün ve mülkün sahibine nakit olarak veya benzer yollarla yapmak zorundalardı. Gelenek-

sel anlatıya göre "serflik" erken modern Avrupa'da büyük ölçüde ortadan kalkmış olmakla beraber, aşağı yukarı 16. yüzyılın sonlarından itibaren Doğu-orta ve Doğu Avrupa'da yeni veya yeniden hortlamış bir "İkinci Serflik" baş gösterdi. Bu yoğunlaşmış siyaset, hukuk ve emek sömürüsü düzeni kırsal kesimin büyük bir bölümüne ve bu bölgelerdeki kentli nüfusların belli bir kısmına yayılmıştı. Elbe'nin doğusundaki uçsuz bucaksız ovaları Avrupa'nın "ekmek sepetine" dönüştüren kas gücünün büyük bir kısmı bu şekilde karşılanmaktaydı.

Bugün tarihçiler Doğu-Orta ve Doğu Avrupa'daki (ve dolayısıyla Batı Avrupa'daki) bu tekçi emek sistemi resmine giderek daha fazla eleştirel yaklaşmaktadır. Örneğin Markus Cerman "serf"i başkasıyla kişisel bağlılığı olan kişi olarak tanımlamakta ve "serfliği" gerek kendisinin gerekse başkalarının "mülke tabi olma" (ya da bazen "mülk efendiliği") olarak nitelemeyi tercih ettiği çok daha küçük bir alt grup olarak görmektedir. Burada hiyerarşik bir ilişki vardır, ama başkasının esiri olmak yoktur. Aralarında Cerman'ın da bulunduğu bazı tarihçiler Doğu Avrupa'nın büyük bir bölümünde serflerin çoğunlukta olmadığını, hatta "malikâne tipi çiftçiliğin" (yani mülk sahibinin topraklarını başkalarına kiralamak yerine doğrudan kendi işlediği büyük mülkler) ağır bastığı yerlerde dahi toprak sahipleri *hem* "iş gücü hizmeti" (yani bağlıların ücretsiz emek gücü) *hem de* ücretli emek kullanmaktaydı.[15] Günümüzde birçok tarihçi mülke tabi olanların ve hatta serflerin dahi serbestçe emek pazarına girebildiğini ve sık sık tabiiyet biçimlerine direnerek koşulları değiştirmeye çalıştıklarını hatırlatmaktadır.[16] Ancak bu tespite rağmen, ister serf

15. John Boswell, *Same-Sex Unions in Pre-Modern Europe* (New York, 1994) (UK title: *The Marriage of Likeness: Same-Sex Unions in Pre-Modern Europe*, Halsall, 2007).

16. Alessandro Stanziani, "Revisiting Russian Serfdom: Bonded Peasants and

denilsin isterse başka bir şey (nitekim terminoloji zaman içinde değişmiştir), mülke tabi olanların özgürlüğünün, özellikle de hareket özgürlüğünün, başkası için ücretsiz çalışma zorunluluğuna direnme gücünün ve efendinin kontrolünde *olmayan* bir mahkemede hak arama olanaklarının bazen hukuksal yollarla bazen de geleneklerle kısıtlandığı kesindir. Sözleşmeli kölelik, borç karşılığında zorla çalıştırma ve bunların yakın akrabası olan kürek cezası gibi zorla çalıştırma türleri de Avrupa'da oldukça yaygındı. Ayrıca sömürgelerin başlıca özelliği de hareket kısıtlamalarıydı; dahası efendi hizmetkârın yaptığı iş karşılığında mutlaka bir ücret ödemek zorunda değildi. Erken modern Avrupa eşit olmayanların yakın ve karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olduğu karmaşık bir yamalı bohça gibiydi. Tarihçiler hem tek tek vaka özelinde hem de daha geniş ekonomi ve toplum bağlamındaki anlamları çerçevesinde bu ilişkileri hâlâ anlamaya çalışmaktadır.

Erken modern Avrupa'da ve denizaşırı sömürgelerde en şiddetli sömürü biçimi, birçok ve çeşitli özgürlük yoksunluğu biçiminden biri olan kölelikti. Ancak modern tarihçiler köleler arasında bile haklar bakımından önemli farklılıklar bulunduğuna dikkat çekmektedir. Kölelerle diğer tabi gruplar arasındaki başlıca farklardan biri, kölelerin genelde bir bölgede esir alınıp veya kaçırılıp, tüccarlar, komisyoncular veya işgalci ordular tarafından başka bir yere götürülmesiydi. Köleler ailelerinden ve doğdukları topraklardan zorla koparılıyordu, dolayısıyla hiçbir hakları yoktu. Kölelik 16. yüzyıl başlarıyla 19. yüzyıl başları arasında Ortaçağ'da olduğundan çok daha yaygındı. Bunun başlıca nedeni Kuzey ve Güney Amerika ile Karayipler'de geniş çaplı şeker, tütün ve pamuk üretiminin artmasıydı. Bu ürünlere karşı doymak

---

Market Dynamics, 1600s–1800s", *International Labor and Working-Class History*, 78(01) (2010), 12–27.

bilmez bir küresel talep vardı. Bizzat Avrupa'da da köleler vardı. Güneydoğu Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu hayli geniş bir köle ticareti piyasası kurmuştu. Balkanlar'dan, Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerden ve Kuzey ve Sahra-Altı Afrika'dan aldığı köleleri tarımdan çok askeri, idari işlerde ve ev içi hizmetlerinde kullanıyordu. Kuzey ve Orta Avrupa'da da aristokratların veya denizaşırı tüccarların malikânelerinde bazen köleler bulunurdu. Bunlar çoğunlukla Büyük Britanya'da Liverpool, Londra ve Bristol; Fransa'da Nantes; İspanya'da Sevilla ve Cadiz; Portekiz'de Lizbon; ve Benelüks Ülkeleri'nde Amsterdam, Flushing ve Middleburg gibi Avrupa limanları üzerinden Avrupa sömürgelerine taşınırdı.

Klasik, Ortaçağ ve erken modern dönem Avrupası'nda kölelerin çoğu diğer Avrupalılardı ("slave" (köle) sözcüğü, Doğu Orta ve Doğu Avrupa ve Balkanlar'da yaşayan bir etnik ve dil grubu için bugün de kullanılan "Slav" sözcüğünden gelmekteydi). Bu da "köle" statüsünün derinin renginden ziyade, esas olarak bölgesel, dilsel veya doğum yeriyle ilgili farklara göre belirlendiği anlamına gelmektedir. Erken modern dönemde köleler giderek Afrika'dan kaçırılan insanlardan veya bu insanların çocuklarından ve torunlarından oluşmaya başladı. Avrupa'da ve eski ve yeni sömürgelerde kölelik nihayet ortadan kalktığında (bu süreç 18. yüzyılın sonlarında başlayıp 20. yüzyılın başlarına kadar sürmüştü), köle deyince akla büyük ölçüde Afrikalılar gelmekteydi. Karşılıklı birbirini güçlendiren iki unsur, yani deri rengine dayalı ırkçılık ve zorla çalıştırma durumu –özellikle de dünya pazarı için büyük çaplı meta üretimiyle özdeşleşen zorla çalıştırma türleri– kölelik statüsünü büyük ölçüde ortadan kaldırdı. Bu durum belli bir toplumsal rolle özdeşleşen çeşitli toplumsal göstergelerin zaman içinde nasıl ciddi biçimde değişebildiğinin çarpıcı bir örneğini oluşturmaktadır.

Kölelikle ilgili toplumsal beklenti itaate olağanüstü güçlü bir vurgu yapmaktaydı. Kölelerin kendi kaderini belirleme hakkı ve hareket özgürlüğü ya hiç yoktu ya da çok azdı. Dahası, esir veya esir çocukları olarak toplumsal destek sistemleri son derece zayıftı ve sahipleri ölmeyecek kadar bir yemek karşılığında ağır işler talep ediyordu. Kölelik o kadar itici bir olguydu ki özellikle de bu kurumun insanlık dışı olarak görülmeye başlandığı erken modern dönemin sonlarında köleliği meşru ve yasal göstermek için olağanüstü bir çaba gösterilmesi gerekiyordu (köleliği kaldırmaya yönelik ilk geniş çaplı hareketler 18. yüzyılın sonlarına dayanmaktadır. Ancak bazı köleler veya küçük gruplar durumlarına bu tarihten çok önceleri itiraz etmeye başlamıştı). Kimileri kölelik insanlık dışı olsa da üretim ihtiyacının daha ağır bastığını söyleyerek durumu savunuyordu. Doğal olarak bu tez en çok Yeni Dünya'daki plantasyon ekonomilerinde taraftar buluyordu. Diğer bir yaklaşım insan esaretinin Tanrı'nın takdiri olduğunu savunuyordu (İncil'de ve Kur'an'da geçen birçok erkek ve kadın köle, kölelik-yanlısı teorisyenler için kullanışlı bir malzemeydi). Köleliği ve serfliği makul kılmaya çalışanlar ayrıca bu rollere düşürülen insanların ahlaki statüsüyle ve nihayet kişiliğiyle ilgili iddialar gündeme getirmekteydi. Örneğin kölelerin daha tembel, daha aptal, daha hırsız ve daha namussuz olduğunu ve dolayısıyla kötülüklerini kontrol altında tutmak için köleleştirilmeleri "gerektiğini" söylemek âdet hâline gelmişti.

Çalışmayı reddeden serf ve kölelere fiziksel ceza uygulanması sorunu daha da karmaşık hâle getiriyordu. Aslında fazla bir pozitif ödül alma şansı olmayan köle veya serfleri fiziksel şiddete veya şiddet tehdidine başvurmadan çalıştırmak çok kolay değildi. Özellikle de plantasyon köleliğinin Afrika kökenlilerle özdeşleşmesinden sonra kırbaç kullanımı karmaşık meşrulaştırma biçimlerinin geliştirilmesine yol açmış ve siyah derili insanlara

karşı duyulan eski önyargılar daha şiddetlenerek depreşmişti. Örneğin 18. yüzyılın sonlarında Batı Hint Adaları giden Janet Schaw adlı bir İskoç kadın kölelerini kırbaç zoruyla çalıştıran plantasyon sahiplerine yöneltilen eleştirileri şu sözlerle susturmaya çalışıyordu:

> *İnsan Zencileri daha yakından tanıyınca [kırbacın] dehşeti azalıyor. Cezalandırmanın en büyük etkisi insan ruhunda yaşanıyor. Oysa [kölelerde] sadece bedensel bir etki yaratıyor ... ruhlarında hiçbir etki yapmıyor, Doğaları buna dayanıklı görünüyor. Anlık bir utanç veya acıdan başka bir şey hissetmiyorlar.*[17]

Schaw burada doğrudan insani gerekçelerle köleliğin kaldırılmasını savunanlara seslenmekte, bu tezleri çürütmeye çalışmaktadır. Ona göre fiziksel acı kölelerde kalıcı bir etki yaratmamaktadır ("ruhlarında bir yara açmamaktadır"), dolayısıyla köle sahiplerinin bu konuda vicdan azabı duymasına gerek yoktur. Bu olay, erken modern dönem insanların, bazılarının ötekilere göre daha az insani özelliklere sahip olduğu şeklindeki yargıya nasıl da kolayca ulaşabildiğine güzel bir örnektir. Janet Schaw'un kafasındaki insanlık (en azından özgür, beyaz bir insan) tasavvuru netti, çünkü o kişi tıpkı kendisine benziyordu, yani karmaşık duyguları, bir belleği, öngörüsü, duyarlılıkları –kısaca bir benlik duygusu– vardı. Kırbaçlandığı takdirde büyük travma yaşayacağının farkındaydı. Ama ona göre "Zenciler"de böyle bir özellik yoktu. Onların tıpkı hayvanlar gibi basit duyguları vardı. Anlık yaşıyorlardı ne hafızaları ne de geleceğe dair plan yapma yetenekleri vardı. Ona

---

17. Janet Schaw, *Journal of a Lady of Quality; Being the Narrative of a Journey from Scotland to the West Indies, North Carolina, and Portugal, in the Years 1774–1776*, ed. Evangeline Walker Andrews ve Charles McLean Andrews (New Haven, CT, 1921), 129.

göre bir utanma duyguları bile yoktu (Afrika kökenlilerin utanma –özellikle de cinsellikten utanma– duygularının bulunmadığı iddiası, erken modern ırkçılığın en belirgin özelliklerinden biriydi). Kısaca Afrika kökenlilerin bir iç yaşamı yoktu, dolayısıyla kırbaç onlarda kalıcı bir travma yaratmıyordu. Schaw, Afrika kökenlilerin başka türlü çalıştırılamayacağını söylemektedir. Toplumsal farklılıklar karşısında bu müdanasızca kendini meşrulaştırma biçimi, daha önce de belirtildiği gibi, Yeni Dünya'nın plantasyon toplumlarında özellikle aşırı uçlara varmaktaydı. Ancak bunun "daha yumuşak" biçimlerinin birçok başka erken modern sosyal rolüyle bağlantılı içinde olduğu vakidir.

Bunu Avrupa yasalarında açıkça görmek mümkündür. Avrupa toplumlarının tamamı daha alt seviyedekilere karşı fiziksel şiddet uygulanmasına izin veriyor, buna karşılık veren alt seviyedekiler genellikle vahşice cezalandırılıyordu. Bu durum toplumsal açıdan düşük statüde olanlara nasıl bakıldığını gösterdiği gibi, seçkinlerin kendi onurlarını nasıl tanımladıkları hakkında da bir fikir vermektedir. Birçok toplumda yasaları çiğneyen farklı toplumsal kesimlere farklı yasalar uygulanmaktaydı. Köleler, sıradan insanlar ya da yoksullar acı vermek suretiyle (kırbaçlanarak, dağlanarak, vb.) cezalandırılıyordu. Buna karşılık özgür insanlar, soylular veya zenginler –onurlu insanlar– para cezasına çarptırılıyordu, çünkü başka birinin elinden acı çekmeleri onurlarını derinden yaralardı. Hatta zenginlerle yoksullar, soylularla soylu olmayanlar arasında açık ayrım yapmayan toplumlar dahi, sadece yoksul insanlar tarafından işlenen sokak fahişeliği veya dilencilik gibi suçları diğer suçlardan çok farklı cezalandırıyorlardı, yani uygulanan ceza muhtemelen acı içeriyordu.

Bu gibi asimetrik ceza uygulamaları tarihçileri toplumsal tutumlar, toplumsal pratik ve toplumsal değişim konusunda daha derin sorular sormaya itmiştir. İnsanlar neden gündelik iş-

lerin şiddet kullanmadan da yapılabileceğini tasavvur edemiyordu? Yüksek statüdekiler toplumsal olarak kendilerinden aşağıda bulunanların gerçekten insandan çok aklı olmayan hayvanlara mı benzediğini düşünüyorlardı? Ve diğer taraftan bakıldığında, kölelerin, serflerin, başkasına tabi olanların, hizmetkârların, eşlerin ve diğerlerinin bedensel korunmasızlıklarının daha büyük olması onların dünya mefhumunu ve bu dünyada bulunmaklıklarını nasıl etkiliyordu? Kişilik ve bireysel benlik araştırmalarında en zorlu sorulardan bazıları işte bunlardı.

ZAMAN İÇİNDE DEĞİŞİM

Erken modern dönemde bireysel benlik tamamen yeni bir şey değilse de bazı uzun vadeli trendlerin bireysel benlik üzerinde büyük etkisi olduğu kesindir. Ayrıca daha önce var olmayan ya da şimdiki kadar belirgin olmayan yeni toplumsal roller ortaya çıkmıştı. Burada yalnızca dört büyük değişimi ele alacağız. Bunlar şunlardır: artan coğrafi hareketlilik, matbaa ve okuryazarlık, daha tüketim odaklı toplumların ortaya çıkışı ve çok daha büyük ve çok daha merkezî askerî devletlerin yükselişi.

Avrupalıların dünyayı erken modern dönemde keşfettiği ve dolayısıyla kendilerini daha iyi tanıdıkları fikrini duymaya alışığız. Ancak bu eleştiriye hayli açık bir formülasyondur. Erken modern dönemde yeni topraklara yayılanlar, yeni teknolojiler geliştirenler ve yeni özdüşünüm biçimleri geliştirenler bir tek Avrupalılar değildi. Ayrıca çok uzaklardaki yerlere seyahat etmek de yeni bir şey değildi. Ama erken modern dönemde Avrupalıların kendilerini hem kendilerine hem de başkalarına daha fazla açıklamak zorunda kaldıkları konusunda bir kuşku yoktur. Ayrıca insanlar eskisine göre uzak diyarlara daha fazla

gidiyor, uzak memleketler hakkında daha fazla şeyler duyuyor ve okuyorlardı. Bilinmeyen yerler ve halklarla gerek birinci gerekse ikinci elden tanışmaların toplumsal roller, ahlak, din ve siyasetle ilgili varsayımları altüst etme ihtimali vardı. Öte yandan yabancı ortamlara daha fazla açılmanın ardından gelen özdüşünüm biçimleri her zaman karşılıklı açıklık veya saygıyı getirmiyordu. Hatta tam tersi de olabiliyordu. Nitekim erken modern Habsburgların Aztek ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan halklar ve objelerle karşılaşması üzerine yapılan yeni bir araştırmada bunu kolayca görmek mümkündür. Bu deneyimler kozmopolit açıklığa yol açmak bir yana, eski ahlaki görelilik duruşunun gerilemesine ve Avrupa'nın ahlaki üstünlüğüne duyulan inancın pekişmesine yol açmış, daha sonraki emperyal projeler üzerinde önemli etkileri olmuştu.[18]

Ancak erken modern dönemde hareketliliğin artmasının (her ne kadar zaman zaman kendinden kuşku duyma ve hatta baskı gibi nedenlerle kesintiye uğrasa da) değişime açıklığı ve esnekliği artırmış olması muhtemeldir. Bu hareketliliğin artmasının altında –çoğu taşradan gelen göçmenlerle dolan– şehirlerin sayısının ve boyutlarının çarpıcı biçimde artması, daha iyi yollar, Avrupa, Rusya ve Osmanlı İmparatorluklarında nehir ve deniz ticaretinin hızlanması, haritaların iyileşmesi, vb. gibi faktörler yatmaktaydı. Ortaçağ'da ve erken modern dönemde şehirlerde havanın daha özgür olduğu ve şehirlerin sosyal hareketlilik açısından kırsal kesimden daha fazla fırsat yarattığı iddiaları artık sıradanlaşmıştı. Tarihçilerin de gösterdiği üzere, özellikle çocuklarda ve yeni göç edenlerde ölüm oranlarının çok yüksek olması, polisiye tedbirlerin daha sıkı olması ve insanların komşularına karşı daha duyarsız davranması

18. Carina Lee Johnson, *Cultural Hierarchy in Sixteenth-century Europe: the Ottomans and Mexicans* (New York, 2011).

gibi olgular da yine daha çok şehirlere özgü özelliklerdi. Buna rağmen şehirlerin bazı avantajları üzerinde durmakta yarar var: Şehirler daha fazla iş fırsatı, daha yoksulların bile daha kolay evlenebilmesi, dinî ibadet ve eğitim fırsatlarının daha bol olması demekti. Ki bu da yeni toplumsal rollere ve yeni kendini biçimlendirme imkânlarına kapı açılması anlamına gelmekteydi.

Matbaa ve okuryazarlığın genelde olumlu şeyler olduğu düşünülür, ancak bunlar bir toplumu birleştirebildiği gibi bölebilir de. Aşağı yukarı 1400 ile 1800 yılları arasındaki dönemde okuryazarlık oranları ciddi şekilde arttı. Başlangıçta nüfusun belki de sadece %1 ila 5'i okuyabiliyordu. Erken modern dönemin sonuna gelindiğinde bu oran Batı Avrupa'da ortalama %50'leri buldu, ancak Doğu Avrupa'da biraz daha azdı. Ayrıca İsveç gibi 18. yüzyılın sonlarında %98 okuryazarlık oranıyla övünen yerler vardı.[19] Fakat birçok ülkede yükselen okuryazarlık oranı –ve okuryazarlığın getirdiği yeni itibar– seçkinlerle seçkin olmayanların arasındaki kültürel uçurumun daha da büyümesi anlamına geliyordu. Erken modern dönemin en önemli toplumsal farklılıklarından bazılarının altında kesinlikle okuryazarlık oranları yatmaktaydı. Kadınlar, yoksullar ve kırsal kesimde yaşayanlar erkeklerin, zenginlerin ve şehir sakinlerinin gerisinde kalıyordu. Yeni Dünya'daki köleler gibi bazı grupların okuma yazma öğrenmesi yasaktı (tabii bu yasaklara mutlaka karşı çıkanlar da oluyordu). Okuryazar olup olmama ayrımı çoğu zaman okuryazar olmayanların zaten düşük olan statüsünü daha da pekiştiriyor ve toplumsal ayrıcalıklardan ve siyasal iktidardan dışlanmaları için yeni bir sav yaratıyordu.

---

19. Erken modern İsveç'te düzenlenen ve hem kadınları hem de erkekleri kapsayan okuryazarlık kampanyalarının başarıları konusunda bkz. Egil Johansson, *The History of Literacy in Sweden: In Comparison with Some Other Countries* (Umea, 1977).

Öte yandan matbaa ve okuryazarlık aynı zamanda erken modern dönemde birçoğu için bir tür mücadele ve bir zihinsel disiplin aracı hâline gelmişti. Erken modern dönemde okuma becerisinden daha düşük olan yazma becerisi[20] benliği tanımlamada ve okuyucuları etkileme girişimlerinde yeni yollar açıyordu. Özellikle de 17. yüzyıldan itibaren giderek artan sayıda insan –denizci, zanaatkâr, rahibe, alt düzey soylular, Yahudiler, Kuveykırlar, seyyahlar, tüccarlar, (orduya yazılmak için erkek gibi giyinen kadınlar tarafından yazılan edebî türler dâhil) askerler, idam cezasıyla karşı karşıya olan suçlular, kadın ve erkek sanatçılar, mutsuz eşler, serfler, ebeler, mühtediler, eski köleler ve otobiyografi yazmaya (dikte etmeye) başlayan diğerleri ve benzeri (Hollandalı araştırmacıların kullandığı ifadeyle) "ego-doküman" kaleme almaya (dikte etmeye) başlamıştı. Bu kaynaklar söz konusu toplumsal kategorileri güçlü bir şekilde yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda erken modern insanların da bireysel benlikleri, iç yaşamları ve hem gelenekleri benimseme hem de en az modern zamandaki insanlar kadar bu geleneklere karşı çıkma güçleri olduğu konusunda kuşkuya yer bırakmamaktadır.[21]

Erken modern dönemin sonlarına gelindiğinde yazma becerisi ve okuma bilen toplulukların artışı eski bazı toplumsal rollerin karakterini değiştirerek yenilerinin önünü açtı. Birçok 18. yüzyıl orta ve elit tabaka kadını günlerinin büyük bir bölümünü

20. Örneğin İncil'den bir pasaj okuyabilmek aynı zamanda yazma da bilmek anlamına gelmiyordu. Okuryazarlık oranının yüksek olduğu yerlerde dahi durum farklı değildi. 19. yüzyılın ortalarında İsveçlilerin çoğu okuma bilmekle beraber yazamıyordu. Bu durum Avrupa'nın geri kalanı için de fazlasıyla geçerliydi.

21. Bkz. özel sayı, *German History*, 28(3) (Eylül 2010), benlik-belgelerinin getirdiği avantajlar ve yarattığı metodolojik sorunlar konusunda konuk editör Mary Fulbrook ve Ulinka Rublack.

mektup yazmakla geçiriyordu. Bu da bazı kadınlar için kesinlikle yeni ve çok kapsamlı iletişim ağları yarattı. Tabii mektup yazmak bazıları için de omuzlarına bir eziyetli iş daha yüklenmesi anlamına geliyordu. Yazma ve matbaa aynı zamanda hem kadınlara hem de erkeklere yayınlanan mektuplar, romanlar, gazetecilik, oyun yazarlığı ve şiir üzerinden yeni bir gelir yolu açtı. Kadın ve erkeklerin bu ilk çabalarından bazılarının tartışmalara yol açması tesadüf değildi, çünkü bu kadın ve erkekler kullandıkları yöntemlerle, muhafızlarının kendilerini sevmedikleri erkeklerle evlendirme girişimlerine direnen, kendilerinden yüksek sınıflardan erkeklerle evlenen ve hatta (18. yüzyılın sonlarında) kendilerinden farklı bir ırktan erkeğe âşık olan kadın kahramanları vurgulayarak geleneksel normları görmezden geliyorlardı. Bunlar ayrıca her iki cinsten kamusal aydınların, yani bazı durumlarda etraflarındaki toplulukların üzerinde büyük etkisi olan insanların ortaya çıkmasına katkıda bulunuyorlardı. Katolik mistik Madam Guyon (1648-1717) bugün dahi okunan, çok satan dinî risaleler yazıyordu. Voltaire eğitimli çevrelerde başucu kitabı hâline gelen şiir ve makaleler kaleme alıyordu. Orta hâlli bir aileden gelen Jean-Jacques Rousseau 18. yüzyılda düzenlenen edebiyat yarışmalardan birine gönderdiği bir makaleyle ünlü olmuştu. Bir oyuncunun eski eşi olan Madam Riccoboni (1714-92) 18. yüzyılda en çok satan romancılardan biri olmuştu. Abbe Sieyes, Thomas Paine ve Mary Wollstonecraft Fransız Devrimi sırasında kitlelerin ilgisini çeken siyasi broşürler kaleme almışlardı. Kısaca, yazma ve özellikle de yayımlama bir eylemliliği ortaya koyma, kamuoyunu etkileme ve para kazanma aracı hâline gelmişti. Aynı zamanda kimliği daha önce hiç olmadığı kadar geniş bir çevre önünde sergileme yöntemlerinden biri olmuştu.

Erken modern dönem, Avrupa'nın büyük bir bölümünde, özellikle de şehirlerde tüketici mallarının gözle görülür bir şekil-

de artışına tanık oldu. Bu özellikle de 15. yüzyıl İtalyası'yla Osmanlı İmparatorluğu'nda göze çarpıyordu. Ama 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde tüketim malları özellikle de büyük şehirlerde iyiden iyiye yaygınlaşmıştı. Birçok tarihçi erken modern dönemi "moda"nın ortaya çıkış dönemi olarak görmektedir. Bununla, özellikle de lüks tekstilin ciddi biçimde yaygınlaşmasıyla yakından bağlantılı olan giyim ve ev eşyalarında, tüketici arzusuyla yenilik ve gösteriş arasında kurulan yineleyici ilişki kastedilmekteydi. Modayla kimlik ve statü arasında yakın bir bağlantı vardı. Ancak insanların kendilerini bedenlerine giydikleri giysiler veya evlerinde sergiledikleri eşyalar üzerinden "yaratma" çabaları, olağanüstü biçimde statü ve rol üzerine kurulu bir dünyada kaçınılmaz olarak endişeye yol açıyordu. Deniz ve kara yoluyla Asya'dan Avrupa'ya akan ipekliler ve boyalı pamuklu kumaşlar, bazı maddelerin tüketimini yasaklayan yasaların, belli bir toplumsal statünün altında kalan bireylerin yeni tekstil ürünü giymesini veya belli modaları takip etmesini engelleyerek herkesi statüsüne göre giyinmeye zorlayan girişimlerin duvarlarına çarpıyordu.[22] Bazı tüketim yasaları ve fermanlar son derece ayrıntılı olup, düzinelerce toplumsal mevki sıralıyor ve hangi mevkideki kadın ve erkeklerin hangi renkte, hangi tipte ve hatta kesimde kıyafet giyebileceğini tek tek tarif ediyordu. Ancak bu yasaların sık sık tekrarlanmasına bakılırsa çok da etkili olmuyorlardı. Hatta bu beceriksizce girişimler son derece hiyerarşik toplumlarda bile toplumsal kimliğin nasıl performe edildiğini kontrol altına almanın güçlüğüne işaret etmekteydi. Ancak bazı malların tüketilmesini yasaklayan bu yasalar, erken modern seçkinlerinin sosyal düzenden ne anladığını göstermesi bakımından ilginçtir.

---

22. Beverly Lemire ve Giorgio Riello, "East & West: Textiles and Fashion in Early Modern Europe", *Journal of Social History*, 41(4) (Yaz 2008), 887–916.

Bütün bunlar tüketim, alışverişin yükselişi ve özellikle toplumsal cinsiyet tarihçilerinin ilgilendiği bir konu olarak "bir direniş aracı olarak alışveriş" üzerine geniş bir literatürün meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu ayrıca, kimlik oluşumuyla ekonomik ve kültürel değişim arasında, aktif biçimde dünyadaki yeriyle ilgili müzakere etmeyi, arzulayan bireyin "mikrokozmosuyla" ticaretin "makrokozmosu", meta üretiminin ve giderek dinamikleşen erken modern dünya siyasetinin "makrokozmosu" arasında güçlü bağlantılar olduğu dile getirmektedir.

Araştırmacılar (birey gibi) "moda"yı da uzun zaman Batı'ya özgü bir olgu olarak gördüler, ancak bu bakış açısı artık kabul görmemektedir. Craig Clunas'ın *Superfluous Things: Material Culture and Social Status in Early Modern China* (1991) (Gereksiz Şeyler: Erken Modern Çin'de Maddi Kültür ve Toplumsal Statü) adlı eseri bu konuda atılmış çok önemli bir adım oldu, zira kitap modanın (ve kendi kimliğini biçimlendirmenin) sadece erken modern Batı'ya özgü olmadığını açıkça gösteren, Japonya, Güney Asya, Osmanlı İmparatorluğu ve diğer bölgelerdeki tüketici davranışları üzerine yapılan araştırmalar için önemli bir ilham kaynağı oldu.[23] Bugün Doğu-Batı etkileşiminin, yani Avrupalı tüccar ve tüketicilerin ilk başlarda Avrupa'dan daha ileri olan Çin ve Güney Asya'daki tekstil teknolojilerini alma, kullanma ve taklit etme ve bu teknolojileri karmaşık ve rekabetçi bir yenilik ve kolektif kimlik biçimlendirme bölgesinin merkezi hâline getirme sürecinde oynadığı karmaşık rolün bir örneği olarak erken modern dönem modasına büyük ilgi gösterilmektedir. Doğu ticareti tekstil tüketiminde kesinlikle nispi bir demokratikleşmeye yol açmış ve zaman içinde de bizzat Avrupa'da tekstil üretiminin

23. Craig Clunas, *Superfluous Things: Material Culture and Social Status in Early Modern China* (Cambridge, 1991).

artmasına katkıda bulunmuştur. Bir yönüyle yeni teknolojiyi ve iş örgütlenmesi yöntemlerini Asyalı tekstil üreticileriyle rekabet aracı olarak kullanma çabası diye nitelenebilecek olan Sanayi Devrimi'yle birlikte her iki trend de yoğunlaşmıştır.[24]

Burada son olarak Avrupa'daki savaşların doğasında ve bu savaşların merkezîleşen devletle ilişkisinde meydana gelen değişimleri ele alacağız. Tarihçiler çoğu zaman bu gelişmelerin tümünü "mali-askeri devletin yükselişi" başlığı altına tıkıştırırlar. Toplumsal roller ve bireysel kimlikler açısından bakıldığında bazı gelişmeler önemlidir. Bunlardan biri erken modern dönemde ordu ve donanmaların boyutlarının ciddi şekilde büyümesidir. Özellikle 17. yüzyılın sonlarından itibaren orduya ve donanmaya katılan gençlerin sayısı öncesine kıyasla çok artmıştır, ancak bu artış gönüllü olmayan, yani zorunlu askerlik uygulamasından kaynaklanmıştır. Son araştırmalar erken modern dönemde hanelerin uygulamada "modern" hanelere göre dış etkilere çok daha açık ve geçirgen olduğuna vurgu yapma eğilimindedir. Ancak devletler vergi ve asker toplamak için nüfus sayımı gerçekleştirmeye başlayınca, yetkililer insanlara farklı roller atfetme ve bu rolleri resmi kayıtlara geçirip kalıcı hale getirerek anlamlar yükleme eğilimi gösterdiler.[25] Nüfus sayımları ayrıca haneyi kapalı ve sınırlı bir varlık olarak ele alarak "sabitleştirme" ve somutlaş-

---

24. Maxine Berg ve Helen Clifford, *Consumers and Luxury: Consumer Culture in Europe 1650–1850* (Manchester, 1999); Beverly Lemire, *Fashion's Favourite: The Cotton Trade and the Consumer in Britain, 1660–1800*, Pasold Studies in Textile History 9 (Oxford ve New York,
1991); Amanda Vickery, *The Gentleman's Daughter* (2003).

25. Bkz. örn. Joachim Eibach, "Das Offene Haus: Kommunikative Praxis im sozialen Nahraum der europäischen Frühen Neuzeit", *Zeitschrift für Historische Forschung*, 38(4) (2011), 621–664, and the work of the Gender and Work group, Uppsala University History Department. See also Maria Agren, "Emissaries, Allies, Accomplices and Enemies: Married Women's Work in Eighteenth-Century Urban Sweden", *Urban History*, FirstView (Ekim 2013), 1–21.

tırmak eğilimindeydi. Dolayısıyla erken modern devletlerin yeni müdahaleleri ailenin ve ailelerin yaratma eğiliminde olduğu toplumsal rol ve kimliklerin anlamlarında önemli değişikliklere yol açmıştır.

Ayrıca, ihtiyaçları tatmin edilemeyen askerler de gündelik yaşama çok daha fazla girmeye başlamıştı. Askerler veya denizciler çoğu zaman sivillerin, özellikle de şehirlerdeki sivillerin evlerinde yatıp kalkıyordu. Her geçen gün artan savaş giderlerini karşılamak için hemen herkesin daha fazla vergi ödemesi gerekiyordu. Büyük askeri birlikler veya çoğu binalardan bile çok daha büyük olan liman şehirlerindeki ağır silahlı gemiler şehir ve kasabaların ayrılmaz bir parçası olmuştu. Askerlerin muhtaç karıları, dullar ve çocuklar bütün Avrupa'da gözle görülür bir toplumsal kategori ve yakıcı bir sorun hâaline gelmişti. Bu insanlara bazı yerlerde gönülsüzce de olsa yardım edildiği oluyordu. Ama bu yardımlar çoğu zaman uzun uzun yalvarıp yakarmalardan, hatta bazı durumlarda açlıktan kıvranan kadın ve çocukların feryat figan sokaklara dökülmesinden sonra yapılıyordu. 17. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyılın başlarında Rusya'da, Çar Büyük Petro'nun Rus ordusunda yaptığı düzenlemeler sonrasında ömür boyu askerlik uygulaması başlamıştı (askerlik süresi daha sonra, önce yirmi beş ve sonra da yirmi yıla indirilmişti). "Soldatkalar" (asker karıları) bu yüzden fiilen dullara benziyorlardı, sadece dullar gibi yeniden evlenemiyorlardı. Çoğu zaman geçinmek için fahişelik yapmaktan başka çareleri kalmıyor, sosyal ayrımcılığa uğruyor ve damgalanıyorlardı.[26] (Rusya da dâhil olmak üzere) Birçok erken modern devlet en azından ilk başlarda, askerlik hizmetinin yarattığı toplumsal sonuçları askerlerin evlenmesini yasaklayarak

26. Elise Kimerling Wirtschafter, "Social Misfits: Veterans and Soldiers' Families in Servile Russia", *The Journal of Military History*, 59(2) (1995), 215–235.

aşmaya çalışmıştı. Ancak bu yasak sorunu çözmek yerine gayrimeşru ilişkileri ve sevgililerin yüz üstü bırakılmasını daha da artırmıştı.

Ordular aynı zamanda kendi iç yapılarını da değiştirmişti. Erken modern ordular hiyerarşiye dayalı kurumlardı. Üst rütbelerin soylulardan oluşması için çeşitli girişimlerde bulunulmuştu. Ama özellikle de ölüm oranlarının hayli yüksek olması yüzünden (bunun başlıca nedeni, salgın hastalıklar ve birçok askerin savaşta aldığı, bugün küçük yara kabul edilen yaralardan ölmesiydi), yeni ordularda alt sınıflardan gelen yetenekli gençlere de yükselme fırsatları açılıyordu. Bu durum zaman içinde belli rütbelerle bağlantılı yeni toplumsal roller ve kimliklendirme biçimleri yarattı (bugün bildiğimiz uzun komuta zincirinin kökeni erken modern döneme dayanmaktadır). Ordular ayrıca yeni maskülanite anlayışlarını teşvik ediyor ve bu anlayışların hayata geçirilmesi için birçok yeni fırsat sunuyordu. Askerlerle denizcilere ülkeye hizmet etme duygusu aşılanıyor ve zaman zaman onları sivillerden ayrıştıran avantajlar (çoğu zaman küçük emekli aylıkları) sağlanıyordu. Askeriyeyle bağlantılı olanlar daha sonraki yıllarda çeşitli emperyal projelerde önemli bir destek kaynağına dönüşmüşlerdi. Askerler ve asker aileleri bu projeler uğruna sık sık ciddi fedakârlıklarda bulunmak zorunda kalıyordu.

YAPILAR VE ÖZNELLİK/TOPLUMSAL ROLLER VE BİREYSEL KİMLİK ARAŞTIRMALARINDA YENİ EĞİLİMLER

Tarihçiler son elli yılda, elit tabakanın dışında kalan her iki cinsiyetten de insanların, en azından kendi hayatlarında failliklerini ortaya koymaya çalıştıklarını açık bir şekilde göstermiştir. Bunu

ne kadar gerçekleştirebildikleri ayrı bir konudur. Son yıllarda failik/eylemlilik ve direniş üzerine aşırı odaklanan yaklaşımlara karşı tepkiye benzer bir durum gelişmiştir. Bunun daha işlevselci toplum anlayışlarına bir geri dönüş mü, yoksa tamamen yeni bir şeyin başlangıcı mı olduğu belli değildir. Bu konuya son zamanlarda özellikle kadın tarihçiler hayli kafa yormuştur. Günümüzdeki Mısırlı kadınlar üzerine yazan Saba Mahmud bunlardan biridir. Mahmud kadın araştırmaları üzerine çalışan bilim adamlarının çoğu zaman araştırdıkları insanlarda kendilerini bulmaya çalıştığını ve dolayısıyla ataerkil normlara aktif direniş gösteren özne biçimleri üzerinde gereğinden fazla durduklarını söylemektedir. Mahmud'a göre eylemlilik çoğu zaman bundan çok daha karmaşıktır. Çeşitli manevi ve bedensel disiplin biçimlerini de içerebilir. Sınırlamaların ve eşitlikçi olmayan özelliklerin kabul edilmesi de dâhil, kişiye atfedilen rolün yaratıcı biçimde yeniden tanımlanmasını içerebilir. Ayrıca Tanrı'yla ve gelecekteki yaşamla burada ve şimdi olduğundan daha fazla bağlantılı olabilir. Bu yaklaşım kök saldığı takdirde, kadın ve maduniyet üzerine çalışan tarihçileri kesinlikle yeniden yönlendirecektir.

Bugün tarihin tuvali eski "Büyük Adam" teorisi günlerinde olduğundan çok daha kalabalıktır. Dolayısıyla farklı toplumsal gruplar arasındaki karşılıklı etkileşim araştırmalarına gösterilen ilgi daha fazladır. Ayrıca bu karşılıklı etkileşim basit bir baskı ve direniş öyküsü olmaktan daha karmaşıktır. Örneğin erken modern (ve daha sonraki) insanların kendileri için kullandıkları toplumsal kategorilere (ve bunlarla bağlantılı rollere) karşı ciddi bir eleştirel yaklaşım gösterilmektedir. Bu konu özellikle de sömürgeler ve Avrupa'daki ırk anlayışları, cinsellik ve diğer bağlantılı bedensel meseleler üzerine çalışan tarihçilerin alanına girmektedir. Bugün ayrıca erken modern halkların mevcut güç yapılarına sadece direnme değil, aynı zamanda bu yapılarla öz-

deşleşme ve bunları destekleme biçimleri üzerinde de çokça durulmaktadır.

Benlik ve toplum üzerine kafa yorarken karşılaşılan ve hâlâ çözülemeyen sorunlardan biri de terminoloji sorunudur. "Toplumsal rol" gibi bir terimin bugünkü anlamıyla 1960'lı yıllardaki anlamı arasında farklar vardır. Daha önce de gördüğümüz gibi, bununla işlevselcilikten uzaklaşma ya da işlevselciliğe kuşkuyla yaklaşma arasında bir bağlantı vardır. Ama bu durum muhtemelen daha çok da yapısökümcülüğün, Foucaultcu iktidar türbülansı söylemlerinin –yani eski "toplumsal roller" teriminin ima ettiğinden farklı bir sınırlama ve ihtimal anlayışının– yükselişiyle bağlantılıdır. Öte yandan, toplumsal roller "özcü" karakterleri yok sayılmaya devam etse bile, yine de güçlerinin belli bir bölümünü korumaktadırlar. Hatta edimliliğe yapılan mevcut vurgunun sonucu olarak hermenötik bir geri dönüş bile sergileyebilirler. "Bireysel kimlik" son dönemlerde daha da değişken ve enerjik bir hâl almıştır. Tarihçiler kayıtlarda gördüklerinde bunun ne olduğunu bildiklerini düşünürler, ancak nasıl tanımlayacaklarını bilemezler. Bugünkü araştırmalar ağırlıkla maskülanitenin performansının değişen yapısı ve travmanın kimlik üzerindeki etkisi vb. konular üzerinde durmaktadır. Kişiliğin, bireysel kimliğin veya "benliğin" varlığının ezelden beri Batı'ya özgü bir olgu olduğu şeklindeki yaklaşımdan vazgeçilince karma kimlikler, toplumsal roller, sınır geçme ve benliğin performansının ve müzakeresinin çok daha farklı bağlamlarda çalışılmasının önünde yüzlerce yeni ihtimal açılmıştır.

"Toplumsal roller" ve "bireysel kimlikler" modern terimlerdir. Erken modern dönemde benzer bazı terimler görülse de bunlar fazla bir şey ifade etmemektedir. Üç yüz yıl ya da daha öncesinin Avrupalıları bir noktada sanki oturup bizimle rahatça sohbet edebilecekmiş gibi yakın görünür. Ama başka bir nok-

tada son derece yabancı ve anlaşılmaz gelirler. Ortaçağ tarihçisi Caroline Bynum, kimlik üzerine yaptığı tarihsel araştırmayla ilgili güncel bir yorumlamasında, "ayırt edici özellikleri ilk başta düşündüğümüzden farklı olan, [ve] kaynaklarımızdaki izleri sormadığımız sorulara cevap veren ve ilk ve kendine işaret eden sorgulamalar karşısında sadece sessiz kalan bir geçmişle karşılaşma"dan söz etmektedir. İnsanların her zaman bir iç yaşamları vardı ve hayatın kendilerine dayattığı beklentilerle hem birlikte yaşamaya çalışıyor hem de onlardan kurtulmaya çalışıyorlardı. Ancak doğası gereği bu karmaşık ve bazen de gizemli oyunu araştırmak pek kolay değildir. Hâlâ keşfedilecek ve hiçbir zaman anlaşılamayacak birçok şey vardır.

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

Campbell, Gwyn, Suzanne Miers ve Joseph Calder Miller, ed. *Women and Slavery* (2 cilt; Atina, 2007).

Cerman, Markus. *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800* (Houndmills, Basingstoke; New York, 2012).

Froide, Amy M. *Never Married: Singlewomen in Early Modern England* (Oxford, 2005).

German History, Cilt. 28(3) (Eylül 2010), Toplumsal Benlik ve "Benlik-belgeleri" özel sayısı, ed. Mary Fulbrook ve Ulinka Rublack.

Godineau, Dominique. *The Women of Paris and their French Revolution* (Berkeley, 1998).

Lemire, Beverly. *Fashion's Favourite: The Cotton Trade and the Consumer in Britain, 1660–1800*

(Oxford ve New York, 1991).

Mahmud, Saba. *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject* (Princeton, 2004).

Rocke, Michael. *Forbidden Friendships: Homosexuality and Male Culture in Renaissance Florence* (New York, 1996).

Roper, Lyndal. *Witch Craze: Terror and Fantasy in Baroque Germany* (New Haven, 2004).

Shepard, Alexandra. *Meanings of Manhood in Early Modern England* (Oxford ve New York, 2003).

Stoler, Ann. *Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule* (Berkeley, 1983).

Wilson, Kathleen, ed. *A New Imperial History: Culture, Identity and Modernity in Britain and the Empire 1660–1840* (Cambridge, 2004).

Wirtschafter, Elise Kimerling. *Social Identity in Imperial Russia* (Dekalb, 1997).

Zilfi, Madeleine C., ed. *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (Leiden, 1997).

5. BÖLÜM

TÜKETİM VE MADDİ YAŞAM

JANINE MAEGRAITH* VE CRAIG MULDREW**

---

* Viyana Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Tarih Bölümü'nde araştırmacı ve Newnham College, Cambridge'de Bağlı Üniversite Öğretim Görevlisi ve Çalışmalar Direktörü olarak görev yapmaktadır. Doktorasını 2005 yılında Stuttgart Üniversitesi'nden aldıktan sonra, 2005-12 yılları arasında Cambridge Üniversitesi'nde iki araştırma projesinde araştırmacı olarak çalışmıştır: 'Alman Demografik Geçişinde Ekonomi, Toplumsal Cinsiyet ve Sosyal Sermaye' (Coğrafya Bölümü) ve 'İnsan Refahı ve "Çalışkan Devrim": Gelişmekte Olan Alman Ekonomisinde Tüketim, Toplumsal Cinsiyet ve Sosyal Sermaye' (Ekonomi Fakültesi). 'Erken Modern Avrupa'da Maddi Kültür ve Tüketim' Araştırma Ağı'nın kurucu üyesidir ve erken modern manastırlar, sekülerleşme ve eczacılık, miras ve Sheilagh C. Ogilvie ve Markus Küpker ile birlikte erken modern Almanya'da hane borçları ve maddi yemek kültürü üzerine bir kitap ve çeşitli makaleler yayınlamıştır.

** Cambridge Üniversitesi'nde Tarih Okutmanı olarak görev yapmaktadır. İngiltere'de 1500-1700 yılları arasında piyasa ekonomisinin gelişiminde güvenin ekonomik ve sosyal rolü üzerine çalışmış ve bu çalışması *The Economy of Obligation* adıyla yayımlanmıştır: *The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England* (Basingstoke, 1998) ve erken modern İngiliz ekonomisinde tarım işçilerinin yaşam standartları ve çalışmaları: *Food, Energy and the Creation of Industriousness, Work and Material Culture in Agrarian England*, 1550-1780 (Cambridge, 2011). Hukuk tarihi alanında borç davaları, paranın kültürel doğası ve erken modern dönemde ücretler üzerine makaleler yazmıştır. Ayrıca, *özdenetim* kavramının gelişimini ve bunun toplum yapısı üzerindeki etkisini ve 18. yüzyıl İngiltere'sinde bankalara nasıl güvenildiğini inceleyen uzun vadeli bir proje üzerinde çalışmaktadır.

Erken modern dönemde Avrupa'nın nispeten daha ticari bir toplum olduğu ve bunun daha fazla sayıda insana yeni şeyler satın alma fırsatı yarattığı aşikârdır. Örneğin 18. yüzyılda bir İstanbullunun bir İngiliz yünlü kumaşı ya da bir İngiliz veya Hollanda vatandaşının İspanya'dan portakal, Venedik İmparatorluğu'ndan Frenk üzümü ve Çin'den çay gibi malzemeler satın alması sabık devirlere göre daha kolaydı. O dönemin insanlarının bu tür malzemelerin yeniliği ve yayılışıyla ilgili yorumları tarihçilerin dikkatini ister istemez çekmekteydi. Ancak tüketilen malzemenin büyük bir bölümünün bölge genelinde veya farklı Avrupa ülkelerinde üretilen yiyecek, mobilya, kıyafet, metal eşya ve çanak çömlekler olduğunu unutmamak gerekir. Bunlar çoğu zaman yerel dükkân ve atölyelerde satılıyor ve yerel kimlik, gelenek ve görenekleri de içeren zevklere göre bir değer biçiliyor ve kullanılıyordu. Yenilik sık sık bu faktörlerle çelişiyor ve zevklere siyasi ve ahlaki bir boyut yüklüyordu. Örneğin kadın kıyafetleri için kullanılan Hint pamuklu ve İngiliz yünlü dokumalarında ya da kahve ve çay gibi "lüks" ürünlere gösterilen ahlaki tepkilerde tam da böyle bir durum vardı. Tüketim araştırmaları genelde maddi konforun artması ve zaman içinde daha fazla insan için daha fazla seçenek yaratılması süreci olarak görülmektedir. Nitekim bunda temelde bir doğruluk payı da vardır. Ama sadece değişim veya gelişime odaklanmak, gerek ülkeler içindeki gerekse ülkeler arasındaki farklı yerlerde üretilen malların ve bunlara ulaşmanın anlamını pekala gözden kaçırabilmektedir.

18. yüzyılda Napolili yoksul tüketiciler sokak satıcıları tarafından satılan dondurmaya kısmen ulaşabiliyorlardı. Ancak Toskanalı çiftçiler harcanabilir sınırlı gelirleriyle sadece yerel giysi satın alabiliyorlardı.[1] Aynı Toskanalılar hasır şapkalarla idare

1. Melissa Calaresu, "Making and Eating Ice Cream in Naples: Rethinking

ederken, İngiliz kırsalındaki birçok hanede daha 16. yüzyıl gibi erken bir dönemde kuştüyü ve yün şilteler vardı. Zamanın yazarlarından William Harrison'ın da belirttiği üzere, İngiltere'deki bu durum belki de o dönemde bazı işçiler arasında dahi bir konfor arayışına işaret etmektedir. Fransa ve İtalya'da kasabalarda yataklar çok daha konforlu ve değerliydi. Hatta Paris'te hizmetçilerle işçilerin evlerinde dahi kuştüyü ve yünlü şilteler, yastıklar ve renkli perdeler vardı. Kırsal kesimde bu tür lüksler yalnızca zenginlere özgüydü.[2] Ancak Wüttemberg'te kırsal kesimdeki hanelerde bile alçak ve yüksek kuştüyü yataklar konfor ve ısınma için vazgeçilmez görülüyordu. 17. yüzyılın sonlarına doğru, İngiltere'deki üst orta sınıfa eşit olan Romalı zanaatkâr ve tüccar hanelerinde her evde ortalama kırkın üzerinde resim bulunuyordu. Basit İngiliz evlerine göre hayli yüksek bir rakamdı bu. Ancak 16. yüzyılın ortalarında birçok İngiliz evinde yeşil manzaraların, dekoratif formların tasvir edildiği yağlı boya tablolar veya basit resimler vardı. Fakat bu gelenek 17. yüzyılda kaybolmuştu. Aynı şekilde, 17. yüzyılda İngiltere'de pencere camı o kadar ucuzdu ki hemen her evde kullanılıyordu. Ancak kömür veya diğer madenlerin bol olmadığı yerlerde evlerin içleri daha karanlık ve daha soğuk oluyordu. Avrupa genelinde yenilikler önce şehirlere, sonra kırsal kesime yayılıyordu. Genelde bir kasaba veya şehir ne kadar büyükse ulusal ve uluslararası ticaretteki yeri de o kadar büyük oluyor ve dolayısıyla sakinleri çeşitli mallara, kasaba ve köylere göre daha kolay ve daha ucuz fiyatlarla ulaşıyordu.

Consumption and Sociability in the Eighteenth Century", *Past and Present*, 220(1) (2013), 35–78; aynı zamanda bkz. n. 38, aşağıda.

2. Daha sonraki dönemlerde yoksulların evlerindeki en değerli eşya yataklardı. Ev eşyalarına harcanan paranın dörtte biri yataklara gidiyordu. Daniel Roche, *A History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600–1800* (Cambridge, 2000), 183–184; Annick Pardailhé-Galabrun, *The Birth of Intimacy: Privacy and Domestic Life in Early Modern Paris* (Cambridge, 1991), 78–79.

Birkaç kez kullanıldıktan sonra atılan kil borulardan detaylı oymalarla işlenmiş büfelere veya boyalı çeyiz sandıklarına kadar milyonlarca farklı malzemenin temini, kullanılma, yayılma, dayanma ve değişim süreçlerini anlamak kesinlikle imkânsız bir iştir. Sadece tarih yazımının durumunu anlatmaksa bu araştırmanın temelini oluşturan mallara dair zevk anlayışı, bu malların tasarımı ve kökenleri hakkında yanlış bilgilendirmeye yol açacaktır. Biz burada bir yandan sürekli genişleyen bir literatürü özetlemeye, diğer yandan tüketilen malzemenin ürünlerin yapısı hakkında bir fikir vermeye çalışacağız. Ayrıca bununla genel anlamda farklı toplumların maddi koşulları –Adam Smith'in toplumsal zenginlik durumu dediği şey–, yani malların sadece kafası çalışan seçkinler değil herkes tarafından edinilebildiği durumlar arasındaki bağlantıları ele alacağız. Ayrıca ticaretin Akdeniz'den Atlantik'e kayması ve savaşların yarattığı felaketler üzerinde duracağız.

Tüketim araştırmalarının tarih yazımını incelerken iki önemli eğilim arasında bir ayrıma gitmekte yarar vardır. İlki yeni malların dağılımı, ticarileşmesi ve ekonomi tarihi içindeki kökenlerine odaklanmaktadır. Bu eğilim en çok da İngiliz, Hollanda Cumhuriyeti ve Flandre tarihlerinde etkili olmuştur. Kökü Fransa'daki *Annales* Okulu'na ve maddi kültür antropoloji araştırmalarına dayanan diğeri, daha çok deneyimlere bakmakta, birikimle ve kümelenmeyle veya toplumsal farklılıklarla daha az ilgilenmektedir. Örneğin Almanya ve Çek Cumhuriyeti'nde uzun bir süre daha antropolojik bir yaklaşım hâkimdi. İngiliz ve Hollanda tarih yazımlarında artan tüketim tarihi teorilerinin merkezinde bir tür ekonomik büyüme veya temel tüketimi içeren bir tür modernleşme teorisi vardı. Bu temel tüketim, önemli bir bölümü evde veya yerel ortamlarda üretilen ürünlerden-mallardan,

pazara yönelik daha ince işçilikli veya dekoratif yerli ve ithal mallara ve özellikle giyim eşyalarına kadar değişkenlik göstermekteydi. Adam Smith'in 1776'da sözünü ettiği süreç işte buydu. Smith bütün sermayenin son kertede tüketime yöneldiğini ve yatırım sermayesinin piyasada daha ucuza satılabilecek daha kaliteli mal üreten makine destekli iş bölümüne yol açtığını söylüyordu. Bir gündelik işçinin kıyafetinin üretimindeki çok sayıdaki ekonomik süreci muhteşem bir dille anlatan şu tarifte, bunu neredeyse elle tutulur bir açıklıkla görmek mümkündür:

> *Örneğin gündelik bir işçinin giydiği yün kıyafet ne kadar kaba ve üstünkörü görünürse görünsün, birçok işçinin ortak emeğinin bir ürünüdür. Yünü üreten çoban, taraklayan hallaç, boyacı, yünü incelten makinenin başındaki adam, eğirici, örücü, dinkleyici, terzi ve diğer birçoğu... binlerce insanın desteği ve iş birliği olmasaydı medeni bir ülkede en sıradan insanın ihtiyacı bile karşılanamazdı.*[3]

Gümrük vergileri, geçiş ücretleri, uzun mesafe taşımacılıkta su yollarının coğrafi uzaklıktan dolayı kullanılamaması gibi faktörler birçok yerde ithal ürünlerin fiyatlarını yükseltse de artan ticaret sayesinde bir ülkenin ve nihayet dünyanın her köşesinden ürün mal tedarik edilebiliyordu.

Bu tarih yazımı akımının kökeni 1980'lerde yayımlanan İngiliz tarihiyle ilgili ufuk açıcı makalelerin toplandığı, McKendrick, Brewer ve Plumb tarafından hazırlanan *Birth of a Consumer Society*'e (Tüketim Toplumunun Doğuşu) kadar gitmektedir.[4]

---

3. Adam Smith, *An Inquiry into The Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Oxford, 1976), I, 22–23.

4. Neil McKendrick, John Brewer, ve J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society* (Londra, 1983). Joan Thirsk daha önce yani 1978'de Tudor ve erken Stuart dönemindeki devlet destekli endüstriyel üretimi artırma projeleriyle tüketim

McKendrick, *The Consumer Revolution in Eighteenth-Century England* (18. Yüzyıl İngiltere'si'nde Tüketici Devimi) adlı kitabında "ticarileşme"nin gündemini ortaya koymuştu. Ancak McKendrick odak noktasını, sanayileşme öncesi giderek artan üretim faaliyeti araştırmasından alıp ekonominin toplumsal davranış merceğinden yorumlanan talep tarafına ve sanayileşme öncesi artan üretime kaydırmıştı. McKendrick özellikle de seri ürettiği kaliteli porselen ve seramik eşyayla erken bir dönemde harekete geçip popüler orta sınıf pazarları oluşturan Wedgewood Potteries adlı üretici girişimin başarısı üzerinde duruyordu. Ayrıca lüks harcamayı savunan Mandeville gibi isimlerin ortaya attığı yeni ekonomik ve toplumsal düşüncelere odaklanıyor, reklamcılığın ve kadın modasının yeni tüketici ürünlerine talep yaratmadaki aracı rolünü ve kadınların tüketici olarak oynadıkları rolü inceliyordu. Daha tartışmalı bir tezinde de aristokrasinin moda faaliyetlerinin ve çay partilerinin, yeni ürünlerin satın alınmasında taklit kaynağı olarak önemli bir rol oynadığını söylüyordu.[5] McKendrick'in dönemleştirmesi de ağırlıkla 18. yüzyılın sonlarına odaklanıyordu ve İngiltere merkezliydi. İngiltere sömürge ticaretiyle zenginleşen bir ticaret toplumuydu. Ayrıca şeker, çay, kahve ve pamuk gibi yeni ürünler tedarik ediyordu. Ekonomik gelişimin motorunun pazarın yenilenmesi olduğu düşünülüyordu, zira tüketiciler yeni mal ve lüks ürünler talep ediyordu.

Bunu 1988'de Lorna Weatherill'in *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660-1760* (Britanya'da Tüketici Kül-

---

toplumu arasındaki ilişkiyi incelemişti. Ama Thirsk daha çok tüketimin nedenlerinden çok ürün üreten endüstrilere odaklanmıştı. Joan Thirsk, *Economic Policy and Projects, the Development of a Consumer Society in Early Modern England* (Oxford, 1978

5. Sara Pennell, "Consumption and Consumerism in Early Modern England", *Historical Journal*, 42 (1999), 559–560.

türü ve Maddi Kültür 1660-1760) adlı kitabı izledi. Bu kitap piyasadan satın alınan saat, ayna, resim, çini ve kalaylı tabak gibi ev eşyalarının kullanımındaki değişen eğilimleri ampirik olarak inceleyen ilk çalışmaydı. Çalışmada hane reisinin ölümünden sonra eşyaların nasıl paylaştırılacağını belirten vasiyetnamelerdeki envanterlerden de yararlanılmıştı. Weatherill'in araştırması 1660'lardan başlıyor, ancak örnekleme tekniği için kullandığı örneklerin bulunmaması nedeniyle 1760'ta sona eriyordu. Daha sonra göreceğimiz üzere Avrupa'da mal-mülk envanterleri ölüm sonrasında yapılacak işlerin ve evlilikle ilgili davaların önemli bir parçasını oluşturmaktaydı.[6] Avrupa'da hanelerdeki, hanlardaki, iş yerlerindeki ve dükkanlardaki eşyalara dair milyonlarca liste mevcuttur. Ancak sık sık belirtildiği üzere bunlar statik kaynaklardır, yani insanların bazı eşyaları neden ve ne zaman aldığı sorusuna cevap verecek haftalık veya yıllık dinamikleri göstermezler. Dahası, bu eşyaların ikinci el olup olmadığı, miras kalıp kalmadığı veya ne kadar zamanda bir el değiştirdikleri konusunda da bir şey söylemezler. Ancak evlilikle ilgili eşya dökümlerinin bulunduğu yerlerde miras kalan eşyaya evlilik sırasında ne kadar ilave yapıldığını tespit etmek mümkündür. Ayrıca İngiliz envanterleriyle Fransız, Hollanda, bazı Alman toprakları, İtalya ve Bohemya'daki dökümler arasında ciddi farklılıklar vardır. İngiltere'de vasiyetnamelerin onaylanmasıyla kilise idari bölgeleri ilgilenmekteydi, eşya sayım işi ise bilgili komşular tarafından yapılmaktaydı. İngiltere dışındaki yerlerde bu işler ücret karşılığında resmî noterler veya bu işle görevli memurlar (Württemberg) tarafından yürütülmekteydi. İngiliz dökümlerinde örneğin kap kacak gibi eşyalar dahi bir değer biçilerek açık artırmalarda

6. Lorna Weatherill, *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660-1760* (Cambridge, 1988).

satılabilirken, başka yerlerde paylaştırılabilen eşyalara değer biçilirken çok özen gösterilir ve önce varisler arasında paylaşım yapılırdı. Bu nedenle İngiliz dökümlerinde eşyalara nadiren tek tek değer biçilir ve özellikleri nadiren tarif edilirdi. Buna karşılık Paris, Bohemya, Güneybatı Almanya veya Roma'daki dökümlerde eşyaların rengine, kumaş, perde ve kilim gibi eşyaların dokumalarına, mobilyada kullanılan ahşabın cinsine ve tarzına kadar birçok ayrıntıya bile yer verilirdi. İngiltere'deki dökümlerde masaya veya gravür bir tabloya yer verilirdi, ama bu gravürün nasıl bir şey olduğu üzerine sadece tahmin yürütülebilirdi. Aynı şekilde, çok yoksul insanların dökümlerinde bile görülen bir tablonun nasıl bir şey olduğu okuyucunun hayal gücüne kalır, tuvale resmedilen tablonun konusundan bahsedilmezdi.

Bu sorunun üstesinden gelmek için muhasebe defterleri gibi başka kaynaklar kullanılırdı. Fakat birçok hesap bazı alımlar hakkında dinamik bir fikir verse de maddeler hâlâ alımların içeriği ve niteliği konusunda ayrıntılı bilgi vermekten uzaktır. Buna rağmen dökümler çok değerli bir karşılaştırma kaynağı olup şehir ve kırsal kesim, farklı coğrafi alanlar, cinsiyet farklılıkları ve muhtemelen en önemlisi de farklı sosyal ve meslek grupları arasındaki mülkiyet biçimleri arasında karşılaştırma yapma imkânı vermektedir. Envanter tutmak zorunlu olmamakla beraber, zengin hanelerin dökümlerinin günümüze çok daha fazla ulaştığı konusunda bir toplumsal önyargı mevcuttur. Örneğin Württemberg'te dökümler bütün sosyal katmanları ve her iki cinsi de kapsamaktaydı, çünkü 1555 yılında Düklük tarafından çıkartılan yasa (*Landrecht*) ölüm hâlinde eşya dökümü tutulmasını zorunlu hâle getirirken, 1610'da çıkarılan yasa da evlilik sırasında edilen eşyaların dökümlerini mecburi tutuyordu. Bu dökümler muhtemel miras davalarında hem kadınlar hem de erkekler için mal paylaşımını kolaylaştırıyordu. Bu yasalar nedeniyle hayli zengin

olan Güneybatı Alman dökümleri hem sosyo-demografik bağlam hem de maddi kültür üzerinde daha ayrıntılı analizler yapmaya imkân vermektedir.[7] Aslında diğer Orta Avrupa dökümlerinde de benzer bir ayrıntı görülmektedir. Örneğin Güney Tirol ve Bohemya gibi yerlerde 15. yüzyıldan itibaren ayrıntılı döküm tutulduğu görülmektedir.

Bazı iddialara göre tüketimi analiz etmenin en iyi yolu, mümkünse niteliksel ve niceliksel kaynakları birleştirmektir. Hastane kayıtları, günlük diyet reçeteleri ve daha sonra topografyalar gibi tıbbi kaynaklar da yiyecek tüketimi, giyim ve barınma kalitesi hakkında bir fikir edinmek için kullanılabilmektedir. Seyahatnameleri de aynı kategoride değerlendirmek mümkündür. Bölgesel düzeyde tüketim analizlerinde, geçiş ve gümrük kayıtları, vergi kayıtları ve dış ticaret istatistikleri de kullanılmıştır. Mahkeme kayıtları daha az kullanılmıştır, ancak Hans Medick ve Sheilagh Ogilvie örneklerinden de görüldüğü üzere giderek artan bir şekilde bunlardan da yararlanılmaktadır. Vasiyetnameler aynı zamanda en fazla değer verilen ve dolayısıyla anlamlı kişisel eşyalar konusunda da bir fikir vermektedir.[8] Aynı şekilde ben-anlatıları da insanların kendi ve başkalarının eşyaları hakkında ne düşündüğü konusunda bir fikir vermektedir.[9]

---

7. Württemberg dökümleri hanehalkının bütün cinsiyet, demografik, sosyal ve ekonomik boyutlarını göz önünde bulundurmaktadır. Sheilagh Ogilvie, Markus Küpker, and Janine Maegraith, Research Project "Human Well-Being and the 'Industrious Revolution': Consumption, Gender and Social Capital in a German Developing Economy, 1600–1900" (ESRC Research Grant RES-062-23-0759).

8. Josef Hrdlička, "Hmotná kultura měšťanských domácností v renesanční Telči", *Vlastivědný sborník Vysočiny—oddíl věd společenských*, 12 (2000), 15–34.

9. "Base de données suisse d'écrits personnels / Schweizerische Selbstzeugnis Datenbank", http://www.egodocuments.ch daha ayrıntılı bir araştırma için mükemmel bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.

Bunları, 1990'ların başlarında, İngiltere ile Amerikan kolonilerindeki tüketim eğilimlerini karşılaştıran diğer kitaplar; farklı objeler, baskı kültürü ve eşyaların anlamını ve geleneksel-leşmiş yerel zevklere ve devamlılığa takılmak yerine yeni şeyler arzusuyla hareket eden tarihsel bir özne olarak "tüketici" psikolojisini anlama girişimleri gibi geniş bir alanı kapsayan bir dizi makale izledi.[10] Bu tarihsel ilgi, tüketimciliğin güçlü sendikalarla kendi hâlinden memnun ve hırsları olmayan bir yönetici sınıf arasındaki açmaza karşı saldırı aracı hâline geldiği 1980'lerin İngiltere'sinde ortaya çıktı. İlerleyen yıllarda tüketimciliğin zafere ulaşmasıyla birlikte, çalışmalar İngiltere'deki pirinç kemer tokası veya Çin porseleni ve ipeği gibi lüks ürünlerin üretim ve ithalatı üzerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca bunların Birmingham, Leeds ve Manchester gibi şehirlerdeki hızla büyüyen orta sınıfı şekillendirmedeki rolleri mercek altına alınmıştır. Zaman içinde yeni lüks ürünlerin birikiminden çok, 1700'lere kadar gerilere giden ev tipi üretime ve bölgesel çeşitliliklere vurgu yapan en büyük envanter örnekleri incelenmiştir.[11]

Orta Avrupa'daki tarih yazımına baktığımızda farklı bir manzarayla karşılaşmaktayız. Roman Sandgruber 1982 yılında MacKendrick'in çalışmasından ayrı bir çalışma yayımladı. Sandgruber tüketici toplumunun ortaya çıkış sürecini incelediği bu çalışmada, 18. ve 19. yüzyıllarda Avusturya'nın tüketim ve yaşam standartlarını ve gündelik kültürünü analiz etmekteydi. Bu çerçevede yiyeceğin tarihinden tekstil üretimi ve giyecek talebinde meydana gelen değişimlere ve barınma koşullarına kadar

10. John Brewer ve Roy Porter, ed., *Consumption and the World of Goods* (Londra, 1993); Carole Shammas, *Pre-Industrial Consumer in England and America* (Oxford, 1990).

11. Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain* (Oxford, 2005); Mark Overton, Jane Whittle, Darron Dean ve Andrew Hann, *Production and Consumption in English Households, 1600–1750* (Abingdon, 2004).

uzanan konular üzerinde durulmaktaydı. Sandgruber işin hem talep hem de arz yanına bakarak, 18. ve 19. yüzyıllarda sanayileşmenin tarihindeki eksiklikleri tamamlamayı amaçlıyordu. Farklı toplumsal gruplara, özellikle de köylülere, işçilere, orta sınıfa (burjuvazi) ve aristokrasiye bakıyordu. Sınıf yapısı ve toplumsal grupların farklı deneyim ve davranışları kitabın ayrılmaz bir parçasıydı. Örneğin, Sandgruber köylüleri ve işçileri pazara katılıma ikna etmek için ne yapılması gerektiği sorununu araştırıyordu. Pazara katılım demek aynı zamanda daha uzun çalışma saatleri ve daha fazla işsizlik riski demekti. Sanburger'e göre kendi kendine yeterlilikten daha üstün bir durum olarak görülen arzulanabilir ve ucuz piyasa mallarının arzı, pazara daha yüksek katılım sağlayan bir teşvik işlevi görüyordu. Sandgruber burada Jan de Vries'in daha önce *The Dutch Rural Economy* (Hollanda'da Kırsal Ekonomi) (1974) adlı kitabında dile getirdiği hamaratlık devrimi formülasyonuna cevap vermekteydi. Ancak Sandgruber'in öncü nitelikteki Avusturya çalışması Alman dilindeki tarih yazımında, McKendrick'in veya de Vries'in teorisinin İngilizce ve Hollandaca tarih yazımında yarattığı etkiyi yaratmadı. Zira o zamanlar Avrupa'da neo-liberal fikirler İngiltere'de olduğu kadar etkili değildi; ayrıca üretim ve emek tarihi, tüketim tarihine göre daha ağır basıyordu. Daha sonraki Orta Avrupa tüketim araştırmaları ekonomik tarih teorilerine dayanmaktan çok, gündelik yaşamı ve sosyal antropolojik maddi kültür araştırmalarını (Avusturya, Almanya ve Çek Cumhuriyeti) esas alıyordu.[12] Sosyal antropolojinin yerini sağlamlaştırmasıyla birlikte tarihte maddi kültür araş-

12. Örneğin Hans Peter Hahn, *Materielle Kultur. Eine Einführung* (Berlin, 2005); Sandgruber daha kapsamlı bir tüketim tarihi açısından sosyo-antropolojik araştırmaların önemli olduğuna dikkat çekiyordu. Roman Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Lebensstandard, Konsumgüterverbrauch und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert* (Viyana, 1982).

tırmalarının önü de açılmış oldu. Yapılan mikro araştırmalarla tarihsel maddi kültür ve obje kültürü analizlerine ağırlık verildi.

Jan de Vries'in 2008'de yayımlanan bir kitapta ayrıntılı bir şekilde ele alınan hamaratlık devrimi teorisi son yirmi yılda tüketici devrimi ve ticari toplum teorilerinden daha etkili hâle geldi. Teori Hollanda'nın Friesland ve Groningen gibi kırsal bölgeleriyle erken modern dönem Hollanda'sını esas almaktaydı. Yazar bu dönemde hanelerin çalışarak elde ettikleri parayla yeni tüketim ürünleri alabilmek için emek piyasasındaki katılımlarını artırdığını savunmaktaydı. Bu artık birkaç şekilde gerçekleşmekteydi: bireylerin gün içinde daha fazla ve daha yoğun çalışmasıyla ve daha fazla aile ferdinin iş gücü piyasasına girmesiyle, örneğin eş ve çocukların tekstil endüstrisinde çalışmasıyla. De Vries bu artan çalışmayı açıklamak için "hamaratlık devrimi" terimini kullanıyordu. Daha önceki çalışmasında, de Vries önemli yeni tüketim maddeleri olarak özellikle ev eşyaları üzerinde durmaktaydı. Ancak bir önceki çalışmasında dile getirdiği, yoksul kesimin ev eşyası tüketiminin arttığı şeklindeki iddiayı destekleyecek yeterli envanter kanıtı bulunmadığını belirterek son çalışmasında bu iddiadan vazgeçti. Bunun yerine tütün, şeker ve çay gibi yeni gıda maddelerinin tüketimindeki artışa odaklandı.[13] De Vries'in teorisi önemlidir, çünkü nüfusun önemli bir bölümünü tüketim araştırmaları alanına taşımaktadır.

Ayrıca, yoksullara ve yoksulların giydiği kıyafetler, seramik, dikiş yüksüğü ve mutfak malzemesi gibi günlük ve kırılabilir objeler ve gündelik ev eşyalarına odaklanan bazı çalışmalar yayımlandı.[14] Bu çalışma çay ve şeker gibi yeni gıdaların büyük

---

13. Jan de Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge, 2008), 149vd.

14. John Styles, *The Dress of the People, Everyday Fashion in Eighteenth Century England* (New Haven, 2007); Sarah Pennell, "'For a Crack or Flaw Despis'd':

miktarlarda ithal edilmesinden önce de alışverişin yüksek olduğunu gösterir gibidir. İngiliz işçiler daha 16. yüzyılda kalaylı kap kacak ve kuş tüyü yatak, keten ve kızartma malzemesi satın alabilmekteydi. Daha fazla çalışma fırsatı, yoksulların daha fazla şey satın alabilmesi demekti. Ancak bu stratejiler farklılıklar gösterebildiği gibi, doğrudan taklitten de kaynaklanmıyordu. 1742 ile 1754 yılları arasında, yani Lancashireli küçük toprak sahibi, yoksul Richard Latham'ın kızları ergenlik yaşlarına girip de evde pamuk eğirerek para kazanmaya başladıklarında, yıllık ortalama hane harcaması 16 sterlinden 28 sterline çıkmış, giyim harcamaları da üçe katlanmıştı.[15] 1660 yılından sonra İngiltere'deki işçilerin gelirleri artsa da kullandıkları eşyaların kalitesi çok az değişmişti, yani hâlâ gümüş kaşık, porselen veya saat alma şansları yoktu.[16] Yine giyim tarzında da başkalarına öykünmeden çok kadın ve erkeklerin iş gücü piyasasındaki rolleri etkiliydi ve pirinç düğme veya ipek kurdele gibi nispeten ucuz dekoratif unsurların ayrı bir piyasası ve moda trendleri vardı. Sömürgelerden ithal edilip de kitlesel olarak tüketilen ilk ürün olan tütün İngiltere'deki çalkantılı iç savaş ve devrim yıllarında yoksullar tarafından da tüketil-

---

Thinking about Ceramic Durability and the 'Everyday' in Late Seventeenth–and Early Eighteenth-Century England", Tara Hamling ve Catharine Richardson, ed., *Everyday Objects: Medieval and Early Modern Material Culture and its Meanings* (Farnham, 2010), 27–40; Sheilagh

Ogilvie, Markus Küpker ve Janine Maegraith, "Women and the Material Culture of Food in Early Modern Germany", *Early Modern Women: an Interdisciplinary Journal*, 4 (2009), 149–159. Ayrıca Muldrew tarafından aşağı yukarı 1.000 işçinin ev eşyaları üzerine bir çalışma gerçekleştirildi. Craig Muldrew, *Food, Energy and the Creation of Industriousness: Work and Material Culture in Agrarian England, 1550–1780* (Cambridge, 2011), böl. 5.

15. John Styles, "Custom or Consumption? Plebeian Fashion in Eighteenth-Century England", Maxine Berg ve Elizabeth Eger, ed., *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods* (Basingstoke, 2003), 107–109.

16. Muldrew, *Food, Energy*, 198–199.

meye başladı. Bu sürecin öyküsü henüz yazılmamakla birlikte, süreçte askerliğin de bir etkisi olmuş olmalıdır.

Fransa ve İtalya'ya baktığımızda, farklı tarih yazımı okullarının, özellikle de *Annales* Okulu'nun ve Braudel'in yeme ve uyuma gibi hane içi deneyimlere odaklanan *Medeniyet ve Kapitalizm*'inin etkili olduğunu görmekteyiz. Bu yaklaşım sık sık maddi kültür tarihinin bir parçası olarak nitelenmekle beraber, bu durum parçası olduğu küme ya da süreç yerine objenin veya şeylerin merkezîliğine aşırı vurgu yapmaktadır. İnsanların nasıl ve neden yiyip içtiklerine ve bunun ne anlama geldiğine dair araştırmaları tanımlarken, Amerikalı tarihçilerin kullandığı "yemek kültürü" kavramını biraz değiştirerek kullanırsak, yaklaşımı muhtemelen daha iyi anlarız.[17] Dolayısıyla bu literatüre "maddi yollar" yaklaşımı demek daha doğru olacaktır. Bu yaklaşım insanların nasıl ve nerede yatıp kalktıklarına, ışıktan nasıl yararlandıklarına ve hepsinden önemlisi de nasıl, ne zaman ve neden birlikte yiyip içtiklerine bakmaktadır. Ayrıca bir hanenin gündelik faaliyetlerini, karşılaştırmalı obje listelerinden veya hesap tablosu verilerinden çok koku, görüntü ve desen gibi ipuçları üzerinden incelemektedir. Nitekim belgelerin içeriğindeki farklılıklar tarihin yazılma biçimini muhtemelen bu şekilde etkilemektedir.

Braudel 1979 yılında yayımlanan öncü nitelikteki erken modern dünya iktisat tarihi çalışmasının birinci cildinde nüfus konusunu ele aldıktan hemen sonra günlük ekmek, gıda ve içecek konularına dönmüş, ardından ev, giyim ve modaya değinip enerji, teknoloji ve paraya geçmişti.[18] Ancak kıta literatürü Braudel'den bile önce, denizaşırı ithalatın artması gibi ekonomik de-

17. Patricia Harris, David Lyon ve Sue McLaughlin, *The Meaning of Food* (Guilford, CT, 2005).

18. Braudel, *Civilization and Capitalism*, I.

ğişimlerden çok gıdayla ilgili davranışlara ve gıdanın anlamına ve onun mekân ve kıyafetle ilişkisine odaklanmıştı. Bu literatürün sonuçları Raffaella Sarti'nin *Europe at Home* (Evdeki Avrupa) adlı güzel çalışmasında bir araya getirilmiştir. Sarti bu çalışmada yeme-içme ve benzeri alışkanlıklarla ilgili araştırmaları çerçevesinde, örneğin masa örtüsünün (ve kap kacak, çatal-kaşık gibi diğer yeme-içme malzemelerinin) işlevini incelemişti.[19] Bu literatür, yiyeceği hem tüketimin hem de maddi kültürün en önemli parçası olarak görmüştür. Nitekim yemenin kültürel ve ekonomik açıdan önemi göz önünde bulundurulduğunda bu kesinlikle doğru bir karardır. Gıda, sosyalleşme ve iş hayatı açısından olduğu gibi çalışma için de hayati önemdeydi. Elektronik iletişimin olmadığı, seyahatin yaya veya at üzerinde yapıldığı bir çağda insanların birbiriyle ve diğer hanelerle karşılıklı etkileşime girdiği faaliyetlerden biri yemekti. Gıdanın bir kısmı sebze ve meyve bahçelerinde üretilse veya ücret karşılığı satılsa bile, çoğu hanede yıllık bütçenin %70'inden fazlası gıdaya harcanırdı. Bu gıdanın bir kısmı sebze ve meyve bahçelerinde üretilir veya ücret karşılığı satılırdı. Yemek, yemeğin hazırlanması için geçen süre –bunun yanında bir de tabii kap kacak ve pişirmek için ateş masrafı– günün önemli bir bölümünü alırdı. Zengin evlerde dahi gıda harcamaları toplam harcamaların kabaca yarısını oluştururdu. Buna karşılık giyimin toplam harcamalar içindeki payı %10 ilâ 15 civarındaydı.[20] Ev eşyalarının önemli bir bölümü evlenirken satın alınır veya kalan mirastan karşılanırdı. Ondan sonra her yıl eşyalara ya yeni eklemeler yapılır ya da değiştirilirdi. Mutfak malzemeleriyle yemek takımları her gün kullanıldığı için sık sık değiştirilmesi gerekirdi.

19. Raffaella Sarti, *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500–1800* (New Haven, 1999).

20. Weatherill, *Consumer Behaviour*, 133.

Ayrıca erken modern dönemde denizaşırı ticaretin gelişmesinin ardındaki başlıca itici güç de gıda maddeleriydi. Portekiz ve onu takip eden İspanyol keşiflerinin başlıca motivasyon kaynağı da doğudaki baharat üretim merkezlerine giden doğrudan bir deniz rotası bularak Hindistan, Levant ve Venedik'teki aracıları devreden çıkarma arzusuydu. Çağdaşları Hollanda'nın altın çağına, Portekiz'in elinden alınan baharat ticaretinin yarattığı zenginliğin damga vurduğunu söylüyordu. Akdeniz'de deniz ticaretinin gelişmesinin ardında Kuzey Avrupa'nın portakal, limon ve kuşüzümü talebi yatıyordu. Atlas Okyanusu ticaretine (altın ve gümüşten sonra) şeker, tütün ve balık damgasını vurmuştu. Hindistan ve Çin'le yapılan ticarette başlangıçta ağırlığı pamuklu ve ipekli dokumalar oluştururken, son olarak çay öne çıkmıştı. Ayrıca 17. yüzyılın ortalarında Avrupa'ya bol miktarda porselen tabak ithal edilmekteydi. Marcy Norton, 16. yüzyılda İspanya Amerikası'ndan Avrupa İspanyası'na ve ardından İngiltere'ye aktarılan çikolata ve tütünün tüketimini de içeren lezzetin ve merasimin kültürel yolculuğundaki çapraşıklığı üzerine muhteşem bir araştırma hazırlamıştır.[21] Bu çalışmaya bakıldığında İngiliz tüketim tarih yazımının kahve tüketimindeki ticarileşme dışında gıdaya, pişirmeye ve mutfak malzemelerine fazla değinmemiş olması ilginçtir.[22] Yemeğin toplumsal açıdan önemi ve hazırlanması hâlâ araştırılmaya muhtaç konulardır. Ayrıca tütünün nasıl olup da yaygınlaştığı ve çayın nasıl olup da kahveyi geride bırakıp popüler bir içeceğe dönüştüğü hâlâ tam olarak bilinmemektedir.

---

21. Marcy Norton, *Sacred Gifts, Profane Pleasures: A History of Tobacco and Chocolate in the Atlantic World* (Ithaca, 2008).

22. Bryan Cowan, *The Social Life of Coffee* (New Haven, 2005); Sara Pennell, "The Material Culture of Food in Early Modern England, Circa 1650–1750", Sarah Tarlow ve Susie West, ed., *The Familiar Past? Archaeologies of Later Historical Britain* (Londra ve New York, 1999), 35–50.

Bu durum insanların şeyleri kültürel bağlamda nasıl kullandığı ve diğer kültürlerle yaşanan karşılaşmalar sonucunda nasıl yeni tat ve sosyalleşme kalıpları geliştiği gibi konular üzerine kafa yormanın neden çok mühim olduğunu göstermektedir. Ancak böyle bir tasarruf hakkının satın alma gücü ve erişim gibi etmenlerin neticesinde olduğu da açıktır. Dolayısıyla şeylere piyasada bulunurluk ve maliyet açısından bakmak da bir o kadar önemlidir. Nitekim İngiltere ve Benelüks Ülkeleri'yle ilgili araştırmalar genelde zenginliğin tüketim üzerindeki etkisi üzerinde yoğunlaşma eğilimindedir.

ZAMAN İÇİNDE DEĞİŞİM

McKendrick'in tüketici toplumunun "doğuş" tarihi olarak 18. yüzyılın sonlarına odaklanmasından beri, daha erken dönemleri araştıran birçok tüketim tarihçisi tüketim toplumunun kökenleri, çıktığı yerler ve tüketici davranışlarındaki değişimin zamanlaması üzerinde durmaktadır. Ayrıca bütün dönemlerin tarihçileri de bir tür tüketimcilik üzerinde hak iddia etmektedir. Bu da çok zor olmamıştır, çünkü en azından Ortaçağ'dan beri pazardan mamul mal satın almak mümkündür. Ayrıca elitler de özel üretim merkezlerinden nice zarif mamul mallar satın almıştır. Peki, ama bütün bunlar o toplumları tüketim toplumu olarak nitelemeye yetmez mi? Bunun için Adam Smith'in "toplumsal zenginlik" adını verdiği tüketim ve istihdam döngüsüne bakmakta yarar var. Burada, sanatkârlar tarafından üretilen ve piyasada yaygın bir şekilde satılan mamul mallara gösterilen yaygın toplumsal talep istihdamın artmasını, ücretlerin ve dolayısıyla tüketimin artmasına yol açmıştır. Nihayet, Smith'e göre hayvan gücüyle çalışan maki-

nelerin (Smith bu makinelerin 13. yüzyılda Çin'de ortaya çıktığını düşünmektedir) sınırları nedeniyle bir durma noktasına gelinmişti.

Smith işçilerle orta sınıf arasında önemli bir fark görmüyordu, fakat dükkânlardaki veya seyyar satıcılardaki bazı mamul veya uzaklarda üretilmiş malları satın alabilmek için yaygın bir toplumsal satın alma gücü bulunması gerekirdi. Tabii bu da kültürel olmaktan çok ekonomik bir tartışma konusuydu, ama bir köylünün mısır irmiğiyle gümüş bir usturlap arasındaki öznel değer farkını belirleme sorununa değinmiyordu. Bu noktada tüketimcilik, pazar malıyla ithal yenilik üzerine temellenen bir tasarruf hakkı hiyerarşisini kabul etme kararı olabilirdi. Ancak ev yapımı ketenle birlikte takılan ipek kurdele örneğinde olduğu gibi, yerli olanla ithal olan farklı şekillerde de kıymetlendirilip kullanılabilirdi. Fakat uzmanlaşmanın getirdiği daha iyi işçiliğin, ithal boya malzemeleri bulabilen uzmanlaşmış boyacıların elinden çıkan canlı renkler ve hatta bütün o kuştüyü İngiliz şilteleri gibi şeylerin gelişmiş pazar yapıları ve iş gücüyle tüketici talebi arasında bir bağlantı gerektiriyor olması da muhtemeldir.

Tabii bu tip tüketimin zaman içinde ne kadar büyüdüğünü ve ne kadar yoksul tüketici bulunduğunu söylemek kolay değildir. Ortaçağ'da hanelerin kendi kendine yeterli olduğu fikrinin doğru olmadığı ortaya çıkmıştır. Örneğin Doğu İsviçre üzerine yapılan bir araştırma 15. yüzyılda kırsal kesimlerdeki hanelerin karmaşık bir karşılıklı değişim sistemiyle birbirine bağlı olduğunu ve tüketim ihtiyaçlarını bu ağlar üzerinden karşıladıklarını ortaya çıkarmıştır. Bu araştırma alanında yaşayan köylüler hem tüketici hem de tedarikçilerdi. Güneybatı Almanya'da ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular da insanların diyetlerinde Akdeniz'den ithal edilen meyve ve baharatların bulundu-

ğunu göstermektedir.[23] Ayrıca 16. yüzyılın İngiltere kırsalındaki çalışan hanelerde de sonraki dönemlere göre daha fazla pirinç ve kalaylı malzeme bulunmaktaydı. Fakat bazı tarihçilerin de iddia ettiği gibi, 18. yüzyılda birçok bölgede çok daha yaygın ve çok daha düzenli olarak dayanıksız tüketim maddesi ve lüks yiyecek tüketilmekteydi. Çay, kahve ve şeker gibi Avrupa dışından gelen ürünler birçok yerde Delft veya İngiltere'deki Staffordshire gibi uzmanlaşmış bölgelerde üretilen toprak fincanlardan içilmekteydi. Evde eğrilen keten kenevirinini yerini giderek endüstriyel üretim ürünü olan keten alıyor ve giderek daha fazla kadın renkli baskılı Hint pamukluları giyiyordu. Spittlefields ve Basel'de üretilen ipek kurdeleler bütün Avrupa'da satılıyordu. Tabii daha önceki tarihlerde de benzer örnekler vardı. Örneğin Frolansa'da gözlük, İspanya ve Virginia'da tütün ve kil boru üretilmekteydi. 18 yüzyılın ortalarında daha birçok örnek bulunmaktaydı.

Bir kronolojinin bazı sınırları böylece netleşmiştir. 15. yüzyılda şehirleşme oranı hayli yüksek olan Kuzey İtalya Yarımadası'nda bir tüketim toplumu bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu toplumda yenilikçi üretim yapılıyor, imalathaneler hem iç tüketim hem de Kuzey Avrupa için mal üretiyordu.[24] 16. yüzyılda Lizbon, Kuzey Avrupa'ya Venedik'ten daha fazla karabiber ihraç ediyordu. Ayrıca Portekiz'in Atlas Okyanusu adalarıyla Brezilya'daki şeker üretiminden bir şeker tüketimi kültürü

23. Stefan Sonderegger ve Alfred Zangger, "Zur Deckung des bäuerlichen Konsumbedarfs in der Ostschweiz im Spätmittelalter", Hannes Siegrist, Jakob Tanner ve Béatrice Veyrassat, ed., *Geschichte der onsumgesellschaft—Histoire de la société de consommation. Märkte, Kultur und Identität (15.–20. Jahrhundert)—Marchés, culture et identité (XVe–XXe siecles)* (Zürih, 1997), 15–34; Marianne Flüeler-Grauwiler, ed., *Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmönch—die Stadt um 1300* (Zürih-Stuttgart, 1992).

24. Evelyn Welch, *Shopping in the Renaissance* (New Haven, 2005).

oluşmuştu.[25] 15. yüzyıl ile 16. yüzyıl başlarının Alman şehirlerinde tüketimde önemli bir artış yoktu, ancak birçok mamul mal ve sanat eserinin üretildiği açıktı. Yine Krakow'un Cloth Hall adlı ünlü kumaş pazarında Ortaçağ'ın sonlarından erken modern dönemin sonlarına kadar İtalyan işi ithal kumaşlar satılmaktaydı.[26] Tüketimdeki artışın başlangıcını kumaş üreten şehirlerle ihracat merkezi Antwerp'e ve Hollanda İsyanı'ndan sonra diğer Hollanda şehirlerine kadar götürmek de mümkündür. Ayrıca tereke dökümleri de 1550 sonrası İngiliz şehirlerinde ve kırsalında yaşayan çiftçiler ve tüccarlar arasında tüketimde çok hızlı bir artış olduğuna işaret etmektedir. Ne yazık ki 1660 öncesinin Londra evlerine ilişkin belgeler çok azdır, ancak Londra'nın büyüme hızına bakılırsa, başta lüks mallar olmak üzere kesinlikle bir tüketim merkezi olduğunu söylemek mümkündür. Lakin 17. yüzyıl öncesinde Londra'nın zenginler için Amsterdam gibi cazibe merkezi olup olmadığını söylemek güçtür.

Fransa ve Orta Avrupa'da Din Savaşları'yla Otuz Yıl Savaşları'nın yol açtığı karmaşalar nedeniyle bu yıllar hakkında yeterli bilgi sahibi değiliz.[27] Önemli fuar merkezleri olan Leipzig ve Frankfurt gibi bazı bölge ve şehirler fazla etkilenmezken, Augsburg ve Nürnberg gibi diğer bölgeler ekonomik olarak gerilemişti. Ayrıca ağırlık Akdeniz bağlantılı güneyden Atlas yönelimli kuzeybatıya kaymıştı.[28] 15. yüzyıl ile 17. yüzyıl başı arasındaki dönemde "malikâne lordluğu"nun köylüyü toprağa bağlaması Lehistan, Rusya,

25. A. R. Disney, *History of Portugal and the Portugese Empire, II* (Cambridge, 2009), 145–158.

26. F. W. Carter, *Trade and Urban Development in Poland. An Economic Geography of Cracow, from its origins to 1795* (Cambridge, 1994).

27. Württemberg projesi Otuz Yıl Savaşları'nın güney Alman topraklarındaki etkileri üzerinde durmaktadır.

28. Henry Kamen, "The Economic and Social Consequences of the Thirty Years' War", *Past & Present*, 39 (1968), 44–61.

Ukrayna, Macaristan ve Bohemya krallık topraklarında tüketimi olumsuz etkilemişti. Bu durum zorunlu çalışmaya ve dolayısıyla kırsal nüfusun toprak sahiplerine bağımlı hâle gelmesine yol açmıştı. Toprak sahipleri Ortaçağ'daki serflik sisteminden farklı olarak, ürettikleri tahılın çoğunu büyüyen pazarda satıyordu (örneğin Hollanda Cumhuriyeti'nin tahıl talebinin önemli bir bölümünü Lehistan karşılıyordu). Bu da bazı bölgelerde zorunlu çalışmaya yol açmıştı. Böylece şehir merkezlerindeki seçkin pazarlarda tüketim artıyordu, ama köylü açısından herhangi bir toplumsal zenginlik yaratmıyordu. "Malikâne lordluğu"nun yapısı ve yol açtığı ekonomik sonuçlar hâlâ araştırma konusudur.[29]

İtalya'da 17. yüzyıl uzun bir durgunluk ve ardından sanayi üretiminde ve hayat standartlarında gerileme döneminin başlangıcı olarak görülmektedir.[30] Ancak 17. yüzyılda Roma'da hâlâ canlı bir tüketim toplumu ve hane kültürü vardı. 18. yüzyıl Fransa ve Alman topraklarıyla İspanya üzerine de elimizde çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Almanya hakkındaki araştırmalar tüketim kalıplarında benzer değişimler göstermekte, yani orta sınıfların ayna ve saat gibi kibarlık sembolü eşyaların tüketiminde artış görülmektedir. Aynı şekilde basma kumaş (pazen) gibi yeni materyal ve moda ürünlerinin ve kahve ve çay gibi yeni uyarıcıların yaygınlaştığı gözlenmektedir. Bu tür değişimler Orta Avrupa'da çok daha sonraları, yani 18. yüzyılın ikinci yarısıyla 19. yüzyılın başlarında belirmiştir.[31]

---

29. Dana Štefanová, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frydlant in Nordböhmen, 1558–1750* (Vienna, 2009); Markus Cerman, *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800* (Basingstoke, 2012).

30. Paolo Malanima, "The Long Decline of a Leading Economy: GDP in Central and Northern Italy, 1300–1913", *European Review of Economic History*, 15 (2010), 169–219.

31. Michael North, *Material Delight and the Joy of Living: Cultural Consumption*

Yukarıda sözü edilen araştırmalar İngiltere'de refahın özellikle de 18. yüzyılın ikinci yarısında sürekli arttığını ve tüketimde Smithçi bir yükseliş yaşandığını göstermektedir. Daniel Roche'un çalışmasında Paris'in refah düzeyi ele alınmaktadır. Bu çalışma aynı zamanda satın alma gücündeki artıştan bazı işçi ve hizmetkârların da yararlandığına işaret etmektedir. Ancak kullanılan noter dökümlerinin İngiliz dökümlerinden daha pahalıya mâl olması nedeniyle bunların daha zenginler lehine düzenleniyor olması muhtemeldir. 18. yüzyıl Amsterdam'ında yetimlere bırakılan miras dökümleri sıcak içecek tüketimine de yer vermektedir. Fransız Devrimi öncesinin Paris'inde de durum aynıydı.[32] 18. yüzyılın ortalarında tütün, çay, şeker ve pamuk gibi sömürgelerden gelen malların kullanımı son derece yaygınlaşmıştı. Aynı şekilde çay, kahve ve şeker gibi ürünlerin kıtanın önemli şehirlerinde de çok tüketildiğine dair bulgular mevcuttur. Ancak bu tüketimin kırsal kesimdeki köylüler arasında ne kadar yaygınlaştığı bu kadar kesin değildir. Buna rağmen 1780'li yıllarda İngiliz işçilerin büyük çoğunluğunun şekerli çay içtiğini biliyoruz.

Şimdi de hangi noktalarda karşılaştırmalar yapılabileceğini görmek üzere İtalya, İngiltere, Benelüks Ülkeleri, Fransa, Almanya ve Doğu Avrupa'ya daha yakından bakacağız.

---

in Germany in the Age of Enlightenment (Aldershot, 2008); Annerose Menninger, *Genuss im kulturellen Wandel. Tabak, Kaffee, Tee und Schokolade in Europa (16.–19. Jahrhundert)* (Stuttgart, 2008).

32. Colin Jones and Rebecca Spang, "Sans-Culottes, sans café, sans tabac: Shifting Realms of Necessity and Luxury in Eighteenth Century France", Maxine Berg and Helen Clifford, ed., *Consumers and Luxury: Consumer Culture in Europe 1650–1850* (Manchester, 1999), 37–62.

Burada 15. yüzyılda ilk tüketim toplumunun ortaya çıktığı şehirler olan Floransa ve Venedik gibi Rönesans şehirleri üzerinde durulmuştur. Evelyn Welch özel hane hesapları üzerine yapılan bir incelemeyle fresklerde görülen muhteşem dükkân tasvirlerini, özellikle de Valle d'Aosta'daki Castello di Issogne'de bulunan 1500'lü yıllara ait eczane, tuhafiye, manav, pastane ve market betimlemelerini bir araya getirmiştir.[33] Ancak alışverişlerin büyük bölümü, diğer sanayi ve hizmet kollarının yanı sıra bankacılık, kumaş ve ipek üretimi gibi faaliyetlerden servet edinen zengin şehirli seçkinler tarafından yapılmaktaydı. Bu kesimler ipek çorap, renkli yünlü kumaş, üfürme cam, şeker ve baharat gibi ürünler satın alabiliyorlardı. 15. yüzyıl Floransa'sı'nda seçkinlerin en önemli tüketim alanı konutlardı. *Palazzo* yani büyük malikâne inşaatı ve süslemeciliği en az bunların içinde bulunan eşyalar kadar önemli bir iş olup, çok sayıda oymacı ve dekorasyoncu gerektirmekteydi. Bu tür *palazzo*ların sayısı aynı zamanda çeyiz sandığı (*cassoni*), müzik aletleri, işlenmiş cam eşya ve tablo gibi ince işçilikli sanatsal eşya pazarının da büyümesi anlamına gelmekteydi. 1427 tarihli *Catasto* (vergi listesi) bu dönemin Floransa'sındaki mağazaların sayısını ve çeşitliliğini yansıtmaktadır. Sadece bir dükkânda yaklaşık 10.000 su bardağı bulunması bu alanda geniş bir pazar bulunduğuna işaret etmektedir. Ancak toplumsal basamaklardan indikçe veriler de azalmaktadır. Yoksul işçi ve zanaatkârların evlerinde neler bulunduğunu tespit etmek daha güçleşmektedir. Ancak 16. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Vasari adlı sanatçı evinde tablo bulunmayan tek bir ayakkabı imalatçısının olmadığını söylemektedir. Floransa cam endüstrisi cam taşlama yöntemiyle

33. Welch, *Shopping*, 65vd.

gözlük camı üretme tekniği geliştirmişti. O kadar ki bir günlük yevmiyenin beşte biriyle bir çift gözlük camı almak mümkündü. Ayrıca Avrupa'nın her yerine yüz binlerce gözlük camı ihraç edilmekteydi.[34]

Monte di Pietâlar, yani kilise tarafından onaylı hayır amaçlı kurumsal tefeciler yoksullara rehin karşılığında (%5 faizle) ucuz kredi veriyordu. Bu durum yoksul ekonomisinde az değerli eşyaların bile ne kadar önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Yoksulların yiyecek ve sağlık hizmeti satın alabilmek ve diğer ihtiyaçlarını karşılayabilmek üzere nakit bulabilmek için çok pahalı olmayan eşyalarını rehine vermeleri gerekmekteydi. Örneğin 18. yüzyıl başının Bologna'sında *Monte*'lere her yıl 100.000'den fazla eşya rehin bırakılıyor ve karşılığında 500.000 liret borç alınıyordu. En fazla giysi, örtü, yatak takımı ve benzeri ev eşyaları rehin bırakılıyordu. Bazı eşyaların kalitesiz ve eskimiş olduğu belirtilmektedir, ancak birçok giysinin parlak kırmızı, yeşil ve pembe renklerde olduğu da ifade edilmektedir.[35] Floransa'daki Speziale al Giglio adlı eczane 1490'lı yıllarda hem yoksul hem zengin, geniş bir müşteri kitlesine hitap ediyordu ve ödemeler çoğunlukla aynî olarak yapılıyordu.[36] Ödeme hem değerli hem de değersiz eşyalarla yapılabiliyordu. Yaklaşık yüz kadar Toskanalı yoksul yarıcı köylünün terekeleri üzerinde yapılan inceleme bu insanların pazara katılımının hayli sınırlı ve hayat standartlarının genelde düşük olduğunu ve çok az eşyalarının bulunduğunu göstermek-

34. Richard Goldthwaite, *The Economy of Renaissance Florence* (Baltimore, 2009), 379, 384–389.

35. Maria Giuseppina Muzzarelli, "From the Closet to the Wallet: Pawning Clothes in Renaissance Italy"; Mauro Carboni, "Converting Goods into Cash: An Ethical Approach to Pawnbroking in Early Modern Bologna" both, *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, 35(3) (2012), 23–38, 63–84.

36. James Shaw ve Evelyn Welch, *Making and Marketing Medicine in Renaissance Florence* (Amsterdam, 2011), böl. 5.

tedir. Ancak harcanabilir gelirin bir bölümünün ticari olarak üretilmiş tekstil ve dokumalara harcandığı örnekler de vardı.[37]

Renata Ago'nun 17. yüzyıl Roma'sı'nda yaşayan ortanın üst kesimindeki 80 kadar zanaatkâr ve tüccar aileye ait dökümler üzerinde yaptığı araştırma özellikle *gusto* adını verdiği şeyler üzerinde odaklanmaktaydı. Burada *gusto* ile insanların evlerinde kullandıkları ya da sergiledikleri eşyalar konusundaki arzu ve zevkleri kastedilmektedir. Roma terekeleri daha sıradan olan İngiliz emsallerinden farklı olarak, duvar halısı ve giysi gibi eşyaların dokumaları ve renkleri ve diğer eşyalar hakkında daha fazla bilgi vermektedir. Ago, zaman içinde odalarda ayrışma ve döşemelik kumaşlarda artış olduğunu tespit etmiştir. Bu evlerin diğer bir ilginç yanı, keten ve kaliteli eşyaların çoğu zaman bir sandıkta tutulması ve bunların ancak özel durumlarda kullanılmasıydı. Ayrıca dökümlerde mutfak malzemelerine çok az yer verildiği görülmekteydi ki bu da yemeklerin ev dışında, aşçılar tarafından pişirildiği anlamına gelmekteydi. Evlerde dinî tasvirler ağır basmakla birlikte portrelere ve Flemenk ressamların peyzajlarına da bolca yer verilmekteydi.[38]

Atlas ticaret yollarının artması ve İngiliz yünlü ve cam imalatçılarıyla Fransız ve İsviçreli ipekli imalatçılarının piyasaya daha fazla girmesiyle birlikte İtalyan ekonomisi 17. yüzyılın sonlarından itibaren durgunluğa girdi. Buna rağmen Roma'da papalık ile Venedik ve Floransa'da lüks malzeme üretiminden elde edilen gelirlere dayalı seçkin kesimlerdeki lüks tüketim kültürü varlığını sürdürdü. Paolo Malanima bu dönemden itibaren İtalya'da yoksulların temel hayat standardının düştüğünü ileri sür-

37. Paolo Malanima, *Il lusso dei contadini. Consumi e Industrie nelle campagne toscane del Sei e Settecento* (Bologna, 1990), 34–49.

38. Renata Ago, *Gusto for Things: A History of Objects in Seventeenth-century Rome* (Chicago, 2013), 68, 82, 138–157.

mektedir. Ancak bu tez daha önce zayıflayan dökümlerden çok reel ücretlere dayanmaktadır. Burada yoksulların tüketim eğilimleri bir tüketim malları sepeti üzerinden incelenmektedir. Özellikle dünya genelindeki yoksulların hayat standartları arasında yapılacak geniş karşılaştırmalarda bu yöntemin hayli işe yaradığı görülmüştür. Ancak daha yoksulların hayatlarını incelemek için bu yaklaşım değil *gusto*yu, yoksulların sahip olduğu herhangi bir failliği muğlak hâle getirmektedir. Yoksulların yiyip içtiği veya kullandığı yiyecek ve alkolün yanı sıra ipek kurdeleler, basma kumaşlar veya duvarlarına astıkları tablolar yok sayılmakta ve dolayısıyla yoksulların maddi yaşamı hakkında yeterli bir fikir edinmemiz zorlaşmaktadır.

HOLLANDA

Hollanda ve özellikle de Amsterdam ekonomisinin zenginliği birçok tarihçinin dikkatini çekmiştir. Bu konudaki en kapsamlı araştırmanın sahibi olan de Vries ve van der Woude, Hollanda ekonomisinin ilk modern ekonomi olduğunu savunmaktadırlar. Ancak bu tez konuya neredeyse tamamen üretim ve ticaret açısından bakmaktadır. De Vries, Kuzey Hollanda'nın kırsal ekonomisini incelediği *First Modern Economy* (İlk Modern Ekonomi) adlı 1974 tarihli kitabında 1550-1750 tarihleri arasındaki talebi araştırırken 640 kırsal terekesi incelediği hâlde, o dönemde büyük ölçüde şehirlileşmiş olan ekonomideki tüketim ve talep boyutları genelde ihmal edilmiştir.[39] Ancak kitaplarda, aynalarda, gümüşte ve gömleklerde gördüğü artışı hamaratlık devrimi tezinde başlangıç noktası olarak kullanmıştı. Simon Schama, Hollanda'nın altın çağını ele aldığı *The Embarrassment of Riches* (Zenginlerin Sıkıntısı) adlı

39. Jan de Vries, *Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500–1700* (New Haven, 1974), 214–224; Jan de Vries and Ad van der Woude, *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815* (Cambridge, 1997).

kitabında tamamen farklı bir yaklaşım benimsemiştir. Schama kitabını, Kalvinizmin Katoliklik ile girdiği dinî çatışma çerçevesinde lüks harcamalardan duyduğu rahatsızlık teması ekseninde tasarlamış ve günlük hayatı tasvir eden tablolardaki temizlik, düzen, çocukların önemi ve haritaların anlamı gibi temalarla ilgili ahlaki mesajları yorumlamıştı. Ancak niceliksel bir yaklaşım yoktu. Buna karşılık bir evin fiziksel yapısını tasvir etmek için orta halli bir tereke olarak niteleyebileceğimiz bir örnek kullanılmıştı.[40] Kefaretle ilişkili olarak yeme-içme ve ziyafete bir bölüm ayrılmıştı. 17. yüzyıl Hollanda'sı'nda gündelik yaşamı tasvir eden tablolara büyük bir rağbet vardı. Tahminlere göre bu dönemde üç milyon tablo yapılmış ve satılmıştı.[41] Bu noktada satın almaların bir aşırılığa ulaştığı şeklindeki tespitlere rağmen, 1630'lu yıllardaki ünlü "lale çılgınlığı" sırasında yaşananlar tam olarak buydu. Bugün kaynağının bir virüs olduğu bilinen, çok renkli aleve benzer desenli çiçekler açan lale soğanları ev fiyatına satılır olmuştu. Burada tesadüfler ve belli bir estetik zevkin fetişleştirilmesi kısa ömürlü bir nesnenin aşırı değerlenmesine yol açmıştı.[42]

Benelüks Ülkeleri'ndeki en ayrıntılı ampirik çalışma 18. yüzyıl Antwerp ve Aalst şehirleriyle Hollanda'daki Delft ve Doesburg şehirleri üzerine yapılmıştır.[43] Kıta Avrupa'sı üzerine yapılan

---

40. Simon Schama, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Londra, 1987), 314.

41. Michael North, *Art and Commerce in the Dutch Republic* (New Haven, 1997).

42. Ann Goldgar, *Tulipmania: Money, Honor, and Knowledge in the Dutch Golden Age* (Chicago, 2007).

43. Bruno Blonde ve Ilja Van Damme, "Retail Growth and Consumer Changes in a Declining Urban Economy: Antwerp (1650–1750)", *Economic History Review*, 63 (2010), 638–663. Delft ve Doesburg'la ilgili çalışma Flamanca olup Anne McCants'in "Poor Consumers as Global Consumers: the Diffusion of Tea and Coffee Drinking in the Eighteenth Century", *Economic History Review*, 61 (2008), 180–182 adlı makalesinde alıntı şeklinde yer almıştır. Wouter Ryckbosch, "A Consumer Revolution under Strain: Consumption, Wealth and Status in

diğer birçok ampirik çalışma gibi bu da 17. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyıl üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çalışma 18. yüzyılın sonlarında ekonominin durgunluğa girmesiyle birlikte refah düzeyinde ve eşyaların değerlerinde bir gerileme yaşandığını göstermektedir. Ancak ekonomik gerilemeye rağmen, örnekteki daha yoksul terekeler bile evlerde sıcak içecek servisinde kullanılan toprak kaplarda, diğer kap kacak ve malzemelerde bir artış olduğuna ve ev eşyalarının değerinin düşmesine rağmen çay ve kahvenin gündelik yaşamın bir parçası hâline geldiğine işaret etmektedir. Bu da eski moda malzemenin yerini yeni moda ürünlerin aldığı anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla, örneğin şifonyer ve şilte gibi eşyalar azalırken, kahve ve çay fincanları ve saman yataklar artış göstermişti. Anne McCants, kahve ve çay servis malzemelerinin Amsterdamlı yoksul evlerinde dahi yaygınlaştığını göstermiştir.[44]

İNGİLTERE

Ampirik derinlik açısından bakıldığında hiçbir ülke İngiltere kadar yoğun bir şekilde incelenmemiştir. Bu ülkede 1550 ile 1800 yılları arasına ait 14.000'in üzerinde tereke çeşitli düzeylerde analiz edilmiştir. Ama ağırlık 1600 ile 1750 arasındaki döneme verilmiştir.[45] Zaman içindeki tüketim dinamikleri hakkında daha iyi bir fikir edinebilmek için ayrıca çok sayıda muhasebe defteri ve günlükten de yararlanılmıştır.[46] Bütün bu çalışmalardan bazı kısa ve

---

Eighteenth-Century Aalst" (Antwerp ve Ghent Ph.D., 2012).

44. McCants, "Poor Consumers as Global Consumers", 172–200.

45. Weatherill, *Consumer Behaviour*; Overton vd., *Production and Consumption*; Ken Sneath, "Consumption, Wealth, Indebtedness and Social Structure in Early Modern England" (Cambridge Doktora Tezi, 2009); Sarah Pennell, "The Material Culture of Food in Early Modern England, yakl. 1650–1750", (Oxford Doktora Tezi, 1997); Craig Muldrew, *The Economy of Obligation: The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England* (Londra, 1998), 22–36.

46. Weatherill, *Consumer Behaviour*, 112–136; Muldrew, *The Economy of Obligation*,

öz eğilimler çıkarmak mümkündür. İngiltere'de ticari faaliyet 15. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir gerileme yaşamıştı. 16. yüzyılda yeniden ticarileştirilmiş ve kâr odaklı kapitalist çiftçiliğin artmasının da etkisiyle ekonomik bir büyüme gerçekleşmişti. Bu da küçük toprak sahibi çiftçilere yeni tüketim maddeleri temin eden şehirlerdeki zanaatkârların belli alanlarda uzmanlaşmasına yol açmıştı. 1550 ile 1600 yılları arasında orta sınıfa yönelik eşyalarda hızla bir çeşitlenme meydana gelmişti. Çeşitlenmenin önemli bir bölümü mobilya ve kalaylı sofra takımı üretiminde görülmekle birlikte, keten kumaş ve masa örtüsü gibi ithal malzemelerde de bir artış vardı. 16. yüzyılın başlarında Akdeniz'den yapılan meyve ithalatı da artmıştı. 1600 ile 1750 yılları arasındaki dönemde, özellikle de şehirlerde ve taşradaki zengin tarım kasabalarında maddi refah düzeyi yükselmeye devam etti. Evlerdeki mobilya, masa örtüsü ve yemek takımı gibi eşyaların toplam değeri artarken piyasa fiyatları düştü. Görünüşe göre 1650'lerden sonra işçilerin evlerindeki eşyaların değerinde ve kalitesinde de mütevazı bir yükseliş oldu.

Evlerdeki odaların işlevleri farklılaşmaya başladı ve ikinci katların da eklenmesiyle evler büyüdü. Isınmak için daha fazla şömine eklendi. 1650'den sonra varlıklıların evlerindeki saat, ayna, tablo ve çini gibi pahalı eşyaların miktarı da arttı.[47] Sömürgelerden gelen içki ve tütün gibi maddelerinin kullanımı geniş bir toplumsal tabana yayıldı. 1650'li yıllarda neredeyse Virginia tütünü içmeyen tek bir kişi yok gibiydi. Derken en azından şehirlerdeki orta sınıf arasında kahve alışkanlığı yaygınlaştı. Kahve evlerden çok kahvehanelerde tüketiliyordu. Ancak Doğu Hindis-

---

61–86; Jane Whittle ve Elizabeth Griffiths, *Consumption and Gender in the Early Seventeenth-century Household: The World of Alice Le Strange* (Oxford, 2012).

47. Weatherill, *Consumer Behaviour*, 26; Overtonvd., *Production and Consumption*, 109–111.

tan Şirketi'nin alternatif olarak çayı teşvik etmesiyle birlikte kahve tüketimi azalmaya başladı. Çay kahvehanelerden çok evlerde demlenmekteydi. 1770'lere gelindiğinde Batı Hint Adaları'ndaki köle plantasyonlarında üretilen çay ve şeker işçi evlerinde bile vazgeçilmez bir tüketim ürünü hâline gelmişti. Porselen çay fincanları ve saat gibi popüler lüks malzemelerin tüketimi özellikle 1750'den sonra büyük bir artış gösterdi. Tüketimin özellikle de sanayileşmeyle birlikte refah düzeyi artan kuzeydeki Yorkshire kentinde yoğunlaştığı görülmekteydi.[48] 1780'li yıllarda savaş ve yükselen fiyatlar yaygın tüketime darbe vursa da orta sınıftaki tüketim artmaya devam etti. Fakat önemli coğrafi farklılıklar vardı. Örneğin tarımsal kaynaklar yönünden yoksul olan Londra'daki ticari bağlantılardan uzakta kalan Cornwall'ın refah düzeyinde bu dönemde en ufak bir artış olmazken, İskoçya yaylaları 1690'larda ciddi bir açlık sıkıntısıyla karşı karşıya kaldı.

Bu veri zenginliğinin İngiltere'deki toplumsal kesimler hakkında diğer Avrupa ülkelerine göre çok daha kapsamlı bir resim çizdiğini söylemek muhtemelen doğru olacaktır. Ancak Lorna Weatherill'in hane ortamına ayırdığı bölüm, John Style'ın giyim üstüne çalışması, Jane Whittle ve Elizabeth Griffiths'in Le Strange ailesinde satın alma kararları üstüne yaptığı araştırma ve Craig Muldrew'ın işçilerin beslenme alışkanlıklarını araştırdığı kitap hariç tutulursa, okuyucunun hane yaşamları ve eşya kullanım alışkanlıkları üzerine nitelikli kaynak bulması çok kolay görünmemektedir. 27 kilogramlık bir kuştüyü şiltenin nasıl ısıttığını yahut bir akşam ziyafetinde atılan bir kahkahanın mum ışığında aynaya nasıl yansıdığını tasvir eden bir çalışma yoktur. Niteliksel deneyimler niceliksel araştırmalardan ayrı olarak ele alınmıştır.

48. Sneath, "Consumption, Wealth, Indebtedness", 351.

FRANSA

Fransa'ya gelecek olursak, araştırmalar ağırlıkla 17. yüzyılın sonlarıyla Fransız Devrimi'nin başlangıcı arasındaki Paris üzerinde yoğunlaşmaktadır. Daniel Roche, *People of Paris* (Paris Halkı) adlı kitabında, 1695-1715 ve 1775-1790 yılları arasında ücretli işçi ve hizmetçilere ait 400 terekeyi incelemişti. *The Culture of Clothing* (Giyim Kültürü) adlı kitabında da aynı döneme ait bin terekeyi analiz etmişti.[49] Annick Pardailhe-Galabrun ve meslektaşları tarafından kaleme alınan *The Birth of Intimacy: Privacy and Domestic Life in Early Modern Paris* (Mahremiyetin Doğuşu: Erken Modern Paris'te Mahrem ve Hane İçi Yaşam) adlı kitaptaki yaklaşık 3.000 dökümle ilgili çalışmanın konusu da yine Paris'ti.[50] Bu ayrıntılı çalışmalar *ancien regime*'de ev ve kıyafetlerin neye benzediği hakkında inanılmaz miktarda ayrıntı sunmaktadır. Roche'nin de belirttiği gibi noterlerce hazırlanan bu Paris terekelerinin çıkarılması pahalı bir işti. Dolayısıyla Paris nüfusunun sadece %10-15'lik bir kısmının eşya dökümleri çıkarılmıştı. Ancak Roche'nin çalışmasında toplumsal farklılıklar önemli bir yer tuttuğundan, o zenginler ve soylularla bir karşılaştırma yapabilmek için belgelerdeki en yoksul grupların mesleklerini de araştırmıştı. Ama bunlar toplumun nispeten yoksul kesimlerini oluşturmalarına rağmen bu insanların maddi durumları yine de hatırı sayılır derecede iyiydi. Örneğin işçilerin sahip olduğu varlıkların değeri ortalama 776 livre idi ki bu da üç yıllık ücrete eşitti. Fakat bulgularda asıl dikkat çeken nokta bu nispeten yoksul grubun refah düzeyinde görülen artıştı. Erkeklerde ücretler aynı miktarda artış göstermediği hâlde, ücretlilerin mal varlıklarının değeri yüzyılın

---

49. Daniel Roche, *The People of Paris: An Essay in Popular Culture in the 18th Century* (Leamington Spa, 1987); Daniel Roche, *The Culture of Clothing: Dress and Fashion in the Ancien Regime* (Cambridge, 1994).

50. Bkz. n 2 üstte.

ikinci yarısında 1.776 livreye kadar çıkmıştı. Bu da yaşam standartlarında bazı değişikliklere yol açmış, toprak ve porselen eşya kalitesi ve kullanımı artarken kalaylı ve bakır mutfak malzeme kullanımı azalmıştı. Şifonyer ve büfe gibi yeni mobilya türleri yaygınlaşmış ve bazı evlerde ocağın yerini soba almaya başlamıştı. Ancak yüzyıl içinde kiralar da yükselmiş ve dolayısıyla ücretli işçi ve hizmetçilerin büyük bir bölümü ikinci veya daha yüksek katlardaki tek odalı dairelere tıkışmaktan kurtulamamıştı.

Ücretlilerin giysi dolaplarındaki kıyafetlerle döşemelik kumaşların ortalama değeri %215 artarak 42 livreden 115 livreye yükselmişti. Buna karşılık gündelik eşyaların değerindeki artış sadece %44'tü.[51] Burjuvaların gardıroplarının değerindeki mütevazı artışla karşılaştırıldığında bu artış daha da önem kazanmaktadır. Kadın gardıroplarının değeri erkeklerinkine göre daha fazla artış göstermişti. 1789'da ücretlilerin evlerinde daha fazla ipekli ve daha renkli kıyafetler vardı; ayrıca kıyafetlerdeki kırmızı ve sarı çizgi ve desenler daha da parlaklaşmıştı.[52] Yoksulların yatak örtüleri de renklenmiş, ucuz yeşil veya gri renkli Bergamo duvar halı ve kilimleri hemen her eve girmişti. Ancak yüzyılın sonlarında bazı duvarlar halı yerine kâğıtla kaplanıyordu. İlginçtir, daha 18. yüzyılın başlarında ücretlilerin %60'ından fazlasının evinde ünlü kraliyet fabrikasında üretilen aynalar vardı. Bu oran aynı dönemin İngiltere veya Orta Avrupa kırsal kesimleriyle karşılaştırıldığında hayli yüksekti.

Paris evlerini geniş bir yelpazede ele alan *Birth of Intimacy* (Mahremiyetin Doğuşu) adlı kitap muhtemelen "maddi varlık" yaklaşımı konusundaki en kapsamlı çalışmadır. Örnek dökümlerin %15'i 17. yüzyıla ait olmakla birlikte, kitap değişim-

51. Roche, *Culture of Clothing*, 109.
52. Roche, *Culture of Clothing*, 127, 138.

lerin olduğu 18. yüzyılı da ele almaktadır. Okuyucuya odaların boyutları, eşyalar, kumaşlar ve renkler hakkında gerçekçi bir fikir verilmektedir. Ocak yerine sobayla ısınma gibi değişikliklere verilen tepkiler tasvir edilmektedir. Zengin evlerindeki kimi epey değerli yatakların renk çeşitliliği ve karmaşıklığı üzerinde durulmaktadır. Yine burada da yüzyıl içinde bazı genel değişimler görmekte, daha mahrem odaların yaratıldığına, yatak ve oturma odası gibi mekânların giderek daha önem kazandığına tanık olmaktayız. Ayrıca yüzyıl içinde eşyalar daha da renklenmiş ve başta kahve içmek için kullanılan mutfak takımları olmak üzere porselen ve toprak kap kacak miktarı artış göstermişti. Evlerdeki tablolar da artmış ve ev başına düşen tablo sayısı yedi-sekize kadar çıkmıştı. 1770'li yıllarda ücretlilerin %88'inin evinde en az bir tablo vardı.[53]

Özetle, 18. yüzyılın Paris'i kesinlikle büyüyen bir tüketim toplumuydu ve bu büyüme neredeyse bütün sosyal sınıflara yansıyordu. Roche araştırmasını daha sonra yayımladığı *A History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600-1800* (Gündelik Eşyaların Tarihi: Fransa'da Tüketimin Doğuşu, 1600-1800) adlı kitapta daha da genişletmişti. Kentsel ve kırsal tüketimin karşılaştırıldığı kitapta, kentsel alanlarda ve özellikle de Paris'te eşya kullanımının ve çeşitliliğinin çok daha geniş bir kesime yayıldığı ifade edilmekteydi. Bu kitap aynı zamanda önceki aydınlatma araştırmalarını bir araya getirip genişleterek, evlerdeki gece faaliyetlerine ve hava kararıktan sonraki şehir sokak hayatına ışık tutmaktadır. Mum gibi yaygın bir ev eşyasıyla mekân ve şarkı söylemek gibi bir faaliyet arasındaki bağlantı incelenmektedir. Işığın kiliseler açısından ne anlam ifade ettiği ve 19. yüzyılın başlarında sokak aydınlatmasının maliyeti ele alınmaktadır.

53. Pardailhé-Galabrun, *Intimacy*, 154.

Bu çerçevede kanıt niteliğindeki örnekler ve tasavvur bağlantısı üzerinden gidilmekte, parafin veya don yağından yapılmış mumların fiyat ve kalitesi hem evlerdeki hem de kamusal alanlardaki refah düzeyinin göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Su kullanımı, sabunun maliyeti ve ulaşılabilirliği incelenerek zenginlikle hijyen ve temizlik arasındaki bağlantı hakkında bir fikir edinilmeye çalışılmaktadır. *The Culture of Clothing* ayrıca dört günde veya haftada bir yıkanan keten iç çamaşırları, peçete ve mendiller için kurulan devasa temizlik endüstrisine değinmektedir. Hem bu kitapta hem de *Birth of Intimacy*'de yemek hazırlamak ve yemek için kullanılan çatal kaşık ve kap kacak gibi malzemelerle yemek masasındaki sosyalleşme yöntemleri ve görgü kuralları arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Nihayet, gerek kırsal kesimde gerekse şehirlerde değişen beslenme alışkanlıklarıyla birlikte sofralara giren kuru fasulye, enginar, domates, şeker, kahve, çikolata ve patates gibi Akdeniz'e ve diğer bölgelere özgü besinlerden söz edilmektedir. 18. yüzyılda burjuvazide ve soylular arasında soslara dayalı yeni bir pişirme tarzı ortaya çıktı. 16. ve 17. yüzyılı konu alan araştırmalar çok daha az olduğu için Rönesans Parisi'yle 18. yüzyıl Parisi arasında bir karşılaştırma yapmak hâlâ kolay değildir.

ALMANYA VE ORTA AVRUPA

Orta Avrupa'da ayna ve saat gibi mamul mal tüketim kalıplarındaki değişimler ve yeni modaların ve ithal yiyeceklerin yaygınlaşma süreci İngiltere veya Hollanda'dan çok sonralara, yani 18. yüzyılın ikinci yarısıyla 19. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Bu tarihten önce Avusturya monarşisinde sadece temel ihtiyaçlar için harcama yapılmakta, diğer tüketim malzemelerine pek ilgi gösterilmemekteydi. "18. yüzyılın yeni cazibeleri" MacKendrick'inkilerden farklı değildi, yani moda dokumalar,

pamuklu ve ipekli giysiler, cep saatleri, tütün çubukları, şeker, yeni uyarıcılar ve çini tabaklar buralara da yayılmıştı. Örneğin saatler tüketimdeki değişimin önemli bir göstergesiydi: Sandgruber'e göre 1750 ile 1850 yılları arasında kırsal kesimlerdeki evlerde kullanılan kap kacak fazla değişmezken, saat sayısı artmıştı. İlk saatlerden biri 1758 yılında Carinthia'daki bir çiftlik evinde kullanılmış, cep saatlerine olan talep özellikle II. Joseph zamanında ciddi bir artış göstermişti. Aynı şekilde, Sandgruber'in evlerdeki iç dekorasyon farklılıklarıyla ilgili verdiği örnek anlamlıdır. Şehirli burjuvazinin evleri mobilyalar, tablolar ve aksesuarlarla doluydu. Buna karşılık çiftlik evlerindeki eşyalar sadece zorunlu birkaç mobilyadan ibaretti. Üç beş eşyadan başka hiçbir dekoratif malzemenin bulunmadığı işçi evlerini tasvir eden birkaç otobiyografik belge dışında işçi evleri hakkında fazla bilgi yoktu. Bu durum ancak işçilerin evlerine ayna ve saat gibi dayanıklı tüketim mallarının giderek daha fazla girmeye başladığı 19. yüzyılda değişti.[54] Aynı şekilde Württemberg'e bağlı Kirchentellinsfurt köyünde saat 19. yüzyılın ilk yarısına kadar bir prestij sembolü olmaya devam etti. Saat 18. yüzyılda hâlâ pahalı bir eşyaydı, sadece altı üst sınıf ailenin evinde (yani incelenen hanelerin %3.9'unda) saat vardı. Yine diğer araştırmalar da 19. yüzyılın başlarına kadar dayanıklı eşya ve yeni tüketim mallarının kullanımında önemli bir değişiklik olmadığını göstermektedir.

Ancak bu tür bir tüketim devrimine dair kanıt arama yaklaşımı özellikle 18. ve 19. yüzyıllara yoğunlaşmıştı. Dolayısıyla 16. ve 17. yüzyıllar hakkındaki bilgilerimiz hâlâ yetersiz düzeylerdedir. Bu açıdan bakıldığında Ulinka Rublack'ın *Dressing Up*

54. Roman Sandgruber, "Leben und Lebensstandard im Zeitalter des Barock—Quellen und Ergebnisse", Othmar Pickl and Helmuth Feigl, ed., *Methoden und Probleme der Alltagsforschung im Zeitalter des Barock* (Viyana, 1992), 171–189, 175.

(Giyinmek) adlı son çalışması güzel bir istisna ve önemli bir çalışma niteliğindedir.[55] Rublack, *Dressing Up*'ta 16. yüzyıl Alman topraklarında ve özellikle de Augsburg ve Nürnberg'te benlikle bağlantılı görünüş biçimlerine odaklanmaktadır. İnsanların kıyafetlerini ve kıyafetle ilgili kültürel yaklaşımlarını analiz ederek bütün karmaşıklığıyla benlik anlayışı konusunda sonuçlar çıkarmaktadır. Kıyafet toplumun bir parçası hâline gelmekte ve kıyafet anlayışı kişinin bu toplum içindeki sosyal konumunu ve yerini yansıtmaktadır. Örneğin, Rublack (renkli çorapların üzerindeki) şeritlerin toplumsal söylemdeki değişen anlamını ve erken Reformasyon döneminde eğitim düzeyi düşük insanlar için kullanılan "çizgili çoraplı" ifadesinin ortaya çıkışını incelemişti. Bu yaklaşım maddi kültürün ve özellikle de giyimin toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve dolayısıyla tarihsel bir anlam taşıdığını göstermektedir. Hatta bizzat giyimin kendisi tarih hâline gelmiştir. Bunu erken Reformasyon dönemindeki değişen bakış açılarında da görmek mümkündür. Örneğin renkli kıyafetler artık hoş karşılanmıyordu. Buna karşılık 1530'lu yıllarda siyah "istikrar ve ağırbaşlılık", beyaz "inanç ve alçakgönüllülük" sembolü olarak görülüyordu. Kaynaklar 1600'lü yıllarda örneğin safran yahut açık mavi gibi renklerin ön plana çıktığını göstermektedir. Kıyafette ve maddi kültürde renk en az dokuma ve stil kadar önemliydi. Magdalena Behaim adlı bir kadının kaleme aldığı bir mektuba bakılırsa, Paris'teki birçok ev gibi o da yatak ve yastıklarında yeşil kumaş kullanmaktaydı. Yatak nevresimlerinde en favori renk yeşildi. 17. yüzyıl ile 18. yüzyılın Güneybatı Almanyası'nın terekelerinde yeşilin hâlâ en revaç renk olduğu görülmektedir.

55. Ulinka Rublack, *Dressing Up: Cultural Identity in Renaissance Europe* (Oxford, 2010).

1770'ten sonra bütün sınıflarda ve hem şehirlerde hem de köylerde modanın, İngiltere'deki rahatlık ve işlevsellik eğilimini takip ederek sadeliğe kaydığı görülmektedir.[56] Bu dönemde orta sınıflar ve hatta köylüler dahi pamuklu ve ipekli tüketmekteydi. Basmada her zevke hitap eden renkler vardı ve özellikle kadın kıyafetleri 19. yüzyılda daha da renklenmişti. Ancak 1720 ile 1829 tarihleri arasında Württemberg'e bağlı üç köyde kadınların daha fazla sayıda, ama daha ucuz kıyafetleri varken, erkeklerin daha az sayıda, ama daha değerli kıyafetleri vardı. Cinsiyet bir kenara bırakıldığında, kıyafet sosyal statüden ziyade yaşla ilişkiliydi. Ayrıca yeni evli çiftlerin daha fazla kıyafetleri olurdu. Çok zenginlerle çok yoksulların kıyafetleri arasında belirgin bir fark yoktu.[57] Kostümler üzerine yapılan başka bir araştırma aksesuarların öneminin arttığını göstermektedir. Örneğin hem kadınlar hem de erkeklerde ipek fular önemli bir aksesuardı. Ayrıca Basel ve Reutlingen'in en önemli gelir kaynaklarından biri yaka danteli imalatıydı. Bu tür yenilikler ilk olarak köyün kalburüstü tabakasında, yani zanaatkârlar ve özellikle de memurlar arasında görülmekteydi. Daniel Roche'ye göre ipekli ve pamuklu kumaş tercihlerinde belirgin bir değişim vardı. Örneğin 18. yüzyılın ikinci yarısında fularlarda bolca ucuz ipek kullanılırken, pamuğun daha az tercih edildiği görülmekteydi.[58]

Almanya'nın güneybatısındaki Laichingen köyünün 18. yüzyılın ikinci yarısındaki terekelerini esas alan bir envanter çalışmasında bir dizi karmaşık kıyafet uygulaması ortaya çık-

56. North, *Material Delight*, 73f; Sandgruber, *Anfänge*, 285–290.
57. Lioba Keller-Drescher, *Die Ordnung der Kleider: ländliche Mode in Württemberg 1750–1850* (Tübingen, 2003), 226–230, 256–260, 281.
58. Lioba Keller-Drescher, *Die Ordnung der Kleider: ländliche Mode in Württemberg 1750–1850* (Tübingen, 2003), 226–230, 256–260, 281.

mıştır.[59] Burada bütün sosyal katmanlarda kıyafetlerin taşınabilir eşyalar arasında ağırlığı oluşturduğu görülmektedir. Hans Medick'e göre, bu dönemde gerek zengin gerekse orta-zengin kesimde kıyafetlerin toplam değerindeki yükseliş lüks arayışını değil, kabul görme iddiasını yansıtmaktaydı.[60] Kıyafet harcamalarındaki bu artışla genel eşya harcamaları arasında bir paralellik vardı. Kadınların kıyafet sayısında ve özellikle de fular, kolye ve korse gibi aksesuarlarda artış gözleniyordu. Ancak aksesuarlar kadınlar için olduğu kadar erkekler için de önemliydi, nitekim fular sayısının zaman içinde arttığı görülmektedir. Fularlar çoğu zaman ipekli ve pamuklu gibi lüks kumaşlardan yapılmaktaydı. 1750 ile 1800 yılları arasında ipek ve kadife malzeme miktarı üç kat artarak %0.9'dan (altmış beş parça) %3'e (210 parça), pamuklu malzeme miktarı %1.4'ten (100 parça) %5.1'e (355 parça) çıkmıştı. Aksesuarların toplam değeri nispeten düşük kalmakla beraber, sembolik bir değer taşıyordu ve zanaatkârlarla gündelik işçilerin evlerinden burjuvalara kadar bütün toplumsal gruplarda bulunuyordu. Ancak kıyafet ve renk sosyal konum göstergesi olarak da kullanılıyordu. Burada giyim tarihi hem kıyafetin toplumsal anlamına ışık tutmakta hem de sosyal statü, onur ve kişilik göstergesi olarak karmaşık bir kullanım biçimleri olduğunu göstermektedir. Güney Bohemya'da da benzer gelişmeler daha az ipekle yaşanmıştı, ancak burada ipek çok daha öz görülmekteydi ve var olanlar da çoğunlukla hancılara aitti. Ancak cinsiyet farklılıkları Almanya ile benzerlikler göstermektedir. Tıpkı Almanya'da

59. Hans Medick, "Une culture de la considération. Les vetements et leur couleur a Laichingen entre 1750 et 1820", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. 50e année, 4 (1995), 753–774; Hans Medick, *Weben und Überleben in Laichingen, 1650–1900* (Göttingen, 1997), böl. 5.

60. Medick kitap çalışmaları çerçeveside 1747 ile 1820 yılları arasındaki 1.400'den fazla evlilik ve ölüm dökümünü analiz etmiş, ama burada özellikle gelin ve damadın kıyafetlerinin sıralandığı 440 evlilik dökümü üzerinde yoğunlaşmıştı.

olduğu gibi burada da erkeklerin sahip olduğu kıyafet sayısı azdı, ama palto gibi bazı kıyafetlerin değerleri yüksekti. Öte yandan kadınların kıyafetleri hem daha fazlaydı hem de daha renkliydi.[61]

Bu çalışmalar giysi tüketiminin daha yoksul tüketicilere yönelik küçük dekoratif objelere doğru yaygınlaşması açısından aksesuarların taşıdığı önemi göstermektedir. Bu tespit John Brewer'ın, alt katmanların tüketime katılımının düğme, dantel, toka ve fular gibi aksesuarlarla artış gösterdiği şeklindeki görüşüyle de örtüşmektedir.[62] John Styles benzer bir durumu İngiltere'de tespit ederken, Roche de Fransa'da gözlemişti. Ayrıca tedarikle ilgili bulgular da bu tespiti doğrulamaktadır. Örneğin Yukarı Ren bölgesinden Savoyardlı bir tedarikçi tüccar 1724 ile 1740 yılları arasında düzenli bir şekilde fular, şapka, çorap, düğme ve benzeri seri ürünler satmaktaydı. Başlık ve çorap fiyatları nispeten düşük olup bazı ürünler düzinelik paketler hâlinde satılmaktaydı. Kırsal kasabalardan biri olan Wildberg'de 1635 ile 1736 yılları arasında faaliyet gösteren dokuz perakendeci üzerinde yapılan analiz de aynı şekilde pamuk, ipek, pamuklu kadife, düğme, iplik, iğne ve dantel gibi ürünlerin önemini göstermektedir, ancak hazır giyimden hemen hiç söz edilmemektedir. Daha 1661 ve 1675 (ipek) gibi erken tarihlerde perakendeci dökümlerinde ipekli ve pamuklu dokumaların yer aldığı görülmektedir. Ancak bu malzemelerin tüketiminde küçük bir artış olduğu ve 18. yüzyıla ait bazı listelerde hiç yer almadığı gözlenmektedir. Buna

---

61. Josef Grulich ve Pavel Matlas, "The Mentality of the Rural Population in the Light of Material Culture (South Bohemia 17th and 18th Century)", *Historica, Historical Sciences in the Czech Republic*, 14 (2010), 125–178.

62. John Brewer, "Was können wir aus der Geschichte der frühen Neuzeit für die moderne Konsumgeschichte lernen?", Hannes Siegrist, Hartmut Kälble ve Jürgen Kocka, ed., *Europäische Konsumgeschichte: Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)* (Frankfurt am Main, 1997), 51–74, 66–67

karşılık danteller 1631'den beri mevcuttu.[63] Dolayısıyla yazarlar haklı olarak tüketim, hatta hamaratlık devriminin çok daha geç bir dönemde meydana gelmiş olması gerektiği sonucuna varırken, aksesuarların önemini ve örneğin dantellerin erken tarihlerde görülmesini, Wildberg sakinlerinin değişen tarzlara katılma yetenek ve arzusunun bir göstergesi olarak yorumlamak mümkündür. Ki bu da aksesuarların giyim tarihinde önemli bir rol oynadığı fikrini desteklemektedir.[64]

Muhtemel bir hamaratlık devrimine yönelik farklı yaklaşımlardan biri de mutfak malzemelerini, bunların sayılarını, değerlerini ve cinslere ve sosyal katmanlara göre dağılımlarını incelemek suretiyle kadınların ev işleri ve yemek hazırlama gibi faaliyetlere ayırdığı zamanlardaki değişimlere bakmaktadır.[65] Bu araştırma kadınların erkeklerden daha fazla taşınabilir malzemeye sahip olduğunu, bu malzemelerin büyük bir bölümünün yemek hazırlamada, özellikle de ekmek ve pasta pişirmede kullanılan eşyalardan oluştuğunu göstermektedir. Tüm sosyal katmanlarda kadınlar erkeklere göre daha fazla mutfak ve özellikle de fırın malzemesine sahipti. Güneybatı Almanya topraklarıyla Orta Avrupa sakinlerinin diyetinin önemli bir kısmı ekmek, börek, pasta, hamur işi ve benzeri unlu gıdalardan oluşmaktaydı.

---

63. Mark Häberlein, "Savoyische Kaufleute und die Distribution von Konsumgütern im Oberrheingebiet, ca. 1720–1840", Rolf Walter, ed., *Geschichte des Konsums: Erträge der 20. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial– und Wirtschaftsgeschichte, 23. –26. April 2003 in Greifswald* (Stuttgart 2004), 81–114; Sheilagh Ogilvie, Markus Küpker ve Janine Maegraith, "Krämer und ihre Waren im ländlichen Württemberg zwischen 1600 und 1740", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 59(2) (2011), 54–75.

64. İngiltere'de görülen benzer bir kalıp için bkz. Margaret Spufford, *The Great Reclothing of Rural England: Petty Chapmen and their Wares in the Seventeenth Century* (Londra, 1984).

65. Bu inceleme 1602 ile 1662 yılları arasındaki döneme ait 227 evlilik ve 191 ölüm envanterine dayanmaktadır.

Nitekim fırın malzemelerinin çokluğu da gıda tarihinden yeme içme alışkanlıklarıyla ilgili bildiklerimizi tamamlamaktadır. Mutfak malzemelerinin ve farklı gıdalara özgü malzemelerin şaşırtıcı derecede çokluğu ve çeşitliliği erken modern dönemde hayli basit bir yemek kültürü olduğu şeklindeki izlenimi çürütmektedir. Farklı yemeklere özgü kap kacakların çokluğu bu insanların tercihlerini ve eşyaların onlar için ifade ettiği anlamı da göstermektedir. Sayılardan hareketle baktığımızda en önemli malzemelerin fırınla bağlantılı malzemeler olduğu anlaşılmaktadır.[66] Ayrıca bayram günlerinde bolca pişirilen kek ve hamur işi gibi yiyeceklerin önemi yiyecek ve bağlantılı nesnelerin toplumsal açıdan ifade ettiği anlama da ışık tutmaktadır. Aynı şekilde hastane verileri özel gün ve bayramlarda hastalara kek veya beyaz unlu gıdalar dağıtıldığını göstermektedir.

TÜKETİMİN YAPISI VE ANLAMI

Yukarıdaki çalışmaların büyük bir bölümü evlerde eşyaların, eşya kullanımının ve giyimin ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir.[67] Ancak burada çoğu eşyanın çok daha fazla toplumsal işleve sahip olduğunu hatırlatmak gerekir. Çoğu bölgelerde görülen diğer bir genel eğilim de evlerin daha özel odalara ayrılmasıydı. Yani yatak ve benzeri eşyaların kullanımı daha çok aile fertleriyle sınırlanmaya başlamıştı. Buna karşılık giyim, masa örtüsü,

66. Ogilvie, Küpker ve Maegraith, *Material Culture of Food*.

67. Burada İskandinavya ve İberya Yarımadası'nın hiç ele alınmadığının ve İngiltere'yle ilgili çalışmaların da nispeten az olduğunun farkındayız. Ancak Katalonya için Julie Marfany'nin "Was there an Industrious Revolution in Catalonia?", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 59(2) (2011), 76–90 adlı çalışmasına bakılabilir.

masa, sandalye ve yemek ve sohbet benzeri faaliyetlerle bağlantılı diğer eşyalar hâlâ konuk ağırlama ve sosyal etkileşim aracı işlevi görmekteydi. 1660'lı yıllarda günlük tutan tutkulu Londralı Samuel Pepys'e göre mutluluğun vazgeçilmez şartlarından biri düzgün giyinmekti. Başkalarının ve özellikle de sosyal statü açısından üstün kişilerin kendisine ve aile fertlerine takdir eden gözlerle baktığında hissettiği şey tam da buydu. Hem kendi hem de başkalarının eşyaları hakkında yaptığı uzun uzadıya tasvirlerin nedeni de yine buydu. Pepys yemek pişirme malzemesi veya sandalye gibi sıradan ev eşyalarından fazla söz etmezken, masa takımları ve bunların sosyal işlevlerinden sık sık bahsetmekteydi. Nitekim bir akşam yemeğini anlatırken aynen şöyle diyordu:

> *Konuklar zarif tabakları görünce bakakaldılar. Sadece yedi adet tabak bulunmasına rağmen kusursuz bir akşam yemeği oldu. Onlar tabaklara ve özellikle de (hakikaten zarif olan) kulplu sürahime hayranlıkla bakarken ... ben mutluluktan uçuyordum.*[68]

Bunun dışında, birçok eşyanın kamusal bir değeri ve dolaşımı vardı. Çatal kaşıklardan bardaklara, peçeteler, yemeklerde kullanılan masa örtülerine ve rehine verilen veya ikinci el olarak alınıp satılan kıyafetlere kadar birçok malzemenin esasen kişisel eşya değil, farklı sosyal bağlamlarda kullanılan veya değiş tokuş edilen eşyalar olarak görüldüğüne dair artan bulgular mevcuttur.[69] Renata Ago çok değerli eşyaların bile satılarak nakde çevrilebildiğine dikkat çekiyor ve yalnızca birkaç kişisel eşyanın pazardan uzak tutulduğu sonucuna varıyordu. *Material Renaissance* (Maddi Rönesans) adlı eserin

68. Robert Latham ve William Mathews, ed., *The Diary of Samuel Pepys*, I–X (Londra, 1970–1983), VIII, 4.

69. Beverly Lemire, "Consumerism in Preindustrial and Early Industrial England: The Trade in Second-hand Clothes", *Journal of British Studies*, 27(1) (1988), 1–24.

editörleri eşyaların değerinin sadece kalitesine, arz ve talebe değil, aynı zamanda alıcıyla satıcı arasındaki ilişkinin kişisel boyutlarına göre belirlendiğini söylemektedirler.[70] Eşyaların tabii ki önceden belirlenmiş bir değeri vardı, ama bu fiyat borçlunun ve alacaklının koşullarına göre zaman içinde değişebiliyordu. Alacaklıların çoğu borçlarını tahsil ederken düşük fiyatlar veriyordu. Bunun dışında, işlenmiş altın ve gümüş satın alanların bunları eritip nasıl kolayca metal değerine indirdiğini de biliyoruz.[71]

Ayrıca eşyalar çok fazla da dolaşıyordu. Louisa Muzzarelli, Mauro Carboni ve arkadaşlarının Kuzey İtalya'da ve Katolik Avrupa'nın diğer bölgelerinde *Monte di Pieta*'nın işleyişi üzerine yürütmekte oldukları bir araştırma her yıl yüz binlerce eşyanın rehine bırakıldığını göstermektedir.[72] Araştırmada ikinci el eşya ticaretinin önemine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca Alexandra Shepard 1550 ile 1728 yılları arasında kişinin sahip olduğu eşyaların, İngiltere'deki dinî mahkemeler önünde yapacağı tanıklığın "değer"inin belirlenmesindeki önemi üzerine çığır açıcı bir araştırma yürütmektedir. Shepard, Don Spaeth'le birlikte ayrıca miras dökümlerinin, bu tür bir değeri, satılabilir veya devredilebilir değere aracı olarak önemi konusunda bir çalışma yapmaktadır.[73]

---

70. Evelyn Welch, "Making Money: Pricing and Payments in Renaissance Italy"; Guido Guerzoni, "The Social World of Price Formation; Prices And Consumption in Sixteenth-century Ferrara", Michelle O'Malley ve Evelyn Welch, ed., *Material Renaissance* (Manchester, 2007), 71–84, 85–105.

71. Craig Muldrew, "'Hard Food for Midas', Cash and its Social Value in Early Modern England", *Past and Present*, 170 (2001), 112–113.

72. Bkz. n. 36 yukarıda. Ann Matchette, "Credit and Credibility: Used Goods and Social Relations in Sixteenth-century Florence", O'Malley ve Welch, *Material Renaissance*, 225–241.

73. Alexandra Shepard, "Accounting for Oneself in Early Modern England" ve Donald Spaeth, "Valuing Household Goods in Early Modern England". Her iki bildiri de 2012'de Montreal'de düzenlenen Kuzey Amerika Britanya Araştırmaları Konferansı'nda sunulmuştur.

Bu işlemler satış veya miras yoluyla yeniden dağıtım sürecinin birer parçasıydı. Bireylerin hangi eşyalara çok daha fazla değer verdiğini anlamanın tek yolu vasiyetnamelerdir. Bu eşyalar uzun dökümlerle karşılaştırıldığında birkaç taneyi geçmemektedir. Eşyalar aynı zamanda borç ödemek için de satılıyor veya haczediliyordu. Ayrıca seçkin ailelerde hediye ekonomisinin önemi üzerine de geniş bir literatür bulunmaktadır. Fakat hediye ekonomisinin alt tabaka için de önemli olduğu gösteren bulgular mevcuttur.

Bunların dışında zenginliğin kıyafet yoluyla dışavurumunu düzenlemeye çalışan malum tüketim yasaları vardı. Ortaçağ'dan beri bütün Avrupa'da görülen bu yasalar erken modern dönemde İngiltere dışında her yerde artmıştı.[74] Tüketim yasaları, tüketimle ilgili ve sınıfsal kısıtlamalarla yerel pazarların korunması gibi merkantilist hedefleri birleştirmekteydi. 18. yüzyılda giderek daha fazla sorgulanan bu yasalar ancak piyasa kapitalizminin gelişmesinden sonra ortadan kalkarak tüketim piyasalarının gelişmesinin önünde engel olmaktan çıkmaya başladı. Ancak yerel ekonomiler üzerindeki olumsuz etkilerinin boyutları ve bir köydeki gerçek sosyal farklılaşmayı ne ölçüde yansıttıkları da tartışma konusuydu. Zira insanlar dantel, fular veya kep gibi aksesuarlarla da pekâlâ yasaların etrafından dolanabiliyorlardı.[75]

Nihayet, tüketimin bugüne kadar çoğu Batı Avrupa araştırmasında ihmal edilen bir boyutu da hanlar, loncalar, üniversi-

74. Alan Hunt, "A Short History of Sumptuary Laws", Giorgio Riello ve Peter McNeil, ed., *The Fashion History Reader. Global Perspectives* (Londra ve New York, 2010), 43–58.

75. Sheilagh Ogilvie, "Consumption, Social Capital, and the 'Industrious Revolution' in Early Modern Germany", *Journal of Economic History*, 70(2) (2010), 287–325; Rublack, *Dressing Up*, 265–270; Medick, *Une culture de la considération*; Keller-Drescher, *Ordnung der Kleider*, 36–50, 288–295; Alan Hunt, *Governance of the Consuming Passions. A History of Sumptuary Law* (New York, 1996).

teler, belediye meclisleri ve tabii pahalı süslemelerin, ışıklandırmanın ve dekorasyonunun anlamı gibi konularda ciddi kavgalara sahne olan Reformasyon ve Karşı-Reformasyon dönemi kiliseleri gibi kamusal mekânlardaki eşyaların önemidir. Örneğin Barok dönemde inşa edilen yeni veya yenilenmiş kilise sayısının yüksekliği ve şehirlerdeki kutsal yapıların yoğunluğu (Katolik bir şehirde her on binadan veya bazı yerlerde her üç binadan biri bu tip yapılardı) kiliselerin insanlar açısından önemli kamusal mekânlar olduğunu göstermekteydi. Bütün yeni binalar ille de yukarıdan gelen talimatla yapılmıyordu. Yeni kiliseler çoğu zaman bizzat cemaat tarafından yapılıyor veya bizzat cemaat eliyle yenileniyordu. Seçkin kesimlerde şaşaayı, prestiji, azameti, statüyü ve şatafatı yansıtan Barok ihtişam düşkünlüğünden cemaatler de geri kalmıyordu. Hatta topluluklar en güzel ve en muhteşem cemaat kilisesini yapmak için birbirleriyle âdeta yarışıyorlardı. Kiliselerdeki o bütün duygulara hitap eden Barok ihtişam geniş kitleler ve özellikle de okuryazar olmayanlar için önemli bir cazibe kaynağıydı. Böylece kutsal yapı, ayrıntılı fresklerle süslü tavanları ve ince işçilikli sunakları, ayinlerin görkemi ve kutsal ekmek kapları gibi bütün bunlarla bağlantılı maddi kültür araçları, Katolik bölgelerdeki insanların tüketimine sunulan kendine özgü bir maddi kültür yaratıyordu.[76] Tavernalar ve hanlar da mobilya, resim, cam küre ve benzeri eşyalarla dekore edilmekteydi. Bunların amacı müşteri çekmekti. Aynı şekilde lonca binaları da loncanın ve lonca mensuplarının zenginliğini ve ihtişamını dışa vuran zengin süslemelerle bezeli olurdu.

Peki, bütün bu farklı tipteki araştırmaları nasıl bir araya getirip, bütün Avrupa'yı temsil eden, birbirinden farklı ve sürekli

76. Peter Hersche, *Muße und Verschwendung. Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter* (Freiburg, 2006), cilt 1, 543–568.

değişen kültürel, politik, ekonomik ve sosyal boyutların tümünü kapsayan bir sonuç çıkaracağız? Geç Ortaçağ İtalyan şehirlerinde, doğu ticaretinin Akdeniz üzerinden geçmesine ve kaliteli kumaş üretimine bağlı olarak alışverişin ve tüketimin olağanüstü bir hızla artması gibi bazı trendler zaten tarihçiler tarafından tespit edilmiş bulunmaktadır. 17. yüzyılda doğuyla ticaretin Atlas Okyanusu ekonomilerine kayması ve buna bağlı olarak Atlas ticaret ağının gelişmesiyle birlikte Akdeniz ticareti eski önemini yitirmişti. Atlas bölgesine kayan ticaretin Hollanda, Antwerp, İngiltere ve Paris gibi merkezler üzerindeki etkisi belgelerle de kayıt altına alınmıştır. Bu çerçevede tüketim 16. yüzyılda ilk olarak Benelüks Ülkeleri'yle İngiltere'de artış göstermiş ve ardından, tütün, şeker, çikolata, kahve, çay, pamuk ve porselen gibi yeni ithal ürünlerle beraber 18. yüzyılda diğer bölgelere de yayılmıştır. Ayrıca mobilya tarzları da değişmekteydi, örneğin sandalyeler çoğalmış, sandıkların yerlerini gardıroplar ve çekmeceli şifonyerler almaya başlamıştı. Batı Avrupa'da refah düzeyi 17. yüzyılın ortalarında yükselirken, Doğu Avrupa onu ancak 18. yüzyılın sonlarında izledi, İtalya ise kısmen geriledi. Fakat duvar kilimleri ve döşemelik kumaşlar gibi lüks yerel ürünlere olan talebin azalması nedeniyle Antwerp ve Güney Hollanda gibi ev eşyalarının değerlerinin gerilediği istisnalar da vardı. Buna karşılık aynı bölgelerde şeker, çay ve kahve ve bunlarla bağlantılı malzeme tüketimi artmaya devam etmişti. Aynı şekilde mahremiyet, ısıtma ve ışıklandırma daha da belirginleşmekteydi. Ancak kalaylı kap kacak, resim ve tütün gibi şeylerin tüketiminin ciddi şekilde arttığı önceki 150 yıl hakkında hâlâ yeterli bilgi sahibi değiliz.

Dolayısıyla şehirlerle kırsal bölgeler arasında karşılaştırmalı bir fikir edinebilmek için söz konusu bölgelerdeki dökümler üzerine daha fazla ampirik çalışma yapmak gerekmektedir. Ancak güncel literatürden en dikkat çeken örneklerinden bazıları insanların

eşyalarını kullanma biçimlerine odaklanmaktadır. Bu çalışmalarda giyim ve yemek hazırlamayı ele alan tarih çalışmalarında cinsiyet merkezî önemde olmakla birlikte, Margot Finn ve Amanda Vickery'nin diğer eşyalar üzerindeki çalışmalarında da aynı şekilde cinsiyete odaklanılmıştır.[77] Ancak, eski toplumsal tarihin esas sorusu, yani sosyal düzenin ve refah düzeyindeki farklılıkların her bir ailenin ve coğrafi bölgenin tüketim davranışları üzerindeki etkilerinin ne olduğu noktasında hâlâ yeterince bilgi sahibi değiliz. Bu konuda nasıl bilgi edinileceğine dair güzel bir örnek John Styles'ın *The Dress of the People* (İnsanların Kıyafetleri) adlı kitabıdır. Ayrıca farklı refah düzeylerini incelemek için dökümler üzerinde dikkatli bir çalışma yapmak da mümkündür. Ama daha da önemlisi eşyalara yüklenen anlamların incelenmesidir, zira eşyalar erken modern toplumda toplumsal etkileşimin zorunlu ve çok önemli bir unsurudur. Grupları aşırı durağan ve uyumlu bütünler olarak tarif eden eski toplumsal tarih anlayışını ancak bu şekilde aşabiliriz. Yerel güç mücadeleleri ve Otuz Yıl Savaşları gibi felaketler nedeniyle yüz yüze ilişkiler değişime uğramaktaydı ve toplumsal konum, 18. yüzyılda yaşamış olan avam tabakadan İngiliz günlük yazarı John Cannon'ın, Hollingeshead'in *Chronicle*'ından yaptığı alıntıda da belirttiği gibi, "bir anda talih tıpkı bir tenis topu gibi taraf değiştirebiliyordu".[78]

Bunu akılda tutarak, konuyu Lancashire'a bağlı Prestwichli yoksul bir çiftçinin oğlu olan Edward Barlow'un öyküsünü anlatan muhteşem denecek kadar ayrıntılı bir örnekle bitireceğiz.

---

77. Margot Finn, "Women, Consumption and Coverture in England c.1760–1860", *Historical Journal*, 39 (1996), 703–722; Amanda Vickery, "Women and the World of Goods: A Lancashire Consumer and her Possessions, 1751–1781", Brewer ve Porter, *Consumption and the World of Goods*, 274–301.

78. John Money, ed., *The Chronicles of John Cannon, Excise Officer and Writing Master*, (Oxford, 2010), Cilt 1, Giriş.

Barlow'un kendi kendisini anlatırken kullandığı sözler yeterli bir kapanış cümlesi niteliğindedir. Barlow 1642 yılında yani İngiliz iç savaşlarının başladığı tarihte dünyaya gelmişti. Barlow'un babası oğlunu okula gönderse de çocuk 12 yaşında okulu bırakmak zorunda kalmış ve pamuklu kadife işinde çalışmaya başlamıştı. Sonra Londra'ya amcasıyla erkek kardeşinin yanına gitmişti. Bir meyhanede garsonluk ve ev hizmetçiliği gibi işler yaptıktan sonra İngiltere Milletler Topluluğu'nun son yılında yani 1659'da şansını denizlerde aramaya karar vermişti. Denizci olur olmaz okuma yazma öğrenmiş ve günlük tutmaya başlamıştı.[79] On yıl sonra, 1669'da, yani Akdeniz'den Brezilya'ya uzanan seyahatlerden, Hollandalı ve barbar korsanlarla dövüştükten sonra ve ilk Hindistan seyahatine çıkmadan hemen önce, "büyük keyif" sırasında birikmiş hatırı sayılır miktardaki maaşını alıp Lancashire'a yani anne babasını görmeye gitmeye karar vermişti. Son görüşmelerinin üzerinde tam on bir yıl geçmişti:

> *Kendime bir şeyler almaya başladım. İki üç kaliteli takım elbise satın aldım. Gören herkes benim gibi biri için fazla iyi ve fazla kaliteli olduğunu düşünüyordu. Hatta benden daha paralıları için bile fazla lükstüler: İtiraf etmeliyim ki, durumum düşünüldüğünde gerçekten de benim için fazlalardı. Ama ben bunların üstesinden geldim, söylenenlere de kafamı takmadım. Ben bunları alabilmek için ne fırtınalara ne açlıklara katlanmıştım ... sonuçta kesinlikle giymeye ve söylenenlere kulak asmamaya karar verdim. Memlekete gittiğimde arkadaşlarım beni kınamayacak, saygı duyacaklardı. Bana farklı gözlerle bakanlara yüz vermeyecek, sadece bana saygı ve sevgi gösteren arkadaş ve tanıdıklarla muhatap olacaktım.*

---

79. Basil Lubbock, ed., *Barlow's Journal of his Life at Sea in King's Ships, East and West Indiamen and Other Merchantmen from 1659–1703* (Londra, 1934), 15–30.

... Ve dokuz gün sonra babamın evine ulaştım. Ertesi gün Pazar'dı, bana on beş pounda mal olan kıyafetlerimi giyip kiliseye gittim. Kilisede bana hoşgeldin diyen birçok komşumla selamlaştım. Bazıları meraklı gözlerle bakıyordu. Şuna eminim, çoğu rahibe kulak vermekten çok bana bakmakla meşguldü. Herkes bana Efendi Barlow diye hitap ediyor, o şekilde konuşuyordu. Eminim, benim Thames Nehri'nde koca bir gemi sahibi olduğumu sanıyorlardı. Beni tanıyan herkes konuşmak istiyordu. Biri "Bu beyefendi kim?", öteki "Bu yakışıklı da kim?" diye soruyordu. Oysa eskiden o hırpani hâlimi gördüklerinde dilenci veya hapishane kuşu diyor, hangi hapishaneden kaçtığımı soruyorlardı.

Ertesi gün Manchester'daki büyük fuara gittim. Hamsin Yortusu'ndan sonraki Pazartesi ile Salı günleri yapılıyordu fuar. Orada herkesin dikkatini çektim. Kimin yanına yaklaşsam büyük bir dikkatle bana bakıyordu. Davranışlarına bakılırsa birçoğunun kafasından para diye bir sorunumun olmadığı geçiyor olmalıydı. Hatta bazıları muhtemelen harcaya harcaya bitiremeyecek kadar param olduğunu düşünüyordu.

*Ertesi Pazar kiliseye başka kıyafetlerle gittim. Omzumda "kemlit" palto vardı. İpek çoraplarım, Hollanda gömleğim ve bütün o gösterişli hâlimle tam bir "tüccar"a [*en Merchant*] benziyordum. Bu sefer daha çok dikkat çekmiştim. Nereden geldiğimi ve bütün bunları nasıl edindiğimi merak ediyorlardı.*[80]

Barlow'un sözlerini uzun uzadıya aktardık. Çünkü kıyafetin bir yoksul için ne anlam ifade ettiği hakkında fikir vermesi bir yana, tüketim tarihçileri olarak öznelerimizin nerelerde oldukları ve oralara nasıl geldikleri gibi sorulara da herhalde bundan daha iyi cevap bulamazdık.

---

80. Lubbock, ed., *Barlow*, 174–177.

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

Ago, Renata. *Gusto for Things: A History of Objects in Seventeenth-century Rome* (Chicago, 2013).

Blonde, Bruno ve Ilja Van Damme. "Retail Growth and Consumer Changes in a Declining Urban Economy: Antwerp (1650–1750)", *Economic History Review, 63* (2010), 638–663.

Braudel, Fernand. *Civilization and Capitalism* (New York, 1981), I.

Brewer, John ve Roy Porter. *Consumption and the World of Goods* (Londra, 1993).

De Vries, Jan. *The Industrious Revolution: Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge, 2008).

McCants, Anne. "Poor Consumers as Global Consumers: the Diffusion of Tea and Coffee Drinking in the Eighteenth Century", *Economic History Review, 61* (2008), 172–200.

McKendrick, Neil, John Brewer ve J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society* (Londra, 1983).

Muldrew, Craig. *Food, Energy and the Creation of Industriousness: Work and Material Culture in Agrarian England, 1550–1780* (Cambridge, 2011), böl. 2, 4.

North, Michael. *Material Delight and the Joy of Living: Cultural Consumption in Germany in the Age of Enlightenment* (Aldershot, 2008).

Norton, Marcy. *Sacred Gifts, Profane Pleasures: A History of Tobacco and Chocolate in the Atlantic World* (Ithaca, 2008).

Roche, Daniel. *A History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600–1800* (Cambridge, 2000).

Rublack, Ulinka. *Dressing Up: Cultural Identity in Renaissance Europe* (Oxford, 2010).

Sandgruber, Roman. *Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Lebensstandard, Konsumgüterverbrauch und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*, (Viyana, 1982).

Sarti, Raffaella. *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500–1800* (New Haven, 1999).

Styles, John. *The Dress of the People, Everyday Fashion in Eighteenth Century England* (New Haven, 2007).

Weatherill, Lorna. *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660–1760* (Cambridge, 1988)

6. BÖLÜM

BATI AVRUPA TARIM TOPLUMU

TOM SCOTT*

* St Andrews Üniversitesi Tarih Fakültesi'nde Onursal Profesör ve Reform Çalışmaları Enstitüsü üyesidir. On üç kitabın ve yetmişin üzerinde makalenin yazarı ya da editörüdür. Araştırmaları şehir-ülke ilişkileri, bölgesel ekonomik sistemler, bölgesel kimlik ve Güney-Batı Almanya'daki halk isyanları ve son zamanlarda Avrupa'daki şehir devletleri üzerine odaklanmıştır. Son yayınları arasında *The City State in Europe, 1000-1600: Hinterland, Territory, Region* (Oxford, 2012) ve *The Early Reformation in Europe: between Secular Impact and Radical Vision* (Farnham, 2013) bulunmaktadır. Cambridge Üniversitesi'nden yüksek lisans, doktora derecelerine sahiptir.

1350 ile 1750 yılları arasındaki Batı Avrupa tarım toplumunun tarihiyle ilgili son kırk yıllık çalışmalara, feodalizmden (ya da derebeylikten) toprak ve emeğin tamamen meta hâline geldiği kapitalist tarıma geçiş tartışmaları damgasını vurmuştur. Robert Brenner tarafından başlatılan bu tartışma henüz bir sonuca ulaşmamakla birlikte, son yıllarda ciddi düzeltme ve değişikliklerden geçmiştir. Ancak şimdiki amaçlarımız açısından Brenner tartışması uygun bir başlangıç noktası değildir, zira o tartışma esas olarak toprak sahipleriyle köylüler arasındaki güç veya sınıf ilişkileri üstünde durmaktadır. Bu ilişkiler kendini, teknolojik yenilikler veya ürün ve ürün rotasyonundaki farklılaşmalar gibi tarımsal uygulamalardan çok yeni ayrıcalık şekilleri üzerinden dışa vurmaktadır. Her şeyden önce tartışma, Avrupa kıtasının ortasındaki düzlüklerden uzaktaki kırsal yaşamın temel geçim kaynağını oluşturan kırsal hayvancılık, ormancılık veya balıkçılıktan çok tarla tarımı (toprak işleme) üzerinde odaklanmaktaydı. Dolayısıyla bu yazı ikiye ayrılmaktadır. İşe kuzeyden güneye Avrupa topraklarındaki ana gelişmeleri ele almakla başlayıp, çok küçük alanlardaki farklılıklara da dikkat çekmektedir. Sonra (Brenner tartışmasında dile getirilen sorunlar da dâhil olmak üzere) mevcut araştırmalarda öne çıkan konulara değinmektedir.[1] En sonun-

1. Çok sayıda araştırma arasında özellikle bkz. T. H. Aston ve C. H. E. Philpin, ed., *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Cambridge, 1985); Peter Hoppenbrouwers ve Jan Luiten van Zanden, ed., *Peasants into Farmers? The Transformation of the Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages–19th Century) in Light of the Brenner Debate* (Comparative Rural History of the North Sea Area, 4) (Turnhout, 2001); R. W. Hoyle, "Tenure and the Land Market in Early Modern England: Or a Late Contribution to the Brenner Debate", *Economic History Review*, 2'nci dizi 43 (1990), 1–20; Rosemary L. Hopcroft, *Regions, Institutions, and Agrarian Change in European History* (Ann Arbor, MI, 1999); John Hatcher ve Mark Bailey, *Modelling the Middle Ages. The History and Theory of England's Economic Development*

da hangi başlıkların hâlâ araştırılmaya muhtaç olduğu da ortaya çıkacaktır.

BÖLGESEL ÇEŞİTLİLİK

Çoğu zaman bereketsiz toprak ve kurak iklim nedeniyle Akdeniz topraklarından ancak sulama yoluyla verim alınabiliyordu. 1350 ile 1450 yılları arasında İtalyan Yarımadası'nda kırsal nüfus %40 ilâ 60 arasında azalmıştı. Asıl neden vebaydı, ama kırsal kesimde artan vergiler birçok köylüyü çiftliklerini satıp şehirlere veya başka bölgelere göç etmek zorunda bırakmıştı. Bunun sonucunda topraklar gözle görülür bir biçimde şehirli toprak sahiplerinin ellerinde toplanmıştı. Bu topraklar birçok yerde –örneğin Umbria, Toskana, Emilia ve Marche gibi yerlerde– yarıcılık tarafından işlenmekteydi. Lombardiya'da bu tip çiftlikler ücretli işçi çalıştıran yerel girişimciler tarafından idare edilmekteydi. Nadasa bırakılmayan bu topraklarda pirinç, keten ve kendir ekilen sulak otlaklar aynı zamanda sığır yetiştiriciliğinde kullanılıyordu. Güneyde de aynı şekilde mevsime veya bölgeye göre dönüşümlü olarak dikilen, emek ve para akışı yoğun ürünlere ağırlık veriliyordu. Sicilya'da dönüşümlü ekime dayalı farklı bir rejim uygulanıyordu. Yazları ve kışları kendir ekilir ve hasat edilirken, mayıs ve ağustos ayları arasında (canlı bir ihracat pazarı için) ipek, ilkbahar ve sonbaharda şarap ve son dönemlerde ilkbaharın başıyla kış ortasında zeytinyağı üretimi yapılmaktaydı. Fakat bu bölgesel bolluk sonsuza dek sürmeyecekti. 1590'lı yıllarda İtalya'yı bir

---

(Oxford, 2001); Rebecca Jean Emigh, *The Undevelopment of Capitalism. Sectors and Markets in Fifteenth-Century Tuscany* (Philadelphia, 2008); Shami Ghosh, "Rural Economies and Transitions to Capitalism: Germany and England, *c.*800–*c.*1850" (yayımlanacağı mecra *Journal of Agrarian Change*).

dizi kıtlık vurdu, onları kuzeyde (1629-31) ve güneyde (1647-56) salgınlar izledi ve nüfus bir kez daha geriledi. İtalyan tarımının asıl sorunu (bazı bölgelerde) toprağın çok verimli olmasına karşın iş gücünün aynı oranda üretken olmamasıydı. Verim artmış olabilirdi, ama salgınlara rağmen köylü nüfusu kaynaklardan daha fazlaydı. Kırsal ve proto-sanayinin gelişmeye başladığı 17. yüzyılın sonlarına kadar tarım dışı alanlarda, köylülerin topraklarını birleştirip daha az emek harcamak yerine kendi kendilerini tüketmek pahasına ekip biçtikleri küçük topraklardan başka iş olanağı yoktu.

İberya'da da aynı şekilde bölgeden bölgeye büyük farklılıklar vardı. Hayvancılık ve yaylacılık yapılan Eski ve Yeni Kastilya'daki uçsuz bucaksız, çorak platolar; kuzeyde daha fazla yağış alan, tarıma, meyveciliğe ve bağcılığa elverişli arazilerle; güneyde -yani Endülüs, Murcia ve Valensiya gibi– Müslümanlardan miras kalan su çarkları (*noria* sistemi) vasıtasıyla sulama tekniğine dayalı uzmanlaşmış entansif tarım arazileriyle çevriliydi. Buralarda şarap, zeytin ve ipek böceği yetiştiriciliği için dut üretimi yapılmaktaydı. Nüfusun yüzde 70 ila 80'i köylü olmakla birlikte, kasabalarda yaşayan halkın çoğu da doğuştan köy cemaatinin (*vecinos*) üyesi olan köylülerle birlikte mevsimlik tarım işlerinde çalışmaktaydı.

İberya ekonomisi 15. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın sonlarına kadar nispeten iyi bir dönem geçirmişti. Bu dönemde gelişen Kuzey Avrupa pazarına merinos yünü ihraç edilmekteydi. Ancak 1570'ten itibaren hem tahıl üretimi hem de yün ihracatı düştü. Tabii geleneksel olarak suç hemen tahıla uygulanan tarım fiyatlarına (*tasa*) ve *Mesta*'ların yani güçlü küçükbaş hayvan yetiştiricileri loncasının yaylacılık faaliyetleri nedeniyle yaşanan toprak erozyonuna yüklendi. Oysa asıl sebep küçük çiftliklerin büyük toprak sahiplerinin eline geçmesi ve ağır dolaylı vergiler,

özellikle de satış vergisiydi (*alcabala*). Nitekim bunu şehir yöneticileriyle zengin çiftçilerin davranışlarından da görmek mümkündür, zira köy komiteleri tarafından kolektif biçimde yönetilen ve mera veya geçici tarım arazisi olarak kullanılan ortak araziler (*baldios*) 16. ve 17. yüzyıllarda artan bir hızla şehirli yatırımcılara satılmış ve kırsal toplumun bütünlüğü ciddi biçimde bozulmuştu. Bu durum uzun süre nadasa bırakılması gereken topraklarda gübre açığını daha da büyütmüştü. Mısır Yeni Dünya'dan 16. yüzyılın sonlarında gelmişti, ancak (İtalya'da da görüldüğü üzere) çok yavaş yayılıyordu. Ayrıca orta yaylalardaki aşırı otlatma Yeni Dünya'ya açılan kapılar olan güneydeki anormal büyümüş şehirlere kitlesel göçlere yol açıyordu.

Tek belirgin istisna Katalonya'ydı. 15. yüzyılın ortalarında iyice ağırlaşan serfliğe (*remenças*) karşı verilen uzun mücadeleden sonra köylüler uzun vadeli kiralama hakkına erişti ve kiralar düşük oranlarda sabitlendi. Endülüs'te olduğu gibi patates, mısır ve köklü sebzeler sayesinde ürün çeşitliliği arttı. Şehirlerdeki geniş pazar –Barselona'nın nüfusu sadece 18. yüzyılda üçe katlanmıştı– sulama ve gübreleme yoluyla tarımsal üretimi canlandırdı, ancak Katalonya'da yapılan üretim dışarı ihraç ediliyordu. Kuzey Avrupa'da ihraç pazarlarının açılmasıyla ve özellikle de İngiltere'de 1703 tarihli Methuen Antlaşması'yla gümrük engellerinin kaldırılmasının ardından Portekiz'de bağcılık canlandı.

Fransa, İberya'dan daha belirgin bir bölgesel farklılık göstermektedir. Ana tahıl üretim merkezleri kuzeyde (Normandiya'nın doğusu, Loire Vadisi, Burgondiya ve Flandre sınırları) yer almaktaydı. Batı Fransa (Normandiya'nın batısı, Bretonya, Anjou ve Maine) toprakları verimsizdi. Buralarda adacıklar hâlindeki küçük çiftliklerde hayvancılık, bağcılık ve meyvecilik yapılıyordu. Akdeniz Fransa'sı (Languedov, Provence ve Guyenne) tıpkı İtalya ve İberya gibi sıcak ve kuraktı; toprak verimli bir ta-

hıl yetiştiriciliği için fazla güneş alıyordu, bunun yerine zeytin, meyve, üzüm asması ve ipek böcekçiliği öne çıkıyordu. Dağlık arazi kuşağında yani Pirenelerle Massif Central'da ormancılık ve hayvancılık yapılmaktaydı. Buna rağmen 17. yüzyılda sık sık meydana gelen savaş ve kıtlık dönemlerinde yoksul ve ücra bölgeler buğday üretiminin ticarileştiği Paris havzası gibi yerlerden daha az etkileniyordu, zira başkent kırsal kesimdeki iş gücünü ve kaynaklarını adeta emiyordu. Öte yandan, orantısız bir şekilde büyük olan başkent çok daha uzak bölgelerde dahi tarımsal değişimlere neden olabiliyordu. Beaujolais tarım alanı Paris pazarından gelen talep üzerine bağlara dönüşmüş ve bu dönüşüm sırf üzüm ve şarapla uğraşan ticaret ve nakliye ağlarını teşvik etmişti. Ayrıca Loire ve Seine nehirlerini birbirine bağlayan kanallar inşa edilerek taşıma maliyetleri düşürülmüştü.

Fransız köylülerin çoğu toprak sahibi olmaktan çok kiracıydı. Çeşitli sürelerle kiraladıkları küçük ve bölünebilir toprakları işliyorlardı. Hesaplamalara göre vergiler, kira ve ondalıklar çıktığında köylünün eline hasadın üçte birinden fazlası kalmıyordu. 1700'lere doğru doğrudan vergi yükünün azalmasına rağmen köylüler yüksek tüketim vergileri (satış vergileri) altında eziliyordu. Bu koşullarda ancak büyük çiftçiler ayakta kalabiliyordu. Orta sınıf köylü (Paris havzasında olduğu gibi) ücretli işçilikle (kırsal nüfusun yüzde 90'ı ücretli çalışıyordu), daha yoksul olan güney ve batıdaki yarıcılık sözleşmeleri arasında sıkışıp kalmıştı. Ancak bu sonucu biraz daha ayrıntılandırmak gerekir.

Yarıcılık çoğu zaman (İtalya'da olduğu gibi) büyük toprak sahiplerinin topraklarından uzakta yaşamasından kaynaklanıyordu. 16. yüzyıldan itibaren köylü üzerindeki vergi yükünün artmasıyla birlikte şehirlerin etrafındaki topraklar (buna İberya örneğinde olduğu gibi köy cemaatinin ortak toprakları da dâhildi) soylular, üst düzey yetkililer ve burjuva yatırımcılar tarafın-

dan satın alınmaya başlamıştı. Zira bu gruplar kırsal kesimdeki toprakları sayesinde vergiden muaf tutuluyordu. Bu mülkler yarıcılık sözleşmeleriyle uzaktan yönetilmekteydi. Yarıcılık sistemi 18. yüzyılda –her ne kadar Normandiya ve Bretonya'da rastlasak bile– kuzey ve doğu bölgeleri hariç, Fransa'nın hemen her yerine yayılmıştı. Ayrıca yoksul rençberlerle yarıcılardan kaynaklanan direnç nedeniyle zengin çiftçilerin gözünü diktiği ortak topraklar çoğu zaman kullanılmıyordu. Çekişen veya çakışan haklar nedeniyle buralar atıl kalıyordu. Tahmin edileceği üzere, toplumsal hakların daha az gelişmiş olduğu (Bretonya, Flandre ve Artois ve Fransız Flandre'sindeki uzak kuzey gibi) bölgelerde ve yaylaların düz arazilerden daha geniş olduğu yerlerde bu sistem daha yaygındı. 18. yüzyılda yaşanan birtakım ilerlemelere rağmen Fransız tarımı 1500 yılındaki rakamın ancak yarısı kadar boğazı doyurabiliyordu.

Çok eskilerden beri yerleşime açık olan Batı'daki Almanca konuşan topraklarda tarım genel itibariyle üç bölgeye bölünmüştü. 1500'lü yıllarda güneyde ve batıda zaten farklılaşmış olan kırsal ekonomiye –Alpler'de madencilik, eteklerinde hayvancılık, nehir vadileri boyunca bağcılık ve pazara yönelik bahçecilik– şehirli tüccar kapitalistlerin kontrolünde ve evden çalışanlar aracılığıyla bir dizi kırsal endüstri (yün, ipek ve pamuk eğiriciliği) ağı daha eklenmişti. Svabya kırsalının büyük bir bölümüne Augsburg ve Ulmlu girişimciler hâkimken, Nürnberg'in nüfuzu altında olan Frankonya'daki kırsal ekonomi el sanatları, metalurji ve madenciliğe dayanmaktaydı. Hessen ve Türingiya gibi merkezî topraklarda hayvancılık, (odun kömürü ve camcılık dâhil) ağaç yetiştiriciliği, bir miktar bağcılık ve güney Saksonya'nın Bohemya sınırı boyunca gümüş ve bakır madenciliği karışımı bir kırsal ekonomi vardı. Kuzeyde köylülerin genelde geniş haklara sahip olduğu büyük çiftlikler, yerlerini tahıl üretimine (ki bu araziler

Elbe'nin doğusuna kadar uzanıyordu) ve hayvancılığa, iç bölgelerde koyun yetiştiriciliğine, sahilde et ve süt ürünleri üretimine yönelik büyükbaş hayvancılığa bırakmıştı (sığırlar İskandinavya'dan Kuzey Denizi kıyısındaki gür bitki örtüsüyle kaplı otlaklara ya gemilerle taşınıyor ya da karadan yürütülüyordu). Dolayısıyla farklı ürünler yetiştirseler ve farklı sermaye ve risk oranları nedeniyle kaderleri farklılıklar gösterse de her üç bölge de ticarileşmiş tarım pazarına açıktı.

Svabya, erken modern dönem boyunca Kuzey İsviçre'nin başlıca tahıl tedarikçisi oldu. Güney Almanyalı tahıl üreticileri 16. yüzyılın başlarında fazla rekabetle karşılaşmadıkları bu pazar sayesinde iklim ve savaş şartlarının yarattığı iniş çıkışlardan komşuları kadar etkilenmiyordu. Ancak İsviçre Alpleri'nde ağırlıkla hayvancılık yapıldığı şeklindeki tespit yanlıştır. Daha önceleri karma tarım yapılan bu bölgede ancak 14. yüzyıldan itibaren ihracat odaklı sığır yetiştiriciliğine geçilmişti. Buna karşılık yüksek yamaçlarda teraslama yöntemiyle tarım devam etti. Alpler'in alt yamaçlarındaki bahar çayırları ticari hayvancılık açısından çok önemliydi. Bu çayırlar özellikle de süt ineği yetiştiriciliğinin yaygınlaştığı 1500'lerden itibaren köy topluluklarının sıkı kontrolüne girdi, zira ticari amaçlı peynir ve tereyağı üretimi ancak büyük sayılarda sığırı bir arada otlatmakla mümkündü. Bu da tek tek köylülerin gücünü aşmaktaydı. Bu amaçla çobanlar tutuldu, çobanlar kısa yaz sezonunda hayvanları yüksek yamaçlara çıkarıyordu. Güneş ışığına maruz kalan hayvanlardan elde edilen sütteki yağ oranı ideal ölçülerde oluyordu. Ancak hayvancılık bölgeden bölgeye farklılıklar göstermekteydi: Bazı bölgelerde besi hayvancılığına ağırlık verilirken, bazılarında süt ürünleri, bazılarında da saman üretimi ön plana çıkıyordu. 16. yüzyılda peyniri sertleştirip olgunlaştıran peynir mayası kullanımıyla birlikte yağlı peynir üretimi artmaya

başladı. Yağlı peynir özellikle güney Almanya ve ötesine ihraç edilmekteydi.[2] Buna karşılık Alpler'in güneyinde yani Valtellin, Adige ve Aosta vadilerinde ticari hayvancılık hiçbir zaman yaygınlaşmadı, zira buralarda bağcılık ve pazara yönelik tarım ürünü ağır basıyordu.

Ancak batı Alman topraklarında bağcılık krize girmişti. Bavyera bir yana bırakılırsa, Frankonya, Renanya-Pfalz, Württemberg ve Alsas bölgeleri Otuz Yıl Savaşları'nda büyük insan kaybına uğramıştı (nüfusun yüzde 30 ila 50'si kaybedilmişti). Bu yüzden zaten oynak olan ve kuzeydeki kent pazarlarında tüketici talebine bağımlı olan şarap üretimi yerini giderek şerbetçiotu eklenmiş bira üretimine bırakmış ve artık mevsimlik iş gücü bulmakta da zorlanan birçok şarap üreticisi göç etmek zorunda kalmıştı. 1670'li yıllarla 1690'lar arasındaki Fransız Savaşları toparlanmayı daha da geciktirmiş, batıdaki Ren Vadisi'nin önemli bir kısmını harabeye dönüştürmüştü.

Tirol ve Saksonya'daki maden arazileri zaten yüz yıldır düşüşteydi, ama (bir zamanlar düşünüldüğü gibi) bunun asıl nedeni Amerika kıtasından akan gümüş değil, cevher çıkarma maliyetlerinin ikiye katlanmasıydı. Sadece Köln'ün batısındaki Siegerland kırsalındaki demir endüstrisi, vinç ve fırınları çalıştıran odun ve suyun bol olmasının da yardımıyla gelişmeye devam etti. Ayrıca Köln'deki ticari elitin oligopolcü ihtiraslarının bozamadığı çok iyi bütünleşmiş dağıtım sistemi de bu gelişmede önemli rol oynadı. Tıpkı güneyde olduğu gibi burada da kırsal imalat ve sanayi istihdam açısından bir emniyet supabı işlevi gördü ve özellikle de mirasın bölünemediği bölgelerde küçük toprak sahipliğiyle topraksız köylülerin arttığı bir dönemde

2. Bkz. Barbara Orland, "Alpine Milk: Dairy Farming as a Pre-modern Strategy of Land Use", *Environment and History*, 10 (2004), 327–364.

yalnızca çiftçilikle ayakta kalması mümkün olmayan köylüye destek oldu.

Kuzey Almanya'da tarım daha dirençli çıktı. Çekirdek ailelerin işlettiği küçük çiftliklere sekiz-on üyeli büyük haneler tarafından işletilen büyük çiftlikler eklendi. Bu "güçlü çiftçiler" tarım üretimiyle büyükbaş hayvancılığın giderek birbirine bağımlı hale gelmesinden epeyce kârlı çıktı, zira çift sürmede ve öküz arabalarında kullanılan hayvanların ve verimi artırmak için kullanılan gübrenin kaynağı Frisia ve Emsland bataklıklarında otlayan sığırlardı. Yoğun tahıl üretimi biçimleri gelişti. Toprak geleneksel sistemde olduğu gibi nadasa bırakılmak yerine her yıl düzenli olarak hayvan gübresiyle karıştırılınca çavdar üretimi de arttı. Hatta Schleswig-Holstein'in bazı bölgeleriyle Frisia sahili boyunca dönüşümlü ekim yapılmaya başladı. Yani birkaç sezon tahıl ekildikten sonra, izleyen üç ila altı yıl boyunca aynı toprakta hayvan otlatılıyordu. (Almancada *Koppelwirtschaft*, İngilizcede zaman zaman "inişli çıkışlı" tarım olarak adlandırılan) Bu uygulama 18. yüzyılda Avrupa'nın diğer kısımlarında da yaygınlaşan "ileri" tarımın habercisiydi. Bu süreçte geniş mera sistemi yerine, dal veya çit engellerle veya açılıp kapanabilen dikenli tellerle daraltılmış ve sürüyü taze otlaklara yönlendiren bir sistem kullanılıyordu. Erken modern Batı Almanya'daki yerel ve bölgesel büyük toprak sahiplerinin doymak bilmeyen iştahları 1590'lardan itibaren köylü direnişlerine yol açtı, ama bu iştah hiçbir zaman küçük köylü tarımını yok edecek noktaya ulaşmadı.

Kuzey Denizi'nin kıyı bölgelerindeki köylüler sulama, taşkın, toprak bozunumu ve iç bölgelerde karşılaşılmayan riskli kaynakların toplu hâlde yönetilmesi gibi sorunlarla karşı karşıyaydı. Fakat son zamanlarda Flandre, Brabant, Hollanda, Frizya ve Groningen gibi kıyı bölgeleriyle, Brabant (Campine/De Kempen), Gelre veya Drenthe gibi iç bölgeler arasındaki zıtlıkların,

bu *bölgelerdeki* belirgin farklılıkları gözden kaçıracak kadar kaba hatlarla ele alındığı ortaya çıkmıştır. Konu sadece kuzeydeki Benelüks ülkelerinin tarımsal açıdan güneyin gerisinde kalması değildi; mülkiyet, pazara yakınlık ve Jan de Vries'in "varlıkların kalitesi" (yani farklı ekolojik varlıkların üretkenlik ve kârlılıkları) adını verdiği şeyler gibi faktörler gerek tarımsal üretimde gerekse kırsal kesimdeki toplumsal ilişkiler matrisinde önemli farklılıklara yol açıyordu.

Benelüks ülkelerinde geleneksel köylü küçük çiftlikleri nispeten dar bir bölgede (Veluwe ve Drenthe) büyük ölçüde geçimlik tarım yaparken, (iç Flandre gibi) kentsel merkezlerin etrafındaki küçük çiftliklerde pazara yönelik yoğun tarım ve proto-sanayi işletmeleri vardı. Aynı şekilde, Flandre kıyıları ve Groningen gibi bölgelerde pazar için üretim yapan ve ücretli emeğe dayanan büyük çiftlikler artış gösterirken, Guilders Irmağı'nın çevresinde, aile işletmesi şeklindeki küçük kiracı çiftlikleri ön plana çıkmıştı. Bu sıra dışı farklılığı daha sonra ele alacağız. Burada sadece şehirli tüccarların kırsal kesimdeki (özellikle de Ghent, Bruge ve Ypres gibi üç büyük Flaman şehrinin hinterlandlarıyla nispeten Antwerp'in çevresinde) büyüyen yatırımlarıyla tarımsal kapitalizmin yükselişi arasındaki farklılıklar üzerinde durulacaktır. Hatta bir tarihçi erken modern Hollanda'da dört katmanlı bir tarımsal kapitalizm etiyolojisinden söz etmekteydi!

Benelüks Ülkeleri'nin tarımsal tarihi büyük ölçüde toprak ıslahını temel almaktadır. Ama bu yaklaşım bazı olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Flandre ve Brabant bölgelerindeki kasaba ve şehirler 14. yüzyıldan (hatta daha erken dönemlerden) beri turbalıklarda ticari amaçlı bataklık kömürü çıkarmaktaydı, ancak kuzeydeki Hollanda ve Frizya bölgeleri en azından başlangıçta bu faaliyete girmemişti. Bunun bir nedeni 1500'lü yıllara kadar şehirlerde ciddi bir pazar olmaması ise, diğer bir nedeni de bu-

radaki bataklık kömürünün besin yönünden zengin olması ve dolayısıyla yakıta elverişli olmamasıydı. Turbalıklar ıslah edilince kuru yüzey okside oluyor ve dolayısıyla toprak bozuluyordu. Zemin tabanı çöküyor ve bu da su baskını tehlikesi yaratıyordu. Önlemler su seviyesini düşürüyordu düşürmesine ama buralarda artık tarla tarımı yapılamıyordu. Robert Brenner'in özlü sözleriyle, köylüler üretim araçlarından değilse bile (zira ellerinde hâlâ bozuk bir toprak vardı) geçim araçlarından mahrum kalmıştı. Sonuç, bilerek veya bilmeyerek, hayvancılığa (hem otlatma hem mandıracılık) yönelmek olmuştu. Hem Brenner'ın hem de de Vries'in dediği gibi, Hollanda böylece kapitalist tarım rejimine ilk adımlarını attı.

Benelüks Ülkeleri'nin nüfusları Kara Veba'dan sonra toparlanırken kırsal ekonomi bu duruma birbirine zıt iki şekilde tepki verdi. Bazı bölgelerde topraklar daha da bölündü. İş gücündeki artışa bağlı olarak yoğunlaşan tarım artan gıda talebini karşılarken, kırsaldaki yan istihdam koşulları sadece toprakla geçimini sağlayamayan rençber sınıfına bir emniyet supabı imkânı sağladı. Fakat ticari amaçlı emek-yoğun tarımın yapıldığı diğer bölgelerde, öncelikle de hayvancılık yapılan bölgelerde kiracılar çiftliklerini açık tutarken, açık pazara yönelik üretime yoğunlaşmak için diğer tarım dışı geçim araçlarını bıraktılar. Bu rejimde fazla iş gücü ya şehirlere göç etmek ya da yol veya kanal inşaatı, tuğla imalatı, demircilik veya küçük çaplı ticaret gibi işlerde çalışmak zorundaydı. Taşrada kalanlar *vlekken* denilen köy-kent benzeri yerleşimlerde toplandılar ve köylülüğün yanında başka bir kırsal sınıf oluşturdular. Jan de Vries'in deyişiyle kuzeydeki Benelüks Ülkeleri'nin belli yerlerinde tam kapitalist tarıma geçişin anahtarı, "köylü" ekonomisiyle "uzmanlaşmış" kırsal ekonomi arasındaki bu zıtlık oldu. Daha önce Kuzey Almanya örneğinde de gördüğümüz gibi, tahıl üretiminin yapıldığı yerlerde

büyükbaş hayvancılık nedeniyle bol olan hayvan gübresi dönüşümlü tarımı destekledi.

Ticari hayvancılık ağı Kuzey Denizi ve Baltık boyunca uzanarak İskandinavya-Danimarka ve Scania (Güney İsveç) gibi büyükbaş hayvan bölgelerini Weser ve Elbe nehirlerinin ağızlarındaki zengin bataklık otlaklara bağlıyordu. Ancak daha kuzeyde tahıl üretimi verimsiz topraklar, soğuk iklim ve hayvan gübresi kıtlığı gibi olumsuz şartlarla boğuşmak zorundaydı. Birçok çiftçi ek gelir için göllerde ve denizlerde balıkçılık yapıyor (David Gaunt'a göre Norveç'in batı sahilinde "balıkçılık" yapılırken, iç kısımlarda "çiftçilik" yapılıyordu) ya da sert kış koşullarında (örneğin İsveç demir cevheri madenlerinde) madencilik gibi mevsimsel işlerle veya örme, ahşap oyma gibi el sanatlarıyla uğraşıyorlardı. Arktik Dairesi'nde yaşayanların diğer bir gelir kaynağı ren geyiği avcılığıydı, ancak kurulan tuzaklar nedeniyle büyük sürülerin ciddi şekilde küçülmesi üzerine Norveç'in Sami halkı büyükbaş hayvancılığı daha küçük ölçekli ren geyiği avcılığıyla birleştiren hayvancılık ağırlıklı karma bir ekonomiye geçti. Ama Samiler bu arada geyiklerden de süt elde etmeye başladı. Kırsal nüfus tarım girişimleri çerçevesinde ormanlık arazileri yakıp küllerin içinde çavdar dikti. Küllerin içindeki besleyici maddeler nedeniyle başlangıçta verim yüksek olsa da toprak kısa zamanda verimsizleşti. Her hâlükârda kozalaklı ağaçların yetiştiği ormanlardan kışın yapraklarını dökenlere göre daha fazla verim elde ediliyordu. Bu yak-aç sistemi yarı göçebe bir tarım biçimi yarattı, dolayısıyla kıtanın büyük bir bölümünde görülen toprak sahipliği ve veraset pratikleri buralarda gelişmedi.

Ekolojik açıdan marjinal bir bölgede tarım yapmanın güçlüklerini Danimarka'yla İzlanda arasında yapılacak kısa bir karşılaştırmada da görmek mümkündür. Danimarka'da ciddi bir ormansızlaşma süreci yaşandı. 1600 yılında ülkenin dörtte biri

ormanlarla kaplıyken, 1750'de bu oran yüzde 10'un da altına inmişti. Kuzey Denizi sahilinin diğer kısımlarında olduğu gibi Batı Jutland de kum birikmesine ve su baskınlarına maruz kalıyordu, ormansızlaşma sadece bu durumu şiddetlendiriyordu. Bir tarihçi bu felaketin başlıca sorumlusunun güvenli buldukları yerlerde kendilerine tarım arazisi açan veya mevcut arazilerini genişleten çiftçiler olduğunu söylüyordu. Oysa bu olgu Avrupa'nın diğer bölgelerinde tarımsal gelişmenin işareti olarak görülüyordu! Köy topluluğunun kurallarıyla kısıtlanmayan veya büyük toprak sahiplerinin denetimine tabi olmayan bu bağımsız çiftçiler "sorumsuz bencillik"le ve çabuk kâr peşinde koşmakla suçlanıyordu. Ancak erken modern dönemde Danimarka'da nüfusun artmasına rağmen tahıl fiyatlarının sabit kaldığını düşünecek olursak bu ilginç sonuca katılmak güç görünmektedir.

14. yüzyılda İzlanda'da çok daha dramatik bir ekolojik bozulma yaşanmış, 1300 ve 1362 yıllarında meydana gelen iki büyük volkanik patlama adayı kalın bir kül tabakasıyla kaplamıştı. Ancak ağaçlar gibi volkanik kül de besleyici mineraller içermektedir. Dolayısıyla sorun külün kendisinden ziyade kalınlığıydı. Ayrıca volkanik topraklar (andosoller) ılımlı iklimlerde verimli olsa da İzlanda'nın eğimli arazilerinde, özellikle de aşırı otlatma koşullarında kum fırtınalarının yol açtığı toprak erozyonuna açık hale geliyordu. Koyun yetiştiriciliği fakir topraktan organik materyali götürdü ve kum birikmesine karşı koyabilecek gür bitkilerin yayılmasını engelledi.[3]

Britanya Adaları'nda tarımsal değişimle ilgili tarihyazımına, 1750 öncesindeki iki yüz yıla veya 1750 sonrasındaki hızlı dönüşüm dönemine tarihlenen, geleneksel köylülüğün sözde

3. İzlanda hakkında verdiği bilgiler için Árni Daníel Júlíusson'a ve aynı konudaki çalışmaları için Ólafur Arnalds ve arkadaşlarına, *Soil Erosion in Iceland* (Reykjavik, 2001) teşekkür borçluyum.

ortadan kalkışı ve kapitalist tarımın yükselişine dair tartışmalar damgasını vurmuştur. Çiftçilerin yasal statüsüne, mülkiyet biçimlerine ve konuyla ilgili yasaların etkilerine odaklanan bu tartışmada tarımsal uygulamalar üzerinde neredeyse hiç durulmamıştır. Adeta toprak kiracılığının, yeni tarım arazisi açma veya mevcut araziyi genişletme faaliyetlerindeki artışın, başta ürün hasadında artış olmak üzere kendiliğinden ciddi değişimlere yol açtığı varsayılmıştır. Doğruluğu tartışmalı olan bu tez kuzeyden çok İskoçya, İrlanda ve Galler gibi orta ve güney bölgeleri, yani hayvancılıktan çok tahıl üretiminin yapıldığı topraklar için geçerlidir.

Özetle, bu teze göre –ister kabul edilsin, ister geliştirilsin, isterse reddedilsin– süreç Kara Veba'yla ve 16. yüzyıla kadar toparlanamayan nüfustaki ani düşüşle başlamıştı; sonra serflik ve onunla bağlantılı zorla çalıştırma ortadan kalkmıştı; ve geleneksel (ya da manoryal) kiracılığın yerini ya piyasa ortalamasından daha uzun süreli toprak kiralama veya vakıf arazilerini işletmeler almıştı. Ancak bunlar giderek daha da büyüyen büyük toprak sahiplerine karşı pek koruma sağlamıyordu. Böylece toprakta serbest pazarın önü açıldı, çiftçiler fiyat işaretlerine ve pazar taleplerine tepki vermeye, üretimi artıracak yeni tarım uygulamaları ve teknolojiler kullanmaya başladı. Bu teze üç açıdan itiraz edilmektedir. İlk olarak, bazı değişimlerin Kara Veba'dan *önce* başladığı ve bunu tarımda kriz döneminin izlediği belirtilmektedir. İkinci olarak, manoryal sistemdeki "feodal" sınırlamaların, tarımsal yeniliklerin, köylülerin tasarruf yapmasının veya bir toprak piyasasının gelişmesinin önünde bir engel oluşturmadığı ifade edilmektedir. Son olarak, orman arazileri içinde tarım arazisi açma (veya genişletme) uygulamalarının yavaşladığı ve dolayısıyla tarımsal verimde otomatik veya ani bir yükseliş meydana gelmediği dile getirilmektedir. Bu konuları bölümün ikinci kısmında

ele alacağız. Biz bu arada tarım uygulamalarının boyutlarını ve evrimini inceleyelim.

Ele aldığımız dönemde orta ve güney İngiltere'deki tarım merkezlerinde toprağı işleme tekniklerinde çok ciddi bir değişim meydana gelmemişti. Sonbaharda kışlık tahıl (buğday ve çavdar), şubat ve mart aylarında bahar tahılları (arpa, yulaf, bezelye ve fasulye) şeklindeki ekim döngüsü değişmemişti. 1500 ile 1650 yılları arasında artan nüfusun tahıl talebiyle birlikte ekilen arazi miktarı artarken otlaklar daralmıştı. Ancak çıkarılan yasalarla birlikte orman arazisi içinde açılan büyük çiftliklerin yerlerini (her zaman değilse de) genelde büyük ve küçükbaş hayvancılığa bıraktığı 1650'den sonra otlaklar tekrar genişlemeye başladı. Ayrıca toprağa yapılan müdahalelerle verimlilik de artmıştı. Toprağın asiditesini azaltan kireçli toprakla gübreleme sistemi 17. yüzyıldan itibaren hayli yaygınlaşmıştı. Buna karşılık yem bitkisi kullanımı bir zamanlar düşünüldüğünden daha az önemliydi. Turp ve yonca ekimi 1750'lerden sonra yaygınlaşmıştı. Şalgam 19. yüzyıldan itibaren ekilirken, yiyecek amaçlı patates ise 1700'lerden önce de ekilmekteydi. Ayrıca tekerlekli dönerli pulluk, tohum ekme makinesi, buğday ve çavdar hasadında orağın yerini yavaş yavaş (arpa ve yulaf ekiminde zaten kullanılmakta olan) tırpanın, yani kırpmanın yerini biçmenin alması bir yana bırakılırsa, dönemin sonlarına kadar çok az kayda değer teknolojik yenilik meydana gelmişti. Genel olarak konuşmak gerekirse 1700 ile 1850 yılları arasında İngiltere'de tahıl üretimi üçe katlanmıştı, ancak Mark Overton'ın da belirttiği gibi bunun nedenleri tam olarak bilinmemektedir. Muhtemel bir sebep Avrupa'nın diğer tarım bölgelerinde olduğu gibi İngiltere'de de dönüşümlü tarıma dönülmesi olabilir.

Britanya Adaları'nın nemli ve soğuk kesimlerindeki marjinal topraklarda verimliliğin önünde farklı türde engeller vardı.

Doğu Anglia'daki Fenland bataklıklarında ortaçağda bazı su çekme yani drenaj yöntemleri uygulanmakla birlikte, bataklıklarda "düzey" denilen su kanallarıyla su akışını düzenleyen oluklar ancak 17. yüzyıldan itibaren Bedford Dükü gibi tarım işletmecilerinin çabalarıyla gelişti. Ancak drenajın Benelüks Ülkeleri'nde yarattığı sıkıntılar buralarda da görüldü. Turbalar kurudukça zemin çöktü, buralarda biriken suyun drenaj kanallarıyla çekilmesi gerekti. Fakat bu amaçla kullanılan rüzgâr değirmeni teknolojisinin ancak 18. yüzyıldan itibaren yaygınlaştığı görülmektedir. İskoçya'da çiftçiler açılan oluk ve drenaj kanalları sayesinde kurutulan yüzeyleri yakıp külleri dağıttılar. Bilinen adlarıyla "yanık topraklar"da yapılan tahıl ekiminden (tıpkı tahrip yoluyla tarıma açılan arazilerde olduğu gibi) başlangıçta yüksek verim elde edilse de, turbalıkların ıslahı Doğu Anglia'da olduğu kadar sistemli değildi. Daha az verimli topraklarda ıslah çalışmaları daha farklı tedbirler gerektiriyordu. Bu çerçevede evliya otu (ve daha sonra yonca) gibi özellikle hayvanlar açısından besin değeri yüksek bitkiler ekilmişti. Ayrıca 17. yüzyılın ortalarından itibaren Norfolk'a bağlı Breckland bölgesindeki kumluk ve kuru fundalıklar kireçli toprak ve koyun gübresiyle gübrelenerek tarıma açıldı. O zamana kadar ağır kille kaplı araziler kârlı tarım alanlarına dönüştü.

İskoçya'da ıslah ve geliştirme çalışmaları daha parçalı olarak yürümekteydi. Tahıl üretimi söz konusu olduğunda (zamanın kraliyet tarihçisi tarafından) ısrarla, 17. yüzyılın başlarında kitlesel göçlere sahne olan bir ülkede tahıl fazlasını kimin alacağı soruluyordu.[4] Bu göçler, tarım arazilerindeki genişlemenin ve ticari amaçlı küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin insanları topraklarından uzaklaştırdığı yerlerde 18. yüzyılda da devam etmişti,

4. T. C. Smout, "Landowners in Scotland, Ireland and Denmark in the Age of Improvement", *Scandinavian Journal of History*, 12 (1987), 79–97.

Doğu Sınırlarında olduğu gibi? Daha da büyüyen büyük toprak sahipleri nedeniyle yeni kırsal yerleşimlerin sayısı artmış ve dokumacılık, alkollü içki üretimi veya damıtma (bunlar en azından arpaya olan talebi artırıyordu) gibi ev işleri yaygınlaşmış olabilirdi, ama onlar uygulamadan çok eğitimle ilgileniyor, taşrayı doğrudan sermaye yatırımcıları olarak değil rantiye olarak idare ediyorlardı. 18. yüzyılda daha kuzeyde, Lord Kames gibi aydın büyük toprak sahipleri, kiracılarını sadece kira indirimi gibi teşviklerle Blair Drummond'taki Tay bölgesinde bulunan turbalıkları temizlemeye ikna edebiliyordu.

İrlanda'da hayvancılığa geçiş biraz daha farklı bir çizgi izledi. İlk başlarda, başta İngiltere olmak üzere artan denizaşırı talep nedeniyle küçükbaş hayvancılığın yerini büyükbaş hayvancılık aldı. Bu durum 1663 ve 1667 tarihlerinde çıkarılan yasalarla sığır ithalatı kısıtlanana kadar sürdü. İrlandalı çiftçiler bunun üzerine –emek yoğun bir iş olduğu için artan nüfusu eritebilen– süt ve süt ürünleri ve kurutulmuş et üretimine yöneldi. Süt üreticiliği rençberlerle alt kiracılara da iş olanağı sağlıyordu, çünkü sığır yetiştiricileri süt ineklerini yeterli otlakları olan küçük toprak sahiplerine kiralayarak onlardan belirlenen miktarlarda tereyağı alıyordu (yani bir tür yarıcılık sistemi vardı). Buna karşılık büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin Sığırcılık Yasaları'na ters düşmediği İskoçya'da sığırlar (İskandinavya'daki gibi) yabancı pazarlara Galloway'deki Sir David Dunbar gibi büyük toprak sahipleri tarafından götürülüyordu. Sir Dunbar kiracılardan zayıf dana alıp onları demesne çiftliklerinde besleyerek semirttikten sonra, ertesi sonbaharda İngiltere'ye götürüyordu. İskoçya'daki bu çobanlık sistemi Galler'dekine göre çok daha ticari bir boyutta yürütülüyordu. Galler'de çiftçiler bir tür yaylacılık yapıyordu, yani hayvanlarla birlikte kendileri de gidiyorlardı. Sonbaharın bitimiyle birlikte hayvanlar kışlamak üzere dağlardan vadilere

ya da kıyılara indiriliyor, çiftçiler de buralarda tekrar atalarının eskiden beri yaşadığı yerlere (*hendre*) yerleşiyordu. Bahar gelince hayvanlar tekrar dağlara yani yazlık otlaklara götürülüyor, çiftçiler de buralardaki geçici yayla evlerine (*hafod*) taşınıyordu. Vadideki araziye ya yazlık ekinler ekiliyor ya da Alpler'de olduğu gibi samanlık çayır yetiştiriliyordu. Ancak 16. yüzyılda bazı yayla evleri daimî çiftliklere dönüşmüş ve 17. yüzyılda sığır sürücülüğü Galler'in dışında da yaygınlaşmıştı.

Düzenli bir gelirin olmadığı veya geçimin balıkçılık ve madencilik –Cornish kalay madenleri, güney İskoç yaylalarındaki veya Kuzey İngiltere'deki kurşun madenleri, ve Kuzey Galler'deki kayrak madenleri– gibi sezonluk işlerle sağlandığı Britanya adalarının marjinal bölgelerinde (yani yüksek ve ücra noktalarında) ilave iş ve gelir kaynakları bulunabiliyordu. Bu noktada kronolojik olarak ilgi alanımızın dışında kalmakla beraber, İskoçya Yaylaları'ndaki arazi açma faaliyetlerinden söz etmekte yarar var, çünkü bu faaliyetler (tıpkı İrlanda'da olduğu gibi) 18. yüzyılın ortalarında nüfusun hızla arttığı bir dönemde meydana gelmiştir. Köylülerin topraklarından zorla çıkarılması hâlâ duyguları rahatsız etmekle birlikte, aslında bunların önemli bir bölümü kıyılara yerleştirilmiş ve böylece buralarda küçük çiftçilik yeniden canlanmıştı. Balıkçılık, yosun işleme, sabun imalatında kullanılan alkaliyi üretmek üzere yakılacak deniz yosunu yetiştiriciliği gibi ilave işler sayesinde küçük çiftlik sahipleri geçimlerini rahatlıkla sürdürebiliyordu, ancak bu canlanma kısa ömürlü oldu. Patatesin yayılması da kırdaki küçük toprak sahiplerine önemli bir geçim kaynağı saldı. Patates özellikle İrlanda'nın batısında yaygınlaştı. Ancak kuzey Münster'de 18. yüzyıl boyunca patatesten çok bahar yulafı ağırlıklı tarım devam etti.

MAHSUL VERİMİ

Tarihçiler 1350 ile 1750 yılları arasındaki tarımsal ilerlemeyi, yani yükselen verimlilik ve kaliteyi ölçerken son dönemlere kadar mahsul verimi üzerinde durmaktaydı. Ama artık bunun fazla kaba bir ölçüt olduğu düşünülmektedir. Burada asıl değerlendirilmesi gereken nokta "toplam faktör üretkenliği" yani sermaye, arazi ve iş gücü girdilerinin geri dönüşüdür (iş gücü üçü arasında ilgili kaynakların az olması nedeniyle ölçümü en güç olandır). Basitçe ifade edersek, mahsul verimindeki artış yanıltıcı bir gösterge olabilmektedir. Ekilen ürünler arasındaki dengenin değişmesi, nadasın artıp ekimin azalması, toprak verimliliği azalırken iş gücü verimliliğinin artışı – bütün bu faktörler, tarımın genelinde bir gerileme olmadığı hâlde verimin düşmesine neden olabilmektedir.

Buna rağmen mahsul verim tablosu bazı dikkate değer çeşitlilikler göstermektedir. Başlıca tahıl ürünleri buğday, çavdar (sert tahıllar), arpa ve yulaftı (yumuşak tahıllar). Buğday ve çavdar esas olarak ekmek yapımında kullanılırken, arpa ve yulaf yem veya bira yapımında kullanılmaktaydı. Ancak yulafın sert ve yumuşak çeşitleri bulunmaktaydı. Nitekim yumuşak yulaf daha ucuzdu ve toprağı daha az yoruyordu. Buğdayın da gernik ve kavuzlu çeşitleri vardı ve bunlar esas olarak daha az verimli ve daha soğuk topraklara dikiliyordu. Bir de buğday ve yulaf unundan yapılan ekmekler vardı. Güney Avrupa'nın dağlık bölgelerinde ekmeklik un kestaneden elde ediliyordu. Örneğin Lucca şehrinin un ihtiyacı Garfagnana'daki yaprak döken ormanlarla Ticino'nun yüksek ağaçlık bölgelerinden karşılanıyordu. Zaman içinde gıda ürünlerine mısır, pirinç ve patates eklendi. 1750'lere gelindiğinde Lombardiya'da mısırın buğdayı geride bıraktığı görüldü. Mahsul verimi toprağa ve mevsime göre büyük değişiklik-

ler gösterebiliyordu. 17. yüzyılda Paris'in güneyindeki bölgelerde, kötü sezonlarda verimsiz topraklardaki mahsul verimi hektar başına 6 ila 8 hektolitre arasında değişirken, sıcak yıllarda ve verimli topraklarda bu miktar hektar başına 20 hektolitreye (20 hl/ha) kadar çıkıyordu. Genel olarak en yüksek verim yulaftaydı. Onu sırasıyla arpa, beyaz çavdar ve son olarak da buğday izliyordu. Gıda olarak tüketilen iki tahılda, yani şehirlerdeki yoksulların günlük ekmeklik un kaynağı olan çavdar ile hayli talep gören beyaz un kaynağı buğdayda verimliliğin düşük olması ilginçtir. Dahası bunların tohum oranı da değişiklikler gösteriyordu: Avrupa genelinde ortalama, hektar başına 2 hektolitreydi. Ancak 1700 yılında Paris'teki talep bu oranı hektar başına 3 litreye kadar çıkarmıştı. İngiltere'deyse, aksine, arpa ve yulafta tohum oranları hektar başına 3.5 hektolitreyle, 2.2 tohum oranı olan buğday ve çavdarı geride bırakmıştı. Güney Avrupa'nın Eski Kastilye gibi kurak bölgelerinde bu oran hektar başına 1 hektolitreye kadar düşebiliyordu.

Yıl	Buğday	Çavdar	Arpa	Yulaf
1300	8.5	7.3	11.6	6.9
1380	6.9	6.4	11.6	7.3
1520	--	--	--	--
1600	8.2	7.6	9.2	10.1
1700	12.0	9.3	12.5	16.0
1800	17.3	17.3	22.2	24.9

Tablo 6.1 İngiltere'de net tahıl üretimi, 1300-1871

Kaynak: Mark Overton a4.2nd Bruce M. S. Campbell, "Statistics of Production and Productivity in English Agriculture, 1086–1871", Bas J. P. van Bavel ve Erik Thoen, ed., *Land Productivity and Agro-Systems in the North Sea Area (Middle Ages–20th Century)* (CORN Publication Series, 2) (Turnhout, 1999), 198.

1300 ile 1800 yılları arasındaki İngiltere istatistiklerini veren Tablo 15.1 mahsul verimindeki bu uzun süreli yükselişi göstermektedir, ancak 1600 yılına ilişkin veriler eksiktir. Burada dikkat çeken ilk nokta –bütün ana tahıllarda– verimlilikteki artışın ancak 1700'ler civarında başlaması ve ondan sonra gözle görülür bir şekilde artmaya devam etmesidir. İngiltere'de kapitalist tarımın ilk işaretleri olarak bakıldığında bu rakamların hayli iç karartıcı olduğu görülmektedir. Bu rakamlar Avrupa bağlamına oturtulduğunda, Tablo 15.2'nin de gösterdiği üzere, Kuzey Denizi kıyısındaki ekonomik açıdan gelişmiş bölgelerde verimin Akdeniz'deki bölgelere göre daha yüksek olduğu şeklindeki tez doğrulanır gibi görünmektedir. Ama ortada göze batan bir anormallik vardır, o da İrlanda'daki yüksek rakamlardır. İster şehirlerde artan talep nedeniyle olsun ister başka gerekçelerle, İrlanda'da kapitalist tarıma hızlı bir geçişten söz etmek mümkün değildir. Bununla birlikte İrlanda 1800 yılında önemli bir tahıl (ve besi hayvanı) ihracatçısıydı. Girişimci toprak sahiplerinin mahsul verimindeki artışı ağırlıkla İngiltere'ye yapılan bu ihracata bağlamak mümkündür. Dolayısıyla bu tabloların biraz daha ayrıntılı incelenmesi gerekmektedir.

Ele aldığımız yüzyıllarda Hollanda toprakları arasında yapılan ayrıntılı bir karşılaştırma kendinden emin görünen birçok varsayımı çürütmektedir. 1400'lü yıllarda her türlü tahılda mahsul verimi erken modern döneme göre gözle görülür bir şekilde yüksekti – hatta fark iki katına kadar çıkıyordu! Erken modern dönemdeki bu düşüşü Kara Veba'dan sonraki nüfus kırımına ve daha az yoğun bir hayvancılık tarımına geçişe bağlamak mümkündür. Ayrıca, ilave gübreye ulaşımın kolaylaşmasıyla birlikte daha verimli topraklarda mahsul artışı meydana gelmiş olması da muhtemeldir. Görünüşteki bu çelişkiyi, işlenen *bütün* topraklarda verimin azalmasına karşılık iş gücü verimliliğindeki artışla açıklamak mümkün görünmektedir.

	Mahsul Verimleri				Verim Oranları			
Ülke/Bölge	Buğday	Çavdar	Arpa	Yulaf	Buğday	Çavdar	Arpa	Yulaf
İngiltere	20.3	--	29.3	32.5	11.3	--	12.7	9.0
İrlanda	19.9	--	31.2	32.9	--	--	--	--
Hollanda	18.9	15.4	27.7	28.8	11.2	7.5	14.2	11.1
Belçika	19.6	20.8	25.3	25.1	11.5	12 2	14.1	13.2
Almanya (Seçili)	13.7	13.2	20.4	25.8	7.1	5.6	6.7	8.0
Toplam	13.7	12.5	13.5	17.0	--	--		
Avusturya	12.8	12.9	19.2	19.3	4.0	4.0	4.6	5.2
Fransa (Kuzey)	14.4	12.1	14.0	15.4	6.6	5.5	6.6	8.5
(Güney)	10.1	9.7	12.3	14.5	6.2	5.5	6.6	7.1
Toplam	12.2	10.8	13.5	15.2	6.4	5.5	6.8	8.2
İtalya	6.9	7.6	10.1	9.9	4.1	4.4	5.0	5.2
İspanya	7.0	4.0	9.0	9.5	4.5	2.5	7.0	--

Tablo 6.2 Seçili ülke ve bölgelerde tahmini mahsul verimleri (hl/ha) ve verim oranları, yakl. 1800

Kaynak: Jan Luiten van Zanden, "The Development of Agricultural Productivity in Europe, 1500-1800", van Bavel ve Thoen, Land Productivity, 359. Kaynaklardan basitleştirilerek alınmıştır.

Kuzey Benelüks Ülkeleri'ndeki açık bölgesel farklılıklara rağmen –Limburg, Doğu Hollanda'nın kumlu toprakları veya Groningen ve Frizya'nın deniz kili topraklarında verim düşükken, Guelders'in killi orta nehir bölgesinde yüksekti– 19. yüzyıla kadar hiçbir yerde ciddi bir verim artışı yaşanmamıştır. Tarımsal üretimde bir yükseliş olmuşsa eğer, bunun nedeni işlenen toprakların genişlemesi (denizden toprak kazanma ve drenaj sayesinde sadece 1600 ile 1640 yılları arasındaki 40 yıl içinde kuzey Hollanda'daki ekilebilir alan miktarı üçte bir büyümüştü!), dönüşümlü ürün ekimindeki değişiklikler ve hayvancılıktan tekrar tarıma geçilmesiydi. Bu araştırmanın öncülüğünü yapan Bas van Bavel, Benelüks Ülkeleri'nde verim artışını bir "tarımsal devrime" bağlama çabalarını kesin bir dille reddetmektedir. Bu verim artışını Batı Avrupa tarımının

diğer bölgelerindeki artışlarla açıklamak pekâlâ mümkün gibi görünmektedir.[5]

İtalyan Yarımadası'nda ise aksine, mahsul verimindeki düşüşü dış faktörlerle açıklamak gerekmektedir. Örneğin Romagna'da buğdayda verimin 16. yüzyılın başlarında 7:1 veya 8:1'den 1590'da 5:1'e düşmesinin altında sadece nüfustaki gerileme değil, yol, köprü ve kanal gibi altyapılara yatırım yapılmaması ve yarıcılık –ki bu tartışmalı konuya tekrar döneceğiz– gibi faktörler yatmaktaydı. Buna karşılık Milan Devletinin desteklediği tarımsal sermaye yatırımları sayesinde Lombardiya'nın batısında tahıl üretimi ciddi bir gelişmeye sahne olmuştu.

Hemen hemen bütün modern araştırmacılar, hem tahıl hem de süt ve et üretimindeki artışın ardında şehirlerdeki talebin artışının yattığı konusunda hemfikirdir. Nitekim Avrupa çapındaki ampirik veriler de bu bağlantıyı kesinlikle desteklemektedir. Ancak piyasa yönelimli talebi etkileyen kurumsal ve çevresel başka faktörler de vardı. Stephen Epstein'in örnek verdiği Toskana gibi toprakların sınırlarında bilinçli biçimde kurulan ve çevre bölgelerdeki ürünleri çekmeyi hedefleyen yeni pazarlar bu faktörlerden biriydi. Robert Allen ise "şehirlerin ve dolayısıyla pazarlarının büyümesine ve tarımsal ürünlere olan talebin tarımdaki değişimleri tetikleyen başlıca faktör olmasına" vurgu yapıyordu. Özetle, tarımda iş bölümünü yaygınlaştırma ve belli ürünlerde yoğunlaşma gibi üretimi artırmaya yönelik açık saikler vardı.[6]

---

5. Bkz. Bas van Bavel, "Arable Yields and Total Arable Output in the Netherlands from the Late Middle Ages to the Mid-19th Century", ve Bas van Bavel, "A Valuation of Arable Productivity in the Central Part of the Dutch River Area, c. 1360–c.1570", Bas van Bavel ve Erik Thoen, ed., *Land Productivity and Agro-Systems in the North Sea Area (Middle Ages–20th Century): Elements for Comparison* (CORN Publication Series, 2) (Turnhout, 1999), 85–112; 297–309.

6. Stephan Epstein ve Robert Allen'ın tezleriyle ilgili yetkin bir çalışma için

Bu noktayı açıklığa kavuşturmak için bir kez daha Paris havzasına dönmemiz gerekmektedir. 18. yüzyılın Paris'inde buğday ve yulaf karışımı ekmeğin yerini buğday ekmeği almıştı, ama bunun amacı mahsul üretimini artırmaktan çok tahılın değerini yükseltmekti. Ayrıca yolların taşlarla döşenmesi sayesinde, at arabalarıyla taşımacılığın yaygınlaştığı şehirlerde geceleri sokaklara boşaltılan dışkılarla at gübreleri kırsal kesime daha kolayca taşınabiliyordu. Ama bu arada geçerken şunu eklemek gerekmektedir: Bütün bunlar için geniş çiftlikler veya çevrilip sahiplenilmiş araziler gerekmiyordu, her ne kadar geniş araziler koyunlar için yapılan geçici ağıllara daha elverişli olsa da.

Kuşkusuz, süreç iki taraflı işliyordu. Benelüks Ülkeleri'nde iş bayrak yarışına dönmüştü. Başlangıçta artan tarımsal üretimin başını Bruges ve Ghent gibi Flaman şehirleri çekerken, daha sonra Brabant'ta Antwerp ve Hollanda'da Amsterdam öne geçmişti. Şehirler gerileyince üretim de gerilemişti, yani Jan Luiten van Zanden'in deyişiyle bir talep-arz "dalgalanması" vardı. Van Zanden U şeklindeki şehirde gerileme-üretimde gerileme paralelliğinin ancak 1700'den sonra bozulduğunu belirtmektedir. Hollanda örneği ayrıca şehirlerin kısıtlayıcı rol oynayabildiğini göstermektedir. Yani rekabet birincil sektör üzerinde teşvik edici bir rol oynayabildiği gibi, sektöre kolayca zarar da verebiliyordu. Nitekim, Jan de Vries'in gözlemlediği gibi, 16. yüzyılda şehirlerle bunların hinterlandlarını birbirine bağlayan "ekonomik birimler", tarımsal uzmanlaşmanın şehirden gelen talep tarafından değil eyalet düzeyinde işleyen yönetimler tarafından yönlendiril-

---

bkz. Vincente Pinilla, "The Impact of Markets in the Management of Rural Land", Vincente Pinilla, ed., *Markets and Agricultural Change in Europe from the Thirteenth to the Twentieth Century* (Rural History in Europe, 2) (Turnhout, 2009), 11–36.

diği bir bölgesel (hatta düzensiz bir ulusal) ekonominin gölgesinde kalmıştı. Oysa kurumların bir zamanlar güçlü olan Ortaçağ şehirlerinin "merkezinde" üslenmeye devam ettiği Flandre ve Brabant'ta durum tam tersiydi.

Gerard Beaur'un meşhur ifadesiyle, "şehir kırı ateşe vermişti", fakat tarımsal uygulama ve üretkenlikteki değişimleri nedensel bir faktöre bağlamamak gerekmektedir. İrlanda tarımındaki nispeten yüksek üretkenlik mevcut açıklamalara uymamaktadır. Bu yüksek üretim, kıtadaki şehir standartlarına göre ikisi de küçük kalan Dublin ve Cork dışında büyük şehir merkezlerinin bulunmadığı bir ülkede meydana gelmişti. Daha da büyüyen büyük toprak sahiplerinin 18. yüzyılda İrlanda'nın bazı kısımlarında kurdukları yeni yerleşimlerin hedefi pazar merkezlerinin yokluğundan kaynaklanan boşluğu doldurmaktı. Ayrıca sağlam haklara sahip olan geleneksel köylü yeniliklerin önünü kesmekteydi. 1773'te Abercorn Kontu'nun yakındığı gibi, İskoç mülklerindeki tarım uygulamalarını değiştirmek, İrlanda'daki uygulamaları değiştirmekten daha kolaydı, çünkü oradaki mevcut kiralama şartlarını değiştiremiyordu! İrlanda'yla ilgili sıra dışı rakamlar muhtemelen verilerin "gelişmiş" mülklerden alınmasından kaynaklanmaktadır. Zira ne de olsa karşılaştırma yılı nihayetinde 1800'dür, daha öncesi değil.

BORÇLANMA

Kırsal ekonomide borçlanmanın yeri, maliyeti ve etkisi ancak son zamanlarda ayrıntılı araştırma konusu olmaya başladı. Bu konuda dikkatler özellikle de Benelüks Ülkeleri'yle İngiltere üzerinde yoğunlaştı. Bugün çiftçi toplumunda ve köylerde gayriresmî borçlanmanın hayli yaygın olduğu, zengin kiracıların kendilerinden daha yoksul komşularına sık sık borç verdiği anlaşılmıştır. Nitekim Fransa ve İsviçre örnekleri de bunu doğrulamaktadır.

Köy hanelerinde zaman içinde oluşan büyük ihtiyaçlar, yani çocuklara yeni çiftlik kurmak, emekli olan büyük ebeveynlerin geçimini sağlamak, çeyiz hazırlamak yahut mirastaki diğer hissedarların hisselerini satın almak gibi ihtiyaçlar, miras yoluyla geçen çiftliklerin ayrılmaz bir parçası olmayan arazilerin alınıp satılmasıyla veya yerel kurumlardan borç alma gibi yöntemlerle karşılanıyordu. Bu tür para işlemleri büyük ölçüde kayda geçirilmiyordu. Ayrıca geniş aile çevresinden faizsiz borç almak da mümkündü. Ama bu durumda faiz yerine bir dizi karşılıklı yükümlülükler ağı devreye giriyordu. Bu anlamda bakıldığında köylülerin borçlanması zorunlu olarak bir yoksullaşma işareti olarak okunmamalıdır.[7]

Bu yerel düzenlemeler açık piyasadan alınan veya rayiç faiz oranlarıyla dış kaynaklardan sağlanan yatırım kredilerinden farklıdır. İtalya'da daha 1350 gibi bir tarihten önce bile borç veren kırsal bölge noterleri vardı. Diğer bir borç kaynağı da rehincilerdi, ancak bunlar toprak rehini kabul etmiyordu. Nihayet, merkezi bir pazarlık sistemi oluşmuştu. Başka bir deyişle sermayenin fiyatı yani faiz oranları bir komite tarafından belirleniyordu. O dönemde Avrupa'nın diğer bölgelerinde böyle bir şey yoktu. Buralarda köylüler çoğu durumda şehirdeki tefecilerden sigorta satın alma yoluna giderdi. Benelüks Ülkeleri'nde 15. yüzyılda para yatırıp faiz geliri elde etme sistemi hayli yaygınlaşmıştı, Flandre hükümeti 1529'da bu uygulamayı tanıyan bir yasa çıkarmıştı. Ama tarımın ticarileştiği Flandre'de uygulamanın tarihi aslında daha eskilere dayanıyordu. Burada büyük çiftçiler işletme serma-

7. Bkz. Heide Wunder, "Finance in the 'Economy of Old Europe': The Example of Peasant Credit from the Late Middle Ages to the Thirty Years War", Peter-Christian Witt, ed., *Wealth and Taxation in Central Europe. The History and Sociology of Public Finance* (German Historical Perspectives, 2) (Leamington Spa/Hamburg/New York, 1987), 19–47.

yesine iç kısımlardaki aile çiftliklerinden daha fazla ihtiyaç duyuyordu. Yıllık getiriye dayalı bir kredi piyasası oluşmuştu. Bu piyasada topraktan çok taşınabilir mallar teminat gösterilebiliyordu. Hollanda'da ve Guelders ırmağı civarında görüldüğü gibi, buen çok da kendi toprakları olmayan ve dolayısıyla toprak teminatı gösterme şansı bulunmayan kiracıların işine gelmekteydi. 15. yüzyıl ayrıca, başlangıçta önemli şehirlerde ve 1541'den itibaren de bütün Benelüks Ülkeleri'nde olmak üzere, devredilebilen ama toplumsal statüyle desteklenen senet sisteminin yaygınlaşmasına tanık olmuştu.

Ortaçağ'ın son dönemlerinde bazen iddia edildiği kadar hızlı olmasa bile faiz oranları da düşmekteydi. Örneğin İngiltere'de, 16. yüzyılda ortalama yüzde 10 olan faiz oranları 1641'de yüzde 8'e ve bir on yıl sonra da yüzde 6'ya düşmüştü. İngiliz çiftçilerin avantajı para birimlerinin (16. yüzyılın ortalarında yaşanan değer kaybetme dönemi dışında) istikrarını korumasıydı. Yani enflasyon ve kötü hükümet politikalarıyla boğuşan Kıta Avrupası'ndan tamamen farklı bir durum vardı. 19. yüzyıla kadar neredeyse hiç değişmeyen düşük vergi oranları, temlik edilebilen akreditifler, mortgage kredileri başka bir avantajdı. Ve tabii açlık, hastalıklar ve yüksek ölüm oranı gibi felaketlerin görülmemesi de cabasıydı. Bütün bu küçüklü büyüklü adımlar çiftçiliğe büyük esneklikler sağlıyordu. Ancak şehirli kesimden yapılan yatırımlarla kredileri kapitalist tarıma giden yol olarak görmekte acele etmemeliyiz, çünkü burjuva toprak sahipleri genelde kırsal ekonomiye verdiklerinden çok alıyorlardı. Dahası yatırımlarında tarımsal gelişimden çok güvenlik, statü ve saygınlık gibi kaygılar ağır basıyordu. Bunu en çok da Batı Avrupa tarım toplumundaki en tartışmalı ama en az anlaşılan toprak yönetim biçimlerinden biri olan yarıcılık sisteminde görmekteyiz.

YARICILIK

Avrupa'da yarıcılığın uzun bir geçmişi vardı, ama esas olarak Akdeniz-İberya, İtalyan Yarımadası ve daha sonraları da Fransa'nın güney ve güneybatısıyla sınırlıydı. Fakat ele aldığımız dönemde Kuzeydoğu Fransa'da Ardenler'de ve kuzeybatıda Bretonya ve Normandiya'da da uygulanmaktaydı. Bütün bu bölgeler güçlü köy topluluklarıyla dikkat çekmekteydi. Diğer yerlerde durum genelde sektöre göre değişmekteydi. Örneğin Batı Almanya'da yarıcılık daha çok şarapçılıkla özdeşleşmişti. Hollanda'da da vardı yarıcılık, ancak tarımsal yatırımları desteklemeye yeterli sermaye piyasalarının oluşmasıyla birlikte önce gerilemiş ve sonra da tamamen ortadan kalkmıştı. Yarıcılık orta ve kuzey İtalya'da 11. ve 12. yüzyıllardan itibaren yaygınlaşan süreli kiralama (*affiti*) sistemiyle el ele gitmişti. Ancak bir tarihçi yarıcılık sistemini 9. yüzyıla kadar götürmektedir. Her durumda, yarıcılık Toskana'da 1960'lı yıllara kadar devam etti. Nitekim tartışmanın hayli yüksek bir politik gerilimi olması bundan kaynaklanmaktadır. Sonuçta sistemin yüzyıllar boyu ayakta kalmış olması, yarıcılığın birçok şekil almış olduğu gerçeğini bize göstermelidir; yani sistem farklı zamanlarda, farklı bağlamlarda, farklı amaçlara hizmet etmişti.

Bütün bunlara rağmen, gerek tarımsal ilerlemeye ve gerekse köylülük ve köy topluluklarının yaşamlarına olan katkısı açısından yarıcılık için neredeyse tek bir olumlu yorum yoktur. Yarıcılık deyince akıllara durgunluk ve gerilik, yenilik düşmanlığı ve risk alma korkusu gelmektedir. Yarıcılık toprak kiralama adı altında feodal bağımlılığı artırmakla suçlanır, bir "üretim fazlası çıkarma aracı" olarak hizmet ettiği oranda. Dahası kırsal yoksullaşmanın (nedeni değilse bile) bir semptomu olduğu düşünülmektedir. Stephan Epstein ve arkadaşlarına göre, yarıcılık İtalya'da tamamen parasal ilişkiye dayanan doğrudan süreli kiralama

karşısında "ikinci en iyi seçenek"ti. Güney İspanya'da Endülüslü büyük toprak sahipleri uçsuz bucaksız latifundiyalarında bizzat tarım yapmamak ve bunun yerine yarıcılığa "kaçmak"la suçlanıyordu. Kastilya'da büyük toprak sahipleri kira gelirlerinin yüksek enflasyon karşısında erimesi üzerine 16. yüzyılda yarıcılıktan (*aparceria*) miras yoluyla devredilen kiralama sistemine geçmişlerdi. Fransa'da yarıcılık ulaşımın ve pazarla bütünleşmenin güç olduğu güney ve güneybatıdaki daha ücra bölgelere çekilmişti. Immanuel Wallerstein'a göre, Atlantik ekonomisinin yükselişe geçtiği 16. yüzyılda yarıcılığın Akdeniz yarı-periferisiyle özdeşleşmesinin nedeni işte budur.

Başka bir bakış açısı ise (azınlıkta kalmakla birlikte) yarıcılığı olumlu bir çerçevede görmektedir. Buna göre yarıcılık hem büyük toprak sahiplerine hem de köylülere düşük riskle emek yoğun tarım yapma imkânı sağlıyordu. Ayrıca çabucak vazgeçilemeyen yani uzun vadeli yatırım gerektiren ağaç –ipekböceği için dut ağacı, asma, zeytin ağacı veya meyve ağaçları– yetiştirme alanına girme imkânı yaratıyordu. Yarıcılık ayrıca toprak sahiplerine yeni pazar fırsatlarına karşı hızlı pozisyon alma fırsatı veriyordu, yani değişen tüketici talepleri karşısında hızla tercih değişikliğine gidebiliyorlardı. Kara Veba'dan sonra özellikle Toskana'daki (*appoderamento* denilen [büyük arazilerin kiralanmasını kolaylaştırıp riski azaltmak için parçalara bölünerek kiralanması – ç] bir süreçle) büyüyen veya güçlenen *mezzadria poderale* isimli çiftliklerde yeni bir yarıcılık türü gelişti. Bu tür yarıcılık, toprak sahipleri geniş arazilerinde sermayelerini geliştirebildikleri ölçüde, tarımsal verimliliği artırma aracı olarak görülüyordu. Dolayısıyla toprak kullanım hakkının kapitalist bir biçimini teşkil ediyordu.

Burada yarıcılığı her boyutuyla ele almak mümkün değildir. Ancak yarıcılığın değişen karakteri üzerine yapılan araştır-

maların önemli bir bölümü Toskana özelinde gerçekleştirildiğinden, buradaki gelişmelere yoğunlaşmakta yarar vardır. Tabii bu noktada kentsel yoğunluğun ve pazara nüfuzun yüksek olduğu –ve tarımsal ürünlere kentte büyük bir talep olan– bir bölgedeki yarıcılık sisteminin bize, Batı Avrupa'daki daha az gelişmiş, nüfusu daha düşük ve altyapı açısından daha zayıf bölgelerdeki gene yaygın olan yarıcılık sistemi hakkında pek bir şey söyleyemeyeceğini akıldan çıkarmamak gerekir.

1350'den önce yarıcılık şehirli girişimcilerin yükselen talebe bağlı olarak gelişen pazarda yeni fırsatlar yakalama çabalarını yansıtmaktaydı. Floransa ve Siena gibi şehirlerin yakın çevrelerinde yarıcılık üzerinden yoğun bir tarım faaliyeti başlamıştı. Hatta iş gücü bolluğunu fırsat bilen Floransa ve Sienalı büyük toprak sahipleri yarıcılara nakliye hizmetini yüklenme veya köprü onarımlarına yardım etme zorunluluğu gibi sert koşullar dayatmaktaydı. İşte, bazı tarihçileri, *mezzadria*'yı yarı feodal bir olgu olarak görmeye iten şey bu ekonomi dışı baskılardı. 16. yüzyıl öncesi Lucca gibi yarıcılığın yaygın olmadığı yerlerde daha çok pazara yönelik bahçecilik ve hayvancılık yapılmaktaydı. 1500'den önce Pisa'da ise yarıcılığın bulunmaması ancak özel nedenlerle açıklanabilir.

Ancak 1350'den sonra belirtiler tersine döndü. Nüfusun azalmasıyla birlikte talep de düştü; iş gücü azaldı ve topraklar işlenemez hale geldi. *Appoderamento*'nun altında işte bu koşullar yatmaktadır. Arazi kiralayabilecek maddi gücü olan kiracı bulmak güçtü. Dolayısıyla küçük toprak sahibi veya topraksız köylüleri yarıcılığa ikna etmek için iki ila beş yıl arasında değişen ve ürünün düşük olduğu dönemlerde hiç değilse bir miktar güvence sağlayan cazip sözleşmeler öneriliyordu. Köylüler bu cazip koşullar karşısında köylerini terk edip ücra çiftliklere yerleşiyor, hatta bu büyük mülklerde basit yevmiyeli işçi olarak çalışmak uğruna köylerini terk ediyorlardı.

Ancak *mezzadria poderale* sistemi Toskana'nın her yerinde aynı işlemiyordu. Kendine özgü bir silvo-pastoral sistemin [bahçeyle entegre hayvancılık – çn.] hüküm sürdüğü ücra dağlık bölgelerde bu tip çiftliklere daha az rastlanıyordu. Buralarda hayat yaylacılık ve unluk kestane yetiştiriciliği üzerine kuruluydu. *Mezzadria poderale* sistemi sıtmanın yaygın olduğu bataklık Aşağı Arno Vadisi veya Pisa ve Siena Maremma'sı gibi yerlere yayılmış değildi. Floransa'ya gelince, 1427 tarihli ünlü *catasto* yarıcılığın şehri çevreleyen araziler yani *contado*'larla *distretto* denilen taşra bölgelerinde görülen bir sistem olduğunu söylemektedir. Burada yarıcılık daha çok Prato, San Gimignano, Pistoia ve Mugello gibi bölgelerin pazara yönelik tahıl üretimi yapılan verimli yamaçlarında yoğunlaşmıştı. Ancak Yukarı Valdarno ve Chianti veya Siena ve Arezzo'nın çevresi gibi dağlık bölgelerde de rastlanmaktaydı.

Bir bankacılık ve ticaret merkezi olan Siena'da ekonomik gerileme nedeniyle tüccarlar 1400'den sonra tarımsal yatırımlara yöneldiler. Ama bu "yeniden feodal sisteme dönme" anlamına gelmiyordu. Bazı zenginler (1310 tarihli "Mülkiyet Tablosu"nda da görüldüğü gibi) daha 1350'den önce bile kırsal kesime yatırım yapmaktaydı. Siena şehir devletinin kuzeyindeki verimli topraklarda ve özellikle de Siena'nın hemen dışındaki *Massa*'da bulunan zengin elitin mülklerinde en yaygın işletme şekli yarıcılıktı. Ancak dinî kurumlar ve sıradan yurttaşlar da yarıcılık sözleşmeleriyle kırsal mülkler işletmekteydi. Sıradan yurttaşların başlıca kaygısı güvenlik ve evin gıda ihtiyaçlarını karşılamaktı. 15. yüzyılda Siena'nın *contado*'sunda, etrafında meydana gelen felaketler nedeniyle, köy toplulukları küçüldü ve köylüler yaygın şekilde yoksullaştı. Ancak Sienalı yöneticilerin bu felaketler karşısında aldığı önlem köylülerin borçlanmasını ve yarıcıların işlerini bırakmasını engellemek oldu.

Pisa'da, Floransalıların 1406 yılında şehri ele geçirdikten sonra drenaja yaptıkları yatırımlara rağmen bataklıkların kurutulamaması ve yerleşimin az olması nedeniyle yarıcılığın gelişmediği şeklindeki eski tespit artık geçerliliğini yitirmiştir. Zira asıl sorun iyi arazilerin bölünmesinin *mezzadria poderale* sisteminin önünde engel oluşturmasıydı. Ayrıca Pisa *contado*'sunu tahıldan çok insan kaynağı olarak görüyordu, çünkü ticari elit gözlerini esas olarak deniz ticaretine çevirmişti ve Sardinya, Korsika ve daha uzaklardaki bölgelerden rahatça tahıl temin edebiliyordu. 1500'den önce yarıcılık varsa bile, tahıldan ziyade pazara yönelik karışık ekim (*coltura promiscua*) yapılmaktaydı. Tahıl fiyatlarının 1500'lere doğru yükselmesiyle birlikte bu durum değişti ve Riccardi gibi Floransalı yatırımcılar *mezzadria poderale* sistemiyle yönetilen büyük araziler satın almaya başladılar. Nitekim Pisa'daki yarıcılık sistemi 16. yüzyılda diğer Toskana şehirlerini "yakaladı". Aynı şekilde, 1500'den itibaren Lucchese'de de yarıcılık sistemi görülmeye başladı. Sistem özellikle de Sei Miglia bölgesinde görülüyordu, ama hiçbir zaman çok yaygınlaşamadı. Çünkü Lucca sonraki yüzyıllarda da esas olarak imalat ve sanayi (ipek, tekstil, kâğıt) merkezi olarak kaldı ve tarım yatırımları hiçbir zaman çok cazip olmadı.

Toskana'da *mezzadria poderale* sistemine geçilmesinin nedenleri hâlâ tam olarak bilinmemektedir. Francesca Galassi'ye göre; yarıcılığın büyük toprak sahiplerine sözleşmeyle ücretli iş gücü çalıştırmaktan daha kârlı geldiğini, zira yarıcılığın iş gücünü kontrol etmeyi ve sermayenin korunmasını kolaylaştırdığını, riski dağıttığını veya yatırıma daha yüksek geri dönüş sağladığını gösteren bir işaret yoktur. Ona göre bu avantajları başka yollarla elde etmek de mümkündür. Galassi, *mezzadria poderale*'yi olmayan veya eksik olan kredi pazarlarını dengeleme yöntemi olarak göstermektedir. Bu eleştiriye büyük ölçüde katılan Stephan

Epstein'a göre asıl belirleyici olan, kiracılık yapmaya hevesli zengin köylü bulunmamasıydı. Epstein bu arada Floransa'ya olan uzaklığı, köylü mülkiyetinin hâlâ yaygın olmasını ve yarıcılığın çok yaygın olmamasını da bunlara eklemektedir. Epstein'a göre büyük toprak sahipleri bir ikilemle karşı karşıyaydı:

> *Ellerinde kiralanacak bol toprak vardı ... ama en cazip kiracılar ya çok uzaklarda oturuyorlardı ya da ellerinde bir podere'yi (çiftlik) işletecek iş gücü yoktu [zira doğal olarak öncelikle kendi çiftlikleriyle uğraşıyorlardı]. Buna karşılık yoksul ve genelde topraksız köylülerin sayısı nispeten fazlaydı. Dolayısıyla toprak sahipleri, topraklarını bu riskli ve borç konusunda güvenilmez kiracılara riski azaltacak şekilde elverişli kiralarla ve bir de üstüne buna bağlı olarak borç vermek suretiyle kiralamak zorunda kalıyorlardı.*

Ancak Toskana'da 1350 öncesinde yarıcılığın yaygın olduğu düşünüldüğünde, asıl soru neden *appoderamento*'nun yarıcılığı değil de, yarıcılığın *appoderamento*'yu teşvik ettiğidir. Galassi'ye göre bunun tek muhtemel nedeni iş gücü sıkıntısı yaşamama kaygısıydı. Galassi yarıcılık sözleşmelerinde kiracının başka işlerde çalışmasını engelleyen ve kiracı ve ailesine *podere*'de kalma zorunluluğu getiren maddeler bulunduğuna dikkat çekmektedir.[8]

Kuşkusuz, bu tartışma sürüp gidecektir, ancak hem Galassi'ye hem de Epstein'a göre yarıcılık, 18. yüzyılda yaşamış ünlü İngiliz tarım bilimci Arthur Young'ın sözleriyle "sefil bir sistem"

---

8. Bkz. Francesco L. Galassi, "Tuscans and their Farms: The Economics of Share Tenancy in Fifteenth Century Florence", *Rivista di Storia Economica*, 9 (1992), 77–94; Stephan R. Epstein, "Tuscans and their Farms", *Rivista di Storia Economica*, 11 (1994), 111–123 (bkz. s. 119'daki alıntı); Francesco L. Galassi, "Tuscans and their Farms: A Rejoinder", *Rivista di Storia Economica*, 11 (1994), 124–130; Stephan R. Epstein, "Moral Hazard and Risk Sharing in Late Medieval Tuscany", *Rivista di Storia Economica*, 11 (1994), 131–137.

olmaya devam etti. Yarıcılığın sermayenin sorun olmadığı büyük ve zengin şehirlerin dışında yapıldığı şeklindeki tespit bizi şu nihai sonuca götürmektedir: Yarıcılık neden bir tarımsal kapitalizme geçiş aracına dönüşemedi? Bu sorunun çıkış noktası, 15. yüzyıldaki *mezzadria poderale* şeklinde uygulanan yarıcılığın kapitalist bir toprak kiralama biçimi olduğu şeklindeki varsayımdır. Bu kiralama biçiminde yarıcıya nakit, sığır, tohum, alet, yiyecek veya giyim şeklinde borç verilerek tarımsal üretkenlik teşvik edilmektedir. Yarıcılık sözleşmelerinin süreli kiralamalardan daha fazla olduğu *coltura promiscua* (karışık tarım) bölgelerinde yaşanan tam olarak budur. Bu yöntem her iki taraf için de kârlıydı. Topraklarından uzakta yaşayan ve dolayısıyla kırsal bir toprak sahibi sınıf oluşturmayan Floransalı büyük toprak sahipleri maliyetlerini yarıcılık sözleşmeleriyle düşürürken, esas olarak şehirlerdeki imalat ve ticaret faaliyetlerine yoğunlaşabiliyorlardı. Yarıcılara gelince, Floransa'da vergilendirme tarımsal gelire (bu geliri artırma şansları vardı) değil mülke göre yapıldığından (kiracıların zaten fazla mülkü yoktu), bu sistem onların da işine yarıyordu. Ama Floransa'da tarımsal yatırımlar uzun vadede kırsal nüfusun (hem yarıcıların hem de kiracıların) aleyhine büyümekteydi. Floransa sermayesi mevcut bütün yerli faktör yani iş gücü, sermaye ve toprak piyasalarını yutacak duruma gelmişti. Floransalıların büyük miktarlarda toprak satın alması nedeniyle yarıcı köylüler bir zamanlar sahip oldukları küçük çiftliklerini ve dolayısıyla bu piyasalara girme güçlerini yitirmeye başlamışlardı. "Dolayısıyla," Rebecca Jean Emigh'in dediği gibi, "kapitalist yerel pazarlara dönüşebilecek olan yerel pazar yapıları büyük ölçüde ortadan kalkmıştı".[9]

---

9. Rebecca Jean Emigh, "Economic Interests and Sectoral Relations: The Undevelopment of Capitalism in Fifteenth-century Tuscany", *American Journal of Sociology*, 108 (2003), 1075–1113, alıntının yapıldığı sayfa 1100.

Ama daha fazlası da vardı: Floransalı büyük toprak sahipleri sadece tarımsal üretimi kontrol etmiyorlardı. Çoğu zaman ortaya çıkan ürünü de onlar pazarlıyordu. Dolayısıyla dağıtımda da ipler onların elindeydi. Diğer bir deyişle, Floransa'da yarıcılığa yapılan yatırım bağımsız kırsal gelişmeyi destekleyici nitelikte değildi – Floransalılar hem imalat hem de tarımdan gelir elde edebilirken, kırsal nüfusun tek geçim kaynağı tarımdı. Üstelik Floransalılar onların faktör piyasalarına dâhil olmalarını da engelliyordu. Yüksek bir kavramsal düzeye oturtulan bu tez aslında, Floransa gibi şehirlerin *contado*'ları üzerindeki hegemonik denetiminin yıkıcı etkisi konusunda hemfikir olan farklı ideolojilerden bütün bilim adamlarının ampirik desteğini almaktadır.

Toskana'ya özgü ayrıntıları bir kenara bırakırsak, Batı Avrupa tarım toplumundaki yarıcılık hakkında ne gibi genel sonuçlar çıkarabiliriz? Toskana deneyimi süreli kiralamayla yarıcılık sözleşmeleri arasında (karşılıklı değiştirilebilirlik değilse bile) yakın bir ilişki bulunduğunu, yarıcılığın kesinlikle karma bir feodal ve kapitalist kiralama biçimi olduğunu göstermektedir. Son olarak, Philip Hoffman'ın Fransa'daki kiracılık sistemiyle ilgili değerlendirmesine itiraz etmek için ortada bir neden yoktur. Bu sistemde, *ceteris paribus* (diğer her şey sabitken) nispeten zengin kiracılar süreli kiralama yapmakta ve bütün sermaye girdilerini kendileri karşılamaktaydı; nispeten yoksul kiracılarsa herhangi bir ihmali veya yanlış işlemi önlemeye yönelik denetime izin veren yarıcılık sözleşmeleri yapmaktaydı. En yoksullara gelince, onlar tamamen, üründen aslan payını almak karşılığında sermayeyi karşılayan toprak sahibine bağımlıydı. Bu bağımlılık şeklinde köylüyü çok çalışmaya teşvik eden o kadar az unsur vardı ki, sabit bir ücret karşılığında çalışmak bu tür köylüler için daha avantajlıydı.

TOPRAK SAHİPLİĞİ

Batı Avrupa tarım toplumunu konu alan en son literatür, değişen toprak kiralama biçimleri ve genişleme veya çitle çevirerek sahiplenme uygulamaları da dâhil olmak üzere yükselen toprak piyasasının özellikle İngiltere ve Benelüks ülkelerinde dört başı mamur bir tarım kapitalizmine geçişin önünü açması üzerinde durmaktadır. Sonuç olarak geleneksel kiracılık biçimlerinin manoryal sistemde ortadan kalkışına (ya da yokluğuna) ve yerini uzun veya kısa süreli ticari kiralamalara bırakmasına dikkat çekilmektedir. Fakat, bir yandan mülk sahibi köylü sayısındaki (feodal bir kontrol altında olmayan veya sadece devlete karşı mali sorumlulukları olan mutlak mülk sahipleri) azalma, öbür yandansa erken modern dönemde nasıl bir tarımsal rejim altında yaşarlarsa yaşasınlar çeşitli koşullarda ücret karşılığı çalışan topraksız köylülerin sayısındaki hızlı artış da eşit derecede bir öneme sahipti.

Mülk sahipliği tarım yapılabilmesi için önce işlenmesi gereken veya orman, bataklık ve dağlık arazilerin devşirilmesi suretiyle tarıma açılan toprakların bulunduğu yerlerde yaygındı. Dolayısıyla bunların özellikle de Doğu Anglia'daki Fenland bataklıklarında, Hollanda'nın kıyı bölgelerinde, Alplerde veya İskandinavya'nın ücra bölgelerinde (ve tabii ayrıca –bu bölümün ilgi alanının dışında kalan– Doğu Avrupa'daki sömürge topraklarında) bulunması şaşırtıcı değildir. Buralar büyük toprak sahipliğinin (daha net bir ifadeyle derebeylik sisteminin) bulunmadığı ya da gelişmediği alanlardı. Dolayısıyla Doğu Anglia'da nüfusun yüzde 60'ına yakınını "*sokeman*" adı veri-

* Ortaçağ İngiltere'sinde büyük toprak sahiplerine ait topraklar kullanım hakkıyla köylülere verilebiliyordu. Bir tür kiralama biçimi de olan bu sistemde kullanım hakkı babadan oğula geçebildiği gibi, alınıp satılabiliyordu. Ama toprak nihai olarak derebeyine aitti –çn.

len yarı bağımsız köylüler (kendi toprağına sahip olduğu hâlde zamanının bir kısmını derebeyine ayırmak zorunda olan köylüler) oluşturmaktaydı. Buna karşılık Güney İngiltere'nin geri kalanında bu oran tahmini olarak yüzde 25 civarındaydı. Ancak Bruce Campbell bu rakamı yüzde 50'lere çıkarmaktadır. Benelüks Ülkelerinde mülk sahibi köylüler özellikle Drenthe ile Hollanda'nın turbalık bölgelerinde yoğunlaşmaktaydı (oran yüzde 80 ile 90 arasındaydı). Hollanda'nın geri kalanıyla Guelder'de yüzde 50'leri bulurken, diğer yerlerde sadece yüzde 25'lerdeydi. 17. yüzyıl Fransa'sında kendi mülkünün sahibi olan köylü sayısı hayli düşüktü; Bretonya'da bu oran yüzde 11'lerdeyken, Garonne ve Auvergne'de yani büyük şehirlerden uzak bölgelerde yüzde 20'lerdeydi (burada belki bir tek Toulouse istisna oluşturuyordu). İskandinavya'da Norrland'ın kuzey ve doğu bölgeleriyle Finlandiya'da mülk sahibi köylülerin oranı 16. yüzyılda doruk noktasına ulaşmıştı. Bazı yerlerde mülk sahibi köylülerin oranı yüzde 95'leri bulmaktaydı. Orta ve güney İsveç'te, *skattebönder* olarak bilinen ve aynı dönemde nüfusun yarısını oluşturan bu köylüler sadece saraya vergi ödüyordu. Aynı şekilde, sayıları nüfusun yüzde 2'si ila 17'si arasında değişen Danimarkalı toprak sahibi köylüler de saraya vergi veriyordu. Hatta bu köylüler "sarayın köylüleri" diye adlandırılıyordu.

Mülk sahibi köylülerin sayısı (İsveç, Beneleks Ülkeleri'nin kuzeyi ve mülk sahibi köylülerin 18. yüzyılda nüfusun yüzde 20 ila 33'ünü oluşturduğu Norveç hariç) her yerde azaldı. Bu azalmanın altında ya (İskandinavya'da olduğu gibi) toplam vergiler içindeki oranlarının azalması; ya (Fransa'da olduğu gibi) toprakların burjuva yatırımcılarla kraliyet maiyetine satılması; veya yasaların sadece mutlak mülkiyete veya kısa süreli kiracılığa izin verdiği Benelüks Ülkeleri'nde olduğu gibi diğer köylülerin de mülk sahibi köylü statüsüne geçmesi

gibi nedenler yatmaktaydı. Ya da yasaların kıta Avrupa'sından hayli farklı olduğu İngiltere'de olduğu gibi, bazı kiracılık kategorilerinin yasaların da teşvikiyle azalması veya yok olması bulunmaktaydı. 1500'den önce İngiltere'de birçok köylünün ya tam mülkiyetli ya da kullanım hakkına dayalı [*copyhold*]' toprakları vardı (Doğu Anglia'da kullanım hakkına dayalı toprakların miktarı yüzde 60'ları buluyordu). Köylüler aile çiftliklerinin devamlılığını sağlamak ve bütünlüğünü korumak için birtakım yöntemlere –birleşme, satılmama kaydıyla devretme (meşruta) veya *inter vivos* yani sağlar arasında devir– başvuruyorlardı. Aslında bu yöntemler seçkinlerle soyluların kullandığı yöntemlerin tıpatıp aynısıydı! Richard Smith elindeki zengin kanıtlara dayanarak, köylülerin miras yoluyla devredilen kullanım hakkı sayesinde topraklarını sınırsız mülkiyet (yani tam mülkiyet) hakkına sahipmiş gibi kullanabildikleri sonucuna varmıştır (ancak Robert Brenner bu tespitin arazi kullanım hakkıyla sınırlı olduğunu görmezden geldiğini belirterek reddetmektedir).[10] Aslında bu sistemin ismi dışında kiralamadan hiçbir farkı yoktu, zira 1500'lere kadar mahkemeler kullanım hakkını "tam mülkiyet"ten ayırmak için burada "toprak mülkiyeti"ni (teknik olarak bu da tam mülkiyetti) on yılla sınırlı tutuyordu.

Manoryal yasaların veya geleneksel imtiyazların bulunmadığı İskoçya'da özgür köylülüğün kolayca gelişebileceği düşünülebilir. Ayrıca Kuzey İskoçya'da [Highlands] *duthchas* (miras) ile desteklenen klana bağlılığın, akrabalık bağıyla toprak üzerinde tasarruf hakkı doğduğu anlamına geldiği de düşünülebilir. Ama Rab Houston'un o alaycı sözleriyle, böyle bir

10. Richard M. Smith, "The English Peasantry, 1250–1650", Tom Scott, ed., *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* (Londra/New York, 1998), 339–371.

zorunluluk yasadan çok "kurgusal akrabalığa ve duygulara" dayanmaktaydı. Daha genel bir ifadeyle toprak, mutlak mülkiyet hakları arazi sahibinin kendi mülkü üzerinde sınırsız hak sahibi olduğunu belirten 1774 tarihli bir Yüksek Mahkeme kararıyla da tanınan birbirine bağlı ve güçlü bir aristokratik elitin ellerinde toplanmıştı.[11]

16. yüzyılda sözleşmeli kiracılık Batı Avrupa'da başlıca toprak kiralama biçimi hâline geldi. Bunun tek istisnası yarıcılığın uygulandığı İtalyan Yarımadası'nın bazı bölgeleriydi. Sözleşmeli kiracılık tanımı gereği ticari bir kullanım hakkı [*tenure*] biçimiydi, dolayısıyla tarımsal kapitalizmin ortaya çıkışının anahtarı olarak görülüyordu. Ancak bu tespit son yıllarda Benelüks Ülkeleri'yle İngiltere'deki gelişmeleri karşılaştıran araştırmacıların eleştiri oklarına hedef olmuştur.

13. yüzyılda (tıpkı İtalya'da olduğu gibi) güney ve kuzey Benelüks Ülkeleri'nin hemen bütün kısımlarında kiracılık sistemi uygulanmaktaydı. 16. yüzyılda kiralanan toprak miktarı yüzde 25 ile 90 arasında değişiyordu, fakat bu yapının ürettiği toplum-mülkiyet ilişkileri bölgeden bölgeye büyük farklılıklar gösteriyordu. Büyük toprak sahipliğinin zayıf olduğu Overijssel, Frizya ve Groningen gibi bölgelerde kısa süreli kiralama babadan oğula otomatik olarak devam ederken, nüfusun yoğun olduğu Guelders Irmağı çevresinde, yani Lek Irmağı'nın güneyinde süreleri biten kira sözleşmeleri otomatik olarak yenilenmiyordu. Buralarda toprak için rekabet vardı ki bu da (çoğu Benelüks ülkesi gibi burasının da esasen bölünebilir miras bölgesi olmasına rağmen) kiralık arazilerin parçalanmak yerine büyümesine yol açmıştı. Boyutları 35 ila 70 hektar arasında değişen büyük ölçekli

11. Bkz. Rab Houston, "Custom in Context: Medieval and Early Modern Scotland and England", *Past and Present*, 211 (2011), 35–76.

kiralık topraklarda emek-yoğun hayvancılık yapılıyor ve ücretli işçi çalıştırılıyordu. Bunun nedeni, şehirleşmenin ve ticaretin yoğun olduğu bir bölgede (sayıca çok ve güçlü olan) derebeylerin, kendilerini eski tipte derebeyler olarak değil, ayrıcalıkları olmayan, basit, sadece bölünmeden kiralanmış topraklardan gelir elde eden büyük toprak sahipleri olarak gösterme arzularıydı. Ama buna karşılık, Dordrecht ve 's-Hertogenbosch arasındaki Land van Heusden gibi çok da uzak olmayan yerlerde geleneksel (yani feodal) kullanım hakkının hâlâ devam ettiği ve köylülerin pazar için emek-yoğun üretim yaptığı görülmekteydi.

Guelders ırmak bölgesi gibi yerlerde kısa süreli kiralamanın yaygınlığı canlı bir toprak kiralama pazarı yaratmıştı. Her yıl toprağın yüzde 1.5'i açık artırmalar ve mahkeme kararlarıyla el değiştiriyordu. Pazar yönelimli talep de (Drenthe, Campine ve Ardenler dışındaki) Benelüks Ülkeleri'nde kamu arazilerinin özelleşme sürecini hızlandırıyordu. Bas van Bavel'in deyişiyle, Benelüks Ülkeleri'nde "modern toprak ve özellikle kiralama piyasaları ekonomik ve sosyal olarak feodalizmden kapitalizme geçişte önemli bir unsur hâline gelmişti".[12] Van Bavel bu konuda Robert Brenner'le hemfikir gibi görünmektedir. Ancak van Bavel, Brenner'dan farklı olarak, toprak kiralama sisteminin feodalizmin çözülmesinde önemli bir rolü olmadığını düşünmektedir. Ona göre feodalizmin çözülmesinin temelinde demografik trendler, fiyat ve ücret hareketleri veya şehirli sermayenin yükselişi değil, (Guelders ırmak bölgesindekine benzer) bazı mülkiyet ilişkileri yatmaktaydı. Diğer bölgelerde ve koşullarda kısa süreli kiralamalar küçük toprak parçalarının ana köylü aile mülkünün (*terra unius familiai*) bütünlüğünü bozmadan el değiştirmesini

12. Bas van Bavel, *Manors and Markets. Economy and Society in the Low Countries, 500–1600* (Oxford, 2010), 181.

kolaylaştırıyordu. Flandre'nin iç bölgeleri gibi kısa süreli kiralamanın geleneksel kullanım haklarının yerini aldığı yerlerde dahi, kısa süreli kiralamalar (16. yüzyılın sonlarında genelde ortalama 5 hektardan küçük olan) küçük aile çiftliklerinin korunmasına yardımcı oluyordu. Erik Thoen bunu "ticari beka ekonomisi" olarak adlandırmaktaydı.[13]

İngiltere'de, Brenner tartışmasının merkezinde kullanım hakkı kopyasına dayalı sistemin (*copyhold*) ortadan kalkışı ve onun yerini sahipsiz toprakları sahiplenerek daha büyük, daha verimli ve daha üretken, yasaların ve derebeylerinin kısıtlanmalarından etkilenmeyen çiftlikler açılması sonucunda kolaylaşan ticari amaçlı kiralama sisteminin alması vardı. Ticari kiralamadaki artış aynı zamanda yükselen bir ulusal pazarın sonucuydu. Alan Macfarlane'in, Ortaçağ İngiltere'sinde geleneksel bir köylülük olmadığı şeklindeki tuhaf görüşünü kimse ciddiye almasa da Jane Whittle'ın da dediği gibi "aile-toprak bağı" en azından Doğu İngiltere'de, kıtada olduğu kadar güçlü değildi. 16. yüzyılda serfliğin ve bununla bağlantılı olarak derebeyine bağlı köylülüğün (köylülerin mahkeme kararı olmadan derebeyinin kullanımı altından ayrılamadığı esaret sisteminin) gerilemesiyle birlikte kırsal nüfusun büyük bir bölümü değişik kullanım hakkı kopyası [*copyhold*] biçimleriyle –gerek yaşadıkları sürece gerekse miras yoluyla çocuklarına devredip süreyi uzatmak suretiyle– toprak sahibi oldu. Köylünün toprak kullanım izni (dolayısıyla "*copyhold*" terimi) manoryal mahkeme kayıtlarına girmiş olsa da Brenner

13. Erik Thoen, "A 'Commercial Survival Economy' in Evolution: The Flemish Countryside and the Transition to Capitalism (Middle Ages–19th Century)", Peter Hoppenbrouwers and Jan Luiten van Zanden, ed., *Peasants into Farmers? The Transformation of Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages–19th Century) in Light of the Brenner Debate* (CORN Publication Series, 4) (Turnhout, 2001), 102–149.

bu tip köylülerin fazla bir güvenceleri olmadığına ve kullanım hakkı kopyasının yerini ticari kiralamaya ve toprak genişlemesine bırakmaya mahkûm olduğuna inanıyordu. Aslında (güneydoğuda ve Midlands'te) kullanım hakkı kopyasının miras yoluyla devredilebilmesi bir dereceye kadar mülkiyet güvencesi sağlıyor ve toprak sahibinin kiralanmış toprağa keyfi olarak el koymasını engelliyordu. Ancak ömür boyu kullanım haklarında böyle bir güvence yoktu, dolayısıyla bu tür kullanım hakkı sözleşmeleri 16. yüzyılda yerlerini daha avantajlı olan kiralama biçimlerine bıraktı.

Miras yoluyla geçen kullanım hakkı kopyası 1600'den itibaren yasayla da güvence altına alındı, yani kullanım hakkı kopyası sahipleri bu toprakları ellerinden geri almaya çalışan toprak sahiplerine artık dava açabiliyordu. Özetle, Robert Allen'ın dediği gibi, bu tür kullanım hakkı derebeyine bağlı köylüleri mülk sahibi köylülere dönüştürmüştü. Dahası, Richard Hoyle'ın ifade ettiği üzere, (büyük toprak sahiplerinin hâkimiyetindeki) parlamento isterse kullanım hakkı kopyası sözleşmesini bozup kira sözleşmesine çevirebiliyordu, ama bunu asla yapmamıştı. Kullanım hakkı kopyası sözleşmesi aslında zamanda içinde kasabalı burjuvalara, din adamlarına ve seçkinlere de çekici gelmeye başlamıştı, çünkü derebeyine bağlı köylünün omuzlarına yüklenen sorumluluklar veya bağlantılı cezalar artık kalkmıştı. İşin cazibesini artıran başka bir yön de miras yoluyla devredilebilen kullanım hakkı kopyası karşılığında alınan sözleşme ücretlerine sınır getirilmiş olmasıydı.

Kullanım hakkı kopyasıyla toprak işleyen çiftçiler ve (16. yüzyılın başlarında köylü nüfusun en fazla sekizde birini oluşturan) kiracılar, küçük toprak sahibi İngiliz çiftçilere –"kırk şilinlik toprak sahibi" olarak ortaya çıkan ve parlamento için oy hakkı bulunan kapitalist toprak kiracısına– dönüşüyordu. Manor

lordları (büyük toprak sahibi derebeyler) Kara Veba sonrasında demesnelerini kiralamaya başlamıştı. 16. yüzyıla gelindiğinde derebeylerin topraklarının dörtte biriyle üçte biri köylülere kiralanmıştı. Aynı şekilde, daha önceden derebeylerine ait olan mülkler özgür olmayan köylülere de kiralanmaktaydı. Kullanım hakkı kopyası sözleşmesinden kiralamaya geçiş hiçbir yerde hızlı olmamıştı. Geçiş genelde köylünün ömrü boyunca geçerli olan kullanım hakkı kopyalarının avantajlı ve uzun süreli (genelde üç kuşak) kiralama sözleşmelerine dönüştürülmesi şeklinde oluyordu. Değişime pek direnç yoktu. Zira büyük toprak sahipleri açısından kira sözleşmeleri daha fazla esneklik sağlıyordu. Kiracılar içinse haklarının yasalarla garanti altına alınması söz konusuydu. 16. ve 17. yüzyıllarda mülkiyet altında bulunan toprakların üçte biri ve müşterek arazilerin yüzde 20 ila 60 arasında değişen kısmı (bu konuda kesin veriler bulunmamaktadır) kiraya verilmişti. Jane Whittle'ın deyişiyle, 16. yüzyılda kiralama sisteminin daha "kapitalist" olduğunu destekleyecek bir veri bulunmamaktadır. Çünkü kiralama sisteminin yaygınlaşmasının ardında büyük toprak sahiplerinden çok, kiraladıkları toprakları başka kiracılara kiralayan çiftçiler vardı. Kapitalist fahiş kira çağı 18. yüzyılda başlayacaktı.[14]

Kira sistemindeki değişimlerle ilgili tartışmalar esas olarak çiftçilik ve karma tarım yapılan orta ve güney İngiltere üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Öte yandan toprakların genişletilmesi ve yeni araziler açılması bütün ülkeyi ilgilendiren bir konuydu. (Farklı hukuk sistemlerinin yol açtığı sonuçlar bir yana bırakılırsa) İngiltere ile İskoçya sınırındaki yüksek bölgeler bu

14. Bkz. Jane Whittle, "Leasehold Tenure in England c.1300–c.1600: Its Form and Incidence", Bas J. P. van Bavel ve Phillipp R. Schofield, eds., *The Development of Leasehold in North-Western Europe, c. 1200–1600* (CORN Publication Series, 10) (Turnhout, 2008), 139–154.

bağlamın dışında kalıyordu. Bu toprakların 1500'den önce geniş çiftliklere çevrildiği konusunda bir tartışma yoktu. Soru daha çok bu toprak büyümesinin nerelerde ve neden gerçekleştiğiydi. "Toprağı çevirip sahiplenme" birkaç anlama gelebiliyordu, ama toprağın genişletilmesi veya kiralamanın yaygınlaşmasından çok ortak mülkiyet haklarının ortadan kaldırılması anlamına gelmekteydi. 1500'den önce İngiltere'deki toprakların yüzde 45'i çitle çevrilip sahiplenilen topraklardan oluşmaktaydı. Ama bu da iki şekilde gerçekleşiyordu: Ya ekilebilir ortak arazilere el koyuluyordu ya da yüksek bölgelerdeki kullanılmayan araziler çevrilerek veya ormanlar kesilip tarıma açılarak sahiplenili-yordu. Bu süreci Kara Veba'yla birlikte iş gücü arzındaki düşüş izledi. Bu da büyük toprak sahiplerine bir yandan mülklerini genişletme fırsatı verdi, diğer yandan toprağı daha az adamla işlemek zorunda bıraktı. Kısaca tarımdan hayvancılığa geçmeye zorladı. Devon, Cornwall ve Norfolk'ta toprakların halktan fazla bir direnişle karşılaşmadan genişletildiğine dair net bulgular mevcuttur. Direnişin az olmasının nedeni muhtemelen balıkçılık, içki imalatı, sepicilik ve madencilik gibi işlerin bolluğuydu.

Nüfusun seyrek olduğu Kuzeybatı İngiltere'nin yüksek yaylalarında toprağın üçte biri çevrilerek sahiplenilmiş arazilerden oluşuyordu. Bu da pratikte, kullanılmayan ortak arazilerin bir kısmını hendek veya dikenli tellerle çevirip ayırarak "tekil kullanıma açık" (yani kişiye özel) otlak yaratmak anlamına geliyordu. Yüksek bölgelerdeki bu çevirip sahiplenme faaliyetlerine rağmen hâlâ uçsuz bucaksız boş arazi vardı ve bu araziler yaz aylarında hayvan otlatmak, turba kömürü çıkarmak, meşe palamudu, yabani kestane gibi yere düşen meyvelerle hayvanları doyurmak veya yakacak elde etmek için önemli bir kaynak oluşturuyordu. Ortak alanlardan yararlanan "sıradan insanlar"ın

(İngiliz "meracılık" yasasına göre) kışın kendi toprakları dışında hayvan otlatması yasaktı. Bu da sıradan insanların buralardan ticari amaçlarla yararlanmasını engelliyordu. Buna rağmen İngiliz-İskoç sınır bölgelerinde (hayvanları kışın başka kışlaklarda otlatmak veya yaz ağıllarına götürmek suretiyle) yaylacılık yaygın bir şekilde yapılmaktaydı. 16. yüzyılda yasal sınırlamaların yerini bireysel çiftçiler arasında yapılan anlaşmalar aldı. Yani çiftçiler kendi aralarında anlaşarak, paylaşılan –ama artık ortak mülk olmayan, fakat bu durumun küçük bir fark yarattığı– meralarda ne kadar hayvan otlatılacağını bizzat belirliyordu.

1500'den sonra tablo değişti ve nüfusun artmasıyla birlikte tahıla olan talep de arttı. Bununla birlikte ekilebilir arazi çevirerek sahiplenme girişimleri de yaygınlaştı. Bu durum ilk olarak eski müşterek hakları ve açık arazide tarım sistemini vurdu. Arazi çevirip sahiplenmek meclis kararıyla yasaklanmış olduğu hâlde, 1549 ile 1607 yılları arasında Doğu Anglia ile Midlands'te çevrilen toprakların yeniden halka açılmasını talep eden bir dizi köylü ayaklanması meydana geldi. Çünkü köylüler gıda fiyatlarındaki yükselişi bunlara bağlıyordu. 1500 yılında İngiltere'deki ekilebilir toprakların yarısı hâlâ ortak alanlardı. Ama 1850'ye gelindiğinde ortak hak diye bir şey kalmamıştı. Yine de değişim yavaş ilerliyordu. Gelişen Londra piyasasını besleyen Midland'teki ekilebilir toprakların üçte ikisi 16. yüzyılda çevrilerek sahiplenilmişti. Ama arazi çevirip sahiplenme uygulaması asıl sonraki yüzyılda hızlandı ve bütün ekilebilir toprakların belki de dörtte biri -bölgeden bölgeye farklılıklar olmakla birlikte– çevrildi. Toprak çevirip sahiplenme uygulaması 18. yüzyılda çıkarılan bir yasayla yasaklandı. Şayet parlamento iki yüzyıl önce müdahale edip de uygulamayı yasaklamış olsaydı, bu büyük toprak sahipleri aleyhine ve kiracılar lehine olacaktı. Ayrıca özel mülklerin çevrilip sahiplenilemeyeceğini de unutmamak gerekir.

Buna rağmen sahipleri ortak kullanım hakkından yararlanan veya el işleriyle ve küçük ev içi üretimle geçimini sağlamaya çalışan çok sayıda küçük çiftlik 1700'den sonra bile ayakta kalmayı başardı. Aynı şey dışarıdan iş gücü kullanmayan aile çiftlikleri için de geçerliydi. Arazi çevirip sahiplenme uygulamasının bu çiftlikler üzerinde fazla bir etkisi olmadı: 1700'den önce bu tür çiftliklerin sadece yüzde 10'u çevrilmiş arazilerken, "kapitalist" çiftliklerin yani Leigh Shaw-Taylor'ın ifadesiyle 40 hektar ve üzerindeki çiftliklerin yüzde 90'ı çevrilmiş arazilerden oluşmaktaydı. Güneybatı İngiltere, Pennies ve Kuzey İngiltere gibi diğer yerlerde orta ve küçük ölçekli kapitalist tarım (Marx'ın "küçük meta üretimi" derdi) hâkimdi. Shaw-Taylor'a göre önemli olan çiftliğin boyutları değildi, çünkü kayıtlarda arazilerin büyüklüğü değil sahiplerinin kimliği yazılıydı, bu nedenle devren kiralama konusunda bilgi edinmek mümkün değildi. Ona göre kapitalist tarıma geçişin ölçüsü emekçilerin çiftçilere oranıydı. Kuzey İngiltere'de kendi emekleriyle geçinen aile çiftlikleri 1700'lere ve hatta sonrasına kadar varlığını sürdürdü.[15]

Dolayısıyla, genel olarak ifade etmek gerekirse, İngiltere'de, Brenner'ın düşündüğü gibi kullanım hakkı sisteminden metalaşmış kapitalist tarıma genel ve temelden bir geçişe yol açacak bir değişimden söz etmek mümkün değildir. Özellikle de (kiracı veya küçük toprak sahibi) küçük çiftçilerin açık arazi sistemiyle üretim artışı sağladığı 17. ve 18. yüzyıllarda yeniliklerin ardında hem çiftçiler hem de büyük toprak sahipleri vardı. Doğu İngiltere'de şalgam üretiminin öncülüğünü küçük çiftçiler yapmıştı. Brenner'ın, tarımsal kapitalizmin büyük toprak sa-

15. Leigh Shaw-Taylor, "The Rise of Agrarian Capitalism and the Decline of Family Farming in England", *Economic History Review*, 65 (2012), 26–60.

hiplerinin kontrolünün yoğun, köylülerin mülkiyet haklarının zayıf olduğu yerlerde geliştiği şeklindeki tespitine karşılık, Mark Overton durumun tam tersini kanıtlamıştır. Ona göre üretim ve verimliliğin en iyi olduğu yerler Norfolk gibi büyük toprak sahipliğinin nispeten zayıf olduğu yerlerdi.

İskoçya'da tarımsal gelişim farklı bir çizgi izledi. 18. yüzyılda İskoçya'da herhangi bir yasal düzenleme olmadığı hâlde çevrilerek sahiplenilmiş toprak yoktu. Bunun nedeni İskoçya'daki tüzel sistemin farklı olmasıydı. İskoçya'da derebeylik sistemi yoktu, dolayısıyla geleneksel sistemin bulunması da mümkün değildi; dolayısıyla "*copyhold*" denilen kullanım hakkı sistemi bilinmiyordu. Toprakta ancak kısa süreli kiralama yapılabiliyordu ve burada da sahiplik değil kullanım veya işgaliye hakkı tanınıyordu. Ancak 16. yüzyılın başlarında kraliyetin kiliseye ait mülkleri gelir elde etmek için satmasından sonra bazı kiralama biçimleri miras yoluyla devredilebilir kullanım hakkına dönüştürüldü. Toprak genelde ince uzun şeritlere [*runrig*] bölünüyordu. Toprağın bölünmesine teşvik eden bu sistemle arazi sık sık farklı toprak sahipleri arasında değiş tokuş ediliyordu ya da büyük toprak sahiplerinin ellerindeki topraklar bu sistemle birçok kişiye kiralanabiliyordu.

Tarımsal üretimi artırmak için 1661 ile 1695 yılları arasında çıkarılan bir dizi yasa toprağı çevirip sahiplenmeye teşvik etse de, ortak otlaklar "mera hakkı" denilen sistemle büyük toprak sahibi ve çiftçiler tarafından birlikte kullanılıyordu. Ancak ortak meraların (tek bir elde toplanmasına değil) bölünmesine izin veren 1695 tarihli yasalar bile genel bir çevirip sahiplenme hareketine yol açmadı. Bu tür bölünmeler ancak 1750'den sonra yoğunlaştı. Tarımsal ilerlemenin önündeki başlıca engel toprağın belirlenen mirasçılar dışındaki kişilere devredilmesini önleyen meşruta sistemi ile mülklerin borç karşılığı teminat gösterilmesiydi. 18.

yüzyılın ortalarında İskoçya'daki toprakların üçte biri meşruta sistemiyle devredilmişti. Bu da bir toprak piyasasının gelişmesini engelliyordu. Toprak satışları bir avuç büyük toprak sahibi elitle sınırlıydı. Özellikle 1640'lı yıllardaki savaşların ardından borç bataklığına saplanan veya iflas eden büyük toprak sahipleri topraklarını satmak zorunda kalmışlardı. İskoçya'da tarımın gelişmemesinin başlıca nedeninin süresiz veya kısa süreli kiralamalar olduğu düşünülüyordu. Kiralanamayan yerler, Buccleuch düklerinin mülklerinde olduğu gibi mirasçılara veya yakın akrabalara veriliyordu.

İŞ GÜCÜ VE TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİ

Toplam faktör verimliliği üçüncü ayağı yani iş gücü verimi üzerinde fazla durmayacağız, çünkü bu konuyu daha önce ana hatlarıyla ele almıştık. Flandre'nin iç bölgelerinde olduğu gibi yerel pazarın taleplerini karşılamak için çiftlikte aile emeğinden daha yoğun bir şekilde yararlanmak "ticari geçim ekonomisi" olarak adlandırılmaktaydı. 1920'li yıllarda Marksist Rus iktisatçı Alexander Çayanov'un belirttiği gibi, burada ağır iş nedeniyle kendi kendini tüketme riski vardı. Geçimlik yoğun emek bir tarımsal gelişim yöntemi olamazdı. Flandre kıyılarında, Frizya'da ve Guelders Irmağı civarındaysa, aksine, genel model büyük kiralık çiftliklerdi. Buralarda çiftliklerin belli ürünlerde uzmanlaşması ve gelirle ücret maliyetleri arasındaki makası açabilmek, yani dış fiyat göstergelerine karşı iş gücü verimliliğini artırmak için her türlü teşvik sağlanıyordu. İtalya'da (kısmen *coltura promiscua* ve sulama yöntemleriyle elde edilen) yüksek toprak verimliliğiyle, hayli düşük olan iş gücü verimliliği arasındaki farka ve yarıcılığın bu konuda oldukça kusurlu bir çözüm olduğuna daha önce değinmiştik. Fransa'da iş gücü verimliliği 1800'den önceki üç yüz yılda sadece yüzde 27 artmıştı.

Bu rakamları İngiltere'yle karşılaştırırsak dramatik bir farklılık görürüz. İngiltere'de ürün çıktısı 1700 ile 1850 arasında yüzde 300 artmıştı. Robert Allan bu artışın yarısının topraktaki verim artışından kaynaklanmış olabileceğini söylemektedir, ancak bunu iş gücü verimine karşıt olarak düşünmek zordur. Emin olduğumuz tek konu, aynı dönemde kırsal kesimde iş gücünün yüzde 80'lerden yüzde 20'ye kadar düştüğüdür. Şehirlere kitlesel göç veya proto-sanayilerde alternatif iş imkânlarının da (ki bu konu bu bölümün ilgi alanının dışında kalmaktadır) bir rol oynamış olması muhtemeldir. Her halükârda İngiltere bu anlamda komşularından epey farklıydı.

Elimizde bir tek Fransa'yla ilgili toplam faktör verimliliği rakamları bulunmaktadır, onlar da hayli iç karartıcı bir öykü anlatmaktadır. Fransız Devrimi'ne kadar ülke topraklarında yıllık artışın yüzde 0.21'i geçtiği tek bir yer yoktu. Birçok bölgede yıllık artış sadece yüzde 0.13'le sınırlıydı. Batı Fransa'daysa giderek düşmekteydi. Fransız Devrimi'nin arifesinde Paris havzası bazı olumlu işaretler göstermekteydi, nitekim toplam faktör verimliliği yüzde 0.31 artmıştı.

SONUÇ

1350 ile 1750 yılları arasındaki Batı Avrupa tarımının birçok önemli boyutunu tek bir incelemeyle aydınlatmak mümkün değildir. Özellikle de Brenner tartışmasının bazı boyutları bu bölümün dışında kalmaktadır. Yine de kısaca dört sonuca varmak mümkündür.

1. Bas van Bavel, Benelüks Ülkeleri'nin çeşitli ama çoğu zaman birbirine yakın bölgeleri üzerine yaptığı ayrıntılı araştırmalar sonucunda, tarımsal uygulamalar ve geliş-

me düzeyleri arasındaki farklılıkları salt bölgesel düzeyde açıklamanın yeterli olmadığını net bir şekilde göstermiştir. Ayrıca "toplumsal mülkiyet ilişkileri özünde ... aynı kalsa da" toprak *kullanımında* büyük değişimler meydana gelebileceğini hatırlatmaktadır.[16] Diğer bir ifadeyle, Brenner'ın bu ilişkilerin rolüne dikkat çekmesini doğru bulmakla birlikte, bunların her halükârda birinci derecede rol oynadığı ve sınıf kavramının önemli bir analiz aracı olduğu iddiasına kuşkuyla yaklaşmaktadır. Çünkü ona göre devletin de - özellikle de oluşan mali odaklı devletin- büyük toprak sahiplerininkilerle mutlaka örtüşmeyen kendi çıkarları ve kendi gündemi vardı.

2. Shami Ghosh kısa bir süre önce bizlere, nasıl bir tarım rejimi uygulanırsa uygulansın, erken modern kırsal toplumda artan topraksız (ya da topraklarından edilmiş) köylü miktarını azaltmayı başaramadığını; bu bağlamda proto-sanayinin dahi iki ucu keskin bıçak gibi olduğunu hatırlatmaktadır. Jack Langton'ın da işaret ettiği gibi, proto-sanayileşme mevsimsel işçilik veya evde çalışma gibi emniyet supablarıyla köylüyü kolayca ayakta tutabilirdi. Ancak birçok köylü için tek kaçış yolu göç veya topraklarından uzaklaşmaktı. Diğer bir çözüm de İsviçre vadilerinden yabancı ülkelere fazla iş gücünü paralı asker olarak "ihraç etmek"ti.

3. İngiltere'de büyük çiftliklerde yapılan kapitalist tarımla Fransa'daki küçük çiftçi tarımı arasındaki büyük fark –ki Brenner'ın çıkış noktası buydu– artık önemli değildir. Yenilikçi ve ihtiraslı kiracıları olan bu tür büyük çiftlikler kesinlikle Paris çevresinde de vardı – pazarın cazibesine

16. 16. Van Bavel, *Manors and Markets*, 92.

gelince, Paris pazarının cazibesi neden Londra pazarınınkinden daha az olsundu ki? Dahası, Fransa'daki küçük çiftçiler bile girişimci ruh gösterebiliyordu. Genel kabule karşı çıkan bu yaklaşımın başlıca savunucusu olan Gerard Béaur dahi yarıcılığın bile dinamik bir rol oynadığını kabullenmeye hazırdır! Ama Béaur aynı zamanda, 19. yüzyıla kadar "toprağın ancak salyangoz hızıyla el değiştirdiğini" söylemektedir.[17] Peki bu, ısrarlı şekilde kiracılık biçimleriyle bir toprak piyasasının yükselişine odaklanmanın, tartışmayı çizgisinden saptıracağı anlamına mı gelmektedir?

4. Avrupa'daki (ve diğer bölgelerdeki) köylüler Hamaratlık devrimi'ne kadar Sir Tony Wrigley'in "fotosentetik kısıtlama" adını verdiği şeyden kaçamıyordu, yani tarımda tarımın bizzat sağladığı enerjiden daha fazla enerji kullanamıyorlardı. Topraktaki fotosentetik akışı artırmak için mineral enerji depolarını kullanmak mümkün olmadığı için, her türlü enerji ihtiyacı o akıştan karşılanıyordu. Bu anlamda İngiltere de farklı değildi. 1800'de İngiltere'de tarımsal üretim Fransa'dakinden yüzde 50 ila yüzde 100 daha fazlaysa eğer, Wrigley'e göre bunun nedeni at ve öküzlerin daha yoğun kullanılmasıydı. Bu faktörlere bir de Jack Langton'ın "mesafenin tiranlığı" (nakliyede me-

17. Gérard Béaur, "The Benefits of a Historiographic Crisis: The Study of French Rural History (c. 1500–1800) during the Last Fifty Years", Erik Thoen ve Leen van Molle, ed., *Rural History in the North Sea Area. An Overview of Recent Research (Middle Ages–Twentieth Century)* (CORN Publication Series, 1) (Turnhout, 2006), 119–145; Gérard Béaur, "Land Markets in the Parisian Basin (17th–19th Centuries). Changes Over Time and Variations in Space", Bas van Bavel ve Peter Hoppenbrouwers, ed., *Landholding and Land Transfer in the North Sea Area (Late Middle Ages–19th Century)* (CORN Publication Series, 5) (Turnhout, 2004), 86–100.

safe arttıkça harcanan enerjinin katlanarak artması) adını verdiği şey eklenince, bu bakış açısı, Batı Avrupa'da tarımın 1350 ile 1750 yılları arasında tahmin edilenden çok daha fazla gelişmiş olabileceğini göstermektedir.[18]

18. Bu paragraf Jack Langton, "Conclusion: The Historical Geography of European Peasantries, 1400–1800', in Scott, *Peasantries of Europe*, 372–400, adlı kaynaktaki tartışmanın özeti niteliğindedir.

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

Allen, Robert C. *Enclosure and the Yeoman: The Agricultural Development of the South Midlands 1450–1850* (Oxford, 1992).

Allen, Robert C. "Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300–1800", *European Review of Economic History*, 4 (2000), 1–25.

van Bavel, Bas. *Manors and Markets: Economy and Society in the Low Countries, 500–1600* (Oxford, 2010).

Bois, Guy. *The Crisis of Feudalism: Economy and Society in Eastern Normandy c. 1300–1550* (Cambridge/Paris, 1984).

Bush, M. L. "Tenant Right and the Peasantries of Europe under the Old Regime", M. L. Bush, ed. *Social Orders and Social Classes in Europe since 1500: Studies in Social Stratification* (Londra/New York, 1992), 136–157.

CORN Publication Series: Comparative Rural History of the North Sea Area:

Cilt 1. Erik Thoen ve Leen Van Molle, eds. *Rural History in the North Sea Area: An Overview of Recent Research, Middle Ages–Twentieth Century* (Turnhout, 2006).

Vol. 2. Bas van Bavel and Erik Thoen, eds. *Land Productivity and Agro-Systems in the North Sea*

Area, Middle Ages–Twentieth Century. Elements for Comparison (Turnhout, 1999).

Cilt 4. Peter Hoppenbrouwers and Jan Luiten van Zanden, eds. *Peasants into Farmers? The Transformation of Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages–19th Century) in Light of the Brenner Debate* (Turnhout, 2001).

Cilt 5. Bas van Bavel and Peter Hoppenbrouwers, eds. *Landholding and Land Transfer in the North Sea Area (Late Middle Ages–19th Century)* (Turnhout, 2004).

Cilt 8. Martina De Moor, Leigh Shaw-Taylor, and Paul Warde, eds. *The Management of Common Land in North West Europe, c. 1500–1850* (Turnhout,

2002).

Cilt 10. Bas J. P. van Bavel and Phillipp R. Schofield, eds. *The Development of Leasehold in Northwestern Europe, c. 1200–1600* (Turnhout, 2007).

Cilt 12. Phillipp R. Schofield and Thijs Lambrecht, eds. *Credit and the Rural Economy in North-Western Europe, c. 1200–c. 1850* (Turnhout, 2009).

Dickson, David. *Old World Colony: Cork and South Munster 1630–1830* (Cork, 2005).

Dodgshon, Robert A. *From Chiefs to Landlords: Social and Economic Change in the Western Highlands and Islands, c. 1493–1820* (Edinburgh, 1998).

DuPlessis, Robert S. *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe* (Cambridge, 1997).

Epstein, Stephan R. *An Island for Itself: Economic Development and Social Change in Late Medieval Sicily* (Cambridge, 1992).

Epstein, Stephan R., ed. *Town and Country in Europe, 1300–1800* (Routledge Themes in International Urban History, 5) (Cambridge, 2001).

Gillespie, Raymond. *The Transformation of the Irish Economy, 1550–1700* (Studies in Irish Economic and Social History, 6) (Dublin, 1991).

Hoffman, Philip T. *Growth in a Traditional Society: The French Countryside 1450–1815* (Princeton, NJ, 1996).

Hopcroft, Rosemary L. *Regions, Institutions and Agrarian Change in European History* (Ann Arbor, MI, 1999).

Kjaergaard, Thorkild. *The Danish Revolution, 1500–1800: An Ecohistorical Interpretation* (Cambridge, 1994).

Overton, Mark. *Agricultural Revolution in England: The Transformation of the Agrarian Economy 1500–1850* (Cambridge, 1996).

Pinilla, Vincente, ed. *Markets and Agricultural Change in Europe from the Thirteenth to the Twentieth Century* (Rural History of Europe, 2) (Turnhout, 2009).

Ruiz, Teófilo F. *Crisis and Continuity: Land and Town in Late Medieval Castile* (Philadelphia, 1994).

Scott, Tom. *Society and Economy in Germany, 1300–1600* (Houndmills/New York, 2002).

Scott, Tom, ed. *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* (Londra/New York, 1998).

Thompson, I. A. A. ve Bartolomé Yun Casalilla, eds. *The Castilian Crisis of the Seventeenth Century: New Perspectives on the Economic and Social History of Seventeenth-Century Spain* (Cambridge, 1994).

de Vries, Jan. *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500–1700* (New Haven/Londra, 1974).

Wallerstein, Immanuel. *The Modern World System.*

Cilt 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York, 1974);

Cilt 2: *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750* (New York, 1980).

Whittle, Jane. *The Development of Agrarian Capitalism: Land and Labour in Norfolk, 1440–1580* (Oxford, 2000).

Whyte, Ian D. *Scotland before the Industrial Revolution: An Economic and Social History, c. 1050–c. 1750* (Londra/New York, 1995).

Whyte, Ian D. and Kathleen Whyte. *The Changing Scottish Landscape 1500–1800* (Londra/New York, 1991).

7. BÖLÜM

DOĞU AVRUPA TARIM TOPLUMU

EDGAR MELTON*

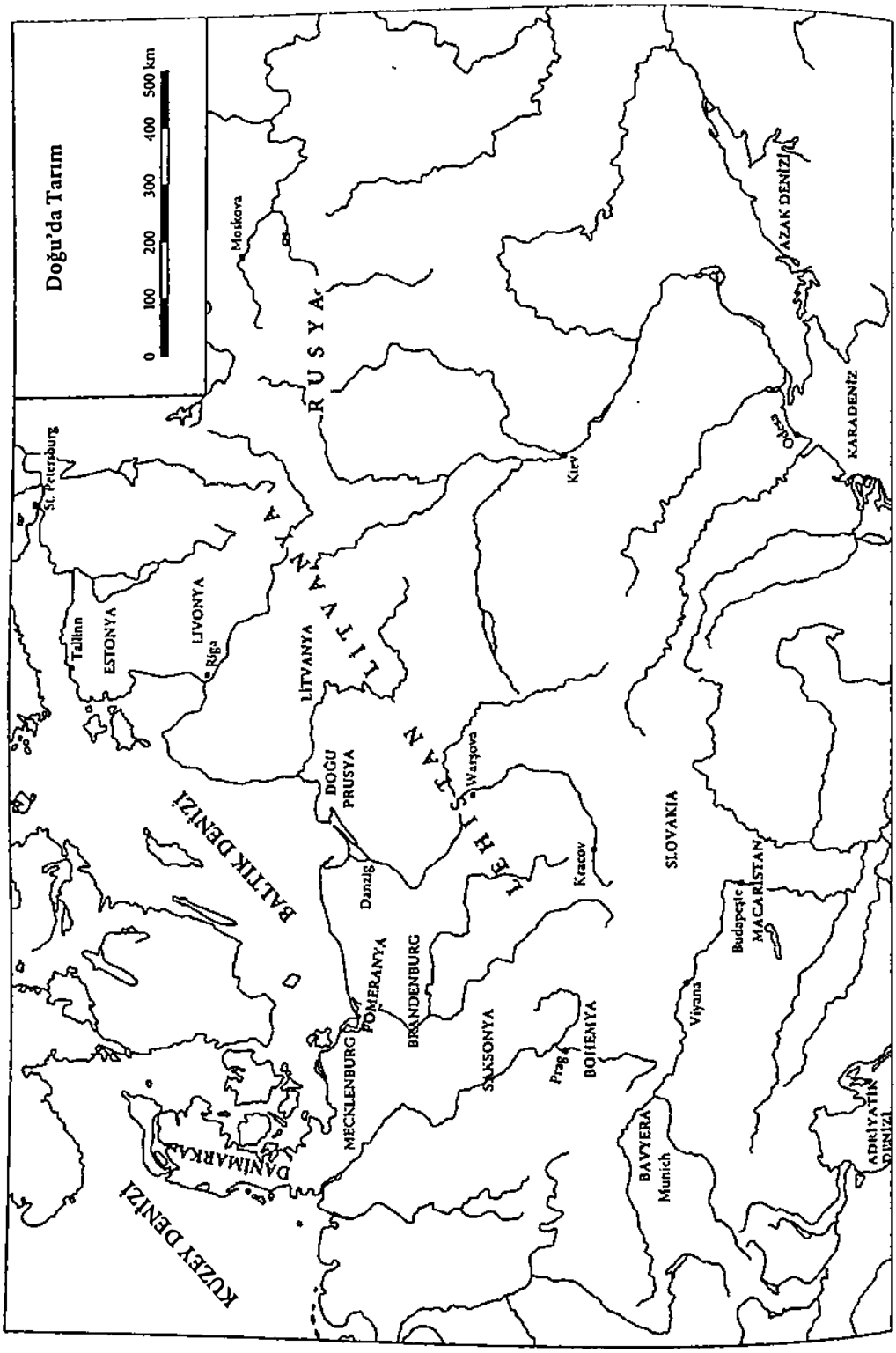
* Wright State Üniversitesi'nde Emeritus Profesör olarak görev yapmakta olup Rusya ve Orta Avrupa'nın doğusunun tarımsal tarihi üzerine çok sayıda makale ve bildiriler yayınlamıştır. En son yayınları arasında 'The Junkers of Brandenburg-Prussia', H. M. Scott (ed.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, İkinci baskı. (Basingstoke, 2007) ve 'Manorialism and Rural Subjection in East Central Europe', David Eltis ve Stanley Engerman (der.), *The Cambridge History of Slavery* (Cambridge, 2011) bulunur.

AVRUPA'DAKİ TARIMSAL GELİŞİMLE İLGİLİ MÜLAHAZALAR

Bu bölüm Batılıların Elbe'nin doğusunu kolonileştirmeye başladığı 1200 ile Rusya'da serfliğin kaldırıldığı 1861 yılları arasında Elbe ve Volga nehirleri arasında yaşayan tarım toplumları üzerinde durmaktadır. Bu topraklar günümüzdeki Almanya'nın kuzeydoğu kısımlarıyla, Doğu Orta Avrupa'yı (Lehistan (Polonya), Macaristan, Çek ve Slovak Cumhuriyetleri), Baltık devletlerini (Estonya, Letonya ve Litvanya) ve Doğu Avrupa'yı (Beyaz Rusya, Ukrayna ve Avrupa Rusya'sı) kapsamaktadır. Çoğunlukla Slavlardan oluşan bu toplumları şekillendiren önemli tarihsel faktörlerden bazıları şunlardır: Düşük nüfus yoğunluğu, tahıl üretimine nispeten elverişli olmayan topraklar ve hem antik dönemin klasik Greko-Romen dünyasından hem de Ortaçağ Batı'sının Frank dünyasına olan uzaklık. 10. yüzyılda Hristiyanlığın kabul edilmesine ve bu durumun çoğu Doğu Elbeli seçkinin Latin ve Bizans Avrupa kültür ve siyaset yaşamına dâhil olmasını kolaylaştırmasına rağmen, Doğu Avrupa tarım toplumundaki toplumsal ve iktisadi koşullar değişmedi, derinlere kadar işlemiş olan feodal öncesi yapılardaki köklerini sürdürdü.[1]

Ancak 1200'den başlayarak, Kuzeybatı Avrupalılar Lehistan ve Çek topraklarıyla Elbe'nin doğusundaki diğer topraklara göç etmeye başladılar. Zaman içinde yüz binleri bulan bu göçler sırasında Batı tarzı tarımsal örgütlenme ve uygulamaları da beraberlerinde getirdiler. Bu devasa insan sermayesi ve teknoloji transferi Doğu Avrupa tarım toplumunu Batılılaşma yoluna soktu ve 1200-1500 arası dönemde Lehistan, Bohemya ve Alman top-

1. Karol Modzelewski, *L'Europe des barbares. Germains et slaves face aux héritiers de Rome* (Paris, 2006).

Harita 7.1 Doğu'da Tarım

raklarının kuzeydoğusundaki toplumlar Kuzeybatı Avrupa'dakine benzer bir dönüşüm sürecine girdi. Bir tarihçinin deyişiyle, 1500'lere kadar,

> *köylüler Batıdaki emsallerinden çok daha iyi durumdalardı; buna yerli halk da dâhildi. Doğuda sınıf ayrımı daha az keskindi; soylular şehirlere taşınarak burjuvalaşırken, şehirliler de malikâne ve yurtluklar ediniyorlardı. Her kolonyal bölgede olduğu gibi burada da toplumsal yapı Batı Avrupa'dakinden çok daha özgür ve rahattı. Doğu'nun geri kalmışlıktan kurtulup Avrupa'nın gelişmiş bölgeleri arasına katılması uzun sürmeyecekti.*[2]

Ancak Doğu Avrupa, Batı'yı yakalayamadı, nitekim bugün de hâlâ Batı'nın yoksul kuzeni gibidir. Birçok tarihçiye göre bu nispi gerilik, Doğu Elbeli seçkinlerin manoryal bir dönüşüme girerek, mülklerini Karolenj dönemindeki Frank topraklarındaki gibi manorlara dönüştürdükleri 1500'lü yıllarda başladı. Bu manoryal dönüşüme, köylüye ağır angarya yüklemek ve köylünün efendisinden ayrılma özgürlüğünü sınırlamak gibi yeni kırsal tabiyet biçimleri eşlik etti. Tarihçiler 1500'den sonra Elbe'nin doğusunda yükselen bu manoryalizmi 1200'lerden beri süregelen Batılılaşma yolundan ani bir sapma olarak gördüler. Doğu Elbe'deki bu sapmanın kaynaklarına olan ilgi, –tıpkı 16. yüzyıldaki bu sapmada olduğu gibi– Avrupa'yı Elbe boyunca bölen Soğuk Savaş döneminde arttı.[3]

16. yüzyıldaki manoryal dönüşümle onu izleyen Doğu Elbe Avrupa'sındaki gerileme arasındaki bağ özellikle Polonyalı araştır-

---

2. F. L. Carsten, *The Origins of Prussia* (Oxford, 1954), 88, alıntının yapıldığı yer Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism* (Londra, 1974), 244.

3. Jenö Szücs, *Die drei historischen Regionen Europas* (Frankfurt, 1990), 15.

macıların ilgisini çekiyordu. Tarihçi Jerzy Topolski Elbe'nin doğusundaki özgül koşulların (soyluların hâkimiyeti, zayıf şehirler, toprak bolluğu) Doğu Elbeli soyluların manoryalizme geçişini kolaylaştırarak, Ortaçağ'ın sonlarında başlayan derebeyi kiralarının düşüş sürecini tersine çevirdiğini söylüyordu.[4] Topolski derebeylerine ödenen kiraların düşmesinin soyluların gelirlerinin azalması anlamına geldiğini söylüyordu, ancak düşen kiralar birçok soyluyu iflasa sürüklerken, ayakta kalanlar mülklerini genişleterek gelirlerini artırmışlardı. Yani derebeylerin yükselen gelirleri sadece feodal kiralara bağlı değildi.

Diğer bir Polonyalı tarihçi Witold Kula, bağımlı köylüleri angarya çalıştırmaya dayanan manoryal ekonominin sağlıksız bir iktisadi teşvikler dizisi (tarım teknolojisine yatırım yapmama, üretici güçlerin yanlış yerlere tahsis edilmesi, tek tip tarım yapma eğilimi) yarattığını ve bunun da Polonya'nın iktisadi olarak gerilemesine yol açtığını savunuyordu. Buna bağlı olarak 18. yüzyılın sonlarında Polonya'nın siyasal sistemi de düşüşe geçmişti.[5] Kula'nın tezleri Polonya'yı esas alıyordu, dolayısıyla manoryalizmin Doğu Avrupa'nın diğer bölgelerinde, örneğin Brandenburg-Prusya'da neden birbirinden farklı sonuçlara yol açtığını açıklayamıyordu.

Marian Malowist üçüncü bir model önermişti. Buna göre Polonya ve Kuzeydoğu Almanyalı mülk sahipleri Baltık limanlarından tahıl ihraç etme fırsatından yararlanmak için manoryal ekonomiye dönmüştü.[6] Polonya bu yüzden çevre ülkelerin, yani

---

4. Jerzy Topolski, "Continuity and Discontinuity in the Development of the Feudal System in Eastern Europe (Xth to XVIIth Centuries)", i Topolski, *The Manorial Economy in Early-Modern East Central Europe* (Aldershot, 1994), 394–399.

5. Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System* (Londra, 1976), 28–111.

6. Małowist birçok makalesinde bu tezi dile getiriyordu. Bkz. örn. "Poland,

Kuzeybatı Avrupa'daki daha dinamik ekonomilerin hammadde tedarikçisi statüsüne gerilemişti. Amerikalı tarihsel sosyolog Immanuel Wallerstein, Malowist'in izinden giderek, 16. yüzyıldaki kapitalist dünya sistemi araştırmasının merkezine Doğu Elbe'deki tahıl ihracatını koymuştu. Wallerstein'a göre Doğu Elbe manoryalizmi, 16. yüzyılda ticari sermaye tarafından yaratılan "yeni dünya sistemi"nin hayati bir bileşeniydi. Batı'daki şehirleşen ekonomilere tahıl tedarik eden Doğu Elbe manoru, Karayiplerdeki köle plantasyonlarınınkine benzer bir periferik konumda bulunuyordu. Dolayısıyla Batı Avrupa'da kapitalist gelişme, Doğu Avrupa ve Karayipler gibi periferilerdeki "gelişmemişliğin gelişimiyle" el ele gidiyordu.[7]

Wallerstein'ın açıklaması kavramsal açıdan net olmasına karşın tahıl ihracatının rolüne fazla önem atfetmekteydi. Doğu Avrupa tarımının en önemli tahıl ihracatçısı olan Lehistan'da bile çavdar ihracatının ezici bir kısmı (%80'i!) Lehistan'ın sadece bir bölgesinden, Danzig'teki dev tahıl piyasasının başlıca hinterlandı olan Batı Prusya'dan geliyordu.[8] Wallerstein'ın tezine göre Lehistan'daki manoryal ekonominin merkezi Batı Prusya olmalıydı. Oysa göreceğimiz gibi, Batı Prusya'nın tarımsal ekonomisinde esas olarak ücretli iş gücüne dayanan sermaye-yoğun tarım biçimleri hâkimdi.[9] Sonuç olarak, tahıl ihracatı az gelişmişliğe yol

---

Russia, and Western Trade in the 15th and 16th Centuries", Jean Batou and Henryk Szlajfer, ed., *Western Europe, Eastern Europe, and World Development: 13th–18th Centuries: Collection of Essays by Marian Małowist* (Chicago, 2012), 150.

7. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System, vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* (New York, 1974), 66–131.

8. Michael North, "Wirtschaft, Gesellschaft, Bevölkerung", Ernst Opgenoorth, ed., *Handbuch der Geschichte Ost– und Westpreußens II/1: Von der Teilung bis zum schwedisch-polnischen Krieg 1466–1655* (Lüneburg, 1994), 91.

9. İngilizce tek çalışma için bkz. William Dwight Van Horn, "Suburban

açmak şöyle dursun, aksine Danzig hinterlandında bir kapitalist tarım adacığı yaratmıştı.

Elbe'nin doğusundaki ve batısındaki farklı tarımsal gelişimleri açıklamak için inşa edilen büyük modellere gösterilen bilimsel ilgi Soğuk Savaş'tan sonra azalmış görünmektedir. En son araştırmalar, özellikle de tekil mülklere dair araştırmalar, Elbe'nin doğu ve batısındaki erken modern tarım toplumları arasındaki farklılıklara değil benzerliklere dikkat çekmektedir.[10] Önde gelen araştırmacılardan William Hagen'in ifade ettiği gibi, "Doğu Elbe'deki köyler ... orta düzey aile çiftliklerinin, kendi kendine yeterli üreticilerin ve kötü yıllar dışında ihtiyaç fazlası ürünlerini yakın pazarlarda satanların oluşturduğu batı ve güney Almanya dünyasına çok benziyordu."[11]

Eski modeller yerlerini yeni modellere bırakırken yeni bir açıklayıcı çerçeve yaratmadılar. Hagen Elbe'nin doğusundaki ve batısındaki tarım toplumlarının ortak özellikler gösterdiğini söylerken kesinlikle haklıydı, ancak tarihsel bir olgu olarak Doğu Avrupa tarım toplumundaki manoryal dönüşüm ölçek olarak görmezden gelinemeyecek kadar geniş çaplıydı.

Development, Rural Exchange, and the Manorial Economy in Royal Prussia 1570–1700" (University of Michigan, Ann Arbor, Ph.D.: UMI Dissertation Information Service, 1991). Batı Prusya'da köylü ekonomisi konusunda klasik çalışma için bkz. Antoni Mączak, *Gospodarstwo chłopskie na Żulawach Malborskich w początkach xvii wieku* (Warsaw, 1962).

10. Son araştırmalar için bkz. William Hagen, *Ordinary Prussians: Brandenburg Junkers and Villagers, 1500–1840* (Cambridge, 2002); Jan Klußmann, *Lebenswelten und Identitäten adliger Gutsuntertanen. Das Beispiel des östlichen Schleswig-Holsteins im 18. Jahrhundert* (Frankfurt, 2002); Dana Cerman-Štefanová, *Erbschaftspraxis und Handlungsspielräume der Untertanen in einer gutsherrlichen Gesellschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750* (Vienna, 2009); ve Tracy Dennison, *The Institutional Framework of Russian Serfdom* (Cambridge, 2011).

11. Hagen, *Ordinary Prussians*, 184. Aynı zamanda bkz. Markus Cerman, *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800* (Basingstoke, 2012), 94–129.

Doğu Avrupa'nın uçsuz bucaksız topraklarında derebeylik sömürüsünün her yerde tek tip olması, manoryalizmin 1500-1800 dönemindeki baskın rolünü açıklayabilecek bir çerçeve gerektirmektedir.

İşte, bu bölüm böyle bir açıklama getirmekte ve Doğu Avrupa tarım toplumundaki manoryalizmin, Karolenjiyen Batı'da 800 yıl önce görülen manoryal sistemin bir tekrarı olduğunu savunarak, bunun altında aynı nedenin, yani derebeylerine yeni sömürü fırsatları veren yeni ve daha üretken bir köylü ekonomisinin ortaya çıkışının yattığını söylemektedir.

FRANK TARIM SİSTEMİ

Bu "yeni ve daha üretken" köylü ekonomisi ilk olarak M.S. 500 ile 800 arasında Ren ve Paris havzası arasındaki Frank topraklarında şekillendi. Bu ekonomiyi "Frank" olarak adlandırmak sadece Frank kabilelerine özgü uygulamalar olduğu anlamına gelmemektedir. Bununla asıl kastedilen, (eklektik biçimde farklı bölgelerdeki Alman unsurlardan yararlanan) yeni köylü tarımının ilk olarak Frank bölgesinde ortaya çıktığıdır. Bu yeni köylü tarımının temeli yoğun tahıl, özellikle de çavdar ve yulaf ekimidir. Böylece ortaya yoğun bir nüfusu besleyebilecek bir tahıl ekonomisi çıkmıştır. Ancak bu, köylü ekonomisinin temel bileşenlerinin yanı sıra son kertede derebeyi hâkimiyetinin unsurlarını da içeren "Frank tarım sistemi"nin unsurlarından sadece biriydi. Avusturyalı tarihçi Michael Mitterauer, *Neden Avrupa?* [*Why Europe?*] adlı öncü nitelikteki çalışmasında, Doğu Avrupa ile Avrupa'nın periferisindeki diğer bölgelerin Batılılaşmasındaki (ya da Avrupalılaşmasındaki) temel değişim aracının Frank tarım sistemi

olduğunu dile getirmektedir.[12] Mitterauer'in (bu bölümde ortaya konan tezlerle zaman zaman çelişen) tezlerini burada uzun uzadıya ele almamız mümkün değildir. Biz bunun yerine Frank tarım sisteminin altı önemli bileşeni üzerinde duracağız:

1. Kısa süreli nadasa bırakma ve tahıl ekimi, özellikle iki ve üç tarlalı sistemler. Tahıl üretiminin artması için ekili alanların verimden taviz vermeden ciddi biçimde genişletilmesi gerekiyordu. Üç tarla sisteminde, ekilebilir toprağın aynı anda üçte ikisinde ekim yapılıyordu. Birinci tarlada kış tahılı (çavdar veya buğday), ikincide bahar tahılı (yulaf, arpa, vs.) ekiliyor ve üçüncü nadasa bırakılıyordu. Tarlalar her yıl rotasyona tabi tutuluyordu: Kış tarlası normal olarak bahar tarlası olurken, bahar tarlası nadasa bırakılıyor, nadastaki eski tarla da kış tarlası olarak devreye giriyordu. Bu sistemde dönüm başı verim artmasa da işlenen toprak miktarı artmış oluyor, ayrıca yılın iki farklı zamanında iki farklı tahıl ekmek suretiyle mahsul kıtlığı riskinin önüne geçiliyordu.
2. Köylülerin ve hayvanların barınması ve diğer zorunlu faaliyetler için müştemilatı veya ayrı binaları bulunan kapalı, işlevlerine göre birimlere ayrılmış (modüler) çiftlik.
3. Frank topraklarında M.S. 500'den sonra yavaş yavaş ortaya çıkan, yapıların bir arada bulunduğu büyük köy yerleşimleri.
4. Vergide ve derebeyine olan yükümlülüklerin belirlenmesinde köylünün çiftliğinin temel birim olarak alındığı *Hide* sistemi (*Hufenverfassung*).

12. Mitterauer, *Warum Europa?*, özellikle 17–69.

5. Büyük mülkler. Büyük mülkler Frank tarım sisteminin çok önemli bir parçasıydı, çünkü mülk sahibinin derebeylik rolünü üstlenip köylüye yükümlülükler koyabilmesine imkân verecek kadar büyük bir alan sağlıyordu.
6. Mülk sahibi tarafından kurulan ve böylece efendiliğinin dinî ve dünyevi hâkimiyet sınırlarını belirlemesini sağlayarak gücü ve otoritesiyle tebaasından oluşan dinî cemaat arasındaki bağı güçlendiren bölge kilisesi.[13]

Frank tarım sistemi Manş Denizi'yle Ren arasındaki lös kuşakta doğup gelişmesine rağmen kısa zamanda Ren Nehri'nin karşı kıyısına da yayılarak yavaş yavaş Bavyera, Türingen ve Saksonya'ya kök saldı. Ancak Frank tarım sistemi tek tip bir yayılma göstermiyordu. Ren'in doğusundaki bazı bölgelerde daha 8. ve 9. yüzyıllar gibi erken tarihlerde görülürken, diğer bölgelerde ortaya çıkışı 11. yüzyılı, hatta Doğu Avrupa'da çok daha geç bir dönemi bulmuştu.

Frank tarım sistemi iki aşamada gelişti: Birinci aşamada yeni, daha verimli bir köylü ekonomisi ortaya çıkarken, ikinci aşama yeni feodal sömürü biçimlerinin gelişimine sahne oldu. Pratikte bu iki aşama örtüşüyordu, çünkü Karolenjiyen toprak sahipleri yeni manorlarında Frank çiftlikleri kurmak suretiyle köylü ekonomisinin gelişimini teşvik ediyordu.

Tarihçiler toprak sahibi seçkinlerin sahip olduğu mülkü tanımlamak için bazen "manor" terimini kullanır. Ancak bu bölümde "manor" ve onunla bağlantılı "manoryalizm" ve "manoryal ekonomi" gibi terimlerle sadece, ilk olarak M.S. 750 civarında

13. Helena Hamerow, *Early Medieval Settlements. The Archeology of Rural Communities in Northwest Europe 400–900 AD* (Oxford, 2004), 117–120.

Paris havzasında ortaya çıkan ve sonra İngiltere, Batı Almanya ve Kuzey İtalya'ya yayılan klasik ikili manor (Fransızca: *le Grand domaine classique*; Almanca: *Villikation*) kastedilmektedir. Terimin de çağrıştırdığı gibi, ikili manorun iki bileşeni vardı: Demesne ve manora bağlı köylü çiflikleri. Bu iki kısım birlikte bir feodal sömürü sistemi oluşturuyordu. Bu sistemde tebaa köylüler geçimlerini derebeyinin tahsis ettiği küçük çiftliklerden sağlıyor, karşılığında hem derebeyinin demesnesinde ücretsiz çalışıyor hem de bir tür ayni kira ödüyorlardı.

Manoryal sistem köylü ekonomisine bağlıydı, ki bu da Frank köylü ekonomisinin üretkenliğinin bir göstergesiydi. Köylü çiftliği kendi ihtiyaçlarını karşılayabildiği gibi, üstüne derebeyinin manoryal ekonomisini destekleyecek iş gücü kapasitesini de sağlayabiliyordu. Joachim Henning'in formülasyonuyla ifade edecek olursak:

> *Manoryal ekonomi, dengeli bir ekonomik sistemle hem tahıl üretimi hem de sığır besiciliği yapan hanelerin batıdaki yüksek üretkenlik düzeylerine gösterdiği bir tepki olarak görülebilir.*[14]

Frank köylü ekonomisi manoryalizmin ortaya çıkışının zorunlu bir ön koşuluydu, ancak kaçınılmaz olarak manoryalizme yol açması gerekmiyordu. Gerek Karolenjiyen Batı'da ve gerekse tarımsal Doğu'da köylülerin nakit, ayni veya her iki türde vergiler ödediği ama ciddi bir angarya yükümlülüğü bulunmayan manorsuz mülkler vardı.[15] Fakat toprak sahiplerinin bazı mülklerde nakit ve

---

14. Joachim Henning, "Ways of Life in Eastern and Western Europe during the Early Middle Ages: Which Way Was normal?", Florin Curta, ed., *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages* (Ann Arbor, MI, 2005), 41–59, 47.

15. Jean-Pierre Devroey, *Puissants et misérables. Système social et monde paysan dans l'Europe des Francs (vi–ix siècles)* (Brüksel, 2006), 443–478, adlı eserden de görüleceği üzere, Ortaçağ Batı'sındaki bu farklılığın nedenleri üzerine ciddi tartışmalar bulunmaktadır. Tarımsal Doğu'da ve özellikle Rusya'da birbirinden çok farklı

benzeri yöntemlerle kira almayı tercih ederken, neden bazılarında manoryalizmi seçtiği her zaman açık değildir.[16]

1200'DEN ÖNCE DOĞU AVRUPA TARIM TOPLUMU

Arkeolojik bulgular açık bir şekilde Doğu Elbe'deki toplumların 1200 öncesinde Kuzeybatı Avrupa'daki emsallerinin çoğundan ciddi farklılıklar gösterdiğine işaret etmektedir. En önemli farklılıklardan biri nüfus yoğunluklarında görülmektedir. 1000 yılı civarında Renanya gibi bölgelerde kilometrekareye yirmi ila otuz kişi düşerken, Doğu Avrupa'da nüfusun en yoğun noktalarında (Silezya ve Bohemya) dahi kilometrekareye düşen insan sayısı beş-altıyı geçmiyordu.[17] Doğu Avrupa tarımında nüfus kırk elli kişilik küçük yerleşim birimlerinde –bataklık veya orman içlerindeki adacıklarda– toplanıyordu.[18] Bu yerleşimlerdeki nüfuslar Frank Batı'sından farklı olarak, hayvanların barınması ve diğer işler için ayrı binaların bulunduğu çevrili, birimlere ay-

---

derebeyine kira ödeme biçimleri vardı. Bkz. Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia. From the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton, NJ, 1961), 386–401.

16. Bkz. Adriaan Verhulst, "La Diversité du Régime domanial entre Loire et Rhin á L'Époque Carolingienne. Bilan de quinze années de recherches", W. Janssen ve D. Lohrmann, ed., *Villa—Curtis—Grangia. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter. Économie rurale entre Loire et Rhin de l'époque gallo-romaine au XIIe–XIIIe siècle* (*Beihefte der Francia*, 11) (Münih/Zürih, 1983), 133–148.

17. Daha doğuda, yani Rusya ve Baltık bölgelerinde nüfus yoğunlukları daha da düşüktü: Henryk Samsonowicz, *Das lange 10. Jahrhundert* (Osnabrück, 2009), 21–22. Bu rakamların dayandığı tek tük verilerin azlığı göz önünde bulundurulduğunda bunların en iyi tahminler olduğunu hatırlatmak gerekir.

18. Batı Slava halkların yaşadığı kolonileşme öncesindeki Mecklenburg ve Batı Pomerania'da toprağın sadece %5–10'luk bir bölümünde insan yerleşimi vardı: Charles Higounet, *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter* (Münih, 1986), 140.

rılmış (müştemilatlı) çiftliklerde yaşamıyorlardı.[19] Barındıkları (9 ile 16 metrekare arasında değişen) yapılar, Frank topraklarındaki yapılara göre küçüktü. Zira Frank topraklarındaki yapılar çoğu zaman 50 ila 70 metrekare arasında değişiyordu.

Yine Kuzeybatı Avrupa'daki emsallerinden farklı olarak, Elbe'nin doğusundaki nüfuslar 1200'den önce kısa nadas sistemlerini genelde kullanmıyorlar, bunun yerine yaygın dönüşümlü ekim yapıyorlardı. Yani köylüler yak-aç sistemiyle ya yeni araziler açıyorlar ya da uzun süre nadasa bırakılan arazilerdeki kök kalıntılarını ve diğer bitkileri yakıp küllerin içine tohum ekiyorlardı. Toprak iki-üç yıl güzel ürün verdikten sonra verim ciddi şekilde düşüyor ve bu araziler on-on beş yıl boyunca tekrar ormana veya otlağa dönüşüyordu.[20]

Tahıl ekimi giderek artan bir önem kazanmasına karşın, hayvancılık (özellikle domuz yetiştiriciliği) ve nehir ve orman ürünleri işleme gibi faaliyetlere göre ikinci planda olması mümkündür.[21] Dolayısıyla Ortaçağ'ın başlarında Slavların iriyarı fiziğini bu faaliyet biçiminin sonucu olan proteinden zengin beslenmeye bağlamak mümkündür.[22] Doğu Avrupa'daki orman bolluğu

19. See Peter Donat, *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert* (Berlin, 1980), 119–131, 153–207.

20. Kül kısa bir süre için topraktaki verimi artırıyor ve birkaç yıl boyunca iyi hasat alınıyordu. Dolayısıyla Transvolga bölgesindeki verimsiz ve sık ağaçlarla kaplı ormanlar üç arazi sistemiyle bire üç civarında ürün veriyordu. Buna karşılık yak-aç yöntemiyle tarıma açılan orman arazilerinde üç yıl boyunca bire on verim alınıyordu: Edgar Melton, 'Household Economies and Communal Conflicts on a Russian Serf Estate, 1800–1817', *Journal of Social History*, 26 (1993), 565.

21. Domuz yetiştiriciliğinde meşe ormanları önemli bir beslenme kaynağıydı, dolayısıyla 8. yüzyılda domuz eti diyette önemli bir yer tutuyordu. Maria Dembińska, 'Les Changements dans la Civilisation matérielle à la lumière des sources archéologiques en Pologne (viii–xii siècles)', *Archeologia Polona*, xix (1980), 250–252.

22. Lehistan'da bulunan 9-11. yüzyıllara ait kırk insan iskeleti üzerinde yapılan inceleme, bu insanların ortalama boyunun 1.72 civarında olduğunu

seyrek nüfusun yakıt ve inşaat malzemesi gibi ihtiyaçlarının yanı sıra bal ve kürk gibi ihtiyaçlarını da karşılıyordu. 1200'den önce vergilerin genelde bal veya kürkle ödenmesi büyük ölçüde avcılık ve toplayıcılığa dayalı bir ekonomiye işaret etmektedir. Zengin kaynaklara kolayca ulaşabilen Elbe'nin doğusundaki arkaik tarımsal yapılar 900-1200 arasındaki dönemdeki nüfus artışını beslerken diğer yandan Lehistan, Bohemya ve Kyiv Knezliği'nde hanedan devletleri ve bu devletlerin elitlerini yaratabilecek kadar artık ürün de çıkarabiliyordu.

FRANK TARIM SİSTEMİNİN DOĞU-ELBE TOPRAKLARINA GELİŞİ, 1200-1500

Bu elitler 12. yüzyılın sonlarıyla 13. yüzyılda seyrek nüfuslu topraklara Batılı yerleşimciler getirmek suretiyle mevcut tarımsal yapıları dönüştürdüler. Baltık kıyısına yakın bölgelerde (Doğu Holstein, Brandenburg ve Prusya) elitler daha çok dinî ve din dışı Alman liderlerden –prensler, piskoposlar, Haçlı Seferleri'ne katılan tarikat liderleri, yerli Slav ve Baltık halklarını boyunduruk altına alan ve bunları Katolikliğe geçmeye zorlayan din dışı aristokratlardan– oluşmaktaydı. Çek ve Leh topraklarında da uzun zaman önce Hristiyanlaşmış batı bölgelerdeki Slav elitler, din dışı aristokratlarla beraber benzer bir prensler, piskoposlar, başkeşişler ve din dışı aristokratlar karışımı oluşturmaktaydı. Bu elitlerin Batı'dan yerleşimci getirme kararı gelirlerini ve nüfusu artırma arzularını yansıtmaktaydı. Batılı yerleşimciler 1200'lerde bugünkü Kuzeydoğu Almanya ve Çek Cumhuriyeti'ni oluşturan

göstermektedir. Aynı dönemde Kuzeybatı Avrupalı erkeklerin boyu 1.69'du. Giuseppe Vercelloti vd., "Stature Estimation in an Early Medieval Polish Population", *American Journal of Physical Anthropology*, 140 (2009), Tablo 1, 137.

topraklara, yani Doğu Holstein, Mecklenburg, Batı Pemeranya ("Vorpommern"), Brandenburg, Bohemya ve Moravya bölgelerine ulaştılar. 1200'den kısa bir süre sonra Silezya ve diğer Leh topraklarında boy gösterdiler. Doğu ve batı Vistula'daki Prusya topraklarının kolonileşme süreci ancak Töton Şövalyeleri'nin 1248'de Baltık kabilelerini tamamen fethetmesinden sonra başladı.

Toprak beyleri ve din adamları topraklarını Batılı yerleşimcilere açmakla kalmayıp, aynı zamanda onlara örgütsel ve mali destek de verdiler. Emlak simsarları (*locatores*) bunda öncü rol oynadılar; toprak beyleri ve din adamlarıyla sözleşmeler yaparak yeni köyler kurdular ve buralara insan getirdiler. Emlak simsarları bağımsız girişimciler olup doğrudan toprak beyi veya toprak sahibi kilisenin lideriyle sözleşmeler yapıyorlardı. Bazı simsarlar soylular arasından çıkıyordu, bazıları da kasabalılardı. Fakat çoğunun sosyal kökenleri bilinmemektedir.[23]

Bu yeni veya yeniden düzenlenmiş yerleşimler "Alman Yasası köyleri" diye adlandırılıyordu ve birçok Alman araştırmacı Batılıların Elbe'nin doğusuna yerleşmesini bir kahramanlık destanı olarak görüyordu; Elbe'nin doğusundaki geri kalmış, yoksul Slav toplumlarına üstün tarım teknolojileri ve organizasyon anlayışı getiren Alman köylüler işte bunlardı. Ancak araştırmacılar 1945'ten beri yerleşme sürecinin karmaşıklığına ve yerleşimin her aşamasında yerli nüfusların aktif olarak yer aldığına dikkat çekmektedir.[24] Almanya ve Benelüks Ülkeleri'nden gelen yerleşimci-

---

23. Soylu emlak simsarlarının oynadığı rol için bkz. doğu Brandenburg'taki Wedel ailesi, Robert Bartlett, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350* (Princeton, NJ, 1993), 33–39, 121–133.

24. Alman, Çek ve Polonya araştırmacılığında yaşanan savaş sonrası gelişmeler için bkz. Wolfgang H. Fritze, "Die Begegnung von deutschen und slawischem Ethnikum im Bereich der hochmittelalterlichen deutschen Ostsiedlung", *Siedlungsforschung. Archäologie—Geschichte—Geographie*, 2 (1984), 187–219.

ler özellikle ilk süreçte (1200-1350) önemli rol oynamakla birlikte, (özellikle de Çek topraklarında, Büyük Polonya'da ve Mazovya'da) sürece asıl damgasını vuranlar yerli nüfus oldu. Ama ister Alman koloniciler tarafından yerleştirilmiş olsunlar, ister yerli Slavlar tarafından, kurulan köylere Frank tarım sisteminin birçok özelliğini de beraberlerinde getirdiler. Böylece, örneğin emlak simsarları (veya büyük toprak sahipleri) tarafından kurulan veya yeniden düzenlenen köyler genelde büyük mülklerin içinde (çoğu zaman kraliyet veya kilise arazilerinde) yer alıyordu. Bu yeni yerleşimler Frank tarım yapısının diğer temel özelliklerini de gösteriyordu, çünkü bunlar *hide* sistemine (*Hufenverfassung*) göre organize olmuş geniş, çevrili ve işlevlerine göre birimlere ayrılmış (müştemilatlı) çiftlikler şeklindeydiler. Köy merkezini çevreleyen açık araziler de üç arazi sistemine göre tarım yapılacak şekilde genelde üç büyük bölüme ayrılıyordu.[25]

Frank sisteminin diğer bir bileşeni olan kırsal cemaat ağları da aynı şekilde hızla genişledi. Kendi topraklarında köy kiliseleri kuran veya kurduran Doğu Elbeli toprak sahipleri de tıpkı Ortaçağ Batı'sında olduğu gibi bunları kendi mülkleri (*Eigenkirchen*) olarak görüyor ve kendi çıkarlarına göre rahipler atayıp ondalık vergiler alıyorlardı.[26] Doğu Elbe'nin en gelişmiş bölgesi olan Çek topraklarında cemaat ağları 13. yüzyılın sonlarında neredeyse Kuzeybatı Avrupa'nın birçok bölgesinde olduğu kadar yoğundu. 1350'li yılların Silezya'sında kırsal cemaat ağları neredeyse tamamlanmışken, Polonya'da cemaat ağları-

25. Bkz. örn., Higounet, *Die deutsche Ostsiedlung*, 132, 146 adlı eserde yeniden canlandırılan iki köy planı.

26. Doğu Elbeli soylular kilise hukukuna aykırı olmasına rağmen, 16. ve 17. yüzyıllara kadar kiliseleri kendi mülkleri olarak görmeye devam ettiler.: Jan Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej in sredniowierczu* (Poznan, 2001), 152–153.

nın belirgin biçimde yaygınlaşması ise 14. yüzyılın sonlarıyla 15. yüzyılı buldu. Polonyalı soylular için köylerinde cemaat kilisesi kurulması, toprağa dayalı zenginliklerini artırıp statülerini yükseltmek için bir ömür boyu verdikleri mücadelenin "doruk noktası"nı oluşturuyordu.[27]

Alman Yasası köyleri hem Batılı yerleşimciler hem de yerliler için yeni ve daha ileri bir statüydü. Zira böylece önceki yükümlülük veya ödevlerden kurtulmuşlar, topraklarını miras yoluyla devretme hakkı elde etmişler ve küçük ayni ve nakdi kiralar karşılığında görece büyük (kırk ila seksen hektar) çiftliklere sahip olmuşlardı.[28] Ancak bu uzun bir zaman ve büyük çabalar gerektirdi. Ormanları açmak, bataklıkları kurutmak ve yeni arazileri tarıma açmak çok zorlu işlerdi. Ayrıca kötü hava, savaşlar ve benzeri olumsuz koşullar yüzünden işi yapan insanlar ve hayvanlar sık sık kesintiyle yüzleşiyordu. 1350'de yani Batılı yerleşiminin başlamasından 150 yıl sonra Aşağı Silezya'daki yerleşimlerin sadece üçte biri Alman Yasası'na göre kurulmuştu. Büyük ve Küçük Polonya'da bu oran daha da düşüktü. Mazovya'ya (orta Polonya) 15. yüzyıla kadar neredeyse hiç dokunulmamıştı.

Gelişimin her yerde aynı olmaması doğal olarak tahıl üretimini de etkiliyordu. 13. yüzyılda Brandenburg ve Bohemya gibi bölgelerde buğday ve arpa üretiminde ciddi bir artış olurken, Büyük Polonya gibi diğer bölgelerde tahıl üretimi büyük bir düşüş gösterdi.[29] 1370-1500 arası dönemde Elbe'nin doğusundaki hemen

---

27. 1500 yılından önce Polonya'nın güneybatısındaki Sandomierz'teki kiliselerin üçte ikisi, soylu toprak sahipleri tarafından kurulan cemaat kiliseleriydi: Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej in sredniowierczu*, 127.

28. Bartlett, *The Making of Europe*, 117–132.

29. Adam Izdebski vd., "On the Use of Palynological Data in Economic History: New Methods and an Application to Agricultural Output in Central Europe, 0–2000 AD", *MPRA Paper* No. 54582, Mart 2014 (http://mpra.ub.uni-muenchen.de/54582/), 26–28.

her yerde tahıl üretiminin düşmesi Kara Veba'dan sonra Avrupa'nın büyük bir bölümünü pençesine alan uzun ekonomik krizin bir göstergesiydi. Kara Veba, Doğu Avrupa'yı diğer bölgeler kadar vurmasa da tahıl fiyatlarının çökmesi ve şiddet olaylarının (Hussit savaşları, soylular arasındaki kan davaları) artması nedeniyle birçok köylü ya ekim arazilerini küçülttü ya da elindekilerden tümüyle vazgeçti.[30]

Ekonomik krize rağmen ekonominin tahıla yönelmesi sonucunda Doğu Avrupa'nın büyük bir bölümünde nüfus yoğunluğu arttı: Çek topraklarında nüfus yoğunluğu iki katına çıkarak, kilometrekareye on dört kişiden (1350) 16. yüzyılda yirmi sekiz kişiye çıktı. Polonya'da (1350) kilometrekareye sekiz kişiden 1580'de yirmiye yükseldi. Tahıla yöneliş şehirlerin büyümesini de etkiledi. Doğu Avrupa'da 13. yüzyıldan önce de çeşitli tiplerde şehir-öncesi merkezler vardı, ancak Batı kolonileşmesi ayrıca Lübeck ve Magdeburg gibi Alman modellerine dayalı, kendi kendini yöneten kasabalar yarattı. 1300-1500 yılları arasında sadece Polonya'da 675 yeni kasaba kuruldu.[31] 1500 yılında iki bölgede, yani Batı Prusya ve Bohemya'da halkın %20'si kasabalarda yaşıyordu. Başka bir deyişle şehirleşme düzeyi Batı'yı yakalamıştı.[32]

---

30. Doğu'daki kriz tarihçiler arasında hâlâ tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bkz. Piotr Guzowski, "Kryzys gospodarczy późnego Średniowiecza. Czy kryzys Historiografii?", *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, 68 (2008), 173–192. Guzowski'nin, Marian Dygo ile girdiği polemik, "Was there an Economic Crisis in Late Medieval Poland?", *Vierteljahrschrift für Sozial– und Wirtschaftsgeschichte*, 77 (1990), 305–322 ve Dygo, "Strukturen and Konjunkturen in der Wirtschaft der ostmitteleuropäischen Länder im 14.–15. Jahrhundert", Marian Dygo et al., ed., *Ostmitteleuropa im 14.–17. Jahrhundert—eine Region oder Region der Regionen?* (Warsaw, 2003), 61–80.

31. Sławomir Moździoch, "The Origin of the Medieval Polish Town", *Archaeologia Polona*, 32 (1994), 149, şekil 12a.

32. Jerzy Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wchodnia w kręgu ciwilizacji chrześcijańskiej-redniowiecza* (Varşova, 2003), 131.

Frank tarım sisteminin gelişi, toprak sahibi soylulardan, köy topluluklarından ve tüccar ve ticari elitlerin yaşadığı şehir merkezlerinden oluşan Batılılaşmış sosyal yapıların ardındaki temel faktördü. Ayrıca ortaya özellikle de Bohemya'da Batılılaşmış siyasal yapılar çıktı. Lüksemburglu John (Bohemya Kralı, 1310-46) Prag'a Burgondiya ve Fransa saray kültürüyle birlikte bir Batılı hanedan getirdi. Prag, Lüksemburglu John'un oğlu IV. Charles döneminde (saltanat dönemi 1347-78) Avrupa'nın düşünce ve sanat merkezlerinden biri haline geldi, Orta Avrupa'nın ilk üniversitesi kuruldu (1349) ve "Uluslararası Gotik" adı verilen "*soft stil*" resim ve heykelin temelleri burada atıldı. Polonya'da Büyük Kazimir (1330-70) krallığının topraklarını iki katına çıkardı ve 1364'te Krakov'da bir üniversite kurdu. Kazimir'in halefinin döneminde Polonya ile Litvanya Büyük Düklüğü'nün hanedanları birleşti (1386). Litvanya Büyük Düklüğü zaten çoktandır bugünkü Litvanya, Beyaz Rusya ve Ukrayna topraklarının bir kısmını kapsayan, seyrek nüfuslu devasa bir hükümdarlık kurmuştu.

Batılılaşmanın diğer bir işareti Doğu Elbe devletlerinin geniş Avrupa siyaset arenasına dâhil olmasıydı. Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki yedi elektörden ikisi Doğu Orta Avrupa'daki prensliklerin (Bohemya ve Brandenburg) başındaydı. Bu devletler dışında, Holstein, Mecklenburg, Pomeranya ve Silezya düklükleriyle Riga Başpiskoposluğu da Kutsal Roma İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmişti.[33] Bütün bu devletlerde Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki *Ständestaaten*'e (doğrudan anlamıyla "Mülk devletler") benzer siyasal yapılar vardı. *Ständestaaten*'in başlıca özelliği siyasal otoritenin, idareci rolündeki hükümdarla büyük toprak sahipleri, özellikle de varlıkları ve derebeylik güç-

33. Edgar Melton, "Manorialism and Rural Subjection in East Central Europe, 1500–1800", David Eltis ve Stanley Engerman, ed., *The Cambridge World History of Slavery* (4 cilt; Cambridge, 2011), cilt 3, 304–311 302.

leri sayesinde devletin ekonomik ve mali kaynaklarına kolayca erişme ayrıcalıkları olan soylular arasında paylaştırılmasıydı.

Daha önce de belirtildiği gibi, Ortaçağ'ın sonlarındaki ekonomik kriz 14. yüzyılın sonlarıyla 15. yüzyılda tarımsal üretimde genel bir düşüşe yol açtı, ancak bu Doğu Elbeli soyluları gerek yerel gerekse ülke düzeyinde güçlerini pekiştirmekten alıkoyamadı.[34] Artan güç siyasal ufukları da genişletti ve siyasal olarak dirayetli zengin aileler yerel ve ülke çapında iktidar elitlerine dönüştü.[35] Tarihsel kayıtlarda karşımıza kale kumandanları ve antlaşmaların imzacıları olarak çıkan iktidar elitleri borçlarda kefil rolü oynuyor, kendi köylü tebaaları üzerindeki otoritelerinin artması, devlet kademelerinde tekel oluşturma ve siyasal kararlarda söz sahibi olma gibi ayrıcalıklar karşılığında hükümdarlarını iflastan kurtarıyorlardı.[36] Örneğin Mecklenburg soylu sınıfının başarısı büyük ölçüde topraklarını olağanüstü denecek kadar uzun süre ellerinde tutmalarından kaynaklanıyordu. Bu durum

---

34. Jan Wroniszewski'nin bölgesindeki (güneydoğu Polonya) geç Ortaçağ soyluları üzerine yaptığı araştırmanın da gösterdiği üzere, soyluların stratejileri büyük ölçüde topraklarını "kapalı" mülk kompleksleri şeklinde sağlamlaştırma, köyleri Alman Yasası'na göre yeniden organize etmek ve –özellikle– mülkleri içinde cemaat kiliseleri kurmak üzerine kuruluydu. Ayrıca yerel idare, kraliyet topraklarını kiralama gibi işleri kendi ellerinde tutuyor ve aile soyağaçlarına özel ilgi gösteriyorlardı: Wroniszewski, *Szlachta*, 17–204.

35. Soylu iktidar eliti kavramı için bkz. Frank Göse, "Adlige Führungsgruppen in nordostdeutschen Territorialstaaten des 16. Jahrhunderts", Peter-Michael Hahn ve Hellmut Lorenz, ed., *Formen der Visualisierung von Herrschaft* (Potsdam, 1998), 139–143, ve Peter-Michael Hahn, *Struktur und Function des brandenburgischen Adels im 16. Jahrhundert* (Berlin, 1977).

36. Bkz. Christoph Schmidt'in Mecklenburg soylularıyla ilgili düşünceleri, *Leibeigenschaft im Ostseeraum. Versuch einer Typologie* (Köln, 1997), 23–31. Kuzeydoğu Almanya için, Edgar Melton, "The Feudal Revolution and the Agrarian Transformation of Eastern Europe 1400–1600", Troels Dahlerup ve Per Ingesman, ed., *New Approaches to the History of Late Medieval and Early Modern Europe* (Kopenhag, 2009), 275–300.

iktidar elitine sıra dışı bir istikrar ve uyum kazandırıyordu.[37] Soylular 15. yüzyılla 16. yüzyıl başlarında Mecklenburg dışındaki diğer birçok Doğu Elbe toprağında da uzun süreli hâkimiyetler kurmuşlardı. 1500 yılında, Polonya, Çek ve kuzeydoğu Alman topraklarında aristokratlar köylüler üzerinde güçlü bir derebeylik sistemi kurmuş ve bölge ve devlet düzeyinde ciddi siyasal güç sahibi olmuşlardı. Dolayısıyla, soylu toprak sahipleri 16. yüzyılda köylülerin üzerindeki boyunduruklarını sıkılaştırırken fazla bir direnişle karşılaşmamışlardı.

MANORYAL DÖNÜŞÜM 1500-1800

Frank tarım sisteminin gelişi Elbe'nin doğusundaki Batılılaşma sürecini hızlandırmıştı, fakat Batılılaşma kavramının iki yüzü vardı: Bir tarafta, Elbe'nin doğusundaki toplumlar ve devlete benzer yapılar kuzeybatıdaki emsallerine giderek artan bir şekilde benzemeye devam ediyor ve Rönesans, Reformasyon, Barok ve Aydınlanma gibi büyük Avrupa kültür hareketlerinde aktif rol oynuyorlardı.[38] Ama diğer tarafta, manoryal sistemin zaferiyle doruk noktasına ulaşan, artan bir aristokrasi hâkimiyeti görüyoruz. Doğu Avrupa'da klasik ikili manor ilk olarak 14. yüzyılın sonlarında Küçük Polonya'da, Krakov Piskoposu'nun toprak-

37. 1530 gibi geç bir tarihte, bu ailelerin ait mülklerin yarısı 13. yüzyılın sonlarıyla 14. yüzyılın başlarından beri hiç el değiştirmemişt: Ernst Münch, "Die sogennanten Magnaten unter der adligen Grundherren Mecklenburgs im 13. und 14. Jahrhundert", Christian Lübke, ed., *Struktur und Wandel im Früh- und Hochmittelalter. Eine Bestandsaufname aktueller Forschungen zur Germania Slavica* (Stuttgart, 1998), 356–368.

38. Bu konuyla ilgili ayrıntılı makaleler için bkz. H. M. Scott, ed., *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (2 cilt.; 1995; 2'nci baskı, Basingstoke, 2007), cilt 2: *Northern, Central and Eastern Europe.*

larında görüldü. Ancak sistem 16. yüzyılın başlarına kadar çok sınırlı kaldı, yani gerçek manoryal dönüşüm ancak din adamı olmayan soyluların önemli roller oynamaya başladığı 16. yüzyılın ilk dönemlerinde gerçekleşti. Bu yüzyılda yeni manorların sayısı hızla artarken, manor başına düşen *demesne* ekimi de yükseldi. Böylece, örneğin, Küçük Polonya'nın Korczyn bölgesindeki kraliyete ait devasa mülklerde demesne ekimi 1515 ile 1564 arasındaki yarım yüzyılda %52 artış gösterdi. Aynı sırada Korczynli köylülerin sırtındaki angarya yükü de arttı. 1515'te ortalama bir köylü çiftliğinin angarya zorunluluğu haftada iki günken 1600'de üç güne çıktı.[39] 16. yüzyılla 17. yüzyılın başlarında aynı durumu Polonya ve kuzeydoğu Alman topraklarında da görmekteyiz.[40]

Demesne ekiminin yaygınlaşması için ciddi miktarda ilave toprak gerekiyordu. Bunun büyük bir kısmı da Ortaçağ'ın sonlarında yerel soylular arasındaki kan davaları nedeniyle veya efendilerine kira borçlarını ödeyemedikleri için kaçan köylülerin terk ettiği topraklardan karşılandı.[41] Manoryal dönüşümün köylülerin

---

39. Demesne topraklarındakine göre daha yavaş olmakla birlikte Korczyn'de zorunlu çalışma yükü de arttı. Andrzej Wyczański, *Studia nad gospodarka Starostwa Korczyńskiego 1500–1660* (Varşova, 1964), 105–121.

40. Cerman, *Villagers and Lords*, 61–86, adlı eserde özlü ama daha geniş kapsamlı bir tartışmaya yer verilmektedir. Brandenburg konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. William W. Hagen, "How Mighty the Junkers? Peasant Rents and Seigneurial Profits in Sixteenth Century Brandenburg", *Past & Present*, 108 (1985), 111. Doğu Prusya için, (ki burada işçilik hizmetleri benzer bir örüntü sergiliyordu) Michael North, *Die Amtswirtschaften von Osterode und Soldau. Vergleichende Untersuchungen zur Wirtschaft im frühmodernen Staat am Beispiel des Herzogtums Preußens in der zweiten Hälfte des 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (Berlin, 1982), 22–36.

41. 1500 civarında Elbe'nin doğusunda terk edilmiş köylü çiftlikleri hayli yaygındı. Örneğin doğu Holstein'da köylülere ait *hide* toprakların yarısı ya terk edilmişti ya da ekilmiyordu: Thomas Riis, *Wirtschafts-und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Leben und Arbeiten in Schleswig-Holstein vor 1800* (Kiel, 2009), 121. In the Uckermark (north-east Brandenburg), a third of villages were totally

sırtındaki angarya yükünü ciddi şekilde artırmasına rağmen, bu durum bir yere kadar nakdi ve ayni kira indirimiyle telafi edilebiliyordu. Manoryal ekonomi büyük mülk sahiplerine hatırı sayılır gelirler kazandırıyordu, ancak toprak sahiplerinin ücretli iş gücüne dayalı sermaye yoğun tarıma yatırım yapmak gibi başka alternatifleri de vardı.[42] Fakat bu epey sermaye, ücretli iş gücü ve gelişmiş pazarlar gerektiriyordu ki bu da Doğu Avrupa'nın büyük bir bölümünde yoktu. Daha sonra koşullar değişecekti. Yani 18. yüzyılın sonlarında Doğu Elbeli mülk sahiplerinin çoğu mülklerini ücretli iş gücüyle ekecekti. Ama 16. yüzyıl itibariyle Doğu Avrupa'da (Batı Prusya ve Güney Bohemya) sadece birkaç bölgede sermaye yoğun ekonomik stratejiler uygulayabilen mülk sahipleri vardı. Dangiz'in ihracat piyasasına yakın olmasının, Batı Prusya'nın bir sermaye yoğun tarım adacığına dönüşmesinde belirleyici bir rol oynadığını daha önce görmüştük. Ancak Güney Bohemya'da, en azından Otuz Yıl Savaşları'na kadar, Batı Prusya'dakinden farklı olan koşullar derebeylerinin ücretli iş gücünü tercih etmesine neden olmuştu. Güney Bohemya'da kırsal nüfus mülk sahiplerine bira, brendi ve diğer ürünler için hazır bir pazar sağlayacak kadar yüksekti. Dolayısıyla mülk sahipleri manoryalleşmeden uzak durarak ücretli emek kullanmayı tercih ediyor ve köylülerinden nakit kira alıyordu. Bunun sonucunda ortaya, mülkten elde edilen hasadın bira ve brendi üretiminde kullanıldığı ve üretilen bira ve brendinin daha sonra yine mülk sahibi tarafından işletilen tavernalarda hayli yüksek fiyatlara

---

deserted in 1500: see the magisterial work by Lieselott Enders, *Die Uckermark* (Weimar, 1992), 124.

42. Hartmut Harnisch, "Grundherrschaft oder Gutsherrschaft. Zu den wirtschaftlichen Grundlagen des niederen Adels in Norddeutschland zwischen Spätmittelalterlicher Agrarkrise und Dreißigjährigem Krieg", Rudolf Endres, ed., *Adel in der Frühneuzeit* (Cologne, 1991), 73–98.

satıldığı karma bir sistem çıkmıştı.[43] Mülk sahipleri ayrıca kendi köylülerinden piyasa fiyatlarına ilave tahıl satın alarak bira ve brendi üretimlerini artırıyordu. Derebeylerinin köylülerine tahıl için ödediği para, köylülerin mülk sahibinin tavernalarında tükettiği biralar üzerinden tekrar mülk gelirleri arasına giriyordu. Bu karma sistem bütün avantajlarına rağmen kısa ömürlü oldu. Bohemya, Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra manoryal bir dönüşüme sahne oldu, ancak köylülere yüklenen angarya hiçbir zaman Doğu Avrupa'nın çoğu bölgesindeki kadar ağır olmadı.

Bohemya ve Batı Prusya manoryal dönüşümün yaşandığı bölgelerden daha ileriydi, fakat manoryal dönüşümün gerçekleştiği bölgelerdeki kırsal toplumlar da çok karmaşıktı. Mülk sahibi köylüler (yani çiftlik sahibi kırsal nüfus) genelde köy nüfusunun yarısından azını oluşturur ve köy hiyerarşisinde üst basamaklarda yer alırdı. Onların kendi içinde çeşitlilikler gösteren geniş bir küçük toprak sahipleri, rençperler ve topraksız ya da yarı topraklı tarım işçileri ve hizmetkârlar yelpazesi vardı.[44] Tipik bir köy sakini aslında köylü değil, bir çiftlik çalışanı veya ücretli hizmetkârdı.[45]

Köylüler de işçi çalıştırıyordu. Bu işçiler genelde köylülerin derebeyine karşı yükümlü oldukları angaryaları yapıyor ve ayrıca Batı standartlarına göre nispeten büyük olan çiftliğin işlerine yar-

---

43. Jaroslav Čechura, *Adelige Grundherrn als Unternehmer. Zur Struktur südböhmischer Dominien vor 1620* (Viyana, 2000), 25–81.

44. 18. yüzyılda Brandenburg'da kırsal nüfusun %80'i topraksız veya yarı topraklı köylülerden oluşuyordu. Bu oran Batı Pomeranya'da %75, Doğu Prusya'da %60 ve Livonya'da (19. yüzyıl başları) %30'du: Edgar Melton, "*Gutsherrschaft* in East Elbian Germany and Livonia, 1500–1800: A Critique of the Model", *Central European History*, 21(4) (1988), 315–349.

45. Edgar Melton, "Population Structure and the Market Economy, and the Transformation of Gutsherrschaft in East Central Europe, 1650–1800: The Cases of Brandenburg and Bohemia", *German History*, 16(3) (1998), 303–305.

dımcı oluyorlardı.[46] İşçiler nakdi ve ayni karışımı bir ücret alıyor ve çiftlikte köylü aileyle birlikte yaşıyordu. İşçi sayısı çiftliğin büyüklüğüne ve derebeyine olan angarya iş borcunun miktarına göre yer yer değişiyordu.[47] Tarım işçilerini kolayca "kırsal proletarya" kategorisine sokmak mümkün değildi. İlk olarak, onların da bir miktar toprağı olurdu ve ücretlerinin önemli bir bölümünü ayni olarak, yani un, domuz eti, füme balık ve yakacak odun şeklinde alırlardı. Bu da onları gıda fiyatlarının yükselmesine karşı korurdu. Nitekim 18. yüzyılda tarım işçilerinin ücretlerinin sürpriz biçimde artmasının ardında bu durum yatmaktadır.[48]

Köylülerin çoğunun hayatı ücretli tarım işçisi olarak geçerdi, ama nispi bir hareketlilikleri de vardı. Jan Klußmann'ın bir Doğu Holstein manorundaki köy topluluğu üzerine yaptığı araştırma bir köy çiftliğinde ücretli olarak çalışan bir işçinin üç terfi beklentisi olduğunu, böylece işçi başı (*Vollknecht*) olarak emekli olabileceğini göstermektedir. İster doğrudan derebeyi için çalışsınlar, isterse bir köylü için, ücretli işçilerin büyük ölçüde bece-

---

46. Güneydoğu Almanya'da çiftlikler ortalama (altmış ila seksen hektarlık ekilebilir arazi) iki hide büyüklüğündeydi. Polonya'da tipik bir çiftlik daha küçük olurdu, yani sadece 20 ila otuz hektar büyüklüğündeydi. Tabii daha büyük çiftlikler de vardı.

47. Çiftliklerin büyük (100 hektar) ve angaryanın nispeten az (18. yüzyılın ortalarında haftada iki veya üç gün) olduğu Brandenburg'daki Stavenow malikânesinde çoğu köylü bir veya iki işçi çalıştırırdı. Raczyński malikânesinde hemen hemen bütün çiftlikler yirmi hektar büyüklükte olup, haftada üç gün angarya vardı ve çiftliklerde ortalama bir işçi çalışırdı. William W. Hagen, "Village Life in East-Elbian Germany and Poland, 1400–1800: Subjection, Self-Defence, Survival", Tom Scott, ed., *The Peasantries of Europe. From the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* (New York, 1998), 184.

48. Yıllık ücretlerini yulafın rayiç kile bedeline göre alan Doğu Prusyalı işçilerin ücretleri 18. yüzyılda neredeyse ikiye katlanmıştı. Sabancı gibi vasıflı işçilerin ücretleriyse neredeyse üç katına çıkmıştı: Edgar Melton, 'The Decline of Prussian Gutsherrschaft and the Rise of the Junker as Rural Patron, 1750–1806', *German History*, 12(3) (1994), 348.

rikli bir işçi olarak tanınmaya dayanan bir onur anlayışı vardı. Şayet işveren becerisini terfi yoluyla takdir etmiyorsa, bu işçi için onur kırıcı bir durum demekti.

Sadece köylüler değil, manoryal derebeyleri de ücretli işçilerin emeğine ihtiyaç duyuyordu. Özellikle de birçok küçük çiftlik sahibini topraklarını terk etmeye zorlayan ya da büyük toprak sahiplerini ücretli iş gücünü artırmaya mecbur bırakan 17. yüzyıldaki felaketlerden sonra işçiler doğrudan manor tarafından işe alınıyordu. 18. yüzyılda derebeylerle köylüler arasında angarya yüzünden artan ihtilaflar mülk sahiplerinin giderek sayıları artan ücretli işçilere yönelmesine neden oldu. En azından Polonya, Çek ve kuzeydoğu Alman topraklarında manoryal sistemin sonunun başlangıcının işaretiydi bu durum. Örneğin Brandenburg-Prusya'da 1807-21 yılları arasında gerçekleştirilen tarım reformlarıyla manoryal sisteme son verilmişti.[49]

Manoryal sistem diğer kuzeydoğu Alman topraklarında da tarım reformuna boyun eğdi, ancak köylüler burada Brandenburg-Prusya'daki kadar avantajlı sonuçlar elde edemedi.[50] En kötü örneklerden biri soylu toprak sahiplerinin tebaalarının topraklarını sömürerek (*Bauernlegen*) köylüleri rençbere veya yarı topraksız tarım işçilerine dönüştürdüğü 18. yüzyıl Mecklenburg'u idi. Mecklenburg'daki köylü çiftliklerinin çok büyük bir bölümü ise 18. yüzyılda ortadan kalktı.[51]

49. Edgar Melton, "The Transformation of the Rural Economy in East Elbian Prussia", Philip G. Dwyer, ed., *The Rise of Prussia 1700–1830* (Harlow, 2000), 123–128, 116–117.

50. Elbe'nin doğusundaki tarım reformları için bkz. ilgili bölümler, Blum, *End of the Old Order.*

51. Edgar Melton, "Manorialism and Rural Subjection", 315.

Polonya ile sağlanan hanedan birliği (1386) Litvanya ve Beyaz Rusya elitlerini Leh soylularının kültür ve siyaset dünyasına sokmuş olsa da Lehistan-Litvanya Birliği'nin doğu sınırları 17. yüzyıla kadar bazı açılardan arkaik ve feodalizm öncesi karakterini muhafaza etti. Tahıl üretimi kuşkusuz ki önemliydi, fakat yazılı kaynaklar kürkçülük ve arıcılık gibi faaliyetlere de sıkça yer vermektedir. Hâkim köylü arazi mülkiyeti biçimi, geniş aile tarafından kolektif olarak işletilen *dvorishche* ya da "akraba mülkleri"ydi. Kırsal yerleşimlerde çoğu zaman birden fazla akraba mülkü bulunur ve her mülk kendi içinde daha küçük hanelere bölünürdü.[52] *Hide* gibi standart bir vergi veya kira tespit birimi yoktu. Büyüklük bakımından araziler arasında devasa farklılıklar bulunmasına rağmen hepsi de (genelde bal veya turba kömürü olarak) aynı miktarda haraç verirdi.[53]

Bu koşullarda Litvanya ve Beyaz Rusya'daki uçsuz bucaksız saltanat arazileri dahi Grandüklerin ve onların hizmetlilerinin tüketebildiğinden biraz fazla gıda üretirdi. Dolayısıyla 16. yüzyılda eski toprak değerlendirme biçimi artık hanedanın harcamalarını karşılayamaz hale gelmişti. Kral Sigismund'un dul eşi ve Polonya Kraliçesi Bona Sforza 1520'li yıllarda Litvanya ve Beyaz Rusya'daki kraliyet mülklerinde *włoka* denilen bir reforma gitti. Her ne kadar doğu (Beyaz Rusya) topraklarında 17. yüzyıla kadar tam olarak hayata geçirilemese de, Bona'nın

52. Beyaz Rusya'nın büyük bir bölümü ormanlık ve bataklık arazilerle kaplı olup, ekilebilir araziler çoğu zaman bir bataklık veya orman denizindeki adacıklara benzerdi. R. A. French, "Field Patterns and the Three-Field System—the Case of Sixteenth Century Lithuania", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 48 (Aralık 1949), 122.

53. Ayrıntılı örnekler için bkz. R. A. French, "Bobrujsk and its Neighborhood in the Early Seventeenth Century", *Journal of Byelorussian Studies*, 2 (1969), 40–42.

oğlu Kral II. Sigismund (öl. 1572) reformları Litvanya ve Beyaz Rusya'daki bütün kraliyet mülklerine genişletti. Bunu soylularla mülk sahibi din adamlarının kendi topraklarında yaptıkları reformlar izledi.

Kısaca ifade edecek olursak, *włoka*, Çek, Leh ve kuzeydoğu Alman topraklarından 300 yıl sonra Litvanya ve Beyaz Rusya'ya Frank tarım sistemini getirdi. Reform sayesinde taşra yeniden düzenlendi, küçük ve dağınık köylerle düzensiz araziler ortadan kaldırılarak bunların yerine büyük ve toplu köyler, işlevlerine göre birimlere ayrılmış binalardan oluşan (müştemilatlı) çiftlikler ve tabii üç arazi sistemi kuruldu. Frank *hide* sistemini model alan ortalama altmış hektarlık *włoka* standart çiftlik birimi kira tespitinde temel birim kabul edildi.[54] Frank sisteminin çoktan gelmiş olduğu Polonya ve öteki Doğu Elbe bölgelerinde olduğu gibi burada da ekim, köyün ana caddesine dik olarak uzanan ince uzun üç araziden oluşan çiftliklerde, üç arazi sistemine göre dönüşümlü olarak yapılıyordu.[55] Frank tarım sisteminin bir başka bileşeni olan kırsal kesimdeki cemaat ağı da *włoka* reformuyla birlikte çabucak genişledi.

---

54. Reformlar saray yetkililerinden (çoğunlukla soylulardan) ve (çoğu Leh olan) ölçümcülerden oluşan takımlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu takımlar araziyi ölçüp çiftlik ve köylerin sınırlarını belirliyor ve yerli köylüler arasında yeniden bölüştürüyordu. Köylü ve manoryal arazilerinin konsolidasyonu için hem köylülere hem de soylulara ait dağınık parsellerin iptal edilmesi gerekiyordu. Standart çiftlik birçok Beyaz Rus ve Litvanyalı için çok büyüktü, o yüzden çoğu yarım boyutlardaki çiftliklerde (yirmibeş-otuz hektar) oturuyor ve standart kiranın yarısını veriyordu. Kraliyet yetkilileri hem toprağın hem de toprak sahiplerinin statüleriyle ilgili anlaşmazlıkları da çözüyordu. V. I. Picheta, *Agrarnaia reforma Sigismunda-Avgusta v Litovskom-Russkom gosudarstve* (Moskova, 1958), 285–423, 524–530.

55. Reformlar ve belli köylerin tam planları için bkz. R. A. French, "The Three-Field System of Sixteenth Century Lithuania", *The Agricultural History Review*, 18(2) (1970), 106–125; ayrıca aynı yazara ait "Field Patterns and the Three-Field System", 129–134.

Reformcular bu düzenlemeyi açıkça manoryal sistemin ön hazırlığı olarak görmekteydi, çünkü birçok hanedan mülkünde de manorlar düzenlenmişti. Ayrıca *wlotka* reformuyla aynı döneme denk gelen (1566 ve 1588 tarihli) *İkinci* ve *Üçüncü Litvanya Yasaları*, Litvanyalı ve Beyaz Rus mülk sahiplerine köylüler üzerinde Polonyalı derebeylerininkine benzer efendilik hakları veriyordu. Aslında manoryal dönüşüm özellikle de soyluların mülklerinde *włoka* reformlarını izlemişti. 16. yüzyılın sonlarıyla 17. yüzyılın başlarında Beyaz Rusya'daki köylü hanelerin aşağı yukarı üçte ikisi soylulara ait mülklerde angarya olarak çalışmaktaydı. Üst düzey elitlerin büyük mülklerinde angarya işler nispeten hafif oluyordu (haftada bir iki kez). Buna karşılık daha küçük mülklerde angarya hizmetleri daha fazlaydı, yani haftada ortalama iki üç günü buluyordu.

Ancak 17. yüzyılda, Litvanya ve Beyaz Rusya'da manoryal dönüşüm, bölgeyi sürekli altüst eden ve ardından hastalık ve açlık getiren savaşlar yüzünden kısa bir süreliğine kesintiye uğradı. Nüfus kaybı (% 50'leri bulduğu tahmin ediliyordu) ve üretim kaynaklarının azalması büyük toprak sahiplerini geçici olarak manoryal sistemden vazgeçmeye zorladı. Sistem ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında yeniden canlandı. Nitekim büyük aristokrasiyle ilgili ciltler dolusu kayıtlar 18. yüzyılın ikinci yarısının Beyaz Rusya'sındaki manoryal ekonomi hakkında bize ayrıntılı bir resim vermektedir.[56] Haftada ortalama üç gün angarya vardı. Batı ve orta Beyaz Rusya'daki manorlar çavdar fazlalarının %60'ını Doğu Prusya'nın Königsberg limanı üzerinden ihraç ediyorlardı. Geri kalan artık ürün ya iç pazara ya da büyük mülklerdeki viski ve brendi imalatçılarına gidiyordu. 18. yüzyılın üçüncü çeyreğin-

56. Beyaz Rusya'daki köylü hanelerin % 15'inden fazlası sadece tek bir büyük toprak sahibine, yani Karl Radziwill'e bağlıydı. P. G. Kozlovskii, *Magnatskoe khoziaistvo Relorussii vo vtoroi polovine xviii veka* (Minsk, 1974), 14–15.

de koşullar (hava koşulları?) çavdar üretimine pek uygun değildi, dolayısıyla verim bire üçü geçmiyordu. Ancak yüzyılın son çeyreğinde çavdarda verim bire altının üzerine çıkmıştı.[57]

Ukrayna'da yeni gelen Polonyalı mülk sahiplerinin manoryal ihtirasları sınır boylarında özgürlüklere alışkın olan bir toplumu karışıklığa sürükledi ve Bohdan Khmelnysky liderliğindeki ayaklanma buradaki manoryal ekonomiye geçici bir son verdi. Beyaz Rusya'da olduğu gibi, 18. yüzyıl sonlarının Ukrayna'sındaki mülk sahipleri de manoryal ekonomilerini yeniden ayağa kaldırmayı başardılar, ancak tebaalarının güneydoğuya göçünü engellemek için angarya taleplerini hafifletmek zorunda kaldılar.

Manoryalizm Rusya ve Livonya'da istisnai bir çizgi izledi. Zira her ikisi de Frank tarım sistemine tam olarak entegre olmadılar. Sistemin farklı unsurları, farklı zamanlarda ve farklı biçimlerde benimsendi, ama kesinlikle programlı bir giriş süreci olmadı. Yer sorunu nedeniyle Livonya'daki manoryalizmi burada ele almayacağız, onun yerine Rusya örneğine yoğunlaşacağız. Rusya'daki Frank sisteminin ilk bileşeni 14. yüzyılda ortaya çıkan büyük mülklerle 15. yüzyılda bunu izleyen üç arazi sistemiydi.[58] Diğer üç bileşen 1500-1700 arası dönemde ortaya çıktı: Büyük toplu yerleşimler, bölge kilisesi ağları ve çevrili, her işlev için ayrı bir birimin bulunduğu (müştemilatlı) çiftlikler.

Büyük toplu yerleşimler 1500 civarında ortaya çıkmaya başladı. Bundan önce Moskova Knezliği'nin Volga ile Oka nehirleri arasındaki merkezinde tipik yerleşim bir ila üç çiftlikten oluşan küçük mezralar şeklindeydi. 1500'lerde başlayan ve 19. yüz-

57. Kozlovskii, *Magnatskoe khoziaistvo Relorussii vo vtoroi polovine xviii veka*, 66.

58. Üç arazi sisteminin ortaya çıkışıyla ilgili bilimsel ihtilaflar için bkz. Michael Confino, *Systèmes agraires et progrès agricole. L'Assolement triennal en Russie aux xviii–xix siècles* (Paris, 1969), 27–39.

yıla kadar devam eden bir süreçte sayısız küçük mezranın yerini büyük toplu yerleşimler aldı. Yerleşim sayısı ciddi şekilde azaldı, fakat geride kalan yerleşimler çok büyüktü. Böylece 16. yüzyılda Trinity St. Sergii manastırına ait 922 yerleşimden, 17. yüzyılda geriye sadece 190 yerleşim kaldı.

Büyük ve yoğun yerleşimleri ortaya çıkaran nedenlerden biri 16. yüzyılın sonlarında Moskova Knezliği'nin merkezi topraklarında yaşanan ve çiftliklerin %65'inin terk edilmesine yol açan kitlesel nüfus kayıplarıydı.[59] Nüfus kayıpları kaynaklarda dile getirilen rakamlardan daha düşük olabilir, zira köylüler vergi memurlarından kaçmak için ormana sığınıyor ama daha sonra tekrar geri dönüyorlardı. Ancak birçok yerleşim gerçekten terk edilmişti. Dolayısıyla toprak sahipleri köylüleri yeniden yerleştirirken, kendi tarım faaliyetlerini daha verimli hale getirecek ekonomik hedeflere göre hareket etmeye başladılar. Bu da köylülerin nispeten az sayıda yerleşim biriminde toplanması ve terk edilen yerleşimlerin *demesne* arazilerine dönüştürülmesi demekti.

Hanedana, boyarlara ve dinî elitlere ait büyük mülk kompleksleri ilk olarak 14. yüzyılın ikinci yarısında Moskova civarında ortaya çıktı.[60] Fakat IV. İvan'ın saltanatının en şiddetli dönemi

---

59. Köylülerin bölgelerini terk etmesinin başlıca nedeni uzun ve yıkıcı Livonya Savaşı'ndan (1558-83) sonra IV. Ivan'ın koyduğu ağır vergilerdi. Bu dönemde derebeylere bağlı köylüler üzerindeki vergi yükü %250, krala bağlı köylüler üzerindeki yük %300 artmıştı. A. L. Shapiro, ed., *Agrarnaia istoriia severo-zapada Rossii xvi veka. Novgorodskie piatiny* (2 cilt; Leningrad, 1971–74), vol. 2, 24–26. Terk edilen bölgelerdeki yüksek vergi oranları için bkz. Carsten Goehrke, *Die Wüstungen in der Moskauer Rus'* (Wiesbaden, 1968), 124–128.

60. Moskova Rusya'sındaki feodal toprak sisteminin ortaya çıkışı ve gelişimi araştırmacılar arasında uzun zamandır tartışma konusudur. Son zamanlara kadar, belgelenmemiş olsa da ağır basan görüş, feodal toprak sisteminin 11. ve 12. yüzyıllarda ortaya çıktığı şeklindeydi. Ancak arkeolojik bulgularla da desteklenen yeni bir araştırma bu sistemin 14. yüzyılda ortaya çıktığını, ilk olarak 1330'lu yıllarda hanedan topraklarında görüldüğünü, sonra, 1350'den

olan *opriçnia* (1565-72) sırasında, yani 16. yüzyılın ikinci yarısında prenslerle boyarların konumu zayıfladı. Ancak eski elitin hem rolü hem de serveti, ülkeyi eski hükümdar ve boyar aileleriyle birlikte yöneteceği umuduyla tahta çıkan Romanov Hanedanı döneminde ciddi biçimde arttı. Yeni hanedan eski eliti yeni iktidar elitine dönüştürerek, onların hem servetini hem de devletin içindeki rolünü artıran bir siyaset izledi. Elitin önemli kurumları, yani Çarlık sarayı ve Çarlık yönetim kurulu (boyar *dumas*ı) böylece yeni hanedan döneminde hızla güçlendi.[61] Bu iktidar elitinin (hanedandan olan veya olmayan boyar aileler) toprakları ciddi şekilde genişledi. 1646 yılı itibarıyla bu ailelerin elinde miras yoluyla geçmiş 1.300 mülk (*votçiniy*) ve 410.000 köylü tebaa vardı. Sadece otuz yıl içinde mülkleri 2.000'e ve tebaaları yarım milyona çıktı.[62]

Soyluların mülklerindeki artış bölge kilisesi ağlarının oluşumunu ve yayılmasını da hızlandırdı. Nitekim bölge kilise ağları 17. ve 18. yüzyıllarda en hızlı gelişme dönemini yaşadı. Diğer Doğu Elbe topraklarında olduğu gibi burada da bölge kiliselerinin derebeylik otoritesinin pekişmesinde önemli bir yeri vardı. Ancak komünün köylü yaşamında merkezi bir rol oynadığı Rus köyünde Ortodoks kilise, Katolik kilisenin diğer Doğu Elbe topraklarında oynadığı toplumsal rolü oynamadı.[63]

---

itibaren aristokratik boyarların mülklerinde gözlendiğini göstermektedir. Kilise mülkleriyle ilk olarak 1370 civarında ortaya çıkmıştı. A. A. Iushko, *Feodal'noe zemlevladenie Moskovskoi zemli xiv veka* (Moskova, 2002), 98–177, 203–204.

61. 1613–92 döneminde sayarda görevli soyluların sayısı 2.000'den 7.400'e çıktı. Aynı dönemde boyar dumasındaki üye sayısı 30'dan 170'e yükseldi. Marshall Poe, *The Russian Elite in the Seventeenth Century* (2 cilt; Helsinki, 2004), cilt 2, 41. Bu elit grupların mülkleri için bkz. O. A. Shvatchenko, *Zemlevladenie i sluzhba dumnykh chinov v Rossii* (Moskova, 1999), 21, 43.

62. O. A. Shvatchenko, *Svetskie feodal'nye votchuny v Rossii vo vtoroi polovine xvii veka* (Moskova, 1996), 109–111, 154–156.

63. P. S. Stefanovich, *Prikhod i prikhodskoe dukhovenstvo v Rossii v xvi–xvii vekakh* (Moskova, 2002), 241–278.

1700'den önce sığır ahırları olan çevrili ve işlevsel birimlerin bulunduğu çiftliklerin varlığına dair bir kanıt mevcut değildir. 18. yüzyılın başlarına kadar Rus belgelerinde bu tür çiftliklerden bahsedilmemektedir.[64] Fakat sığır ahırları olan çevrili ve işlevsel birimlerin bulunduğu çiftliklerin 18. yüzyılda her yerde olmasa bile bazı merkezi siyah toprak bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir.[65] Siyah toprak bulunmayan bölgenin bazı yerlerinde (Periaslavl-Zalesskii bölgesi) çiftlikler çevriliydi, fakat 1767'ye kadar sığır ahırları yoktu, köylüler sığırlarını açıkta tutuyordu.[66]

Frank tarım sistemi Rusya'ya tek bir parça halinde gelmese de, 17. yüzyıla gelindiğinde altı önemli bileşeninden dördü artık yerleşmiş, diğer bir bileşen olan çevrili müştemilatlı çiftlik ise 18. yüzyılda ortaya çıkmıştı.[67] Bu sürecin önemini tam olarak anlamak için, Büyük Petro'nun (saltanatı 1689-1725) uyguladığı geniş Batılılaşma programı çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Frank sistemini Rusya'ya Petro getirmedi, sistem zaten vardı. Dolayısıyla onun ektiği tohumlar bunları besleyebilecek bir tarımsal yapı içinde köklendi.

Serflik bu dönem üzerine çalışan araştırmacıların uzun zamandır dikkatini çekmektedir. Araştırmacılar özellikle köylülerin derebeyinin izni olmadan topraklarını terk etmesini engelleyen yasalara odaklanmaktadır. Bu tür kısıtlamalara dair ilk bulgulara 1497 tarihli bir yasada rastlanıyor. Bu yasa köylüleri-

---

64. O. N. Morakhovskaia, *Krest'ianskii dvor. Istoriia nazvanii usadebnykh uchastkov* (Moskova, 1996), 70–71.

65. A. A. Shennikov, "Krestianskie usad'by v xvi–xvii vekakh (srednaia i uzhnaia chasti evropeiskoi Rossii", *Arkhitekturnoe nasledstvo*, 14 (1962), 64–68.

66. Shennikov, "Krestianskie usad'by v xvi–xvii vekakh", 72–74.

67. Son bileşen, yani *hide* sistemi hiçbir zaman tam olarak yerleşmedi. Daha sonra göreceğimiz gibi, sistemin birçok işlevi köylü komünü tarafından görüldü.

nin *sadece* Aziz George Günü'nden (26 Kasım) önceki veya sonraki iki hafta boyunca ve sadece bir çıkış parası ödemek şartıyla efendilerinden ayrılmasına izin veriyordu. Hükümet 16. yüzyılın sonlarından itibaren tekrar tekrar bu hakkı bile sınırlayan kanunnameler çıkardı ve 1649 tarihli yasa köylülerle ailelerini efendilerinin topraklarına bağladı. Ayrıca derebeylerine geri dönmemekte ısrar eden köylüleri zorla getirme hakkı tanındı. Yasa hırsızlık, soygun ve cinayet dışındaki tüm suçlarda toprak sahibine köylüyü yargılama hakkı da veriyordu.[68]

Birçok tarihçi 1649 tarihli yasanın Rusya'da serfliği kurumsallaştırdığını düşünmektedir. Ancak tarihçi Alessandro Stanziani son zamanlarda kaleme aldığı bir dizi provokatif makaleyle bu görüşe karşı çıkmış ve (normalde serf olarak görülen) derebeyine bağlı köylülerin serf olmadığını ve hatta böyle nitelendirilmediğini savunmuştu.[69] Stanziani'nin tezleri ikna ediciydi. Her yere çekilebilen "serflik" terimi her halükârda yerini, 1649 tarihli yasanın, köylü nüfusunun yasal ve sosyal statüsünü düşürse de zorunlu olarak serflik noktasına indirmediğini kabul eden bir terminolojiye bırakacaktı.

68. Richard Hellie, ed. ve çev., *The Muscovite Law Code of 1649* (2 cilt; Irvine, CA, 1988–89), cilt 1, makaleler 1–2.

69. Alessandro Stanziani, "Revisiting Russian Serfdom: Bonded Peasants and Market Dynamics, 1600s–1800s", International Labor and Working-Class History, 78 (Sonbahar 2010), 12–27; aynı zamanda, Alessandro Stanziani, "Serfs, Slaves, or Wage Earners? The Legal Status of Labour in Russia from a Comparative Perspective, from the Sixteenth to the Nineteenth Centuries", *Journal of Global History*, 3(2) (2008), 183–201.

1649 tarihli yasa nasıl bir sonuç yaratmış olursa olsun, doğrudan gelişmiş bir manoryal ekonomiye yol açmadı. Birbirini izleyen iki dönemde yani 1649-79 ve 1680-1725 arasındaki tarihlerde Moskova bölgesindeki köylülerin derebeylerine karşı yükümlülüklerini araştıran Sovyet tarihçi Iu. Tikhonov, mülklerin büyük bir bölümünde angarya bulunmasına rağmen, bu angaryanın hem çok az olduğunu hem de 1680-1725 arasında daha da düştüğünü tespit etmişti.[70] Manoryal sistemin hayli güçlü olduğu birkaç yer dışında, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar manoryalizm yok denecek kadar azdı, ancak bu tarihten sonra patlama yapacaktı.

Rusya'da manoryal dönüşümün kilit noktası, Moskova bölgesinin güney ve güneybatısındaki verimli ve uçsuz bucaksız siyah toprak bölgelerinin yerleşime açılmasıydı. Merkezi siyah toprak bölgeleri Rusya boyunca çaprazlama biçimde Ukrayna'dan Volga'ya kadar uzanmakta ve birleşmeden önceki Batı Almanya'ya eşit bir bölgeyi kapsamaktadır.[71] Esas olarak 17. ve 18. yüzyıllarda gerçekleşen bu bölgedeki yerleşimler Rusya tarihi için bir dönüm noktası oldu ve manoryal dönüşümle beraber uzun vadede ekonominin de dönüşmesine yol açtı. Siyah toprak bölgesindeki yerleşim sürecine kadar Rusya'da ekonomik gelişme daha çok verimsiz topraklarla ve sert koşullarla sınırlıydı. Ortalama bire üçle sınırlı olan verim geçime yetmediği gibi vergi ve

70. Iu. Tikhonov, *Pomeshchich'i krest'iane v Rossii. Feodal'naia renta v xvii–nachale xviii v.* (Moscow, 1974), 291–296.

71. 17. yüzyıl Rusya'sındaki siyah toprak bölgesi için bkz. Russia, Carol Belkin Stevens, *Soldiers on the Steppe: Army Reform and Social Change in Early Modern Russia* (DeKalb, IL, 1995), 19, 41–100.

angaryaları da düşürüyordu.[72] Bazı siyah toprak bölgeleri Rusya'nın kaderini kökten değiştirmiş ve tıpkı erken modern Batı Avrupa'nın birçok yerinde olduğu gibi, uçsuz bucaksız bir bölgede verim bire beşe kadar çıkmıştı.

Siyah toprak bölgesinde kolonileşme 16. yüzyılın sonlarında başladı ve Karışıklık Dönemi'nde (1598-1613) ve sonrasında iyice hızlandı. Kolonicilerin büyük bir bölümü Moskova ve Novgorod bölgelerini terk eden köylülerdi. 1680'lere kadar bölgedeki sosyal gruplar ağırlıkla köylülerle küçük rütbeli askerlerden oluşuyordu, ancak 1640'lı yıllarda güçlü aristokratlar da büyük malikâneler kurmaya başladı. Siyah toprak bölgesindeki büyük mülk sayısı (en az elli köylü hanesine sahip mülkler) 1678-1740 döneminde kırk dörtten binin üzerine çıktı![73] Siyah toprak bölgesinde soyluların elindeki ekilebilir arazi miktarı beş kat artarak, dokuz milyon hektardan kırk beş milyon hektara (1780) yükseldi.[74]

Araştırmacılar siyah toprak bölgesindeki angarya hizmetlerinin tam bir kronolojisini ortaya koymamışlardır, ancak buradaki mülk sahipleri 18. yüzyılın ortalarında bir tarihte manoryal ekonomiye dönmeye başladılar. Devrim öncesi araştırmacılardan V. I. Semevskii'nin tahminlerine göre, 1780'li yıllarda merkezî siyah toprak bölgesindeki derebeylerine bağlı

---

72. Robert E. F. Smith, *Peasant Farming in Muscovy* (Cambridge, 1977), 86. Pskov bölgesindeki (kuzeybatı Rusya) bire dörtlük verim bile köylülere fazla bir artık ürün bırakmıyordu. Skz. 16. yüzyılda Pskov bölgesinde bir köylü hanesi modeli, A. L. Shapiro, ed., *Agrarnaia istoriia severo-zapada Rossii, xvi veka* (Leningrad, 1974), 91.

73. 1678 için, Shvatchenko, *Svetskie feodal'nye votchiny*, 35. 1740 için, A. A. Novosel'skii, "Rasprostranenie krepostnicheskogo zemlevladeniia v iuzhnykh uezdakh Moskovskogo gosudarstva v xvii v.", *Istoricheskie zapiski*, 4 (1938), 26.

74. Ia. E. Vodarskii, *Dvorianskoe zemlevladenie v Rossii v xviii–pervoi polovine xix v.* (Moskova, 1988), 234, Tablo 284. Soyluların köylü kiracılarının elindekiler de dâhil olmak üzere toplam ekilebilir alanla ilgili rakamlar.

köylülerin %56'sı angarya iş yapıyordu.[75] Manoryal sistem 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti. 1850'li yıllarda yani köylülerin özgürleşmesinin arifesinde siyah toprak bölgelerindeki manoryal mülklerdeki ekilebilir toprakların yarısı derebeylik *demesne*lerinden oluşmaktaydı.[76]

RUS MANORYALİZMİNİN ÖZGÜN YANLARI

Rus manoryalizmi bazı açılardan farklıydı. Batı Avrupa tarım toplumunun büyük bir bölümünde köylülerin karşılamak zorunda olduğu vergi ve angaryalarda ölçü birimi olarak çiftliğin kendisi (*hide*) esas alınıyordu. Ancak Rusya'da bu vergi ve yükümlülükler haneler arasında köylü komünü tarafından paylaştırılıyordu. Rusya'daki köy komünü 17. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyılın başlarında devletin ve toprak sahibi seçkinlerin artan taleplerine bir cevap olarak ortaya çıktı. Köylü komünleri sadece yükümlülükleri paylaştırmıyor, aynı zamanda yöneticilerini seçiyor, mahkemeler kuruyor, zorunlu askerlik hizmetini yapacakları seçiyor ve yapılan faaliyetlerin yazılı kayıtlarını tutuyordu. Bazen komünün okuma yazma bilen tek üyesi komün rahibi oluyordu.

Rus manoryalizmi angarya örgütlenmesi bakımından Doğu Elbe'deki emsallerinden de farklıydı. Tarımsal Doğu'nun büyük bir bölümünde köylü haneler ağırlıkla ücretli emekle geçiniyordu, ancak ücretli emeğin az olduğu Rus manorlarda köylü aile aynı anda hem kendi toprağını işlemek hem de angarya hiz-

---

75. Angarya iş yapan köylü oranı %92 (Kursk ve Tula bölgeleri) ile %36 (Voronej bölgesi) arasında değişiyordu. N. A. Rubinshtein, *Sel'skoe khoziaistvo Rossii vo vtoroi polovine xviii v.* (Moskova, 1957), 101.

76. N. P. Oganovskii, *Zakonomernost' agrarnoi evoliutsii v Rossii* (2 cilt; Saratov, 1911), cilt 2, 295.

meti görmek zorundaydı.[77] Bu durum hem manoryal ekonominin hem de aile çiftliğinin ihtiyaçlarını aynı anda karşılayabilecek kadar geniş, birkaç kuşaktan oluşan haneler ve bir iş gücü kapasitesi gerektiriyordu. Siyah toprak bölgelerinde yani Rus manoryalizminin merkezinde bu tür haneler fazla olmamakla birlikte, hem kendi işlerini hem de manoryal yükümlülüklerini karşılayabilecek kadar geniştiler.[78] Ancak Steven Hoch'un da gösterdiği gibi, geniş bir aile çok da romantik bir ortam değildi. Ev sahibi aile reislerinden oluşan komünal elitler despotik bir baskıyla yönetiyor, ailelerini acımasızca sömürüyor ve hâkimiyetleri altındaki yetişkinlere hiçbir söz hakkı tanımıyorlardı.[79] Ama bu okkalı ev sahibi aynı zamanda köylü ailesini yıkımdan da koruyordu.[80]

Rus manoryalizmi, Rusya'da ticaret ve sanayinin ortaya çıkışında ve gelişmesinde oynadığı rol itibariyle de farklıydı. Siyah toprak bulunmayan merkezî bölgede ağırlığı oluşturan ince

---

77. Ayrıca toprahı olmayan "haneler" *dvorovye liudi*) vardı. 19. yüzyıl Rusya'sında hanehalkı marangozluk, seyislik, kâtiplik ve ormancılık gibi işler de yapardı. Mülkteki nüfusun %7'si bu kişilerden oluşurdu. Fakat mülk sahibi çoğu zaman bunların kendisinden başka yerlere çalışmasına izin vermekzdi ve bunlara nakit ve ayni ödeme yapardı. Ancak bu kişilerin diğer hanelere ücretli işçilik yaptığına dair bir kanıt yoktur. Steven L. Hoch, *Serfdom and Social Control in Russia* (Chicago, IL, 1986), 17–20.

78. Siyah toprak bölgesinde ortalama bir hanede 10.2 kişi vardı, ki bu rakam ortalama üye sayısının 6.8 kişi olduğu siyah toprak bulunmayan bölgeleriyle tam bir tezat oluşturuyordu: V. A. Aleksandrov, *Obychnoe pravo krepostnoi derevni Rossii xviii–nachalo xix v.* (Moskova, 1984), 57. Başka bir deyişle, siyah toprak bölgelesindeki bir manorda yaşayan ortalama bir köylü ailesi haftada üç günlük bir angaryayla yükümlülüklerini yerine getirebiliyordu. Bkz. B. G. Litvak, *Russkaia derevnia v reforme 1861 goda* (Moskova, 1972), 141–144.

79. Hoch, *Serfdom and Social Control*, 76–132.

80. 19. Yüzyılın başlarına ait bir Rus manoru üzerine yapılan bir araştırma, mülkteki yoksul ailelerin (tüm ailelerin %13'ü) birkaç kuşaktan oluşan geniş haneler kuramadığını göstermektedir: Edgar Melton, "Proto-Industrialization, Serf Agriculture, and Agrarian Social Structure: Two Estates in Nineteenth Century Russia", *Past & Present*, 115 (Mayıs 1987), 96–100.

ve yıkanmış topraklar tahıl ekimine pek elverişli değildi, fakat bölgedeki uçsuz bucaksız ormanlar ve nehir ağları kırsal el sanatları ve endüstriler için devasa bir potansiyel oluşturuyordu. 17. yüzyılın sonlarında, siyah toprak bulunmayan bölgede en az 400 köy pazara yönelik el sanatları üretimi yapıyordu.[81] Siyah toprak bölgelerindeki yerleşimler ve 18. yüzyılın ikinci yarısında bu bölgelerde kurulan manoryal ekonomi nedeniyle, siyah toprak olmayan bölgelerde ticaret ve el sanatlarının önemi ciddi şekilde arttı. 1760'lı yıllarda özellikle siyah toprakların bulunduğu bölgelerden kaynaklanan devasa miktarlardaki tahıl fazlası siyah toprak olmayan bölgelerin büyük bir bölümüne de ulaştı. Bu sayede tahıl ihtiyaçlarının tümünü veya bir kısmını pazardan karşılayan köylüler enerjilerini el sanatlarına, ücretli işçiliğe veya kırsal endüstriye yoğunlaştırdı. Siyah toprağın olmadığı bölgelerdeki mülk sahibi derebeyler köylülerin angarya çalışmak yerine kendilerini bundan muaf tutan nakit bir kira (*obrok*) ödemeye genelde daha sıcak bakıyordu. Nitekim 1780'li yıllarda siyah toprak olmayan bölgelerde derebeylerine bağlı köylülerin aşağı yukarı üçte ikisi bu kirayı nakit ödeyerek yükümlülüklerinden kurtuluyordu.[82]

Angaryadan kurtulan ve böylece nakit para kazanmak için köylerinden ayrılan bazı köylüler ücretli işçi olarak çalışırken, bazıları da el sanatlarıyla uğraşıyordu. Birçoğu tekstil, metal işleme ve diğer üretim alanlarında uzmanlaşan proto-sanayi köylerinde iş buluyordu. Piyasa ekonomisi geliştikçe, özellikle de köleliğin kalktığı 1861'e doğru kırsal kesimde binlerce panayır ve köy pazarı kurulmaya başladı. Rusya'nın ekonomik

81. L. L. Murav'eva, *Derevenskaia promyshlennost' tsentral'noi Rossii* (Moskova, 1971), 37.
82. Melton, "Proto-Industrialization", 76.

gelişiminde benzersiz bir rol oynayan köylü girişimciliği altın çağını yaşıyordu.[83]

Köylü girişimciler ilk kez 1600 yılı civarında Sibirya kürk ticaretiyle bağlantılı olarak Rus Kuzeyi'nde ortaya çıktı. Kürk ticareti 17. yüzyılda özellikle Oka ve Volga nehirlerinin birleştiği bölgede hızla gelişti. 1700'e gelindiğinde bölgede 600 köylü girişimci faaliyet gösteriyordu. Bunların çoğu aristokrat ailelere bağlı senyörel köylülerdi ve yerel ve bölgesel merkezlerden Astarhan'daki ücra bölgelere kadar Rusya'nın her yerinde ticaret yapıyorlardı.[84]

Doğu Avrupa'nın diğer bölgeleri gibi Rusya'nın da kendi şehirli tüccarları vardı. Fakat Rusya'nın zorlu ve düşük nüfuslu ortamında köylü girişimciler çoğu zaman şehirli emsallerine göre rekabet avantajına sahipti. Hele de bu köylü girişimcilerin güçlü bir derebeyi varsa avantaj daha da büyüyordu. Rusya'nın en varlıklı toprak sahipleri olan Şeremetev ailesine bağlı yüzlerce köylü girişimci vardı. Ivanovo'daki (Vladimir eyaleti) Şeremetev mülkü Graçev ve Garelin aileleri gibi girişimci hanedanlar sayesinde önemli bir Rus tekstil üretim merkezine dönüşmüştü. Ivanovo, köylü girişimcilerin ticaret ve sanayi merkezine dönüştürdüğü birçok soylu mülkündün sadece bir tanesiydi. İktisat tarihçisi Roger Portal'ın tespit ettiği gibi siyah toprağın olmadığı bölgelerdeki Rus derebeyi mülkleri "bir sanayi burjuvazisinin beşiği" idi.[85] Köylü girişimcilerin köylü eko-

---

83. Henry Rosovsky, "The Serf Entrepreneur in Russia", *Explorations in Entrepreneurial History*, 6 (1954), 207–233. Daha ayrıntılı bir örnek araştırma için bkz. Edgar Melton, "The Magnate and her Trading Peasants in Serf Russia: Countess Lieven and the Baki Estate, 1800–1820", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 47 (1999), 39–55.

84. V. P. Tarlovskaia, *Torgovlia Rossii perioda pozdnego feodalizma* (Moskova, 1988), 31–46.

85. Portal, "Aux origines d'une Bourgeoisie industrielle en Russie", *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 8 (1961), 35–60, burada 43.

nomisini derinden dönüştürdüğü bu tür mülklerde toplumsal ve demografik yapılar Rus manorlarından büyük farklılıklar gösteriyordu.[86]

SONUÇ

Bu bölümde Doğu Avrupa tarım toplumunun Batılılaşma süreci incelendi. Bu dönüşümün temeli ve aynı zamanda itici gücü, eşi görülmemiş bir tahıl üretim kapasitesi ortaya koyan köylü hane ekonomilerinin derebeylik hâkimiyetinin güçlü unsurlarıyla birleştiği Frank tarım sisteminin gelişiydi. Kuzeybatı Avrupa'nın büyük bölümündeki toplumların temelini oluşturan Frank tarım yapısı gerek Batılı kolonilerle, gerek tepeden dayatılan reformlarla (Litvanya ve Beyaz Rusya) ve gerekse parça parça benimsenmek suretiyle (Livonya ve Rusya) Doğu Elbe topraklarına yayıldı. Doğudaki yeni toplumlar da aynı iki aşamalı gelişim sürecinden geçti. Yani daha üretken köylü ekonomisi derebeyliğin yeni sömürü biçimlerinin, özellikle de manoryalizmin temelini oluşturdu. Kuşkusuz bu toplumlar Kuzeybatı Avrupa'dakilerin tıpa tıp aynısı değildi, ama tahıl ağırlıklı ekonomileriyle, derebeyi ve din adamı elitleriyle ve derebeyine bağlı köylüleriyle oradakilere benzer sosyal ve ekonomik hususiyetler geliştirdiler.[87]

---

86. Bkz. örn. Hoch, *Serfdom and Social Control,* to Dennison, *Institutional Framework of Russian Serfdom.*

87. Livonya ve Rusya bu karakteristiklerin sadece birkaçını gösteriyordu ve özellikle de şehir hayatı çok az gelişmişti. Elbe'nin gerek batısında gerekse doğusunda sıkça görülen şehirle kırsal kesimdeki ekonomik düalizme Rusya'da fazla rastlanmıyordu. 18. ve 19. yüzyılların Rusya'sındaki birçok bölge ve eyalet merkezi hâlâ çok az ekonomik ve kültürel canlılık gösteren idari birimlerdi. Ama aynı zamanda Rusya'da ve özellikle de siyah toprağın olmadığı bölgelerde çok sayıda ticaret ve el sanatları köyü vardı. Genelde soylulara ait büyük

Araştırmacılar Elbe'nin doğusunda ve batısında Doğu Avrupa tarım toplumunun Batılılaşmasını iyi bir şey olarak görmekteydi.[88] Bu bölüm Batılılaşmayı daha karmaşık bir bakış açısından ele alırken ne Batılılaşmayı ne de onun yerini aldığı eski toplumları yüceltmektedir. Aslında her ikisinin de aydınlık ve karanlık tarafları vardı: Frank tarım sistemi yalnızca kendini değil, aynı zamanda geniş şehirli nüfusları da besleyebilen tahıla dayalı bir köylü ekonomisi teşkil etmişti. Doğu Avrupa'nın Prag, Krakov ve daha sonra Berlin ve St. Petersburg gibi büyük şehir ve üniversiteleri Batılılaşmayı tecrübe etmişlerdi. Ama bu dönüşümün bir de karanlık yüzü vardı: Angarya çalıştırmaya ve bağımlı kılmaya dayalı manoryal ekonominin temellerini Frank tarım sistemi atmıştı. Tabii bu, hikâyenin sonu değildir. Elbe'nin doğusundaki toplumlar 1989'dan beri yeni bir Batılılaşma süreciyle dönüşmektedir. Batılılaşmanın bu defaki aracı Frank tarım sistemi değil küresel kapitalizmdir. Bu yeni aşamanın nasıl sonuçlanacağını önceden kestirmek pek kolay değil, ama onun da aydınlık ve karanlık taraflarının olduğu daha şimdiden bellidir.

---

toprakların bir parçası olan bu köyler 18. yüzyıl ile 19 yüzyılın ilk yarısında Rus ekonomisine büyük bir dinamizm kazandırmıştı. Birçok köy 18. yüzyıl ile 19 yüzyılın başlarında şehirlere dönüşmüştü. 19. yüzyılın başlarında aristokrat mülklerinde zenginleşen ticaret köyleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Melton, "The Magnate and her Trading Peasants in Serf Russia", 39–55.

88. Araştırmacılar arasında Batılılaşmaya olumlu gözle bakmayanlar da bulunmaktadır. Çok tartışılan coğrafyacı ve Türkolog Lev Gumilev'in de (1912–92) aralarında bulunduğu Rus Avrasyacılar bunların başında gelmektedir. Gumilev (en önemlileri hâlâ İngilizce'ye çevrilmemiş olan) bir dizi çalışmada, Rusya ve Batı'nın etno-kültürel açıdan birbirinden tamamen farklı olduğunu söylüyordu. Gumilev'e göre Rus tipiyle en çok benzeşenler Avrasya steplerindeki göçebe ve yarı göçebe etno-kültürlerdir. Lev Gumilev, *Ot Rusi do Rossii* (Moscow, 1995), 307–313.

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

ELBE'NİN DOĞUSUNDAKİ TOPLUMLAR ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Barford, P. M. *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe* (Ithaca, NY, 2001).

Berend, Nora, Przemysław Urbańczyk ve Przemysław Wiszewski. *Central Europe in the High Middle Ages. Bohemia, Hungary, and Poland, c.900–c.1300* (Cambridge, 2013).

Bushkovitch, Paul. *A Concise History of Russia* (Cambridge, 2012), 1–185.

Curta, Florin, ed. *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages* (Ann Arbor, MI, 2005).

Maczak, Antoni vd., ed. *East Central Europe in Transition: From the Fourteenth to the Seventeenth Century* (Cambridge, 1985).

BATILILAŞMA

Bartlett, Robert. *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350* (Princeton, NJ, 1993).

Klápště, Jan. *The Czech Lands in Medieval Transformation* (Leiden, 2012).

Mitterauer, Michael. *Why Europe? The Medieval Origins of its Special Path*, trans. Gerald Chapple (Chicago, 2010).

DOĞUDA DEREBEYLERİ VE KÖYLÜLER

Cerman, Markus. *Villagers and Lords in Eastern Europe 1300–1800* (Basingstoke, 2012).

Scott, Tom, ed. *The Peasantries of Europe. From the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* (New York, 1998).

Scott, Hamish, ed. *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, 2 vols. (Basingstoke, 2007), cilt 2: *Northern, Central and Eastern Europe.*

MÜLKLER VE BÖLGELER

Hagen, William W. *Ordinary Prussians. Brandenburg Junkers and Villagers 1500–1840* (Cambridge, 2002) (bir manoryal Brandenburg mülkü).

Hoch, Steven L. *Serfdom and Social Control in Russia* (Chicago, IL, 1986) (siyah toprak bölgesinde bir manoryal mülk).

Hoffmann, Richard C. *Land, Liberties, and Lordship in a Late Medieval Countryside. Agrarian Structures and change in the Duchy of Wrocław* (Philadelphia, PA, 1989) (Orta ve geç Ortaçağ'da Aşağı Silezya).

Ogilvie, Sheilagh. "Communities and the 'Second Serfdom' in Early Modern Bohemia", *Past & Present*, 187 (2005), 69–119.

8. BÖLÜM

AKDENİZ AVRUPA'SINDA KIR VE ŞEHİR

JAMES S. AMELANG*

* 1989'dan beri Madrid Autónoma Üniversitesi'nde Erken Modern Tarih Profesörü olarak görev yapmaktadır. Erken modern Avrupa'nın şehir tarihi üzerine çeşitli çalışmalar yayımlamıştır: *Patrician Culture and Class Relations, 1490-1714* (Princeton, NJ, 1986) ve *A Journal of the Plague Year*'ın çevirisini ve editörlüğünü yapmıştır: *The Diary of the Barcelona Tanner Miquel Parets, 1651* (Oxford, 1991) adlı kitabın çevirisini ve editörlüğünü yapmıştır. Ayrıca *The Flight of Icarus: Artisan Autobiography in Early Modern Europe* (Stanford, CA, 1998) adlı kitabın yazarıdır. Son kitabı *Parallel Histories: Jews and Muslims in Inquisitorial Spain* (Baton Rouge, LA, 2013)'dır. Şu anki projesi *The Oxford History of Early Modern Spain*'i bitirmek olsa da erken modern Avrupa'da kentsel söylemin çeşitli yönlerini ele alan bir çalışma (geçici olarak *Writing Cities* başlıklı) yayınlamayı planlamaktadır.

Akdeniz, Avrupa tarihinde bir dizi özel hatta hayati roller oynadı. En önemlisi de Akdeniz'in Avrupa uygarlığının başladığı yer olması ve çoğu zaman bu uygarlığın merkezi olarak görülmesiydi. Yerleşik toplumlar ilk kez Neolitik dönemde tarımın gelişmesi ve hayvanların evcilleştirilmesiyle birlikte Akdeniz'in doğusunda ortaya çıktı. Savaş, göçler ve ticaret neticesinde üç farklı kıtadan birçok halk burada buluştu. Böylece daha en erken devirlerden itibaren Akdeniz'in başlıca özelliği merkezîliği ve karma yapısı oldu. Akdeniz geçmişten günümüze kadar farklı kültür ve geleneklerin eridiği bir pota işlevi gördü. Akdeniz'in tarihinde siyasal birlik yalnızca bir kez, o da Antik Roma döneminde sağlandı. Bu imparatorluk yasalarıyla, diliyle, mimarisi, teknolojisi ve kurumlarıyla, diğer daha az somut unsurlarıyla da birlikte, geleceğe güçlü bir miras bıraktı. Fakat Akdeniz tarihinde birliği sağlayan en büyük güç bizzat denizden ve onu çevreleyen toprak parçasından geldi. Güney Avrupa bir bütünlükten uzak olmakla beraber, en başından itibaren kendine özgü bir ekolojiyle kutsanmıştı – ve lanetlenmişti. Bu doğal çerçevenin şekillenmesinde birçok faktör rol oynasa da muhtemelen en görünür olanı Kuzey Avrupa'nınkinden daha ılımlı ama bir o kadar da az yağış alan iklimiydi. Ve tahmin edileceği üzere, Akdeniz'in tarihinin önemli bir bölümü bu çevrenin dayattığı sınırları aşmaya yönelik ısrarlı mücadelelerden ibarettir. Bu noktada en fazla dikkat çeken şey –arpa ve sonra da buğday gibi tahıllar başta olmak üzere zeytin, üzüm ve çok sayıda meyve sebze gibi– tarım ürünleriyle, hafif ve sığ topraktan ürün yetiştirmeye dayalı tarımsal rejimlerin gösterdiği sürekliliktir.[1]

Akdeniz'in bir temas bölgesi olması erken modern dönemin başlangıcında *ölümcül* denebilecek kadar belirleyici bir

1. Emmanuel Le Roy Ladurie, *The Peasants of Languedoc* (Urbana, 1974), 44–50.

rol oynadı. Zira 1340'larda –Avrupa tarihindeki en yıkıcı salgın olan– Kara Veba, Asya'dan Avrupa kıtasına Akdeniz'in doğu limanları üzerinden ulaştı. Kara Veba'nın ardından ortaya çıkan yeni Avrupa'ya siyasal kargaşa, yaygın karışıklıklar ve toplumsal ve coğrafi hareketlilik damga vurdu. Yeni Avrupa aynı zamanda doğu sahilleri boyunca yeni bir Müslüman gücün yani Osmanlı Türklerinin yayılmasına sahne oldu. Osmanlı Devleti'nin 1453'te İstanbul'u fethi sadece bin yıllık bir Bizans İmparatorluğu'na son vermekle kalmadı, aynı zamanda Akdeniz'in diğer bir köklü özelliğinde, yani Hristiyanlıkla İslam arasındaki en şiddetli ve en uzun çatışmaların sahnesi olma sürecinde yeni bir döngü başlattı. Nitekim, bugüne kadar Akdeniz üzerine yazılmış en etkileyici kitap olan ve kaçınılmaz olarak bu bölümün başlangıç noktasını oluşturan Fransız tarihçi Fernand Braudel'in ilk kez 1949'da yayımlanan *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası) adlı eserinin ana teması işte bu çatışmaydı.

Braudel'in eseri birçok açıdan sıra dışıydı. İlk olarak, bir krallığa, bölgeye veya kültürel harekete değil de bir deniz gibi muayyen olmayan ve baskın bir şeye odaklanma fikri daha önce hiç görülmemişti. İkinci olarak, onun bu konuya yaklaşım biçimi de aynı ölçüde benzersizdi. Kitabı her biri farklı bir tarihsel zaman dilimine odaklanan üç ana bölüme ayırmıştı. Braudel tarihi üç kronolojik katmana ayırıyordu. Birinci katman başta fiziki olmak üzere uzun dönemli (*longue durée*) faktörler tarafından şekillendirilmiş olan derin, "coğrafi" zamandı. Sonra orta katman, yani kendini orta vadede değişen toplumlar ve ekonomiler şeklinde gösteren, insanın bu çevreye verdiği tepki geliyordu. Son katmanda, yani her şeyden önce siyaset alanını oluşturan olaylar katmanında bireyler vardı. Braudel denizi bu üç zaman katmanını birbirinden ayıran çarpıcı bir metafor olarak kullanıyordu.

Birinci katman en derinde yani "sabit, yavaş hareket eden veya tekrarlayan şeylerin" dünyasında yer alıyordu. Onun üstünde güçlü alt akıntılar vardı. Bu akıntılar "grupların tarihine, kolektif kaderlere ve genel eğilimlere" karşılık geliyordu. Yüzey, bireyler ve olaylar alanıydı. Yüzeysel ve gelip geçici olan bu katman siyaset alanıydı. En güçlü bireyler bile coğrafya ve mesafenin kaçınılmaz gerçekliğiyle mücadele etmenin ne kadar zor olduğunu işte burada öğreniyordu. Braudel geçmişin üç boyutunu tek bir "bütüncül tarih"te toplayarak, erken modern Akdeniz'deki "zengin ve yoğun yaşamın ... her boyutunu bir araya getiren" dolu dolu ve göz alıcı bir analiz sunuyordu.

Bu olağanüstü kitabının ana teması gerilemedir. Çünkü erken modern dönem –ya da tam olarak 1520'lerden 1660'a kadar uzanan "uzun 16. yüzyıl" – Akdeniz'in Avrupa tarihinde oynadığı eski merkezî rolünü kaybettiği bir dönemdi. Ortaçağ'ın sonlarındaki salgın ve karışıklıkların yol açtığı demografik ve ekonomik kayıpların ardından gelen genel iyileşmeden, tıpkı kıtanın geri kalanı gibi Akdeniz de ilk başta payını aldı. Hatta 16. yüzyıl bir canlanma dönemi oldu, Akdeniz'in nüfusu neredeyse ikiye katlandı, üretim büyük bir hızla arttı ve ticari bütünleşme hızlandı. O kadar ki, Braudel, Akdeniz havzasının bu noktada dünyadaki en gelişmiş ve en dinamik ağa ev sahipliği yaptığını söyler.[2] Ancak bu uzun ve olumlu "konjonktür" –yani orta vadeli ekonomik döngü– sonsuza dek sürmedi. Nüfus 17. yüzyılın başlarında birçok bölgede küçülmeye, yaşam standartları olduğu yerde saymaya veya gerilemeye ve hemen hemen bütün sektörler canlılığını kaybetmeye başladı. "Sert ve içe dönük 17. yüzyıl"ı yaratan şey, bir bütün olarak Avrupa ekonomisinin çekim mer-

2. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (2 cilt; New York, 1972), I, 278.

kezinin Akdeniz'den, giderek daha dinamik hale gelen ve küresel bağlantıları artan Atlantik kıyı şeridine kaymasından başka bir şey değildi. Yavaş yavaş, inişli çıkışlı ancak önlenemeyen bir şekilde gerçekleşen bu yer değiştirme sonucunda Güney nispeten yoksul ve geri kalmış bir yere dönüşürken, kuzeyli komşuları endüstriyel ekonomiye ve geleceğin toplumuna giden bir yol bulmayı başarmıştı.

Ancak Braudel'in kitabı yalnızca bir başlangıçtı. Bu olağanüstü kitabın gücünü ve etkisini yok saymamakla birlikte, kitabın yazıldığı tarihten beri köprülerin altından çok sular aktığını söylemek gerek. Aradan geçen altmış yılda erken modern Akdeniz üzerine yüzlerce araştırma yapıldı ve yüzlerce yazı kaleme alındı. Görünüşe göre Güney Avrupa'nın geçmişiyle Kuzey Avrupa'nın geçmişi arasındaki dağlar kadar farkın dışında, bilim insanlarının bu tarihleri yorumlama biçimleri arasında da çok fark vardı.

Aşağı yukarı bir kuşak önce Kuzey ve Güney Avrupa'daki kentsel tarih anlayışları da bazı yönlerden farklılıklar göstermekteydi. Örneğin şehir tanımları ve şehir yaşamının temel karakteristikleri konusundaki yaklaşımları farklıydı. Genel olarak, erken modern Britanya, Fransa ve Almanya'da şehir tarihi üzerine çalışanlar şehirlere karşı güçlü bir sosyal ve ekonomik yaklaşım geliştirmişlerdi. Burada demografi, sosyal yapılar ve ekonomik faaliyetler standart temalardı ve bütün bunların kırsal kesimde tamamen farklı olduğu düşünülüyordu. Sivil siyasete ve mekân ve yapıların sivil ortamdaki dağılımı anlamındaki şehir siyasetine nispeten az vurgu yapılıyordu. Özetle şehir tarihçileri şehirleri büyük ölçüde sosyal ve ekonomik tarih kapları olarak görüyordu. Bu konuda hem genişleyen savaş sonrası ekonomik tarihle hem de 1950'li ve 1960'lı yıllarda başını Braudel'in çektiği *Annales* Okulu olarak bilinen hayli etkili Fransız tarihyazım hareketiyle paralel gidiyorlardı.

Akdeniz Avrupa'sında durum hayli farklıydı. *Annales* tarihçilerinin İspanya ve İtalya konusunda da uzman isimleri olduğu doğruydu. Hatta Annales'ın en başarılı şehir araştırmalarının bazılarının Roma veya Valladolid gibi güney şehirleri üzerine yapılmış olması da anlamlıdır.[3] Şehirlerin sosyal ve ekonomik tarihleri farklı bir açıdan, yani Marksist perspektiften kaleme alınan araştırmalarla da güçlendirildi. Bu çerçeve Antonio Gramsci gibi isimlerin çok yönlü tarih yaklaşımlarından yararlanan İtalyanlarla, Franco diktatörlüğüne karşı mücadelede Marksizmden esinlenen İspanyolların şehir tarihi anlayışı üzerinde daha etkili oldu. Ancak bu çalışmalar yine de istisna niteliğindeydi. Annales Okulu başlıca etki kaynağı olmaya devam etti. Dahası, Güney Avrupa'da şehir tarihi başka bir doğrultuya doğru ikinci bir kola ayrılıyordu. Bu kol şehir yaşamının sosyo-ekonomik boyutlarından ziyade inşa edilmiş bir çevre olarak şehir üzerinde duruyordu. Dolayısıyla İtalya, İspanya, Yunanistan ve bir ölçüde Fransa'daki şehir tarihi araştırmacılığının önemli bir kolu bilinçli bir şekilde kendini mimarlık ve şehir planlamacılığı tarihinin bir parçası olarak görüyordu.

Kırsal tarih bu ikili çizgiden farklı bir yönde ilerliyordu. Savaş sonrasından son zamanlara kadar Avrupa'daki erken modern kırsal kesim araştırmalarında sosyal ve ekonomik boyut diğerlerine göre daha fazla öne çıkıyordu. Üç önemli yaklaşım dikkati çekiyordu. İlk olarak, hayli geleneksel ve ampirik iktisat tarihi vardı. Bu yaklaşım daha çok Büyük Britanya ve Almanya'da görülüyordu. Bu arada Fransa'da doğal olarak Annales Okulu ön plandaydı. Hatta Braudel'den sonraki Annales Okulu mensuplarının kaleme aldıkları en ünlü monograflar, Pierre

3. Jean Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle* (Paris, 1957); Bartolomé Bennassar, *Valladolid au siècle d'or: une ville de Castille et sa campagne au XVIe siècle* (Paris–Lahey, 1967).

Goubert'in Beavaisis bölgesiyle ilgili çığır açan teziyle Emmanuel Le Roy Ladurie'nin çok daha geniş kapsamlı Languedoc araştırması gibi erken modern kırsal kesim araştırmalarıydı.[4] Nihayet, Marksist tarihyazımı kırsal tarihin farklı varyantlarını geliştirdi. Bunlardan bazıları esas olarak tarımsal alanda feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine yoğunlaşırken, Hans Medick ve diğer Alman tarihçiler kırsal kesimdeki sınai faaliyetlere odaklanıyordu. En nihayetinde, 1950'lerle 1970'li yıllar arasında her ikisi de en parlak günlerini yaşayan Annales Okulu ve Marksizm Güney Avrupa'da kaleme alınan kırsal kesim araştırmaları üzerinde büyük etki bırakmışlardı. Tabii bu Marksizmin Kuzey Avrupa'da gurur kaynağı olan ampirik içerikten yoksun olduğunu söylemek anlamına gelmiyordu. Daha ziyade, Annalist ve Marksist analiz modellerinin ve terminolojinin erken modern Akdeniz'de kırsal kesim tarihi anlayışını şehir tarihi anlayışından çok daha fazla etkilediğini, ve şehir tarihçiliğinde (arkeoloji tarihi gibi) kültürel sorunlara gösterilen ilginin ilk işaretlerine rastlandığını kabul etmek anlamına geliyordu.

Kuzey ve Güney arasındaki tarihyazımsal uçurum zaman içinde daraldı. Bugün bütün Avrupa'da hem erken modern şehir hem de kır tarihleri aynı eğilimleri göstermektedir. Bunlardan biri katı iktisadi tarih yaklaşımından ve daha niceliksel sosyal tarih anlayışlarından uzaklaşma eğilimidir. Ayrıca daha önce büyük ölçüde mal ve hizmetlerin üretim ve dolaşımına yoğunlaşan dikkatlerin tüketime kaydığı görülmektedir. Ama hepsinden önemlisi, bugün bütün bu alanların kültürel boyutlarına beklenmedik bir ilgi gösterilmekte olmasıdır. Yeni şehir ve kır kültür tarihi –burada kültürü en geniş yani antropolojik anlamda

4. Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730: Contribution à l'histoire sociale de la France du 17e siècle* (Paris, 1960); Le Roy Ladurie, *Peasants of Languedoc.*

anlamak gerekir– geçmişte hemen hiç dikkat çekmeyen birçok başlıkla ilgilenmektedir. Bu bölümün ilgi alanına en doğrudan giren mesele, şehir ve kır yaşamı arasındaki farklılıkların nasıl olup da geniş bir kimlikler yelpazesine yol açtığıdır. Bu kimlikler yelpazesinin kökleri hem şehir ve kır arasındaki zıtlıkta (ki bu konu aşağıda ele alınacaktır) hem de birbirinden çok ayrı olmayan bu alanlar içinde yatmaktadır. Bugün önemli ölçüde dikkat çeken diğer bir mesele her iki alandaki birey ve grupların, günlük yaşamın çoğu zaman dramatik boyutlara varan zorluklarıyla baş etmek için kaynakları harekete geçirme ve strateji geliştirme biçimleridir. Burada geçmişteki insanları, kendi varlık koşullarını en iyi şekilde belirlemek için mücadele eden tarihsel aktörler olarak gören çoklu bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Eski yapısalcı makro araştırmalar bu konuyu keşfetmekte başarısızdır.

Özetle, son tarihsel çalışmalar tarihi kendi içinde uzmanlaşmış, ayrı alanlara bölen sınırlamaları ortadan kaldırmaya yönelmiştir. Bunun sonucunda ortaya farklı sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel faktör bileşimleriyle daha geniş deneyler yapma girişimleri çıkmıştır. Bu durum bir ölçüde Braudel'inkine benzer bir "bütüncül tarih" anlayışına dönüşü temsil etmektedir. Ancak bu bölüm, Braudel'i çıkış noktası almakla birlikte, erken modern dönemde Akdeniz'e özgü ve hatta bir benzeri daha olmayan özellikleri saptamaya yönelik son araştırmalara odaklanmaktadır. Burada Akdeniz ile kuzeydeki Avrupa yarısı ve özellikle doğu ucuna göre daha fazla araştırılan batı köşesi kastedilmektedir. Şehir ve kır her şeyden önce erken modern Akdeniz Avrupa'sının kıtanın geri kalanından hangi açılardan farklılaştığını görmeye yarayan kullanışlı bir prizma işlevi görmektedir. Çünkü insanlar buradaki şehirlerde, tarlalarda ve dağlarda yaşayıp Akdeniz'in bir parçası olarak tarihin kendilerine tanıdığı fırsatları değerlendirmeye çabalıyorlardı.

Sanayi öncesi Avrupa'da bir şehri şehir yapan tam olarak neydi? Küçük şehirler büyük köylerden nasıl ayrılıyordu? Erken modern tarihyazımında bunlar klasik sorulardır ve bir dizi cevapları vardır. Şehri şehir yapan nedir sorusu, öylesine teorik bir egzersiz değildir. Aksine, Akdeniz tarihi ve bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri olan Kuzey ve Güney arasındaki artan farkı anlamak açısından önemli yere sahiptir.

Erken modern Avrupalılar şehirleri birkaç şekilde tanımlamaktaydı. İlk olarak şehirler hukuksal ve siyasal yapılardı. Monarklar gibi yüksek otoriteler şehirlere ayrıcalıklar tanır, onları başlı başına bir birim olarak belirlemekle kalmayıp daha küçük yetki alanlarından net bir şekilde ayıran yasalar çıkartırlardı. Her ne kadar Avrupa'da birçok büyük şehir oluşumunda Ortaçağ'ın sonlarına kadar böyle bir geleneksel ayrım olmasa da bu yasal statünün en yaygın işaretlerinden biri piskoposluklardı. (Bu bazı tuhaf durumlara da yol açıyordu. Madrid 17. yüzyılda sadece İspanyol Monarşisi'nin başkenti değil, aynı zamanda İberya Yarımadası'ndaki en büyük şehirdi. Ancak şehirde bir piskoposluk bulunmadığından resmi olarak *villa* yani kasaba statüsündeydi.) Daha geçerli bir alternatif şehri, şehirlerle yakından bağlantılı işlevlerde uzmanlaşmış bir alan olarak tanımlamaktı. Bu alanlardan en ağır basanı ticaretti. Ne de olsa çoğu şehir başlangıçta ticaret ve taşımacılık merkezi olarak ortaya çıkmış ve sonradan farklı türde pazarlara ev sahipliği yapmıştı. Bir diğeri hizmetlerdi. Bunlar iki çeşitti: Farklı idari düzeylerdeki kamusal hizmetler ve hekimler, avukatlar, noterler, vb. meslekleri kapsayan özel hizmetler. (Bugün sanayiyi şehre ait en belirgin ekonomik işlev olarak görüyoruz, fakat erken modern dönem imalatın küçük ölçekte ve adem-i merkezî birimler halinde de olsa kırsal kesimde de gelişe-

bileceğini göstermiştir.) Son olarak sağduyu, şehirleri çok sayıda birey ve ailenin bir araya geldiği yerler olarak görmekteydi. Şehir yaşamının önemli özelliklerinden biri boyutların büyüklüğüydü. Örneğin büyük binalar, büyük caddeler, büyük meydanlar ve benzeri yapılar şehirleri etraflarındaki kırdan ayırmaktaydı.

Hollandalı tarihçi Jan de Vries 1980'li yılların ortalarında başlattığı, 16. yüzyıl ile 18. yüzyıllar arasında Avrupa'da şehirleşme düzeylerindeki –yani şehirlerde yaşayan toplam nüfus oranındaki– değişikliklerin haritasını çıkarma girişimi sırasında, şehir için hangi ölçüleri kullanacağı konusunda bir karar vermek zorunda kalmıştı. Sorunun ne kadar karmaşık olduğunun farkında olan de Vries sonunda şehirleri daha küçük birimlerden ayırmak için sakinlerin sayısı kıstasında karar kılmıştı. Alt sınır olarak 10.000 nüfusa karar verdikten sonra etkileyici bir veri tabanı oluşturmuştu. Bu veri tabanından bazı net trendler ortaya çıkmıştı. Buna göre birinci olarak, Avrupa toplumunda şehirlerin ağırlığı erken modern dönemde artmıştı. Kıtadaki şehir nüfusu 1500 ile 1800 arasında ikiye katlanarak yüzde 5'ten yüzde 10'a çıkmıştı. İkinci olarak, bazı yerlerde şehirler diğerlerine göre daha fazla büyümüştü. Oransal olarak, şehir nüfusu en çok Kuzey Avrupa'da artarken (yüzde 6'dan yüzde 15'e çıkmıştı), en az Akdeniz'de artmıştı (yüzde 10'dan yüzde 13'e çıkmıştı). Dolayısıyla, Güney bu dönemin başlarında kıtanın en fazla şehirleşmiş bölgesiyken, sonlarına gelindiğinde bu unvanı Kuzey'e kaptırmıştı. Üçüncü olarak da kıtanın her iki yarısında da bu genellemelerin önemli istisnaları bulunabilmektedir. Örneğin Kuzey'de nüfus en fazla Britanya Adaları'nda artarken, diğer yerlerde çok daha mütevazı artışlar görülmektedir. Akdeniz'e gelince, belirgin bölgesel farklılıklar vardı. Örneğin İtalya'nın Kuzey'iyle yarımadanın geri kalanı arasında büyük bir farklılık vardı. Kuzey İtalya erken modern döneme, Benelüks Ülkeleri'yle birlikte Avrupa'nın

en şehirleşmiş bölgesi olarak başlamıştı. Fakat 1800'e gelindiğinde şehirli nüfus önemli bir kayba uğrarken, ekonomik açıdan daha az gelişmiş olan orta ve güney bölgeler mütevazı ama yeterli denebilecek bir büyüme göstermişti.[5]

De Vries'in ulaştığı sonuçlar bir yandan ciddi bir etki yaratırken, diğer yandan eleştirilere hedef oldu. İlk olarak bazı araştırmacılar şehri tanımlamak için tek faktörün yeterli olmadığını düşünüyordu. Evet, nüfusu ölçü olarak kullanmak mantıklıydı, ama fazla indirgemeciydi. Zira kenti belirleyen eşik gibi karmaşık bir sorunu (çok) basit bir sayı olayına indirgiyordu. İkinci itiraz daha da kuvvetliydi: Şehirle kır arasındaki farkı belirlemek için demografik boyutu kullanmak kabul edilebilir olmakla birlikte, Avrupa çapında birbirinden hayli farklılıklar gösteren geniş bir yelpaze için sadece tek ve sabit –ve de nispeten yüksek– bir ölçüt kullanmak şehrin tanımı ve konumu konusunda çarpık bir resim sunabilirdi. Nitekim, Kuzeydoğu İspanya'nın nispeten müreffeh bir bölgesi olan Katalonya örneği tam da bu soruna işaret etmektedir. Çalışmanın konusunu oluşturan üç yüz yıllık dönemde sadece Barselona demografi ölçütüne uymaktaydı. Oysa tam da bu dönemde yakın kırsal alanda çok sayıda yeni şehir ortaya çıkmıştı. Bu yerleşimlerden hiçbiri de Vries'in ölçülerini karşılayacak kadar büyük değildir, ancak endüstriyel tamamlama süreçleri ve uzun mesafeli ticarete dâhil olma gibi şehir işlevleriyle, bunların o zamanlar şehir olarak görüldüğüne hiç kuşku yoktur.[6]

Kısaca, bu tür bir her şeye tek ölçüt sistemi genel trendler belirlemek için değerli olmakla beraber, özellikle de küçük şehirlerin yerel farklılıkları gibi önemli nüansları ıskalıyordu. Ayrıca,

5. Jan de Vries, *European Urbanization, 1500–1800* (Cambridge, MA, 1984), 39.
6. Albert Garcia Espuche, *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña, 1550–1640* (Madrid, 1998).

en azından Akdeniz Avrupa'sı söz konusu olduğunda birtakım illüzyonlara yol açıyordu. Örneğin İspanya ve Güney İtalya gibi geleneksel olarak demografik yoğunluğun düşük olduğu geniş bölgeler şehirlerden yoksun değildi. Ortada sadece *Hollanda* şehirlerinin büyüklüğünde birkaç nüfus yoğunlaşması vardı, ki bu da aynı şey değildi. Dolayısıyla şehir tanımlamasında 10.000 nüfus yerine 5.000 eşiği esas alındığında, 16. yüzyılda orta İspanya'da şehirleşmenin yüzde 20'lere kadar çıktığı görülmektedir.[7] Diğer bir illüzyon bunun tam tersi, yani "tarım-kasabaları" sorunuyla ilgilidir. Bu kasabalar boyutları ve mekânsal bütünlükleriyle şehirlere benzemektedir, ama sakinleri şehre özgü ekonomik faaliyetlerle çalışmak yerine, daha çok yakın kırsal bölgelerde tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Her iki olgu da Akdeniz bölgesinde fazlasıyla görülmektedir, dolayısıyla daha esnek bir yaklaşım gerekmektedir. Nitekim iktisat tarihçisi Stephan Epstein, asgari nüfusa karşılık kentsel işlevler gören yerler şeklinde yapılan şehir tanımlamasına göre veriler toplayınca tamamen farklı sonuçlara varmıştı. Bu sonuçlara göre sadece Avrupa'daki şehirleşme oranı artmamış, aynı zamanda geleneksel olarak büyük çoğunlukla kırsal kabul edilen Orta İspanya, Sicilya, ve Güney İtalya gibi yerlerin de bazı kısımlarında şehirleşme oranının yüzde 40'lara kadar çıktığı fark edilmiştir.

Nihayetinde, de Vries'in kitabının en kalıcı katkısı tamamen farklı bir konudaki ısrarı olmuştu: Tarihçilerin şehirlere bağımsız varlıklar olarak değil, birçok açıdan birbiriyle bağlantılı yerler olarak bakma ihtiyacı. Şehirlere bu açıdan bakmak, coğrafyacıların "kentsel sistemler" diye adlandırdığı bir kavrama baş-

7. Bartolomé Yun Casalilla, "City and Countryside in Spain: Changing Structures, Changing Relationships, 1450–1850", John A. Marino, ed., *Early Modern History and the Social Sciences: Testing the Limits of Braudel's Mediterranean* (Kirksville, MO, 2002), 46.

vurmak demekti. Kentsel sistemler kavramı, şehirleri birbiriyle çeşitli toplumsal ve en çok da ekonomik etkileşim içinde olan ve dolayısıyla güçlü ve çoğu zaman hiyerarşik bir ağ oluşturan varlıklar olarak görmektedir. Şehri kendi başına bir varlık olarak ele aldığı için ayrı ayrı "şehir biyografilerini" bir araya getirip genel bir tarih yazmayı zorlaştıran geleneksel yaklaşımdaki hataları, sistemlere odaklanmak suretiyle düzeltmek mümkündür. Bu yaklaşım şehirlilerin etraflarındaki kırsal bölgeyle nasıl bir ilişki kurduğunu anlamak açısından da ayrıcalıklı bir perspektif sunmaktadır.

KIRSAL VE ŞEHİR KARŞI KARŞIYA

Erken modern Akdeniz'de kırla kent arasında karşılıklı bir güvensizlik vardı. Köylüler şehirde oturan toprak sahipleri, askere alma memuru, (üşenmeyip de görevlerini yerine getirme zahmetine girdiklerinde) kendilerine anlamadıkları bir dille vaazlar veren rahipler ve hepsinden beteri vergi memurları olarak karşılarına çıkan şehirlilerden pek hoşlanmazdı. Bütün bu figürlerin ortak noktası şehirli olmaları ve kırla tek bağlantılarının oradan koparabildiklerini almaktan ibaret olmasıydı.

Şehirlilerin de kırda yaşayanlarla ilgili olumlu düşünceleri yoktu. Köylüleri kaba, cahil, yarı vahşi bir hayat süren ve yalnızca sömürüldüklerinde işe yarayan varlıklar olarak görüyorlardı. Ama kurnazdılar ve iş kirayı, vergilerini, vs. ödemeye ve diğer yükümlülüklerini yerine getirmeye geldi mi pekâlâ eşsiz birer dolandırıcıya dönüşebilirlerdi. Dolayısıyla şehirliler en aptal köylünün karşısında bile gözlerini dört açardı. Örneğin Floransalı tüccar Giovanni di Pagolo Morelli çocuklarına şöyle bir içten tavsiyede bulunmuştu:

Araziyi köylünle beraber karış karış dolaş, hatalı işler için fırçala, buğday, üzüm, arpa, zeytin ve meyve hasadı için kafanda bir tahmin yap ve geçen yılın hasadıyla karşılaştır ... Ona güvenme, gözlerini açık tut ve gözünü hiçbir yerde –tarlada, harman yerinde, kantarda– ekinin üzerinden ayırma. Köylüye asla taviz verme, çünkü senin ona mecbur olduğunu düşünür ... Ve hepsinden önemlisi, hiçbirine güvenme.[8]

Morelli gibi patrisyenlerin gözünde kırsal yaşam ölümüne çalışmak, yoksulluk ve yokluklarla geçen bir ömür demekti. Yani o dünyada yaşamaya mahkûm edilmiş insanları her türlü dalavereye ve hileye davet eden bir hayattı bu.[9] Örneğin 17. yüzyıl İspanya'sında kral Kuzey Avrupa'da savaşan orduları finansa etmek için soylulardan ekstra para isteyince, aristokraların ortaya attığı en inandırıcı bahane artık şehirde yaşamadıkları için istenen parayı ödeyemeyecek durumda olduklarını söylemek olmuştu (bir aristokratın dediği gibi, "maddi durumlarının kötü olması nedeniyle köy hayatına çekilmişlerdi")[10]. Özetle kırsal kesim zorlu bir dünyada zorlu bir yaşam demekti. Burada ancak zorlu koşullara karşı sonsuz bir didinmeyle ayakta kalınabilirdi. Birkaç kişinin şansının birçok kişinin şanssızlığına dayandığını ifade eden eski deyiş, tam da şehirlerde yaşayan bir avuç azınlıkla şehir surlarının dışında hayatta kalmaya çalışan çoğunluk arasındaki ilişkiyi anlatıyordu.

Erken modern dönemde kır üzerinde kent hâkimiyeti vardı ve Güney de bir istisna değildi. Şehirler hinterlandlarını değişik

8. Iris Origo, *Images and Shadows: Part of a Life* (Boston, 2006), 216.

9. Carlo Poni, *Fossi e cavedagne benedicon le campagne. Studi di storia rurale* (Bologna, 1982).

10. James Casey, *The Kingdom of Valencia in the Seventeenth Century* (Cambridge, 1979), 249.

şekillerde kontrol ediyordu. İlk olarak, şehirlerle kırsal kesim arasında da feodal soylularla tebaası üzerindeki hâkimiyet ilişkisine benzer bir ilişki vardı. Bu ilişki askeri güçle, imparator veya papanın gerekli parayla veya armağanlarla satın alması ve hatta gönüllü boyun eğme gibi yollarla kuruluyordu (şehirler çoğu zaman başka yırtıcı hayvanlara karşı koruma sağlayarak nüfuzunu genişletiyordu). Ayrıca başka, yani daha gayriresmî kontrol yöntemleri de vardı. En yaygın olanı şehirlilerin kırsal kesimde mülkiyet edinmesiydi. Bazıları doğrudan çiftlikler satın alıyordu. Şehirlerin hemen dışında ve hatta biraz ötesinde arazi satın alınması sürpriz bir durum değildi. Şehirlilerin yakın çevrede arazi satın alma merakı bazı durumlarda köylülerin tamamen mülksüzleşmesiyle sonuçlanıyordu. Örneğin 1789'da zengin Bologna şehrini çevreleyen verimli arazilerin yüzde 93'ü şehirlilerin elindeydi.[11] Üstelik bunlar sadece üst sınıflar da değildi. Sicilya'nın Paceco şehrine ait 1623 tarihli vergi beyannameleri, birçok kişide arazi dışında at, katır, sığır ve tohumluk tahıl bunduğunu göstermektedir. Vergi beyannamelerine bakılırsa *burgisi* yani şehirli çiftlik sahipleri statü ve servet açısından geniş bir yelpaze oluşturuyordu. Aralarında demircilerden diğer zanaatkârlara, eczacılardan noterlere, hekimlere ve üst düzey memurlara kadar her meslekten insan vardı.[12] Bu şehirli toprak sahiplerinin çoğu ellerindeki arazileri, şehirlilerin köylüler karşısındaki en önemli kozu olan bir araçla genişletiyordu: Borç vererek. Borç almak zorunda kalanlar ipotek edilen mallarına el konması gibi bir riskle karşı karşıyaydı. Kötü geçen tek bir hasat mevsimi bağımsız bir çiftçinin bir zamanlar kendi malı olan toprakta ücretli işçiye dönüşmesine yetiyordu.

---

11. Marino Berengo, *Città italiana e città europea: Ricerche storiche*, ed. Marco Folin (Reggio Emilia, 2010), 140.

12. Francesco Benigno, *Una casa, una terra: Ricerche su Paceco, paese nuevo nella Sicilia del '600 e '700* (Katanya, 1985), 80–98.

Bütün Avrupa'da şehirlerle onları çevreleyen topraklar arasında bu tür bir eşitsiz ilişki vardı. Burada Akdeniz'e özgü olan şey, o eşitsizliğin ortaya çıkmasına yol açan özel bir kurumsal düzenleme bulunmasıydı. 14. yüzyılda şehirle kır arasındaki hiyerarşik ilişkiyi pekiştiren özel bir yönetim biçimi ortaya çıkmıştı. Burada genişletilerek hem yöneten şehir hem de onun kontrol ettiği şehir-dışı alan anlamında kullanılan İtalyancadaki *contado* kavramı; şehirlerin kendi aralarında hem kaynaklar hem de kırsal nüfusun sadakati bakımından yarıştıkları hegemonyanın tanzim edici taleplerinin kullanışlı bir modelini sağlamaktadır.

Contado sisteminin iki boyutu vardı. Siyasal, hukuksal ve yargısal bir yapı olarak *contado* hinterlandın şehrin gücüne boyun eğmesini sağlıyordu. Ama asıl olağandışı olan ikinci boyutuydu: Çünkü *contado* yalnızca kırsal alanı değil, diğer küçük şehirleri de kapsıyordu. Bu durum yani *contado*'nun bir tür bölgesel imparatorluk işlevi üstlenmesi erken modern İtalya üzerine çalışan en önemli son dönem tarihçilerinden Marino Berengo'nun yazılarına da sık sık konu olmaktaydı. Berengo, gerçekleştirdiği bir dizi kısa ama ilham veren karşılaştırmalı araştırmada, Avrupa'da çok az şehrin Akdeniz'deki şehirler gibi geniş bir kırsal alan üzerinde bu kadar sıkı bir kontrol kurduğunu tespit etmişti. Dolayısıyla, boyut açısından bakıldığında Akdeniz'dekine benzer bir büyüklüğe sadece Almanya'da rastlanıyordu. Nitekim 16. yüzyılın başlarında Nuremberg'in hâkimiyetindeki kırsal alanın büyüklüğü 1.200 kilometrekareydi. Tabii bu büyüklük bir yüz yıl önce 5.000 kilometrekarelik bir alana hâkim olmakla övünen Floransa'yla karşılaştırıldığında devede kulak kalıyordu.[13] Bu tür şehirler bağlı bölgeler üzerindeki gücünü özellikle üç şekilde kullanıyordu. İlk olarak, tahıl ve diğer ürünler üzerinde kurduğu kontrol mekaniz-

13. Berengo, *Città italiana e città europea*, 118–133.

masıyla bu ürünlerin ticaret koşulları şehirlerin avantajına olacak şekilde belirleniyordu. Bu kontrol köylüyü sadece belirli ürünleri ekmeye zorlama noktasına kadar varabiliyordu. Örneğin Siena şehri fiyatları düşük tutmak için 15. yüzyılda kendi kontrolü altındaki çiftçilere yılda dört kez meyve ve dört kez zeytin hasadı yapma mecburiyeti getirmişti. Diğer bir yöntem, şehirli loncalara kırdaki imalat ve benzeri çalışma sistemlerini doğrudan kontrol izni vermekti. Son olarak köylü çeşitli ve daha külfetli vergilere boyun eğmek zorunda bırakılıyordu. Örneğin erken modern Floransa'da bu köylünün toprağı için doğrudan toprak vergisi demekti. Oysa şehirliler ekmek ve şarap gibi temel tüketim ürünleri üzerinden alınan dolaylı vergiye tabiydi. Bu ikili sistem zenginlerin lehine çalışıyordu. Buna karşılık şehir surlarının hem içindeki hem dışındaki alt sınıflar gelirlerinin çok daha büyük bir bölümünü vergilere ayırmak zorunda kalıyordu.[14]

Yönetici elitin hinterlandı *contado*'ya dönüştürmesinin altında farklı motivasyonlar yatıyordu. Şehirli oligarklar kamusal kontrol alanının genişlemesinden çoğu zaman kişisel olarak da kârlı çıkıyordu. Papa II. Paul, 1460'lı yıllarda Bolonyalı yöneticilerle çatıştığı sırada, şehrin son zamanlarda büyüyen *contado*'sundan sadece "birçok özel şahsın kârlı çıktığını" söylerken hiç de haksız değildi.[15] Diğer bir önemli boyut da siyasal ve askeri stratejiydi. Örneğin Venedik'in deniz imparatorluğuna eşdeğer bir *Terraferma* yani bir kara imparatorluğu yaratma kararının ardındaki başlıca nedenlerden biri, ticari ve askeri denizcilik faaliyetlerini ayakta tutabilecek kereste, vb. kaynaklara sahip olmaktı.[16]

14. Giovanni Ciappelli, *Fisco e società a Firenze nel Rinascimento* (Rome, 2009), 9–40.
15. Ian Robertson, *Tyranny under the Mantle of St Peter: Pope Paul and Bologna* (Turnhout, 2002), 111.
16. Karl Richard Appuhn, *A Forest on the Sea: Environmental Expertise in Renaissance Venice* (Baltimore, 2009).

Sonuçta ortaya son derece sıra dışı bir yapı çıktı ve Venedik bir siyasal merkeze dönüştü, ama yine de yetkilerinin bir kısmını Verona, Padova ve Bergamo gibi bağlı büyük şehirlere devretti. Dolayısıyla yerel yönetimler adı geçen şehirlerdeki geleneksel yönetici elitlerin eline geçti. Ama Venedik kırsal kesimdeki bu yönetici elitle orta sınıf üzerindeki doğrudan gözetiminden hiç vazgeçmedi. Bazı cumhuriyet rejimleri kırsal kesime doğru genişledikçe sonunda daha karmaşık ve daha hiyerarşik siyasal sistemlere dönüşse de, tam teşekküllü bir devlet halini alan bir *contado* olmaya en yakın örneklerden biri de muhtemelen Veneto idi. Görüldüğü kadarıyla, Floransa'nın uzun dönemde Toskana Düklüğü'ne dönüşmesinde *contado* aşaması bir dönüm noktası olmuştu. Nitekim, aynı süreci Cenova ve Milan gibi şehirlerde de görmek mümkündür.

Bununla birlikte *contado* sistemi her yerde yoktu. Sistem sadece Akdeniz'in belli yerlerinde görülüyordu. Ama bu yerlerde de varlığı iki koşula bağlıydı. Birincisi, monarşik iktidarın yerel düzeyde belediye imtiyazlarına müdahale edecek kadar ileri gitmemesiydi. Yani krallar şehirlerle karşı karşıya gelmek yerine onlarla birlikte çalışmanın daha avantajlı olduğunu görmüşlerdi. İkincisi, kraliyet-halk ittifakının her ikisinin de geleneksel rakibi olan toprak aristokrasisini kontrol altında tutacak kadar güçlü olması gereğiydi. Bu koşullar sadece iki yerde karşılanıyordu: Kuzey ve orta İtalya ve İberya'nın birçok bölgesinde. İtalya'daki durum fazla bir açıklama gerektirmemektedir. Roma'nın kuzeyindeki büyük şehirlerin çoğu Ortaçağ'da kendilerinden büyük kuvvetlerin hâkimiyetinden çıkmışlar, bu arada kırsal kesimdeki kendi soylularını sıkı kontrol altında tutmuşlardı. İspanya'da durum farklıydı. Yarımadanın merkezinde yer alan en büyük krallık, yani Kastilya Ortaçağ'ın sonlarındaki krizden Avrupa'nın başka hiçbir yerinde olmadığı kadar

güçlenerek çıkmıştı. Kraliyet 15. yüzyılın sonlarında İsabel ve Ferdinand gibi reformcu hükümdarlarla birlikte bu şehirlere hâkim olmak içim birtakım adımlar atmaya başladı. Hatta bu adımlar V. Charles döneminde geniş çaplı bir ayaklanmaya yol açtı. Ancak *Comunero* ayaklanması (1529-22) olarak bilinen bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Charles bu olaydan sonra özellikle şehir arazilerini ve mevkileri satmak suretiyle baskıyı sürdürmekle birlikte, sonunda hem kendisi hem de halefleri en önemli gelir kaynaklarının şehirler olduğunu fark etti. Bunun sonucunda ortaya, dışarıdan eski mutlakiyetçi krallıklara benzeyen, ama gerçekte Kastilya gibi büyük şehirlerin ve özellikle de seçkinlerin geniş ayrıcalık ve avantajlara sahip olduğu bir siyasal sistem çıktı. Bu ayrıcalıklardan biri vergi yükünü seçkinlerin kontrolündeki köylülerin sırtına yükleme hakkıydı. Bu erken modern dönemde Avrupa'da uygulanan en önemli keyfi iktidarlardan birini oluşturmuştu.[17]

Şehri kırsaldan üstün tutan güçlü ve hatta katı kültürel motifin kökeninde güç dengesizliği ve kırsal cehennemin yabani sakinlerinin şiddet dolu tepkisine karşı duyulan gerçek korkuya sebep olan karanlık sömürü gerçeği yatmaktadır. Bu türden küçük çatışmaların varlığı, gerçeklerin şehirlilerin algıladığından ne kadar farklı olduğunu göstermektedir. Aslında şehrin kırsal kesim üzerindeki merhametsiz kontrolünü meşrulaştıran "şehir ideolojisi", kendi kendini besleyen ve gerçek olmaktan çok bir klişeden ibaret olan bir yanılsamadan başka bir şey değildir. Şehirle kır arasındaki ilişkiler aslında bu ideolojinin tasvir ettiğinden çok daha karmaşıktır. Hatta bu ilişkileri kartların sadece şehrin elinde olmadığı, devam edegelen bir müzakere

17. Pablo Sánchez León, "Town and Country in Castile, 1400–1650", S. R. Epstein, ed., *Town and Country in Europe, 1300–1800* (Cambridge, 2001), 272–291.

süreci olarak da tanımlamak mümkündür. Şehirlerin iki vazgeçilmez kaynak için ciddi şekilde kıra bağımlı olması şehrin kırdan üstün olduğu şeklindeki iddiaları zayıflatmaktadır: Gıda ve göçmenler adı altında gelen iş gücü kaynağı. Kentin kendi kendini besleme veya insan kaynağını yenileme gücünden yoksun olması, şehir ve kır sorununa farklı bir açıdan yaklaşmayı gerektirmektedir.

KARŞILIKLI BAĞIMLILIK

Contado kağıt üzerinde, kırla şehir arasındaki eşitsiz karşıtlıkta şehirli oligarşiye avantaj sağlayan nispeten basit bir hâkimiyet yapısıydı. Ama her zaman olduğu gibi gerçek dünya yasalarla veya imtiyaz belgelerinde tarif edilenden daha karmaşık bir yerdi. Birçok faktör kır-şehir ilişkisini daha dengeli ve çeşitli bir karşılıklı değişim kümesine dönüştürüyordu. Nitekim biraz derine inildiğinde o eskiden beri var olan şehir-kır karşıtlığı tekerlemesinin yarısının bile doğru olmadığı görülmektedir. Böyle bir araştırma aynı zamanda iki alanın birbiriyle ne kadar iç içe geçtiğini ve birbirine karşılıklı bağımlı olduğunu gösterecektir. Ve bu noktada hiyerarşi öyküsün sadece bir kısmıydı.

Şehirler iktidar merkezleriydi, ama onları aşan bazı temel şeyler de vardı. Bunlardan ikisi özellikle önemliydi. İlk olarak, tıpkı tek çocuklu aileler gibi şehirler de bir kuşaktan öteki kuşağa kendilerini yenileyemiyordu. Bunun bir nedeni mezarlık etkisi denen faktördü. Yani şehirlerde mortalitenin şehirli ailelerin kayıplarını telafi etmesine izin vermeyecek kadar yüksek olmasıydı. (Bu durumun kendini özellikle de veba salgını gibi ölüm oranlarının felaket boyutlarına vardığı dönemlerde göstermesi, nüfusun yoğun olduğu bölgelerin demografik açıdan daha riskli

olduğunu göstermektedir.) Bu da şehrin insan kaynağı açısından kıra açık bir şekilde bağımlı olduğu anlamına geliyordu. Nitekim Napolili yazar Giulo Cesare Capaccio'nun 1634 yılında aktardığı bir diyalogda, doğduğu şehrin nüfusunun üçte birinin kırsal kesimden göç edenler olduğu söyleniyordu.[18] O zamanlar Akdeniz'in Hristiyan yarısının en büyük kenti olan Napoli'de görülen bu durumun Güney Avrupa'nın irili ufaklı bütün şehirleri için geçerli olduğu açıktır.

Kalıcı ve geçici olmak üzere iki tip göçmen ayırt edilebilir. Geçici göçmenler kalıcılardan daha fazlaydı. Bu da kentle kır arasında sürekli bir demografik akış ilişkisi bulunduğunu gösteriyordu. Genel itibarıyla kırdan kente akan köylü sayısı kentten kıra akan şehirli sayısından çok daha yüksekti. Ancak birçok köylü genelde iki alan arasında tekrar tekrar gidip geliyordu. Bu geçici ve hatta mevsimlik göçmenlerin asıl önceliği iş bulmaktı, ancak iş imkânları şehir ekonomisinin iniş çıkışlarına göre değişiklikler gösteriyordu. Ancak geçici göçmenleri kalıcılardan ayıran çizgi çoğu zaman oldukça inceydi. Her ikisi de durumlarını iyileştirmek istiyordu ve kısa bir süreliğine gelen ziyaretçiler bazen şehirde kalarak şehre ve şehir hayatına (evlenerek veya yurttaşlık hakkı alarak) daha fazla entegre olmanın daha avantajlı olduğu sonucuna varıyordu. Capaccio şehir hayatının yeni gelenleri nasıl daha iyi insanlara dönüştürdüğünü anlatıyordu. İnsanlar şehirde yaşayarak "yeniden doğuyor", "geleneklerini değiştiriyor" ve "memleketlerindeki kabalıklarını" üzerlerinden atarak "Napoli'ye uygun bir medeniyet ve özgürlük düzeyine" ulaşıyorlardı.[19] Hayat şehirlilerin gözünden böyle görünüyordu işte. Ama kır-

18. John A. Marino, *Becoming Neapolitan: Citizen Culture in Baroque Naples* (Baltimore, 2011), 65.

19. Marino, *Becoming Neapolitan*, 65.

sal bölge insanı şehre çekilmekten çok itilmekteydi. En azından kırsal kesimden daha fazla imkân sunacak kadar dinamik kent merkezlerinde durum böyleydi. Göçmenler şehirle kırı bir araya getiriyor, böylece iki alan arasındaki dengesizliği azaltıyordu.

Erken modern Akdeniz şehirleri başka bir hayati zorunluluktan dolayı da kırsal dünyaya bağımlıydı: Gıda. Antik dönemlerden beri şehir yönetimlerinin en yüksek önceliklerinden biri düzenli tahıl tedariki oldu. Ancak şehirler sadece yakın hinterlandlarındaki gıda tedarikini kontrol etmiyordu. İtalya'daki büyük şehirler antik dönemlerden başlayarak büyük mesafelerden, hatta Karadeniz'den dahi tahıl ithal ediyordu.[20] Alternatif ikmal kaynaklarının varlığı sahil şehirlerinin hinterlandları üzerindeki gevşek kontrolünü açıklar görünmektedir. Örneğin Barselona gibi önemli bir limanın yönetimi Ebro nehri üzerinde bulunması nedeniyle tahıl taşımacılığına müdahale etme şansı bulunan Flix köyü üzerindeki kontrolünü sıkı sıkı sürdürmeye çalışırken, şehre daha yakın olan bir dizi küçük kasaba ve köy üzerinde şaşırtıcı derecede gevşek bir kontrol mekanizması uyguluyordu. Fakat genel olarak çoğu şehrin gıda tedariki için alabildikleri önlemi almaktan başka çaresi yoktu. Yerel tedarik mekanizması yeterli gelmediğinde, uzaklardaki tedarikçilere devasa miktarlarda paralar harcamak (ve borçlanmak) zorunda kalıyorlardı.

Alternatif isyan etmekti. Gıda tedarikinde sıkıntı çıkıp da fiyatlar kaldırılamayacak ölçüde yükselince, sivil yöneticiler şehir halkının elitlerini daha kararlı davranmaya zorlamak için şiddete yöneleceğini bilirdi. Erken modern şehirleri zaman zaman altüst eden toplu şiddet olaylarının büyük bir bölümü gıda sıkıntısından kaynaklanıyordu. Bu ayaklanmalar sırasında halk ya gıda

20. David Abulafia, *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean* (Londra, 2012), 77 ve 355.

stokladığından kuşkulanılan zenginlerin tahıl ambarlarına veya malikânelerine ya da tahıl ikmalinden sorumlu olan belediye yetkililerine saldırırdı. Bu tür şiddet olayları hatta bunun korkusu bile çoğu zaman çabucak sonuç almaya yeterdi. Örneğin 1647 yılında Sicilya'nın Trapani şehrinde halkı sokaklara çağıran meçhul posterlerin görünmesi bile şehrin yöneticilerini derhâl ekmek fiyatlarını indirip zeytinyağı üzerindeki vergileri kaldırmaya ikna etmeye yetmişti. Zenginler ayaklanma tehdidini ancak böyle bertaraf edebilmişti.[21] Hatta 17. yüzyılda Akdeniz'deki birçok şehir yönetiminin borçlarındaki büyümenin altında iki neden vardı: Merkezi devletlerin dayattığı yüksek vergi yükleri ve tarımsal üretimin gerilediği yıllarda tahıl tedarikindeki maliyetlerin yükselmesi.

Roma örneğinde de görüldüğü gibi, başkentler düzenli gıda ikmalinin aksamaması için ellerinden gelen her türlü (ve maliyetli) önlemi alırdı. Makul fiyatlarda düzenli tahıl tedariki için Roma'da ve diğer şehirlerde büyük bir bürokrasi kuruldu. Artan nüfusun tahıl ikmali üzerinde yarattığı baskı üzerine 16. yüzyılın sonlarında *annona* olarak bilinen daire kuruldu. Dairenin *Annona* olarak bilinen memurlarının görevi, şehir dışındaki üretimden pazardaki nihai dağıtım ağlarına dek tedarik zincirinin aksamamasını sağlamaktı. 1620'de bu daireye et ve zeytinyağından sorumlu başka bir *annone* eklendi. Büyük kıtlık dönemlerinde bu dairelerin yetkileri artıyor ve şehirdeki pazarın lehine kırsal kesimdeki üreticiye müdahale ediyorlardı. Bütün bu müdahaleler hem kırsal kesime pahalıya mal oluyor hem de adaletsizliklere yol açıyordu. Bu müdahaleden asıl kârlı çıkan Roma nüfusu oluyordu. 1641 tarihli bir kayıt "Roma'nın, kendisinden iki kat büyük olan Napoli'den iki kat fazla et ve şarap tüketmesiyle" övün-

21. Benigno, *Una casa, una terra*, 54.

mekteydi.[22] Başkentler ve kraliyet şehirleri bu ayrıcalıklarına sıkı sıkıya yapışırlardı. Roma'daki şehirli tüketiciyi Napoli'ye ve hatta İstanbul'a karşı kayıran piyasa kontrolleri arasında neredeyse hiç fark yoktu.[23] Bunun bedeli kırsal kesimde yoksulluğun daha da artmasıydı. Bu kayıp kısmen pazarın bütünleşmesinin önündeki engelleri kırmaya yönelik politikalarla telafi edilebiliyordu.

Temel dengesizlikler kentlilerin lehine işlese de göçmen ve gıda tedariki gibi bağımlılıklardan kurtulmaları mümkün değildi. Şehre gelen göçmen sayısı şehirden kıra giden göçmen sayısından çok daha fazlaydı. Ayrıca şehirlerde yaşayanlar kırsal kesimdekilere göre çok daha çeşitli ve dengeli besleniyordu. Kırsal kesim "ağırlıkla ekmeğe dayanan tekdüze bir diyetle" besleniyor, "yeterli kalori, yağ, vitamin ve hayvansal protein" alamıyordu.[24] Fakat Akdeniz'de şehirle kırı birbirine bağlayan üçüncü bir önemli bağ daha vardı: Ortak ekonomik faaliyetler. Bu faaliyetler çok ve çeşitliydi ve çoğu zaman hem şehir hem de kır üzerinde farklı etkileri olurdu. İlk olarak, birçok şehirli elit fiilen kırsal kesimden elde ettiği kira gelirine bağlıydı. Nitekim Katalan Girona şehrinden küçük bir soylu olan Jeroni de Real'in "Gironalı din adamı ve soyluların çoğunluğunun Emporda'daki [şehrin kuzeyindeki kırsal bölge] çiftlik ve mülklerinden kira gelirleri olduğu ... Fransa'yla İspanya arasındaki savaş bitmediği takdirde çoğunun sefalete sürükleneceği" şeklindeki samimi itirafı bunun

22. Jacques Revel, "A Capital City's Privileges: Food Supplies in Early-Modern Rome", Robert Forster ve Orest Ranum, ed., *Food and Drink in History* (Baltimore, 1979), 47.

23. Paolo Macry, *Mercato e società nel Regno di Napoli. Commercio del grano e politica economica del '700* (Naples, 1974); Ebru Boyar ve Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul* (Cambridge, 2010), 157–172.

24. R.-J. Bernard, "Peasant Diet in the Eighteenth-Century Gévaudan", Elborg ve Robert Forster, ed., *European Diet from Pre-Industrial to Modern Times* (New York, 1975), 39.

açık bir göstergesiydi.[25] Karşılığında giren yatırım sermayesine rağmen bu tür kaynak çıkışlarının kırsal kesime büyük zarar verdiği açıktır. İkinci olarak, bir tür ters etki sonucunda kırdan kente bir doku transferi yaşanıyordu. Örneğin kadın hizmetçilerle sütanneleri çoğunlukla kırsal kesimden gelen kadınlardan seçiliyordu. Örneğin 18. yüzyılın Marsilya ve Aix-en-Provence şehirlerine ait bir noter kaydı kadın hizmetçilerin yüzde 90'ının taşralı olduğunu göstermektedir. (Kadınlara göre oran daha düşük olsa da erkek hizmetçilerin çoğunluğu da taşra kökenliydi.)[26] Üçüncü olarak, bazı şehirliler köylülerle yarıcılık üzerinden daha yakın ekonomik ilişkiler kurmuşlardı. Bu sistemde şehirli mülk sahipleri çiftçilere toprak, barınak ve tohum sağlıyor, çiftçinin (ve ailesinin) emeğine karşılık ürünün yarısını ona bırakıyordu. Bu dengesiz düzenleme suistimallere çok açıktı ve tabii ki çiftçiden çok mülk sahibinin lehine işliyordu. Gene de temel mantığı şuydu: Her iki taraf da karşılaşılan riski paylaşıyordu. Tarafların birbirlerinin çıkarlarını gözetmesi halinde her iki tarafın da işine yarıyordu.

Şehirle kırı bir araya getiren son ve özellikle yoğun bir ekonomik ilişki daha vardı. Endüstriyel gelişmenin erken bir aşamasını tarif etmek için kullanılan terim "proto-sanayileşme"dir. Burada imalat faaliyeti şehirde değil kırsal (ve yarı kırsal) kesimde gerçekleşmekteydi. Akdeniz'de ve diğer bölgelerde proto-sanayileşme süreci 14. yüzyılla 18. yüzyıllar arasında gerçekleşti. Proto-sanayide kırsal bir hanenin hemen bütün üyelerinin iş gücünden yararlanılırdı. Şehirlerdeki teknolojik tutuculuk ve el sanatları üretimindeki nispeten yüksek ücret karşısında bu yol-

---

25. Joan Busquets Dalmau, ed., *La Catalunya del Barroc vista des de Girona. La crònica de Jeroni de Real, 1626–1683* (Barselona, 1994), II, 43.

26. Sarah Maza, *Servants and Masters in Eighteenth-Century France: The Uses of Loyalty* (Princeton, NJ, 1983), 30–57.

la rekabet avantajı elde edilirdi. Bu sistem zaman zaman kırsal ve kentsel çıkarlar arasında doğrudan çatışmaya yol açsa bile, normalde kırsal alandaki çalışanlarla, üretim ve satışın koordinasyonunda merkezi bir rol oynayan şehirli tüccarlar arasında daha geniş ve daha bölgesel düzeyde bir iş birliği getirirdi. Sanayileşmenin bu erken biçiminde birçok girişim ürün döngüsünün sonunda tasfiye olup giderdi. Ancak Güney Avrupa en azından kırsal endüstri olarak başlayıp bütün Akdeniz'deki en ciddi sanayileşmiş bölgelerden birini yaratan oldukça başarılı bir versiyona sahne oldu. Burası Katalonya'ydı. Ortaçağ'da şehirlerde başlayan imalat 17. yüzyılda kırlara doğru kaydı. Kırsal kesimde ucuz brendi gibi deniz yoluyla ihraç edilen yüksek talepli ürünlerin imalatıyla iç içe geçen üretim nihayet 18. yüzyılın sonlarında Barselona ve çevresindeki küçük şehirlere kayan tekstil endüstrisini de canlandırdı. İberya'nın bu köşesinde proto-sanayi Katalonya'yı yarımadanın en dinamik ekonomisine dönüştürdü. Bu durum aynı zamanda, Akdeniz'in 17. yüzyıl krizinde kaybettiği ekonomik hegemonyanın ardından tek gelişmiş merkezin Kuzey Avrupa olmadığını gösterdi.[27]

Kentle kır arasındaki bu bağlantılar erken modern Akdeniz kırsalındaki dinamizmin bazı yönlerini göstermektedir, ki burası uzun zaman geriliğin ve hareketsizliğin üzücü bir örneği olarak göz ardı edildi. Bu bağlantılar ayrıca bu tip modernleşmenin araçlarına ışık tutmaktadır. Bunlardan ikisi doğal olarak kırsal çevreleriyle yakın ilişki içinde olan şehirli tüccarlar ve yatırımcılardı. Fakat şehirle kırsal kesim arasındaki iki yönlü ilişki kırsal kesimde daha büyük bir değişime yol açmıştı. Özellikle de ortaya

27. J. K. J. Thomson, "Proto-Industrialization in Spain", S. C. Ogilvie ve M. Cerman, ed., *European Proto-Industrialization* (Cambridge, 1996), 85–101; paralel bir örnek için bkz. Domenico Sella, *Crisis and Continuity: The Economy of Spanish Lombardy During the Seventeenth Century* (Cambridge, MA, 1979), 105–147.

sadece ticaret ve gıda tedariğinde aracılık ederek kâr etmekle kalmayıp aynı zamanda daha ileri giderek imalat ve taşımacılık gibi bölge dışı faaliyetlere de soyunan bir köylü tabakası çıkmıştı. Dahası, bu aracıların çoğu "muhalif okur yazarlar"dı, yani "direnmek için yazılı kaynakları etkin bir şekilde kullanıyorlardı". Başka bir deyişle, şiddete başvurmaktan daha etkili olduğu görülen dilekçe, yasal bilgilendirme ve benzeri engelleme biçimlerinden yaygın bir şekilde yararlanıyorlardı.[28] Nihayet çok sayıda bağlantı bu ve diğer şehirli ve taşralı aracıları bir araya getiriyordu. Kırsal kesim üzerindeki siyasal ve yargısal etkileri nedeniyle ilk bakışta sorumluluk sanki şehirlerdeymiş gibi görünüyordu. Fakat bu ilişkilerde dengesizlik tahmin edilenden daha az etkiliydi.

Bütün bunlar şehirli senyörlüğe yeni bir ışık altında bakmayı gerektirmektedir. Contado teoride çok güçlüydü; oysa pratikte şehirlerin kırsal tebaaya yaklaşımlarını nüanslar belirliyordu. Bazı sıra dışı olgular bu şekilde açıklanabilmektedir. Bunlardan biri güçlü şehirlerin mutlaka güçlü bölgesel ekonomiler olmadığı gerçeğidir.[29] Bir diğeri, doğrudan hâkimiyetin güçlü olduğu bölgelerde dahi yerel yönetimlerin hinterland üzerindeki kontrolü yasa ya da düzenlemelerden çok keyfiyete dayanıyordu.[30] Gayriresmî düzenlemelere dayalı kontrol sivil hâkimiyetin, kağıt üzerinde güçlü olmakla beraber, uygulamada Akdeniz'deki siyasal ilişkilere damgasını vuran gevşek al-ver ilişkisine tabi olduğunu göstermektedir. Bu durum, Cenova civarındaki topraklardan sorumlu devlet yetkililerine tavsiyeler-

---

28. Caroline Castiglione, *Patrons and Adversaries: Nobles and Villagers in Italian Politics, 1640–1760* (Oxford, 2005), 13 ve 60.

29. S. R. Epstein, "Town and Country: Economy and Institutions in Late Medieval Italy", *Economic History Review*, 46 (1993), 453–477.

30. Richard Goldthwaite, "The Medici Bank and the World of Florentine Capitalism", *Past and Present*, 114 (1987), 21.

de bulunan 17. yüzyılda yaşamış patrisyen Andrea Spinola'nın neden taşralılara yumuşak yaklaşmayı –*trattare bene*– öğütlediğini de açıklamaktadır.[31] (Aynı tavrı 1741'de memurlarına kırsaldaki vasallarına "yüce gönüllülükle ve nazik davranmayı" tavsiye eden Roma'daki Barberini soylularında da görmekteyiz.)[32] Nihayet, bu durum aynı zamanda "şehirli ideoloji"nin taşraya düşmanca bakmasına itiraz eden farklı yaklaşımların ortaya çıkışını da açıklamaktadır. Sosyal, siyasal ve ekonomik alanlardaki daha dengeli ilişkilerin kültürel alanda da karşılıkları vardı. Örneğin Arkadya şiiri, pastoral romanlar ve kurnaz köylü palyaço Bertoldo gibi komik karakterler bunlardan bazılarıydı. Nitekim Fransız yazar Jean de La Bruyere 1688'de şehirlilerin yasayı bilebileceğini, ama doğa ve kırsal kesim hakkında hiçbir şey bilmediklerini söylerken, aslında hem şehrin hem de kırın erdemlerini –ve zaaflarını da– öğrenmek isteyen geniş bir duyarlılığın sözcülüğünü yapıyordu.[33]

CİNSİYET VE MADDİ DÜNYA

Braudel'in kitabını yayımlamasından sonraki tarihsel araştırma sürecinde meydana gelen birçok değişiklikten biri ve de en önemlisi, tarih araştırmalarında kadınlara olan ilginin artması oldu. Kadının ve cinsiyetin son zamanlarda tarihsel özneler olarak yükselişi özellikle de Akdeniz tarihi araştırmalarına yansıdı. Bunun bir nedeni özellikle Güney Avrupa'da bu tür araştırmalara olan ilginin yükselmesi ise, diğeri de (belgesel kayıt okumala-

31. Andrea Spinola, *Scritti scelti* (Cenova, 1981), 42.
32. Castiglione, *Patrons and Adversaries*, 144.
33. La Bruyère, *Characters* (Harmondsworth, 1970), 126.

rımız sonucu bir başka yanılgı olan) kadının kamusal yaşamda daha az görünür olmasıydı. Tarihsel aktörlerin işgal ettiği yerlerdeki bu genişleme –ve derinleşme– ve bunların içinde yaşadıkları farklı bağlamlardaki yerlerinin değişmesi neredeyse bütün geçmişe dönük araştırma alanlarında hissedildi. Bu konuda en açıklayıcı örneklerden biri, maddi kültür –yani bireylerin ve ailelerin varlıklarını dışavurmalarına aracılık eden fiziksel nesneler ve ortamlar-, iş ve aile yaşamı, boş zaman alışkanlıkları, ritüeller ve geçmişteki gündelik yaşama damgasını vuran diğer faktörler üzerine yapılan araştırmalardır.

Erken modern Akdeniz'de şehir ve kır yavaş yavaş ve görünmez bir süreçle iç içe geçmişse, gündelik yaşam ortamı ve alışkanlıklarındaki dönüşümler de aynı şekilde gözle görülmeyecek kadar yavaş bir şekilde gerçekleşmişti. Güney Avrupalıların büyük bir çoğunluğu için gıda, barınak ve giyim-kuşam gibi temel kaynaklara ulaşımda ve bunların kullanımında değişim değil süreklilik ağır basmıştı. Ancak şehir ve kırsalın izlediği yolları tespit ederken bu genellemeci durağanlık tespitine bir kez daha bazı nüanslar koymak gerekmektedir. Kırsal ve kentsel alanlarda değişimin ritimleri de farklıydı. Bu ritm farklılığını özellikle de tüketimde, maddi kültürde ve eski fiziksel ortamlarda görmek mümkündür.

Tarihin bu görünmeyen yüzünü gözümüzde canlandırmak ilk bakışta neredeyse imkânsız gibi durabilir. Her "aşağıdan" tarihin kendi bariz zorlukları olsa da yine de eldeki sayısız kaynağa dayanarak erken modern dönemde günlük yaşam ve bu yaşamın geçtiği ortamlar hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Bu bağlamda noter kayıtları, yani özel sözleşmeler ve noter arşivleriyle resmî arşivlerde saklanan diğer belgeler bilhassa kıymetlidir. Aile yaşamındaki değişimlerin incelenmesinde evlilik sözleşmeleri, vasiyetnameler ve genellikle yetişkin birinin ölü-

münden sonra çıkarılan eşya dökümleri de önemlidir. Bu konudaki belgelerin –ki bu tür belgeler Güney Avrupa'da Kuzey'e göre daha fazlaydı– bolluğu sayesinde tarihçiler ailelerle ilgili en küçük ayrıntılara ulaşabildiler ve hepsinden dikkat çekeni de farklı mülklerin ve eşyaların mülkiyet ve devir biçimleri hakkında bilgi sahibi oldular. Kayıtlarda çok sayıda maddi nesneye yer verilmekte, hatta bu nesnelerden bazıları, örneğin kitaplar ve dinî imgeler bireylerin dünya görüşleri ve tercihleri hakkında bile fikir verebilmektedir. Özetle tarihçiler, bu ve benzeri kaynaklar sayesinde geçmişin daha kişisel boyutları hakkında makul varsayımlarda bulunabilmektedir.

Bu çabalarında tarihçilere erken modern gözlemcilerin kentsel ve kırsal yaşam tarzları arasındaki farklılıklara duydukları merak yardımcı olmaktadır. Hatta bazıları bizzat bu farklılıklar üzerinde yoğunlaşmaktadır. 18. yüzyılda amatör sosyal bilimciler (onları ıslah etmek umuduyla) alt sınıfların çalışma ve para harcama alışkanlıkları hakkında veri toplamaya başladılar. M. de Veran adlı biri bu çerçevede Provence'a bağlı Arles şehriyle onun hinterlandı üzerine bir çalışmaya girişti. 1750 ile 1790 yılları arasında gerçekleştirilen araştırma, kırsal kesimde yaşayan tipik bir yevmiyeli işçi ve karısının kazançlarının üçte ikisini gıdaya –buğday, zeytinyağı, tuz, şarap ve sebze– ve kalanını kira ve vergilere harcadığını ortaya koydu. Şehirli emsallerinin harcamaları iki açıdan büyük farklılık gösteriyordu. İlk olarak, şehirliler kırsal kesimdekilere göre gıdaya daha az para harcıyordu. Zira kırsal kesimin diyetinin başlıca gıdası olan buğday dışında da seçebilecek alternatifleri vardı. İkinci olarak, şehirde ücretler daha yüksek olduğu için bir miktar para artırabiliyorlar ve dolayısıyla giyime de para harcayabiliyorlardı. Bu tip bulgulara ihtiyatla yaklaşmakta fayda olmakla birlikte, bu tespit iki önemli etmene işaret eder: Şehirliler kırsal kesimdeki emsallerinden daha fazla

harcanabilir gelir elde ediyordu ve bu fazla gelir çok büyük olmasa bile dönemin yeni tüketim eğilimlerine bir ölçüde iştirak edebilmelerine imkân sağlıyordu.[34]

Akdeniz dünyası erken modern dönemin sonlarına doğru maddi kültür ve gündelik yaşam alanlarında önemli değişikliklere sahne oldu.[35] Tabi bu değişiklikler boyut ve görünüm açısından kır ve şehir arasında farklılıklar gösteriyordu. Kırda veya şehirde mekân organizasyonunda tek bir model söz konusu olmamakla beraber, erken modern dönemde şehirdeki evlerde kırsal bölgelerdekilere göre çok daha fazla yenilikler meydana geliyordu. Şehirdeki evlerde aydınlatmanın arttığı, pencerelerin büyüdüğü ve cam kullanımının yaygınlaştığı görülmekteydi. İnşaat malzemeleri daha sağlam ve yangına karşı daha dayanıklı hale gelmişti. Zira tuğla ve briket kullanımıyla birlikte ahşap ciddi şekilde azalmış, sadece kiriş ve çerçevelerde ahşap kullanılır olmuştu. (Bu konuda Doğu Akdeniz batının gerisinde kalmıştı. Başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehirleri 19. yüzyılın sonlarında büyük yangınlara hedef olmuştu.)[36] Evlerin içleri de değişmişti. İç mekânlar arasındaki farklılıklar daha fazlaydı. Mobilya ve diğer eşyaların miktarı artmış, kaliteleri yükselmiş tasarım unsurlarına daha fazla yer verilmeye başlanmıştı.

Beslenme ve yemek alışkanlıklarına gelince, aynı farklılaşmayı burada da gözlemek mümkündü. Diyeti temel gıdalardan ibaret olan muhafazakâr kırsal kesimin beslenme alışkanlıkları erken modern dönemde fazla bir değişiklik göstermezken, kent-

34. Daniel Roche, *A History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600–1800* (Cambridge, 2000), 63–66.

35. Raffaella Sarti, *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500–1800* (New Haven, 2002).

36. Boyar ve Fleet, *Social History of Ottoman Istanbul*, 77–89.

sel alanda çok daha fazla değişim vardı. Ancak bu değişimin ve yeniliklerin büyük bir bölümü üst sınıf ailelerle ve özellikle de sarayla sınırlıydı. Tabii bu farklılıklara o klasik şehirli ideolojisi eşlik ediyordu. Yani 17. yüzyılda yaşamış bir hekime bakılırsa şehirlilerin zeki, köylülerin aptal olmasının ardında beslenme biçimleri yatıyordu:

> *Ağır yiyecekler dölü güçlendirir ama huyu bozar: Doğacak oğlan çok güçlü olur, ama aynı zamanda vahşi ve hayvan ruhlu olur. Bu sonuçlara göre köylü bir erkeğin, hele de böyle beslenen birinin zeki ve çalışkan olması sadece mucize olur. Şehirlilerde durum tam tersidir, yani oğlanlar hem daha zeki hem de daha yetenekli olur.*[37]

Bu noktada beslenme alışkanlıkları açısından Avrupa'nın kuzeyiyle güneyi arasındaki farklılıkların köyle şehir arasındaki farklılıklardan çok daha büyük olduğu söylenebilir. Güneydeki temel besin maddelerinin bugünün "Akdeniz diyeti"nden çok farklı olmadığını söylemek mümkündür. Bu diyet esas olarak şarap, zeytinyağı, buğday, diğer tahıllar, pirinç ve irmikten oluşmaktaydı. Kuzeye göre daha az et yeniyordu – sığır veya koyun etinden çok domuz eti ağırlıktaydı. Aynı şekilde güney mutfağında süt ve tereyağı da azdı. Güney mutfağına damgasını vuran gıdalardan biri balıktı. Özellikle de Protestan Kuzey'in Katolik oruç ibadetinden vazgeçmesinden sonra balık tüketimindeki fark daha da açılmıştı. Ancak bu temel tespitlerin ötesinde, büyük ölçüde kentsel alanda meydana gelen değişiklikler vardı. Akdeniz kıta genelinin diyetine giren bazı yeni gıdalarda (ve içeceklerde) kanal işlevi görmüştü. Örneğin kahve Avrupa'ya 17. yüzyılda Türkiye

37. Piero Camporesi, *Bread of Dreams: Food and Fantasy in Early Modern Europe* (Chicago, 1989), 104.

ve Balkanlar üzerinden gelmişti. En başta da İspanya Amerikan kolonilerinden gelen birçok gıda ürününün giriş kapısı olmuştu. Ancak uzun vadede Akdeniz mutfak kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gelen bazı gıdaların benimsenmesi bir dizi nedenle –bunların arasında muhtemelen en önemlisi kültürel dirençti– zaman almıştı. Örneğin mısır ve hepsinden önemlisi de Avrupa mutfağından devrim etkisi yapan patatesin tam olarak kabul görmesi 18. yüzyılı bulmuştu. (İlginç bir şekilde, bu ve benzeri yeni gıda ürünleri kıtada ilk olarak Balkanlar'ın Akdeniz'e yakın bölgelerinde kabul görmüştü.)[38] Öteki Yeni Dünya ürünleri arasında (başlangıçta sıcak içecek olarak tüketilen) çikolata, tütün, domates, biberler ve diğer sebzeler vardı. Bu ürünlerin çoğu ilk olarak kentsel alanlarla tüketilmeye başladı ve sonra da (tütün örneğinde olduğu gibi) kıra yayıldı. Bazı ürünlerse (çikolata örneğinde olduğu gibi) kente özgü lüks olarak şehirlerde kaldı.

Bütün bunlar bir konfor devrimine işaret ediyordu. Bu devrim uzun vadede en çok Kuzey Avrupa'yı etkiledi. Ancak burada ilginç bir tarihsel ironi vardı. Zira yaşam standartlarındaki yükseliş, özel süslemeler ve benzeri zorunlu olmayan unsurlar ilk kez Akdeniz bölgesinde başlamıştı. 15. yüzyılda başlayan bu yeni yaşam tarzının öncülüğünü Kuzey İtalya ve özellikle de Floransa saraylarındaki yönetici sınıf yapıyordu. Avrupa'nın geri kalanındaki seçkinler Güney'in yeni iç mekân modasını takip ediyordu. İç mekândaki bu dönüşüm nihayet orta sınıflara da yansıdı. İlk olarak sanat tüketimi üzerinden iç mekâna giren bu dönüşüm daha sonra özel mekân ve objelerle devam etti. (Sanat eserleri piyasasındaki bu canlanma kısa zamanda değişen şehirli tüketim alışkanlıklarının önemli göstergelerinden biri haline geldi. Kilise ve soyluların himayesinde şekillenen "gusto anlayışı" bir

38. Mark Mazower, *The Balkans: A Short History* (New York, 2002), 15.

süre sonra şehirli orta sınıfları, tüccarları, meslek sahiplerini ve sanatçıları da içine aldı.)[39] Bu erken başlayıp genelde yavaş yavaş ilerleyen değişim süreci yaşananların devrim değil evrim olduğunu göstermektedir. Buna rağmen, 18. yüzyılda her iki alanda da değişim ritminin hızlandığı ve bu geniş dönüşümün önemli bir boyutunun –paradoksal şekilde– şehirle kır arasındaki artan temas olduğu açıktır.

Burada "ritim" yerinde bir terimdir, çünkü değişimin hızı bölgeden bölgeye farklılıklar gösteriyordu. Şehir ve kırlar farklı hızlarda dönüşüyordu. Ancak her bir alanı iki farklı düzeyde ele almak daha doğru olacaktır. Değişim kentsel alanda ve özellikle de Floransa ve Roma gibi metropollerde, başkentlerde ve saray şehirlerinde daha hızlıydı. Öte yandan küçük şehirler kırsal yaşama çok daha yakın gibiydi, dolayısıyla değişim de daha yavaştı. Kırsal alana gelince, geniş bir değişim sisteminin parçası olan pazar kasabalarıyla diğer bölgesel kavşak noktaları yeni ürün ve trendlere kırsal kesimin geri kalanından daha açıktı.

Dereceli bir yaklaşım bu değişim süreçlerini klasik şehir ve kır karşıtlığından daha iyi açıklayacaktır. Aynı şekilde Avrupa'yı Kuzey-Güney karşıtlığı üzerinden değil de bölgesel düzeyde ele almak daha doğru olacaktır. Bu bölümdeki geniş genelleştirmelerden uzaklaşıp o çok ihtiyaç duyulan nüansları ortaya koyabilmek için öncelikle çeşitliliğin ve istisnaların önemini kavramak ve direnç ve boyun eğmenin birbirinden bağımsız tavır veya tutumlar olmadığını kabul etmek gerekmektedir. Evet, şehirlerde tüketim kalıpları kıra göre daha hızlı değişiyordu. Ama bu kırsal kesimin tamamen hareketsiz bir yer olduğu anlamına gelmiyordu. Hele hele bazı bölgeler oldukça dinamikti. Örneğin 17. ve 18. yüzyıllarda

39. Renata Ago, *Gusto for Things: A History of Objects in Seventeenth-Century Rome* (Chicago, 2013).

Lombardiya, Veneto ve Emilia gibi sulamalı tarım yapılan bölgelerle Kuzey İtalya'nın diğer kısımlarında yaşanan etkileyici gelişim nedeniyle kırsal kesim küçük şehirlerden bile daha hareketliydi. 18. yüzyılda artan yeni tüketim kalıpları şehirle kırı birbirinden ayırdığı kadar bir araya da getiriyordu. Şehirdeki tüketim kalıpları beklenmedik bir hızla kırsal kesime de yayılırken, bu değişimin başını köylü içindeki durumu nispeten daha iyi olan küçük bir azınlık çekiyordu. (Burada da temel etken harcanabilir gelirin artmasından çok tekstil ürünlerinin fiyatlarının düşmesiydi.)[40] Şehrin renklerinden hayli uzak bir yerde apayrı bir muhafazakâr dünya olarak görülen bu insanların tercihlerinin de bu yönelimlerde önemli bir rol oynadığı görülüyordu. Dolayısıyla bu iki dünyayı, yokluklar ve bolluklar dünyası şeklinde iki ayrı dünya olarak görmek yerine, biri daha ticari, öteki ev içi üretim nedeniyle daha kendine yeterli dünyalar olarak görmek daha doğru olacaktır.[41]

Şehir ve kırda ortak olan son bir belirleyici faktör, kadının ev ekonomisinin her boyutunda baskın konumda olmasıydı. Kadın hane içinde üretim ve yeniden üretim gibi temel faaliyetlere iş gücü olarak katkıda bulunmanın yanı sıra, tüketim konusundaki kararlarda da aktif rol alıyordu. Çok iyi bilindiği üzere kadının ikili yani hem gündüz hem de gece sorumlulukları vardı. Ama çoğu zaman düşünüldüğünden daha az dengesizlik vardı. Kaynakların kıt, risklerin çok olduğu bir dünyada ayakta kalabilmek için ailelerin eşgüdümlü bir bütün olarak çalışmaktan başka seçeneği yoktu. Ataerkil ideoloji varlığın bütün boyutlarının kontrolünü erkeğin ellerine verse de, daha önce sözü edilen kaynaklar gerek şehirde gerekse kırsal kesimde hanehalkının daha çok bir-

40. Paolo Malanima, *Il lusso dei contadini: Consumi e industrie nelle campagne toscane del Sei e Settecento* (Bologna, 1990).

41. Giovanni Levi, "Il consumo a Venezia. Una fonte contabile", Sergio Luzzatto, ed., *Prima lezione di metodo storico* (Rome–Bari, 2010), 60.

birini tamamlayıcı bir uyum içinde hareket ettiğini göstermektedir. Ataerkil ideolojinin erken dönemdeki en ünlü savunucusu olan İspanyol rahip Luis de León'un 1583 yılında kaleme aldığı *Mükemmel Kadın* adlı kitap bile, kadına karşılıklı bağımlılığa ve işbirliğine dayalı bir aile yapısı içinde itaatkârlık yüklüyordu. Kadın 17. ve 18. yüzyılların piyasa ekonomisinde kendini ortaya koyup hem kendisinin hem ailesinin çıkarlarını savunabilmek için bolca fırsat bulmuştu.

MİKROTARİHLER

Gündelik yaşamın, tüketimin, ve benzerlerinin yeni tarihiyle, erken modern Akdeniz'in sosyal, ekonomik ve kültürel tarihine aşağıdan bakan ikinci bir yaklaşım yan yana gelişti. Bu, "mikrotarihti". Yukarıda ana hatlarıyla dile getirilen birçok genellemeye eleştirel bir gözle yaklaşan mikro tarih bu bölüm için uygun bir bitiş noktası olacaktır.

"Mikrotarih" terimi birçok tarihçi tarafından ve çoğu zaman birbirinden oldukça farklı şekillerde kullanılmıştır. (Örneğin Braudel de 1950'li yıllarda mikro tarihten söz etmişti.) Ancak terim ilk kez 1970'li yıllarda yaygınlaştı. Bu çabanın ardında, ağırlıkla erken modern üzerine çalışırken, hem böyle bir geçmiş araştırması tanımlayıp kuramsallaştırmak hem de bir dizi yenilikçi araştırmayla geniş okuyucu kitlesinin dikkatini çekmek isteyen ve tamamı Akdeniz köy ve şehirlerinde yaşayan bir avuç İtalyan tarihçi vardı. Bu araştırmaların ilki ve en ünlüsü Carlo Ginzburg'un *Peynir ve Kurtlar* adlı eseriydi (1975).[42] Bu ilgi çekici kitap,

42. Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (Harmondsworth, 1982).

heteredoks inançlarından dolayı 1600 yılında Engizisyonca yakılan Venedik'in kuzeydoğusundaki Friuli bölgesinden Menocchio adlı bir değirmencinin öyküsünü anlatmaktadır. Friuli'nin kâinatın başlangıcı hakkında tuhaf fikirleri vardı. Kilise'nin öğreti ve uygulamalarına ters düşen bir yığın fikrinin yanında, ayrıca kâinatın peynire dönüşen büyük bir süt denizinden doğduğunu düşünüyordu Friuli. Bu süt nihayetinde peynire dönüşmüştü ve ondan da kurtlar çıkmıştı. Bu kurtlar da nihayetinde önce meleklere ve sonra da insanlara dönüşmüştü. Ginzburg Menocchio'nun teorisini en ince ayrıntısına kadar yeniden inşa etti ve Friuli'nin inançlarının nevi şahsına münhasır olmakla birlikte, diğer şeylerle birlikte köylü kültüründeki bin yıllık bir materyalist geleneğin yansıması da olduğunu iddia etti.

Ginzburg çok satan araştırmasına da mikro tarih etiketini yapıştırdı. Çünkü genel tarihsel olguları açıklamak için bilinçli olarak tek bir birey örneğinden yola çıkmıştı. Bu arada başka meslektaşları da paralel bir yaklaşım geliştirmekteydi. Onlar Menocchio'nun anlattığı örnekle dile getirilen kültürel ve dinî olgulardan çok grupların içindeki bireyler üzerinde yoğunlaşıyorlardı. Mikro tarihin bu "sosyal" kolunun en ünlü temsilcisi Giovanni Levi'nin *Miras Kalan Güç* (1988) idi.[43] Bu kitap Kuzey İtalya'nın Piyemonte bölgesindeki Santena adlı bir köyde yaşayan bir papazın öyküsünü anlatmaktadır. Papaz çeşitli psikolojik ve fiziksel hastalıklarla boğuşan köylüleri iyileştirmek için alışılmışın dışında toplu şeytan çıkarma ayinleri düzenlediği gerekçesiyle 1607 yılında Kilise mahkemesinin önüne çıkmıştı. Levi bu olayı kırsal toplulukların genel tarihine giriş vesilesi kılmakta ve Santena'daki köylülerin çalışma adetleri, akrabalık ilişkileri, mülkiyet yapıları, varlıkları ve benzeri konulardaki titiz çalışmasıyla

43. Giovanni Levi, *Inheriting Power: The Story of an Exorcist* (Chicago, 1988).

tarihi yeniden kurmaktadır. Mülkiyetin miras ve değiş tokuş gibi yollarla el değiştirmesi sırasında hayata geçirilen yerel uygulamaların altında yatan mantık, çeşitli bölge dışı güçlerle ilişkilerde uygulanan stratejiler ve topluluğun bir kuşaktan ötekine düzenini korumak için zaman içinde geliştirilen gayriresmî normlara içeriden bir bakış getirilmektedir.

Tıpkı Ginzburg gibi Levi de Braudel ve Annales Okulu'nun "makrotarih" anlayışına açıktan karşı çıkıyor ve incelenen alanı temsilen tek bir birey, bir aile veya köye yakından odaklanmak suretiyle tarihsel gözlemin ölçeğini küçültmenin daha doğru olduğunu savunuyordu. Her ikisi de zamanın moda teorilerini (Ginzburg, Michel Foucoult'nun kültür tarihi üzerine yazılarını, Levi ise neoklasik iktisatçıların temel varsayımlarını, aile tarihini ve sosyal bilimlerdeki diğer önemli trendleri) eleştiriyordu. Her şeyden önce de, homojen davranış kalıplarını ve normlar hakkında fikir veren inançları soyutlamak yerine, bilinçli olarak kuralların dışında kalan sıra dışı durumları ve istisnaları seçiyorlardı. Dolayısıyla onlarınki sadece aşağıdan bir tarih değil, aynı zamanda failliğe ve –bireyler ve grup üyeleri olarak– tarihi aktörlerin stratejik davranışlarına (Levi), bunun yanında fikir ve inançların farklı toplumsal düzeyler arasındaki dolaşımına (Ginzburg) vurgu yapan da bir tarihti.

Bunlar takip edilmesi zor tavırlardı, dolayısıyla bunları tarihçilerin ortaya çıkan sonuçları yavaş yavaş hazmettiği ve sonra kendi karşı tezlerini ortaya koyduğu bir sessizlik dönemi izledi. Nihayet, ikinci, yani daha genç bir kuşak ortaya çıktı ve mikro tarihin kapsamını Kuzey Como Diyakozluğu'nda evlilik stratejileri, bir Ligurya köyünde aileler arası kan davaları, 17. yüzyıl Sicilya'sında aristokrat bir rahibenin sosyal ve manevi şefaat güçleri, Turin'deki berber cerrahlar ve loncalar, ve hatta Galileo ve ressam Annibale Carracci gibi ünlü bireyler gibi birbirinden değişik başlıkları da

içerecek şekilde genişlettiler. Bu yeni araştırmalar sayesinde artık kırsal alanlardan şehirlere (ve geriye) doğru sosyal ve mesleki hareketlilik ve göç, şehirli kurumların kırsal kesimdeki ihtilafların çözümündeki arabuluculuk rolü (ve ihtilaflardaki payı) ve hem şehirde hem de köylerde çok önemli olduğu anlaşılan "mikro güven bağları" gibi konuları artık daha detaylı anlayabiliyoruz.

Mikrotarihin İtalyan versiyonu genel olarak son dönem tarihyazımında ve özelde erken modern Akdeniz araştırmalarında en yenilikçi deneylerden biri oldu. Burada elde edilen deneyim daha sonra sadece Kuzey Avrupa'ya değil onun çok daha ötelerine de uygulandı. Başından itibaren Braudel'in makrotarih yaklaşımına bilinçli bir karşı çıkış olarak ortaya çıkan mikrotarih ilk çıkış noktasının çok ötelerine taşınarak etkileyici bir tema ve teknik yelpazesine ulaştı. Görünen o ki bunların arasında Akdeniz'de kent ve kır gelecekte de ilgi odağı olmaya devam edecek.

Erken modern dönem bütün Akdeniz'de kır ve kentin giderek iç içe geçmesine tanıklık etti. Bunun altında kısmen pazarların yavaş yavaş ama istikrarlı bir şekilde bütünleşmesi, birbirinden uzak noktaları ticaret üzerinden bir araya getirmesi ve bu sayede yerel ve bölgesel düzeylerde daha verimli ve yakın bağlantılar kurulması yatıyordu. Bu genel süreçte bir sürü iniş çıkışlar oluyor, kazananlar ve kaybedenler bir konjonktürden ötekine değişiyordu. Ancak Braudel'in Akdeniz'in birliği ve uyumu konusundaki sezgisi –"bütün deniz ortak bir kaderi paylaşıyordu, şüphesiz ağır bir kaderi, bu sonuçları değilse bile sorunlar ve genel eğilimleri içerir"– hâlâ doğru gibi görünmektedir.[44]

16. yüzyılın sonlarında başlayan ve giderek genişleyen Atlas Okyanusu ekonomisinin öne çıkmasıyla sonuçlanan ge-

44. Braudel, *Mediterranean*, I, 14.

rilemeden hem şehir hem de kırsal kesim etkilendi. Dinamizm inkâr edilemez bir biçimde kaybedilmişti. Demografik rakamlar özellikle anlamlıydı. Sadece birkaç yerde artış, birçok yerdeyse gerileme vardı; çoğu yerdeyse (en iyi ihtimalle) durgunluk görülüyordu. "Yeniden düzenleme" terimi bu gerilemenin uzun vadeli etkilerini "kriz"den daha iyi tanımlasa da, nihai sonucun bir zamanlar merkezî bir konumda olan bir denizin ücra bir su parçasına dönüştüğü olduğuna kuşku yoktur.[45]

Bu bölge ve bu dönem üzerine çalışan tarihçilerin önünde hâlâ yapılacak bir yığın iş bulunmaktadır. Örneğin Balkanlar'daki gelişmeleri de tıpkı Akdeniz'in (ve bu bölümün) merkezi olan İtalya gibi en ince ayrıntılarıyla anlayabilmek için daha birçok araştırma yapılması gerekmektedir. Her şeye rağmen tarihsel anlayışın "Braudel'in ötesine" geçtiğine artık şüphe yoktur. Birçok yeni araştırma özellikle kültürel analiz yönünden zengin olan bir tarihyazımsal geleceğe işaret etmektedir. Kısmen tarih ve antropolojinin birbirini beslemesiyle son zamanlarda hayli zenginleşen dinler tarihi, Akdeniz'in birçok parçasını bir araya getirip geçmişin bir boyutunda beklenmedik perspektiflerin açılmasını sağlamıştır, elbette bunu yaparken birçok parçayı da dışarıda bırakmıştır. Bugünkü tarihyazımında ağır basan bütün bu aşırı-uzmanlaşma içinde, insan bu benzersiz denizin yaşamının uzun bir asrının bütüncül tarihini Braudel gibi yazacak çapta bir tarihçinin daha çıkıp çıkmayacağını merak etmeden duramıyor.

45. Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: A Geohistorical Approach* (Baltimore, 2007).

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

GENEL

Abulafia, David. *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean* (Londra, 2012).

Braudel, Ferdinand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2'nci baskı (2 cilt; New York, 1972).

Harris, W. V., ed. *Rethinking the Mediterranean* (Oxford, 2005).

Horden, Peregrine ve Nicholas Purcell. *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* (Oxford, 2000).

Marino, John A., ed. *Early Modern History and the Social Sciences: Testing the Limits of Braudel's Mediterranean* (Kirksville, MO, 2002).

Piterberg, Gabriel, Teofilo F. Ruiz ve Geoffrey Symcox, ed. *Braudel Revisited: The Mediterranean World, 1600–1800* (Toronto, 2010).

Tabak, Faruk. *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: A Geohistorical Approach* (Baltimore, 2007).

BÖLGESEL ÇALIŞMALAR

Hewlett, Cecilia. *Rural Communities in Renaissance Tuscany: Religious Identities and Local Loyalties* (Turnhout, 2008).

Ladurie, Emmanuel Le Roy. *The Peasants of Languedoc* (Urbana, 1974).

Marino, John A. *Pastoral Economics in the Kingdom of Naples* (Baltimore, 1988).

Vilar, Pierre. *La Catalogne dans l'Espagne moderne: Recherches sur les fondements économiques des structures nationales* (Paris, 1962).

ŞEHİR VE KIR

Amelang, James S. "The Myth of the Mediterranean City: Perceptions of Sociability", Alexander Cowan, ed., *Mediterranean Urban Culture* (Exeter, 2000), 15–30.

de Vries, Jan. *European Urbanization, 1500–1800* (Cambridge, MA, 1984).

Epstein, S. R., ed. *Town and Country in Europe, 1300–1800* (Cambridge, 2001).

Marin, Brigitte ve Catherine Virlouvet, eds. *Nourrir les cités de Méditerranée* (Paris, 2003).

Scott, Tom. *The City-State in Europe, 1000–1600: Hinterland, Territory, Region* (Oxford, 2012).

MADDİ KÜLTÜR VE GÜNDELİK YAŞAM

Cavallo, Sandra. "What did Women Transmit? Ownership and Control of Household Goods and Personal Items in Early Modern Italy", Moira Donald ve Linda Harcernbe, ed., *Gender and Material Culture in Historical Perspective* (Londra, 2000), 38–53.

Flandrin, Jean-Louis and Massimo Montanari, ed. *Food: A Culinary History from Antiquity to the Present* (New York, 1999).

Roche, Daniel. *A History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600–1800* (Cambridge, 2000).

Sarti, Raffaella. *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500–1800* (New Haven, 2002).

MİKROTARİH

Ginzburg, Carlo. "Microhistory: Two or Three Things That I Know About It", *Critical Inquiry*, 20 (1993), 10–35.

Levi, Giovanni. "On Microhistory", Peter Burke, ed., *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge, 1991), 93–113.

9. BÖLÜM

ŞEHİRLER VE ŞEHİRLEŞME

ROBERT ALLAN HOUSTON*

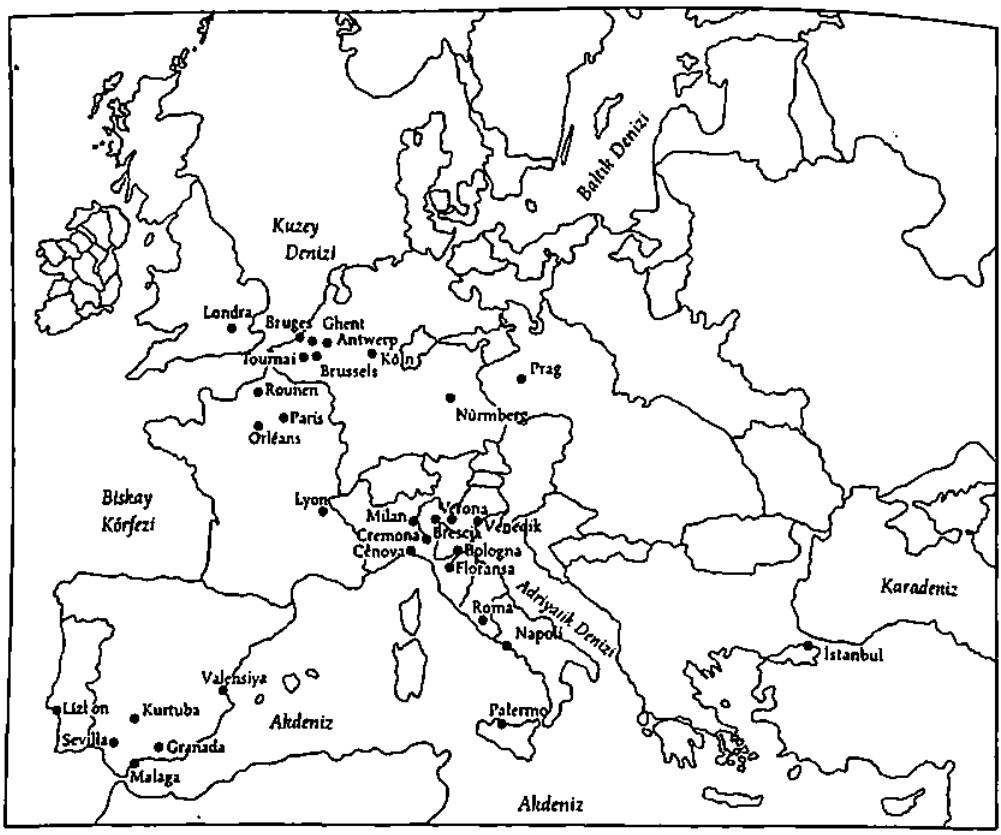
* Hamilton, İskoçya'da doğmuş, Hindistan ve Gana'da yaşamış, Edinburgh Akademisi ve St Andrews Üniversitesi'nde eğitim gördükten sonra Cambridge Üniversitesi'nde altı yıl araştırma öğrencisi (Peterhouse) ve araştırma görevlisi (Clare College) olarak çalışmıştır. 1983'ten beri St Andrews Üniversitesi'nde çalışmaktadır ve İngiliz sosyal tarihi konusunda uzmanlaşmış Erken Modern Tarih Profesörüdür. Oxford University Press'ten çıkan en son kitapları *Punishing the Dead? Suicide, Lordship and Community in Britain, 1500-1830* (2010) ve *Bride Ales and Penny Weddings: Recreations, Reciprocity, and Regions in Britain from the Sixteenth to the Nineteenth Century* (2014). Royal Historical Society ve Royal Society of Edinburgh (İskoçya'nın ulusal akademisi) üyesi ve Academia Europaea üyesidir.

Erken modern Avrupa toplumları ağırlıkla kırsal toplumlardı. 1750'li yıllarda Batı Avrupa'da her altı kişiden ancak biri irili ufaklı şehirlerde yaşardı.[1] Ama buna rağmen dünyada şehirleşmenin en yüksek olduğu bölge burasıydı.[2] İstanbul (kısmen Avrupalı, Kahire, devasa Aztek şehri Tenoktitlan (250.000), Delhi, İsfahan ve bazı Japon şehirleriyle Çin şehirleri (özellikle de Çang'an, Kaifeng ve Hangzhou) dışında, nüfusu 50.000 ila 150.000 arasında değişen şehirlerin tamamı başta İtalya olmak üzere Avrupa'daydı. Bu şehirlerin ekonomik, sosyal, dinî ve siyasal yaşam üzerinde farklı etkileri vardı: Üretim, taşımacılık ve değiş tokuş merkezî işlev görürler; hukuki, mali ve eğitim hizmetleri verirler; seküler ve dinî bürokrasilere ev sahipliği yaparlar; iletişimde, sözlü, yazılı ve basılı bilginin dağıtımında kavşak rolü üstlenirler; çeşitli ve gelişmiş boş zaman faaliyetlerine imkânlar yaratırlardı. En basit anlamıyla şehir belli bir şekilde bir arada yaşayan bir insan grubu demekti. Tam olarak ifade edecek olursak, tüzel bir varlıktı; bir nüfus yoğunlaşmasıydı, bir işlevler grubuydu, bir ruh hâliydi. Bu bölüm Avrupa'daki değişen şehirleşme kalıplarını, şehirlerin karakter ve rollerini ve dönemin temel ekonomik, sosyal, siyasal, dinî ve kültürel değişimlerindeki yerini ele almaktadır.

BOYUT, KONUM VE NÜFUS

Henri Pirenne yaklaşık yüz yıl önce klasik şehirlerin geç antik dönemde ticaretin tıkanmasıyla birlikte gerilemeye başladığını söylemişti. Marksist feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde şehir

1. İlk taslak üzerinde yaptıkları değerlendirmeler için Peter Clark, Emma Hart ve Bernhard Struck'a teşekkür ederim.
2. P. Clark, ed., *The Oxford Handbook of Cities in World History* (Oxford, 2013), 12.

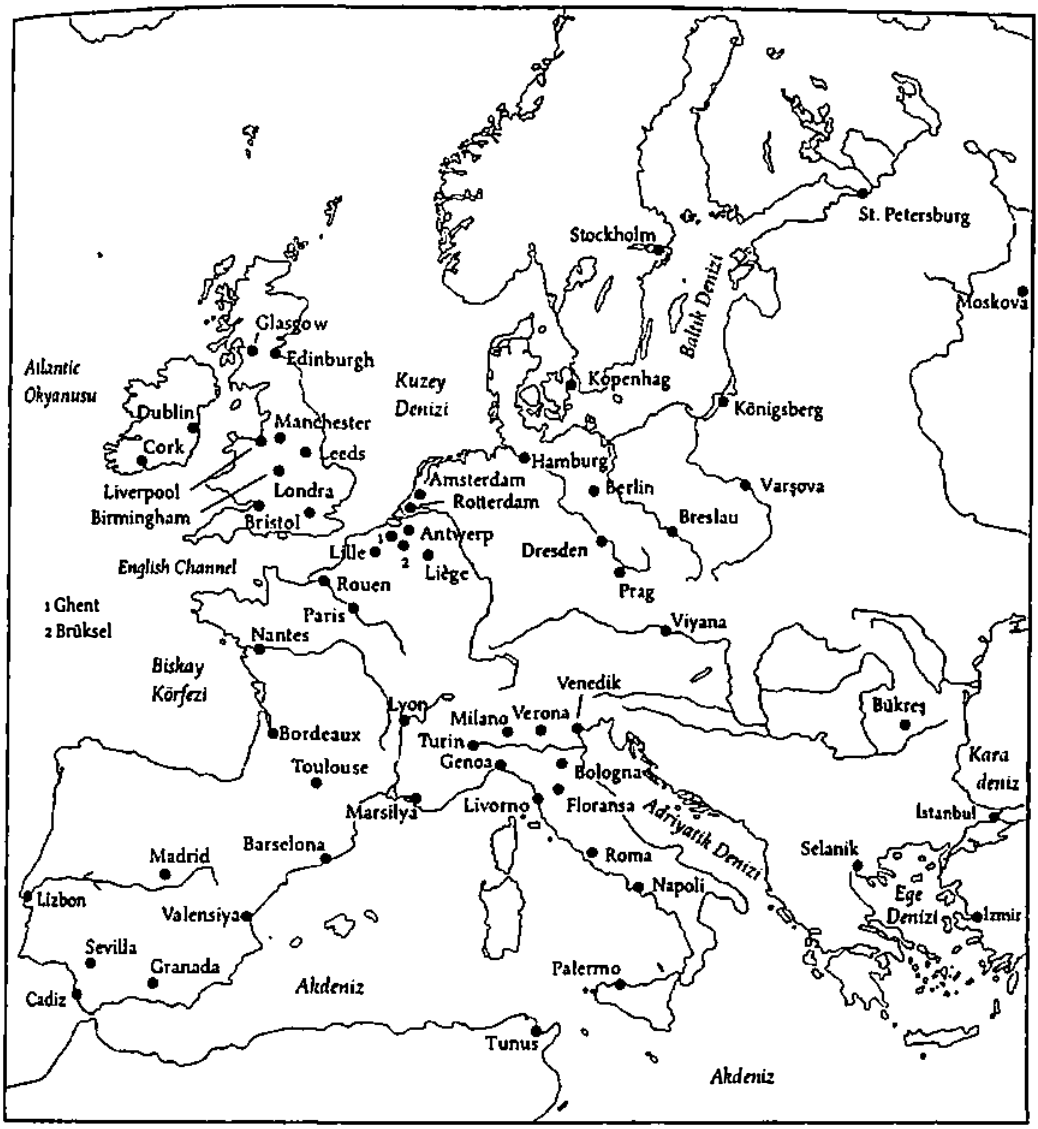

Harita 9.1 Avrupa'nın büyük şehirleri 1500 civarları

ve kır diyalektiğinden esinlenen Pirenne, Ortaçağ'da özellikle de Benelüks Ülkeleri'yle İtalyan şehirlerinde meydana gelen iyileşmenin ardında uzun mesafeli ticaretin canlanmasının yattığını düşünüyordu. Bu değişimin itici gücü Avrupa'daki en dinamik sosyal ve ekonomik güç olan tüccar ve zanaatkârlar ("yeni insanlar") gibi feodal olmayan gruplardı.[3]

Erken modern dönem şehir hiyerarşisi 12. ve 13. yüzyıllarda şehirlerin klasik dönemden sonra ilk kez hızla yeniden ortaya çıkıp geliştiği ilk dönemde oluştu. 13. yüzyılda sadece Almanya'da şehirleşmeye müsait 3.000 yerleşim vardı. Var olan şehirler de ürün fazlasını pazara çıkarıyor, eşya yapıp satıyor, hizmetler veriyor ve seküler veya dinî seçkinler için kontrol bölgeleri oluşturuyordu. Bu gelişim

3. H. Pirenne, *Medieval Cities: their Origins and the Revival of Trade* (Princeton, 1925).

Harita 9. 2 Avrupa'daki önemli şehirler 1800 civarları

13. yüzyıldan itibaren yasal değişikliklerle desteklendi (Alman topraklarında *Magdeburger Recht* olarak bilinen kanunun genişlemesi). Bu çerçevede özel toprak mülkiyetinin tanımı, kurumsal ayrıcalıklar, sorumluluklar ve kimlikler, alım satım işlemlerini düzenleyen ticaret yasaları sarih bir hâle getirildi. Şehir sakinlerinin temel kişisel özgürlükleriyle birlikte bu düzenlemeler Ortaçağ şehirlerini "feodal bir denizdeki feodal olmayan adacıklara" dönüştürdü.[4]

4. M. M. Postan, *The Medieval Economy and Society* (Harmondsworth, 1975), 212.

Müteakip beş asırda şehir gelişimiyle birlikte bu roller de genişledi. Bu çerçevede zaman zaman köklü ekonomik, siyasal ve dinî değişimler yaşandı (bkz. Harita 18.1, 18.2). 1191'de Bern ve 1159'da Lübeck gibi bazı erkenden oluşan yapılar ortaya çıktı ve gelişti, ancak birçok diğerleri büyük bir köy boyutunun ötesine geçemedi. Bazıları da yok olup gitti. "İkinci serfliğin" köylülerin şehirle temasını kısıtlamasından sonra orta ve doğu Avrupa'da sayısal feodal yapı *Wüstungen*'e (terk edilmiş bölge) dönüştü.

Kara Veba'nın ardından toplam talebin düşmesiyle birlikte –bazıları büyümeye devam etse de– bazı şehirler küçüldü. Bruges, Delft, Toledo ve Ulm gibi şehirlerin merkezleri gezginlere ilginç gelmektedir, çünkü bunların gelişimleri yüzyıllar önce durmuş, oldukları gibi kalmışlardı. Buna karşılık yüzyıllar içinde kendini tekrar tekrar yaratan Antwerp gibi bir şehir Rönesans, Maniyerist ve Barok mimari gibi başarılı akımlarla ekonomik hazinesini gösteriyordu.

Ortaçağ'ın sonlarında şehirleşme özellikle Akdeniz, Benelüks Ülkeleri ve Almanya'da yoğunlaştı (bkz. Harita 18.1). Tarihçiler vergi kayıtlarına, dinî araştırmalara ve dönemin sistemli ve güvenilir nüfus ve gündelik yaşamla ilgili kayıtlarına dayanarak konuşsa da değişimi gözle bile rahatça görmek mümkündü. Bu gelişmeleri dört başlıkta toplamak mümkündür. Birinci olarak, şehirde yaşayanların sayısı 8 milyondan 21 milyona çıktı. Tek tek şehirler inişli çıkışlı bir seyir izler ve hatta bazıları köklü değişimlere sahne olurken, şehirleşmeye bütün olarak bakıldığında 1750'li yılların Avrupa'sı 1350'lerin Avrupa'sından çok farklı değildi. İkinci olarak, Ortaçağ'da nüfusu 10.000'i –yani günümüzde küçük bir üniversite boyutlarını– geçen şehir sayısı çok azdı. 1600 yılı itibarıyla Avrupa çapında 10.000'i geçen şehir sayısı sadece 220 idi. Avrupa'da 5.000 eşiğini geçen şehir sayısı büyük şehirlerin beş ka-

tıydı.[5] İrlanda, Galler, Polonya ve İskandinavya gibi yerlerde 2.500 eşiği bile çok yüksekti. Nüfusu 500'ü geçmeyen topluluklar ("cüce şehirler") şehir tanımına uygun düşen ekonomik işlevler görebiliyordu. Avrupa'nın kuzey ve doğu periferilerindeki şehirler, geniş şehir hiyerarşisinin nispeten dışında kalmış izole yerleşimler şeklindeydi. Örneğin Elizabeth döneminin Galler'inin en büyük şehri olan Carmarthen'in nüfusu hepi topu 2.000 idi. Dönemin Londra'sı onun tam yüz katıydı.[6] Üçüncü olarak, bazı bölgeler diğerlerine göre daha fazla şehirleşmişti. 1550'de Hollanda halkının beşte biri nüfusu 5.000 ve üzerinde olan şehirlerde yaşıyordu. Bu, Kuzeybatı Avrupa'daki en yüksek oran olup Kuzey İtalya'nınkiyle hemen hemen aynıydı. Şehirlerde yaşayan nüfus düzenli bir şekilde 1.25 milyondan 2.1 milyona çıkmıştı. Hollanda'da 1700'lü yıllarda nüfusun yaklaşık beşte ikisi şehirlerde yaşarken, bu oran 1800'lerde üçte bire düşmüştü. 16. yüzyılın başlangıcında Fransa da İngiltere'ye göre daha fazla şehirleşmişti (yüzde 9), ancak bu tarihle 1800 yılı arasında şehirlerde yaşayanların oranı fazla bir değişiklik göstermedi, yani sadece yüzde 11'e çıktı.

Dördüncü olarak, İngiltere'de şehirleşme özellikle 1600 ile 1750 yılları arasında fevkalade hızlandı. 1520'de yüz kişiden sadece 5'i şehirlerde yaşarken, oran 1660'da %13'e ve 1800'de %28'e ulaştı. Aynı dönemde İskoçya'da bu oranlar sırasıyla %2, 9 ve 20 şeklindeydi. Avrupa'da 1750'li yılların büyük şehirleri 1550'li (ve 1350'li) yıllarda da şehir hiyerarşisinin üstlerinde yer alıyordu. Bunlar genelde Amsterdam, Roma, Sevilla ve Venedik gibi yeniden canlanan Rönesans prensliklerine ev sahipliği yapan idare merkezleriy-

---

5. P. Clark, "Giriş", P. Clark, ed., *Small Towns in Early Modern Europe* (Cambridge, 1995), 1.

6. N. Powell, "Do Numbers Count? Towns in Early Modern Wales", *Urban History*, 32 (2005), 48–55. P. Bairoch, *Cities and Economic Development: From the Dawn of History to the Present* (Chicago, 1988), *Cities*, 177.

di. 1350 ile 1600 yılları arasında Avrupa'nın en büyük şehri unvanı Paris'le Napoli arasında gidip geliyordu, ancak bu unvan 1680'de Londra'ya geçti (bazı çağdaş yazarlar Paris'in Londra'dan büyük olduğunda ısrar etmekteydi). 1750 yılında Londra'da 700.000 kişi yaşıyordu. Bu rakam Napoli'nin iki katıydı. Londra bu dönemde en büyük şehir unvanını hep korudu. Şehrin nüfusu kendisinden sonraki en büyük şehir olan Norwich'in (1520) dört katıydı. Bu oran 1670'te tam 24 katına çıkmıştı. Dublin de Londra gibi hızlı büyüyen bir şehirdi. İrlanda genelinde nüfus neredeyse hiç değişmediği hâlde Dublin'in nüfusu 1685'te 45.000'den 1744'te 112.000'e yükseldi. 18. yüzyılda başkent dışında şehirleşmenin başını Manchester, Liverpool ve Birmingham gibi eski küçük liman ve imalat şehirleri çekti. Bu şehirler 19. yüzyılda ticaret ve sanayi devrimleriyle birlikte anılır hâle geldiler. Kentsel hiyerarşi Britanya'nın diğer bölgelerinde de büyük değişime uğradı. Glasgow 1750'lerde (yüzyıllar boyunca İskoçya'nın en büyük ve en zengin şehri olan) Edinburgh'u geçti. Paisley gibi mantar misali çoğalan sanayi merkezleri de Perth benzeri geleneksel küçük şehirleri geride bıraktı.

Şehirler nüfusun meskenlerde toplaşmasında olduğu kadar diğer demografik göstergeler açısından da farklılıklara sahipti. İngiltere'de şehirlerde ve kırsal kesimde gayrimeşru çocuk oranı hemen hemen aynıyken, Fransa'da bu oran şehirlerde çok daha yüksekti. Gayrimeşru çocukların oranı Fransa genelinde yüzde 1 iken, Paris'te her yüz çocuktan 7'si gayrimeşruydu. Bu oran 1692-96 yıllarının Bordeaux'sunda yüzde 6 iken 1782-86 yıllarında yüzde 19'a çıkmıştı. Gayrimeşru çocukların Güneybatı Fransa'daki oranı ise aynı dönemlerde sırasıyla yüzde 2'den yüzde 6'ya yükselmişti.[7] Modern doğum kontrol yöntemlerini sistemli

7. J. Meyer, *Etudes sur les villes en Europe occidentale ... Tome 1, généralités—France* (Paris, 1983), 78.

olarak kullanan ilk toplum 17. yüzyıl sonlarının Cenova burjuvazisi oldu. Paris ve Londra kırsalı çocuğunu emzirmek istemeyen moda meraklısı anneler için tam bir sütanne endüstrisine dönüşmüştü. İnsan kaybı korkunçtu. 18. yüzyılda Paris'te sütanneye gönderilen çocukların dörtte üçü sütten kesilmeden önce ölüyordu. Sütanne geleneği burjuva ailelerde doğurganlığın artmasına neden olmuştu, çünkü kadınlar daha kolay hamile kalıyordu. Varlıklı kadınların erken yaşta evlenmesi şehirlerde doğurganlık oranını daha da artırıyordu. Şehirlerde en yaygın yardımlaşma biçimlerinden biri kendilerinden daha yoksul kız kardeşlerine çeyiz hediye etmekti.

Ancak yüksek doğurganlık modern öncesi şehirlerin tipik bir karakteristiği olan yüksek ölüm oranlarını dengelemeye yetmiyordu. Hastalıklar önemli bir ölüm nedeniydi. Özellikle küçük çocuklar hastalıklar karşısında daha dayanıksızdı. Şehirlerde çocuk ölümü kırsal kesimin iki katıydı. Burada (zamana ve yere göre değişiklikler göstermekle birlikte) şehirlerde doğan her 1.000 çocuktan 200 ila 500'ünün ilk bir yılda öldüğü anlamına geliyordu. Cerrahlar ve eczacılar gibi tıbbın seçkin kesimini oluşturan üniversite eğitimli hekimler de cerrahlar ve eczacıların daha az da olsa yaptıkları gibi, şehirlerde kümelenmişti ve tüccar sınıfına girmekteydiler. Bu hekimler acıları hafifletebiliyorlardı, ama zamanın tıp bilgisi hayat kurtarmada yetersiz kalıyordu. Göçmenler bağışık olmadıkları hastalıklarla boğuşmak zorunda kalıyorlardı. Aşırı kalabalık, hijyensiz koşullar, etkisiz karantina ve tıbbi bakım en azından 18. yüzyıla kadar hava, su ve böcek kaynaklı grip, dizanteri, tifo, tifüs, çiçek ve veba gibi hastalıkları kolayca salgına dönüştürebiliyordu. 1348-49 yıllarındaki Kara Veba'da ve daha sonraki yıllarda Londra'da 50.000 kişi hayatını kaybetmiş, İngiliz başkentinin nüfusu neredeyse üçte iki azalmıştı. Aynı dönemde Fransa, Benelüks Ülkeleri, Kutsal Roma İmparatorluğu

ve İtalya'daki şehirlerde de Londra kadar olmasa bile ona yakın kayıplar meydana gelmişti.

Açlık ve savaşlar doğrudan maddi kayıplara ve insan kayıplarına yol açarken, aynı dönemlerde artan insan hareketleri enfeksiyonları da tetikliyordu. 1310'lar, 1690'lar ve 1749'larda Kuzey Avrupa'nın büyük bir bölümünde ciddi kıtlıklar meydana geldi. Yüz Yıl Savaşları (1337-1453) ve Otuz Yıl Savaşları (1618-48) önemli bölgesel çatışmalardan bazılarıydı. Otuz Yıl Savaşları'nın yıktığı birçok Alman şehrinin yeniden ayağa kalkması yüzyıllar almıştı. Buna karşılık yeni ticari gelişmeler Hamburg gibi bazı şehirleri refah bölgelerine dönüştürmüştü. Roma (1527), Viyana (1529) ve Antwerp (1576) gibi birçok kıta şehri büyük savaşlar arasında bile kuşatma veya yağmalara hedef olmuştu. Şehirler başka şekillerde de nüfus kaybediyordu. Örneğin maceracılar, koloniciler ve tüccarlar Yeni Dünya'ya akıyordu. 1600 ve 1800 yılları arasında bir milyon kişi Kuzeybatı Avrupa'daki evlerini terk ederek Amsterdam merkezli Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nde (*Verenigde Oostindische Compagnie* veya VOC) çalışmaya gitmişti. Bunlardan 600.000'i çalıştıkları yerlerde hayatlarını kaybetmişti. 1500-1800 yılları arasında Sevilla/Cadiz ve Lizbon'dan kolonilere giden asker, denizci, tüccar ve yerleşimci sayısı tahminen iki milyondu. Diğer mekanizmaların mükemmellikten uzak ve yerel boyutlarla sınırlı kaldığı bir zamanda kaynakla nüfus arasındaki dengeyi mortalite ve göçler düzenliyordu.

EKONOMİK İŞLEVLER

Pirenne'nin de saptadığı gibi şehirler yapmak, hizmet vermek ve değiş tokuş etmek için vardı. Güney Almanya ve İsviçre şehirleri, İtalyan üreticileri ve ihraç ürünlerini, Frankfurt am Main, Lyon

ve Cenevre gibi büyük uluslararası ticaret fuarları üzerinden, 15. yüzyılda Ravensburg *Grosse Gesellschaft*'ının (özellikle pamuk ve pamuklu kadife) ve 16. yüzyılda Augsburglu Fugger ailesinin hâkim olduğu Kuzey Avrupa ticaret ve trafik ağlarına sokuyordu. Akdeniz'le Atlantik'i (Bircay Körfezi) veya Karadeniz'le Baltık'ı birbirine bağlayan başka yollar da bulunmakla birlikte, bu dönemin en önemli kara veya *trans-isthmian* yolu burasıydı. 16. yüzyıldan itibaren Doğu ve Batı Avrupa arasındaki tahıl ticaretinin önemi arttıkça, Hamburg gibi hem denize hem de Elbe ve Oder nehirleri arasındaki kanal yollarına çıkışı olan şehirlerin nüfusu 1500'de 15.000'lerden 1750'de 80.000'lere kadar yükseldi. Kuzey Denizi ve Baltık zaman içinde özellikle gıda ve kereste ticaretinin merkezi haline geldiler.

Şehirler ticari ve tarımsal değişimi teşvik ediyordu. Hollanda daha 16. yüzyılda bile tahıl ihtiyacının üçte birini Baltık'tan karşılıyor ve böylece bir yandan pazarları bütünleştirirken, bir yandan da gemi inşaatını ve ticareti teşvik ediyordu. Tahılda Polonya ile Hollanda arasındaki fiyat farkı oranı 1450'de 1:7 iken, 1759'da 1:2'ye düşmüştü. Uzun mesafeli gıda ticareti bir yanda pastoral tarımı desteklerken, bir yandan da Hollanda ekonomisinin kapalı kalması halinde hayal bile edilemeyecek olan şehirleşmeyi ve endüstriyel istihdamı teşvik ediyordu. Pazarlama hem şehirlileri hem de köylüleri zengin ediyor ve bu da imalat ve hizmetlerde uzmanlaşmayı ve dolayısıyla baharat, çini, tütün, çay, kahve ve şeker gibi ithal ürünlere olan talebi artırıyordu. Bütün bu ürünler başlangıçta lüks kabul ediliyordu ve dolayısıyla kaynakla pazar arasında büyük fiyat farkları vardı. Ama 1750'ye gelindiğinde tamamı ihtiyaç oldu. 18. yüzyılda Adam Smith ve 20. yüzyılda Werner Sombart'a göre yeni ve sıra dışı mallar sahip olma arzusu yaratıyor ve çalışma, boş zaman, statü ve güç anlayışlarını değiştiriyordu. Smith sosyal ve ekonomik yaşamda "dış

ticaretin ve dış üreticilerin sessiz ve hissedilmeyen operasyonundan" söz ediyordu. Bu en çok da şehirlerde görülüyordu.[8]

Akdeniz şehirlerinin ekonomik durumu Kuzeybatı Avrupa'dakilerden çok farklıydı. Bir zamanlar kudretli bir imparatorluk olan Medici ailesinin 1594'te çökmesinden sonra İtalyan şehirleri 17. yüzyılda hızla geriledi ve Cordoba, Segovia ve Toledo gibi İspanyol şehirlerinde endüstriyel üretimin yarıdan fazlası düştü. Kuzeybatı Avrupa'da yeni üretim merkezleri ortaya çıktı ve dünya ticaretinin kontrolü Akdeniz'den Atlantik kıyı şeridine geçti. Bunun sonucunda 18. yüzyılda tütün, şeker ve köle ticaretiyle uğraşan Bordeaux, La Rochelle, Nantes ve Rouen gibi şehirler öne çıktı. Felsefeci David Hume 1750'li yıllarda Dover ve Calais'in 200 mil yarıçapındaki çemberde olduğu kadar "antik dönemde ... hiçbir yerde, büyük, kalabalık nüfuslu ve zenginlerle dolup taşan şehirler bulunmadığını" söylüyordu.[9]

Fakat deniz aşırı ticaret riskli bir işti, Avrupa'daki üretimin ancak yüzde 1'i denizden taşınıyordu. 1750'lere gelindiğinde ticaret büyük ölçüde yerel ve bölgesel düzeyin ötesine geçmiyordu ve her zaman olduğu gibi, Yeni Dünya ürünlerinden veya yaklaşan sanayi devriminin mineral temelli ekonomisinden çok toprak ve deniz ürünleri, gıda maddeleri ve organik hammaddelere dayanıyordu. Buna rağmen uzun mesafeli ticaret krediye dayalı ticareti geliştirdi ve Ortaçağ sonlarının İtalya'sının veya 17. yüzyıl Hollanda'sının bankalarına benzer daha karmaşık finansal yöntemlerin ortaya çıkmasını sağladı. 17. yüzyılda gerçekleştirilen yasal değişikliklerle birlikte, önce Hollanda'da ve sonra İngiltere'de

---

8. A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ed. R. H. Campbell ve A. S. Skinner; W. B. Todd ile birlikte (2 cilt; Oxford, 1976), 448; W. Sombart, *Der Moderne Kapitalismus* (Leipzig, 1902).

9. D. Hume, "On the Populousness of Ancient Nations", *Essays and Treatises on Several Subjects*, 2'nci baskı (Edinburgh, 1753), 216–217

ilk anonim şirketler, yani hissederları olan, açık uçlu, sahibi belirsiz girişimler kuruldu. Bunlar aynı zamanda modern çok uluslu şirketlerin habercisiydi. VOC ve onun İngiliz emsali olan Doğu Hindistan Şirketi en ünlü örneklerdi.

Şehir ekonomisinin temelinde, ticarette ve üretimde uzmanlaşma yatıyordu. Bu uzmanlaşma faaliyet gösterilen iş alanları hakkında da ayrıntılı bir fikir veriyordu. Kırsal kesimde bir köyde sadece basit bir marangoz bulunabilirken, büyük bir şehirde tekerlek imalatçıları, gemi inşacılar, araba imalatçıları, cenaze levazımatçıları, ağaç tornacıları, ikonacılar, vs. bulunabiliyordu. Bir şehir ne kadar büyükse uzmanlaşma ya da Adam Smith'in deyişiyle "iş bölümü" de o kadar çok oluyordu. Uzmanlaşma yapılan işlerin çeşitliliğinden kaynaklanıyordu. Ayrıca kentsel yaşam da ekonomik ve sosyal etkileşimi çeşitlendiriyor ve karmaşıklaştırıyordu. Daha Ortaçağ'da bile şehirlerdeki borç-alacak davaları kırsal kesime göre çok daha fazlaydı. 15. yüzyıldan itibaren hukuk, tıp ve eğitim hizmetlerinin ihtiyaçlarına bağlı olarak şehirler daha gelişmiş ve daha değerli perakende ürünleri de geliştirdiler. Nitekim 18. yüzyıldaki ilk büyük tüketici devriminin temelleri bu şekilde atılmıştı.

Doğu Avrupa büyük ölçüde bu gelişmelerin dışında kalmış, şehirleri büyümemiş, nüfusları artmamış ve varlıkları, ticari, mali ve hukuki ayrıcalıkları konusunda bağımlı oldukları seküler veya dinî derebeylerin boyunduruğu altında yaşamaya devam etmişlerdi. Rus şehirleşmesinin başını 1750'de 150.000 nüfusuyla Moskova çekiyordu. Kyiv gibi önemli bölgesel merkezlerin nüfusu 15.000'i bile geçmiyordu. Poznan, Danzig ve Stettin aynı zamanda ticari işlevleri de ellerinde tutan doğudaki dinî ve askerî merkezlerdi. Danzig gibi Varşova ve Prag da zenginlikte batıdaki emsallerinin çok gerisinde kalan büyük toprak sahiplerinin Barok saraylarıyla övünüyordu. Tıpkı Akdeniz dünyasın-

daki küçük emsalleri gibi Doğu Avrupa'daki şehirlerin nüfusları da genelde asıl işi çiftçilik olan insanlardan oluşuyordu. Örneğin Napoli ve Sicilya gibi krallıklarda 16. yüzyılda nüfusun kabaca üçte biri şehirlerde yaşadığı hâlde, aslında bu şehirli nüfus Almancada *Agrarstädte* olarak bilinen tarım insanlarından oluşmaktaydı. Bu nüfus tarım dışında, tıpkı Osmanlı işgalindeki Avrupa topraklarında yaşayan emsalleri gibi, esas olarak askerî ve idari işlerde çalışmaktaydı.

Avrupa'da bazı şehirlilerin kırda malikâneleri vardı, dolayısıyla erken modern ekonominin kalbinde yatan tarımsal fazlaya doğrudan onlar el koyuyordu. Danimarka ve Norveç'te aynı zamanda büyük toprak sahipleri olan şehirliler, 1660'taki Danimarka darbesi sırasında mutlak monarşiyi desteklemeleri karşılığında manoryal mülklerle ödüllendirilmişlerdi. Ancak şehirlerin ve şehirlilerin hinterlandlarını kontrol etmeleri için ille de toprak sahibi olmaları gerekmiyordu. Şehirlerin İtalya'da *contado*, İspanya'da *tierra* üzerinde hukuksal hakları vardı. Lombardiya ve Toskana fiilen şehirler tarafından yönetiliyordu.[10] İtalya'daki kadar güçlü olmamakla birlikte Alman şehirleri de uydu yerleşimler üzerinde söz sahibiydi. Bu konuda Köln, Nürnberg ve Ulm özellikle dikkat çekiyordu. Almanya, Fakat İtalyan şehirlerinin endüstriyel rekabetten siyasal yaşama kadar uzanan hâkimiyeti 18. yüzyıla kadar ne Almanya ne de Avusturya, İspanya ve Fransa tarafından zayıflatılabildi. İngiltere ve Benelüks ülkelerinde şehirle kır arasında mal ve hizmet değişimine ve ücret karşılığı çalışmaya dayanan tamamen ekonomik bağlar veya Pazar ilişkileri 16. yüzyılda gelişmeye başlamıştı bile. İskoçya ve İsviçre'de ise bu ilişkinin kurulması 17. yüzyılın sonlarını buldu.

---

10. D. R. Ringrose, *Madrid and the Spanish Economy, 1560–1850* (Berkeley, 1983); E. Aerts ve P. Clark, ed., *Metropolitan Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe* (Leuven, 1990).

Bu değişimi açıklamak için ortaya koyulan nedenler bazen tesadüften öteye gitmemektedir. Ortaçağ'ın sonlarından fabrika üretiminin ortaya çıkışına kadar olan dönemde endüstriyel üretimin en dinamik kolu "eve iş verme [*putting-out*]" ya da *Verlagsystem* olarak bilinen (geleneksel *Kaufsystem* değil) kırsal kesimde aile içi kumaş üretimiydi. Evde üretim bir yandan şehrin üretim tekelini tehdit ederken, diğer yandan hem şehrin kırsal kesim üzerindeki mali kontrolünü hem de ürün tamamlama, pazarlama ve kıyafet üretimi alanlarındaki rolünü artırıyordu. Örneğin 18. yüzyılda Barselona, Rouen ve Troyes çevresindeki pamuk endüstrisi bu şehirlerdeki tüccarın kontrolü altındaydı. Bu Marks'ın taşranın şehir tarafından köleleştirilmesi diye adlandırdığı durumun bir örneğidir muhtemelen. İmalat Benelüks Ülkeleri'nde Leiden ve Liege, İspanya'da Segovia gibi bazı şehirlerle sınırlı kalmaya devam etti. 18. yüzyılda istihdamın asıl kaynağı bu merkezlerdeki kumaş imalatı olduğu için, buralar kelimenin tam manasıyla "endüstri" şehirleriydi.

SOSYAL YAPILAR VE SOSYAL İLİŞKİLER

Şehirler Adam Smith zamanından ve hatta daha öncesinden beri hem ekonomik hem sosyal değişim güçleri olarak görülmektedir. Sosyal değişimin içinde şehir havasının serfleri özgürleştireceği umudu da yatmaktadır. Şehirler yukarı doğru sosyal hareketlilik fırsatı da sunuyordu, fakat çoğu insan şehri daha çok tehlikeler ve belirsizliklerle dolu bir dünyada sosyal ve ekonomik konumlarını koruma fırsatı olarak görüyordu. Örneğin evlilikler genelde usta zanaatkârlar gibi statü grupları içinde veya varlık açısından birbirine denk olanlar arasında gerçekleşiyordu. Benzer şekilde, genelin rekabeti sınırlama ve üreticileri koruma arzusunun kar-

şısına bazı zanaatkâr ve tüccarların hırslı ve genişlemeci girişim ruhu çıkıyordu, zira erken modern endüstriyi ve ticareti karteller kontrol ediyordu.

Şehirlerde en temel bölünme resmi legal ayrıcalıkları (ve sorumlulukları) olanlarla olmayanlar arasındaydı. Resmi ayrıcalık sahipleri yurttaş, özgür vatandaş veya şehirli (İngiltere), *burjuva* (Fransa), *cittadini* (İtalya) ve *Bürgertum* (Almanya) gibi isimlerle anılıyordu. Statüleri doğuma, evliliğe, uzun süreli ikamete, satın almaya veya lonca üyeliğine dayanan şehirlilerin yöneticilik yapma, düzeni sağlama ve yasalarla belirlenmiş ekonomik, sosyal, siyasal ayrıcalıklar karşılığında vergi ödeme yükümlülükleri vardı. Şehir toplumunun kalbini vatandaşlar oluşturuyordu. Kıtada birçok şehirde doğuma, statüye, mesleğe ve zenginlik durumuna göre belirlenmiş bir resmî mevki sıralaması vardı. En basit şekliyle üretenle ticaret yapan arasında bile bir fark vardı. Soyluların, din adamı, avukat ve yönetici gibi meslek sahiplerinin farklı bir konumları vardı. Ayrıca hiyerarşinin farklı unsurları içinde de belirgin ayrımlar söz konusuydu. Örneğin farklı mesleklerin ustaları arasında dahi statü farklılıkları vardı. Bu tek bir dokuma tezgâhı olan bir bireyle yanında yüzlerce kişi çalıştıran bir kapitalistin aynı loncaya üye olabildiği dokuma endüstrisinde oldukça barizdi.

Yurttaşlar arasındaki sıralama değişebilirdi. Bir tek statüsü doğumdan gelenlerin konumları değişmezdi. Örneğin Venedik Büyük Konseyi'ne sadece 230 Venedikli aileden olanlar girebilirdi. İtalyan şehirlerinde ticari, siyasal ve askeri statü sahibi şehirli soylular yani *signori* vardı. Bazı Avrupa başkentlerinde toprak sahibi aristokratların da sözü geçer ve siyasal bir ağırlıkları olurdu. Ama bu güçleri sahip oldukları topraklardan ve kontrol altında tuttukları insanlardan gelirdi. Fransa ve Almanya'da soylu statüsüne geçmek isteyen şehirli seçkinler vardı. Bazı Alman yazarlar *Feudalisierung des Grossbürgertums*'tan söz etmekte, yani üst orta

sınıfın ayrı bir burjuva ethosu geliştirmektense, tıpkı 18. yüzyıl İngiltere'sinde olduğu gibi siyasette, toplumda ve kültür dünyasında aristokratik bir liderlik üstlenmeyi tercih ettiğini söylemektedir.[11] Fransa şehirleri üzerine çalışan bazı tarihçiler de Fransız Devrimi'nden önce gerçek bir "burjuva" zihniyeti olup olmadığını sorgulamaktadır.[12]

Bir yurttaş genellikle herhangi bir loncaya, yani yanında işçi çalıştırma hakkı olan bir meslekte çalışanlardan oluşan bir kuruma bağlı olurdu. Loncaların amacı "usta"ların çıkarlarını korumaktı. "Usta" sözcüğü asalet çağrışımına sahiptir ve Edinburgh'ta Ortaçağ'ın sonlarına doğru kurulan zanaatkâr cemiyetlerine "birlik" denilirken yalnızca bir lonca vardı o da tüccarlarınkiydi. Oligarşinin ve plütokrasinin güçlenmesine paralel olarak gerçekleştirilen yasal değişikliklerle birlikte Avrupalı zanaatkârların düşük statüsü kalıcı hale geldi. Loncaların politik açıdan hiçbir zaman önemli olmadığı Franfurt am Main 1616'da zanaatkâr loncalarını kaldırdı ve resmî kayıtlardan *Zunft* terimini kaldırarak yerine *Handwerke*'yi kullanmaya başladı. Nürnberg'de ise hiçbir zaman loncalar olmadı.[13] Bu cemiyetler farklı farklı biçimleriyle, kıtanın ve İskoçya'nın sosyal, siyasal ve ekonomik yaşamında önemli bir rol oynamaya devam ettiler. Buna karşılık İngiltere ve Hollanda'da 16. yüzyıldan sonra eski önemlerini kaybettiler. Usta cemiyetleri aynı zamanda üyeler için karşılıklı yardımlaşma ve sosyalleşme merkezleriydi de; birlikte yemek yeme kültürü en az ticaretin kendisi kadar önemliydi.

Loncalar karteldiler, ama geniş bir sosyal vizyonun parçasıydılar. Alman loncalarının amacı *bürgerliche Nahrung*'u –"sos-

---

11. T. A. Brady, *Turning Swiss: Cities and Empire, 1450–1550* (Cambridge, 1985).
12. D. Parker, *The Making of French Absolutism* (Londra, 1983).
13. G. L. Soliday, *A Community in Conflict. Frankfurt Society in the 17th and Early 18th Centuries* (Hanover, NH, 1974), 140.

yal adaleti veya daha özel olarak ekonomik kendine yeterlilik vasıtasıyla adil bir hayat standardını"– sağlamaktı. Loncalar ayrıca "üyelerini geniş ölçekli girişimlere karşı koruyor ve olabildiğince fazla insan istihdam ediyordu."[14] Her yurttaşın korunması gereken "saygın" bir statüsü vardı. Sivil otoriteler zanaatkârların üretimini (ve perakende satış ayrıcalıklarını) hem kırsal üreticilere hem de yırtıcı şehirli girişimcilere karşı koruyor, ekonomik bireycilik yerine sosyal korporatizmi teşvik ediyordu. Başlıca amaçları yemin ve yakından gözetim yoluyla onur ve düzeni korumak olan Alman "bölge" loncaları, "ister zengin olsun ister yoksul, kuralları zorlayanları cezalandırmak veya dışlamak ve üyeler arasında yapılan karşılıklı anlaşmalarla aşırı büyümeyi sınırlayıp güvenliği sağlamak suretiyle üyeler arasında tatminkâr bir eşitlik" sağlıyordu.[15] Sosyal muhafazakârlığın başka bir dışavurum şekli de Alman, Leh ve Avusturya şehirlerinde statü ve cinsiyet konusunda birtakım sınırlamalar getiren tüketim ve gıda yasalarıydı.[16] Renanya'daki Speyer şehri sadece 1535 ile 1599 yılları arasında düğün kutlamalarıyla ilgili on dört yasa çıkarmıştı. Tekrar tekrar çıkarılan yasalar hem halkın eğlence düşkünlüğünün hem de yönetimin bunları kontrol altına almakta ne kadar zorlandığının göstergeleriydi.[17]

---

14. R. Mackenney, *The City-state, 1500–1700. Republican Liberty in an Age of Princely Power* (Londra, 1989), 37.

15. M. Walker, *German Home Towns* (Ithaca, 1971), 134.

16. E. Kizik ve W. Wojna-Dackiewicz, "Übertretungen der Hochzeits-, Tauf- und Begräbnisordnungen vor dem Danziger Wettergericht im XVII. und XVIII. Jahrhunderts", *Acta Poloniae Historica*, 85 (2002), 129–166; M. Orend, "Brauchtum der siebenbürger Sachsen. Die Hochzeit", *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 40 (1997), 205–224; 46 (2003), 251–279; E. Kizik, "Sumptuary Laws in Royal Prussia in the Second Half of the Sixteenth to the Eighteenth Century", *Acta Poloniae Historica*, 102 (2010), 127–160.

17. J. F. Harrington, *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany* (Cambridge, 1995), 123–124, 146–148, 209–212.

İktisadi değişimin yavaş olduğu yerlerde, özellikle de 17. yüzyıl Almanya'sıyla İspanya topraklarında muhafazakâr hedefler ve merkantilist iktisadi politikaları hayata geçirmek daha kolaydı. Benelüks Ülkeleri'ndeki girişimci seçkinlerin yoğun kapitalist teknikler kullanmak suretiyle işlerini genişletme arzuları gibi yeni zorunluluklar devreye girdiğinde bu çizgiyi korumak zorlaşıyordu. Saygınlık ve aidiyet gibi kılıfların karşısında şehirlerde çoğunluğu çok nadiren oluşturan vatandaşların –450 yılında Londra'daki erkeklerin sadece dörtte biri özgür vatandaştı– ayrıcalıklılığı vardı. Şehirlerde birçok kapsayıcı ve dışlayıcı katman mevcuttu. Bunlardan biri de İskoçların "şehirde ikamet edenler" veya "şehirde yaşayanlar", Almanların *Einwöhner* veya *Paktbürger* ("şehir dışında yaşayan vatandaşlar") dediğiydi: Her sınıftan gelen bu insanlar bulundukları şehrin vatandaşı olmakla birlikte tam burjuvalar kadar güçlü aidiyet, hak ve sorumluluk duygularına sahip değillerdi. Yasal statülerinin birbirlerinden farklı olması, söylem ve politikalarıyla kendi içlerinde bir dayanışma ve aidiyet yaratmalarının, aynı zamanda da kendi dışlarında kalanları zayıflatmalarının zeminiydi.

Amsterdam, Augsburg, Poznan ve daha sonraları Riga gibi bazı şehirlerde birçok inanç bir arada yaşıyor, Yahudilere de diğerleriyle birlikte yaşama, ticaret yapma ve ibadet hakkı tanınıyordu. Fransız, İtalyan ve Alman bileşenlerden oluşan Lyon ile nüfusun dörtte birinin İtalya dışında doğanlardan oluştuğu Roma çok uluslu şehirlerdi. Köle ticaretinin iyice yayıldığı 18. yüzyıla kadar Kuzeybatı Avrupa'da beyaz olmayan nüfus yok denecek kadar azdı. Ama buna rağmen Avrupa toplumu içinde farklı ırkçılık biçimleri vardı. Kuzey İngiltere'deki şehirlerde İskoçlara iyi gözle bakılmazdı. 17. yüzyılın Orta Avrupa'sında şe-

hirde yaşamak isteyenler Çingene, Yahudi veya Slav olmadıklarına dair yemin etmek zorundaydı. 1492'de *Reconquista*'nın doruk noktasına ulaşmasından sonra İspanya'da Mağribilere (sözde Hristiyan olmuş Müslümanlar) gönülsüzce katlanılıyordu. Nitekim 1609'da hepsini kovdular. Toplumsal dışlama siyasal yaşamın kabul gören bir prensibiydi.

Resmî yoldan dışlanmayanlar otoritenin çatısı altına dâhil edilmeliydi. Temel birim haneydi, en güçlü bağlar da aile bağlarıydı. "Aile" bir akrabalar grubuydu, ama aynı zamanda hizmetçiler, çıraklar ve kiracılarla sözleşmeye dayalı bir ilişkiyi de içeriyordu. Çıraklar üç ila yedi yıl arasında değişen sürelerle bir ustaya bağlı olurdu. Ustanın görevi eğitmek ve korumak, çırağın görevi çalışmak ve itaat etmekti. Kan bağına dayanmayan bu düzenlemede ekonomik bağın ötesine geçen bir ilişki söz konusuydu. İkamete dayalı birimlerde üyelerin davranışlarından hanenin reisi sorumluydu. Ki, bu hanelerde onlu yaşlarının sonlarında veya yirmili yaşlarının başlarında genç erkeklerin de bulunduğu düşünülecek olursa, bu hiç de kolay bir sorumluluk değildi. Bazı durumlarda her iki cinsten hizmetkârlar da genç olurdu ama onlar da daha normal şekilde bedensel olarak yetişkin ve kendi akıllarına sahip görülürlerdi. Dolayısıyla ailenin yarı parçası kabul edilen çıraklardan daha az kısıtlamaya tabi idiler.

Batıda hizmetkârlık ve çıraklık hemen her yetişkinin yaşamının ayrılmaz bir evresiydi. Normal koşullarda çıraklık eğitimini tamamlayan bir gezgin usta, evlenip bir loncaya girerek bağımsız usta statüsüne adım atardı. Bu açıdan bakıldığında bağımlı kişiler bile kendilerini şehir toplumunun bir hissedarı olarak görebilirdi. Ama uygulamada süreç bu kadar net ilerlemiyordu. 16. yüzyılda Londralı çırakların sadece beşte ikisi ustalık mertebesine ulaşabiliyordu. Bir o kadarı çıraklık eğitimini yarıda bırakırken, geri kalanlar da eğitimi tamamlayamadan ölüyordu.

Sarraflık gibi mesleklere girmek zordu. Genç erkek zengin ve sağlam bağlantıları olan bir aileden gelmiyorsa, değil sarraflıkta ilerlemek mesleğe adım bile atamazdı. Diğer mesleklerde çıraklıktan ustalığa geçiş 16. yüzyıldan itibaren zorlaştı. Çalışanların yukarı doğru sosyal hareketlilik fırsatları azaldıkça, bu çalışanların haklarını savunan ve Fransa'da *compagnonnages*, Almanya'da *Gesellenverbände* olarak adlandırılan gezgin usta birliklerinin önemi giderek arttı.

Yukarıda anlatılan gruplar kentin iç çemberinin bir parçası olmamakla birlikte mutlaka yoksul da değildiler. Ancak zor zamanlarda geçici göçmen sayısındaki artışla beraber şehirlerde yoksulluk da inanılmaz boyutlara varmış ve hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmişti. Nüfusun yaklaşık yüzde 10'u hasta, sakat, yaralı veya bir uzvu eksikti. Bunlar şehir ortasında daha görünür, etkileyici ve bulaştırıcı oluyorlardı. İşsizlik, kazalar, yaşlılık, kıtlık, savaş ve hatta çok çocukluluk koşullarında yukarı doğru olabildiği gibi aşağı doğru da sosyal hareketlilik yaşanabiliyordu. Kent nüfusunun kabaca yüzde 5'i ila 10'u düzenli yardım alıyordu. Nüfusun beşte biri hayatının bir döneminde yardım almış oluyordu. Ailelerin yaklaşık yarısı düzenli gelirleri olmadığı için doğrudan vergi vermiyordu. Loncalar, kardeşlik kuruluşları, Kilise ve yardım kuruluşları ihtiyacı olanlardan çok gözle görülür bir şekilde yoksul olanlara yardım ettiği için birçok insan dilenme, komşulardan yardım alma ya da suça yönelme gibi yöntemlere başvuruyordu.

13. yüzyılın sonlarıyla 14. yüzyılın başları arasında Kıta Avrupa'sında yaşanan nüfus patlaması nedeniyle –Avrupa'da nüfus bir daha ancak 1750'li yıllardan itibaren artacaktı– toplumsal sorunlar özellikle artmıştı. Bulunan çözümler ise hem yaratıcı hem de çoğu zaman etkiliydi. Ayrıca 15. yüzyılda başka gelişmeler de meydana gelmişti. Ancak gene de 1520'lerden sonra büyük şehirler yoksulluğu azaltıp yoksulları kontrol altında tutmak üzere sis-

temli ve resmî adımlar atmaya başladı. Rastgele dilenmeyi, özellikle de yabancıların dilenmesini engellemeye çalıştılar. Şehirde yaşayan, saygın yoksullara düzenli erzak vermeye, özel yardım kuruluşlarını destekleyecek şekilde yoksullar arasında derecelendirme yapmaya başladılar. Sorun özellikle Protestanlar açısından sıkıntılıydı, çünkü Reformasyon din dışı yardım kuruluşlarının ve düzenli dinî yardımların önünü büyük ölçüde kesmişti. İnsanların iyi işler yapmasının faydasına az vurgu yaptığı gibi ruhlar için dua edilmesini de yasaklamıştı. Katolikler de benzer sosyal sorunlarla karşı karşıyaydı ve onlar da benzer şekilde tepki veriyordu. Tek büyük fark iyi şeyler yapmak ve kurtuluşla kurulan ilişkilerin zıtlığıydı. Katolikler kötülüğün sonuçlarını hafifleten kurumlara, yani yetimhanelerle fahişelikten tövbe eden kadınlar için kurulan evlere büyük destek sağlıyorlardı.

Lyon gibi bazı şehirler erzak dağıtımıyla ortak para havuzlarını birleştirerek bir sistem kurmaya çalışıyor ya da Ortaçağ "barınma evlerinden" (sığınma evleri veya misafirhaneler) çok daha büyük kurumlar kuruyorlardı. Fransa'da ilk *hôpital-général* 1614 yılında Lyon'da kuruldu, onu XIV. Louis döneminde Paris'teki hastane izledi. Bu hastane tam 10.000 hasta, yaşlı, akıl hastası, yetim ya da sadece başıboş insana ev sahipliği yapıyordu.[18] 18. yüzyılın ortalarından itibaren suçlular için zorunlu çalışma kampları denebilecek *dépôts de mendicité* ortaya çıktı. Avrupa'daki en uzun ömürlü sistemlerden birini 1598'de İngilizler kurdu ve eski sistemler geliştirildi. 18. yüzyıldaysa çok büyük sayılarda yoksullara bakabilecek kurumlar inşa edildi. Buna karşılık Avrupa'nın büyük bir bölümünde, özellikle de İspanya'da yoksullukla mücadelenin başlıca araçlarını özel ve kamusal yardım kuruluşları oluşturmaya devam etti.

18. R. M. Schwarz, *Policing the Poor in Eighteenth Century France* (Durham, NC, 1988).

Düzenli yardım alanların büyük bir bölümü kadınlardı. Aslında sanayide, ev hizmetlerinde çalışma, yiyecek ve içecek satma imkânı gibi kadınlar açısından daha elverişli şartlar nedeniyle Avrupa'da birçok şehirde kadın nüfus çoğunluktaydı. 15. yüzyılın Ghent'i ve 18. yüzyılın Lyon'u gibi büyük tekstil üretim merkezlerinde kadın sayısı erkeklerin iki katıydı, çünkü dokuma tezgahının başındaki her bir erkeğe dört-beş kadın (ve çocuk) kadın iplik yetiştirebiliyordu. Kentlerde evin reisinin kadın olduğu hane oranı (yüzde 10-20) kırsal kesime göre çok daha yüksekti. Şehirlerde mortalitenin yüksek olmasından dolayı bu kadınların çoğu duldu. Kadın ya da erkekten birinin ölmesi nedeniyle 1600'lerde Londra'daki evliliklerin yarısı yeniden evliliklerdi. Erkekler yaşa veya çocuk sayısına bakılmaksızın hemen evlenebiliyordu. Buna karşılık çocuklu kadınların yeni bir eş bulabilmek için yıllarca beklemesi gerekiyordu. Güney Avrupa'da şehirlerde kadın oranı erkeklerden daha düşüktü, çünkü üst sınıflardaki hizmetkârlar çoğunlukla erkek olurdu (bu bir statü ve kontrol göstergesiydi). Ayrıca Ortaçağ'ın sonlarında hizmetkârlık kurumu daha sonraki dönemlere göre genelde daha saygın bir işti.

Kara Veba'dan sonraki yüz elli yılda iş gücü azalınca kadınların çalıştığı alanların sayısı arttı, ancak 16. yüzyılda nüfus yükselip de erkeklerde işsizlik artmaya başlayınca kadınlar tekrar geri plana düştü. Londra gibi şehirlerde kadınlar çalışma dünyasına olağandışı şekilde daha rahat katılabiliyordu, 17. yüzyılın sonlarında her evli kadından ikisi kocalarından farklı bir iş yerinde çalışıyordu. Bütün bunlara rağmen hem şehirde hem de kırsal kesimde kadının çalışmasına hâlâ farklı gözle bakılıyordu. Kadının statüsü ve bağımsızlığı içinde yaşadığı topluma göre değişiklikler gösteriyordu. Akdeniz'de kadınlarla erkeklerin çalıştıkları işler birbirinden daha kesin hatlarla ayrılıyordu, çünkü burada erkeklik onuru, ataerkil otorite daha ağır basıyordu ve yalnız ka-

dınlar daha korunmasızdı. Aynı gelenek Kıta Avrupa'sının diğer yerlerinde de görülmekle birlikte Akdeniz'de olduğu kadar güçlü değildi. Yasalar ve gelenekler hem teoride hem de pratikte kadınlara iş dünyasında erkeklerden daha geri bir konum biçiyordu.

Tek "azınlık" kadınlar değildi. Kentli nüfus genç ağırlıklıydı ve çıraklarla gezgin ustalar arasında bir "gençlik kültürü"nün işaretlerinden söz edilebilir. Bu kendini en çok da işsiz ve disiplinsiz gençlerin tepkili tavırlarında, isyanlarda ve *charivari*'de [patırtılı davranışlarda] ve gençlere ve onların yaşam tarzlarına seslenen eğlencelik kitaplar gibi popüler edebiyat alanlarında gösteriyordu. Geç Ortaçağ Bologna ve Paris'inde öğrenciler nüfusun yaklaşık yüzde 10'unu oluşturuyordu. Elizabeth Londra'sında yaklaşık 20.000 çırak vardı ki bu oran olarak Paris'le aşağı yukarı aynıydı. Gençlik bağımsız olmayı öğreniyordu, ama pratikte bağımlıydı. Ancak evlenip ayrı bir hane açanlar tam veya "sosyal" yetişkin kabul ediliyordu. Tam yetişkinlik yaşı çoğu Kuzeybatı Avrupa ülkelerinde yirmilerin ortalarıyken, İtalya'da otuzları buluyordu. Şehirli gençler tehlikelere daha açıktı. Evlerinden ilk kez uzaklaşan gençler çoğu zaman ayartmaların ve suistimallerin kurbanı oluyordu. Bu konuda ileriye gidenler veya toplumla bütünleşmeyi başaramayanlar mahkemelerle ve hapis cezalarıyla karşı karşıya kalıyordu.

YÖNETİM VE SİYASET

Şehirliler için siyasal yaşamın merkezinde kendi kendilerini yönetme hakkı vardı. Şehirler ya yetişkin erkekler arasından seçilen komisyonlar tarafından, ya da 13. yüzyılda görüldüğü gibi vatandaşlar tarafından kolektif olarak yönetilirdi. 16. ve 17. yüzyıllarda şehir yönetiminde geniş katılımın yerini, ölene kadar yerlerini

bırakmayan oligarkların yönetimi aldı. Kararlar bu zengin ve sağlam bağlantıları olan seçkinler veya yöneticiler tarafından alınıyordu.[19] Barselona'da birkaç yüz aileden oluşan seçkinler "saygın vatandaşlar" olarak adlandırılıyordu. Benzer bir sistem Venedik'te de vardı.[20] Farklı biçimlerde "sivil hümanizm" anlayışları etrafında oluşan yönetici elitlerde kendilerine büyük önem atfeden bir kimlik ve benlik anlayışı vardı. Altın Çağ'ın Hollandalı ileri gelenleri kendilerini büyük sanatçıların ellerinden çıkan tablolarla ölümsüzleştiriyor, geniş bir topluluk içinde özel bir grup oluşturuyorlardı. Özellikle 17. yüzyılda büyük paralar karşılığında kendilerinin ve ailelerinin resimlerini yaptıran seçkinlerin sayısı bayağı artmıştı.[21]

Cemaatler büyüyüp sorunları ve projeleri daha da karmaşık hale geldikçe şehir yönetimleri de giderek uzmanlaştı. Bu gelişme 15. yüzyıldan hükümdarların müdahalesinin giderek artması ve şehir hayatına doğrudan müdahale etme fırsatı bulması demekti. Fransız *meclisleri* gibi üst düzey hukuk mahkemeleri yargıçlardan oluşan, Michel Foucault'nun *gouvernementalité*'den çok *legalité* olarak nitelediği ilave ve bağımsız bir yönetim tabakası yarattı. Rönesans döneminde Roma yasalarının yeniden canlandırılarak hayata geçirilmesi ve idari, sivil ve cezai konularda mahkemelerin ağırlığının artması nedeniyle avukatlar şehir yaşamının önemli bir parçası haline geldi. Şehirler vatandaşların arasında dolaşan zengin, statü ve deneyim sahibi yetkililer yerine

---

19. A. Cowan, *The Urban Patriciate: Lübeck and Venice, 1580–1700* (Köln ve Viyna, 1986).

20. J. S. Amelang, *Honored Citizens of Barcelona: Patrician Culture and Class Relations, 1490–1714* (Princeton, 1986).

21. "*Bürgerhumanismus*" terimi ilk kez 1920'li yıllarda Hans Baron tarafından ortaya atıldı. H. Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny* (2 cilt, Princeton, 1955).

bürokratlar tarafından yönetilmeye başladı. Şehir hayatının her alanında yönetime katılım zayıfladı. Hollanda *schutterij*'i gibi sivil milisler geriledi ve 18. yüzyılda onların yerini profesyonel şehir polisleri aldı. Ancak şehirler yüzyıllarca her kesimden insan tarafından yönetilmişti, yasalar ve kararlar onlar tarafından alınıp uygulandı ve bu insanlar böylece şehir yönetiminde hem söz hem pay sahibi oldu: "Adı konmamış bir cumhuriyet" söz konusuydu.[22]

Hukuk eğitimi almış –veya doğuştan gelen hak veya himaye yoluyla ayrıcalıklar edinmiş– zenginlerin idari mekanizmaya girmesinin yolu ya parayla mevki satın almak ya da saraydan mevki bağışlanmasıydı. 16. ve 17. yüzyıllarda sarayda binlerce mevki ya satın alınmış ya da bağışlanmıştı. Örneğin XIV. Louis'in maiyetindeki *officier* sayısı I. Francis'in tam on katıydı. İngiltere'de mevki sahibi olmak demek genelde maddi getirisi olan bir pozisyon elde etmek demekti. Kıtada hukuki konumlar bile maddi getiri sağlayabiliyor, maaş, ödenek ve vergi ayrıcalıkları gibi yollarla gelir kaynağına dönüştürülebiliyordu. Bazen mevki parayla da devredilebiliyordu. Ticaret dışında zengin olmanın başka bir yolu da para alıp satmaktı.

12. ve 13. yüzyıllarda Batı Avrupa'da ve özellikle de Kutsal Roma İmparatorluğu'nda hükümdarlarının otoritesinin nispeten zayıflayıp şehirlerin özerkliğinin artmasıyla birlikte ortaya İtalya, Flandre ve İsviçre'deki büyük şehir devletleri gibi büyük ölçüde bağımsız altmış beş *freie Reichstädte* çıktı. Daha sonra (daha az ayrıcalıkları olan baronluk kurumlarına alternatif olarak) hükümdarın kontrolünün zayıf olduğu nispeten bağımsız şehir devletlerinden oluşan İskoçya Kraliyet Burgh'lar (kasabalar)

22. M. Goldie, "The Unacknowledged Republic: Officeholding in Early Modern England", T. Harris, ed., *The Politics of the Excluded, c.1500–1850* (Londra, 2001), 153–194.

Konvansiyonu kuruldu. 1550'li yıllarda bir tür politik lobi işlevi gören bu konvansiyonun amacı tahtın artan taleplerini karşılamaktı. Bu konvansiyon 1975 yılına kadar varlığını sürdürdü. Gücün saraydan veya devletten kaynaklandığı bazı yönetim teori ve uygulamalarının ortadan kalkıp (otoritenin halka dayandığı) yeni yönetim teori ve uygulamalarının ortaya çıkmasıyla birlikte şehirlerin bağımsızlıkları azaldı veya en azından yeniden düzenlendi. Erken modern Avrupa'daki en büyük şehir ayaklanmasının yani 1520-21 *Communeros* isyanının bastırılmasından sonra İspanya tahtı küçük belediyeleri büyük şehirlerin ve büyük lordların boyunduruğundan çıkarmaya çalıştı; bütün şehir toplumları *corregidores* gibi yöneticiler üzerinden giderek artan bir şekilde hükümdarların doğrudan kontrolüne sokuldu. Fransa'da merkezileşmenin araçları kraliyet *prévôtları* ve *baillis* üzerinden çalışan *intendant*lardı.[23] Güçlü ve merkezî bir devlette daha sınırlı ayrıcalıkları olan İngiliz şehirleri kraliyetle dava gevşek ve uyumlu bir ilişki kurmuşlardı. Bu devlette şirket ve bireylerle yönetim arasındaki ilişkiler yasalarla düzen altına alınmıştı.[24] Bu süreci bir tabiiyettense bir sembiyoz olarak tasvir etmek daha doğrudur, çünkü merkezi yönetimin iradesini yerel bölgelere dayatmaya çalıştığı kadar yönetilenler de kendi çıkarları doğrultusunda devlet işlerine müdahil olmaya yer arıyordu.

Yönetim alanının genişlemesinden başkentler fayda görmüştür. Siyaset teorisyeni Giovanni Botero'nun geç on altıncı yüzyılda belirttiği gibi "bir şehri yoğun nüfuslu ve büyük hâle getirmek adına en büyük etken üstün bir otorite ve iktidara sahip olmaktır; bu beraberinde bağımlılık getirir ve bağımlılık bir

23. P. Benedict, ed., *Cities and Social Change in Early Modern France* (Londra, 1989); B. Chevalier, *Les bonnes villes, l'état et la société dans la France de la fin du XVe siècle* (Orléans, 1995).

24. H. Swanson, *Medieval British Towns* (Houndmills, 1999).

araya getirir, ve ihtişam burada toplanır."[25] 16. ve 17. yüzyıllarda şehirlerdeki büyümenin üçte birinden fazlası başkentlerde gerçekleşti. Bunlardan Paris ve Londra gibi büyük şehirler aynı zamanda çok eski şehirlerdi. Madrid (1561), Berlin (1701) ve St. Petersburg (1703) gibi bazı şehirler ise varlıklarını veya gelişmelerini kraliyet iktidarına borçluydu. Dublin veya (Aragon Akdeniz İmparatorluğunun bir parçası olan) Napoli koloni şehirleriydi, yani imparatorlukların uzantılarıydı. Ekonomik gelişmelerini kraliyet saraylarıyla devlet bürokrasilerinin büyümesine, büyük toprak sahiplerinin akınına ve lüks endüstri ve hizmetlerin çoğalmasına borçluydular. Siyasal merkezileşme Danimarka ve İsveç'in başkentlerinin önemini özellikle "çok artırdı". Benzer bir gelişme İskoçya gibi kuzey ülkelerinin başkentlerinde de yaşandı. 1672 yılında Danimarka halkının yüzde 9'u, nüfusunun yüzde 40'ı kraliyet hizmetinde çalışan Kopenhag'da yaşıyordu. Diğer hiçbir şehrin nüfusu 5 bini geçmiyordu. Sarayın şehir yaşamı üzerindeki etkisi bölgeden bölgeye farklılıklar gösteriyordu. Londra kraliyet sarayının varlığından çok etkilense de büyük ölçüde kendi kendini yönetirken, Paris'te saray belediye faaliyetlerine doğrudan müdahale ediyor ve başkenti savunacak askeri valiyi saray atıyordu.

Şehirlerde oligarşik yönetim; loncada ve cemaatte plütokratik idare; ailede ataerkil kontrol vardı: Kayıtsız şartsız boyun eğmeye yanaşmayan yönetilenlerle yönetenler arasında çoğu zaman gergin bir ilişki vardı. Bağımsız, bütünleşmiş ve örgütlü vatandaşlar dilekçe verme gibi geleneksel siyasal mekanizmaları veya yasal yolları kullanıyorlardı. Kıtada yaşayan zanaatkârlar kendilerine göre doğru olanı elde edebilmek için yasal yollar ka-

25. G. Botero, 'A Treatise Concerning the Magnificency and Greatness of Cities', içinde *The Reason of State*, çev. P. J. ve D. P. Waley (New Haven, 1956), 259.

dar sokaklara dökülme yöntemine de başvuruyorlardı. Almanlar buna sosyal çatışmanın "yargısallaşması" (*Verrechlichtung*) diyordu. Mahkemeye başvurmak kuşkusuz pahalı bir işti, ama güçsüzlerin bile silahları vardı, yani istediklerini elde etmek için bir araya gelip seslerini yükseltebiliyorlardı. Çıkar gruplarının karar mekanizmasını doğrudan etkileme veya seçkinlerle hükümdarları kendi yanlarına çekme çabaları nedeniyle şehirlerdeki protesto olaylarının çoğunun altında ekonomik gerekçelerden çok siyasal nedenler vardı. Sık sık ayaklanmalara sahne olan Ortaçağ'ın sonlarının Alman şehirlerinde çatışmalar genelde zenginlerle yoksullar arasında değil, yönetenlerle yönetilenler arasında yaşanırdı. Ritüeller eşgüdümlü, rahatlatıcı ve birleştirici olabildiği gibi, –tıpkı Romalıların Dauphine'de yaptığı (1580) gibi– kontrolden çıkabilir ve kolayca şiddete dönüşüp toplumsal açıdan yıkıcı olabilirdi.[26]

Ya da protestocular yeni vergiler dayatmak isteyen mali askeri devlete baş kaldırabilirdi. 17. yüzyılda Fransa şehirlerinde büyük vergi isyanları meydana gelirken, 18. yüzyıl başlarının Britanya'sı aşırıya kaçan yükümlülüklere karşı sokaklara dökülenlerin protestolarına sahne olmuştu. Kuzey Avrupa'da şehirlerde yaşayanlar tarımsal üretimden büyük ölçüde çekildikleri ve gıda ihtiyaçlarını pazardan karşılamak zorunda kaldıkları için buralarda yiyecek ayaklanmaları bölgesel kalıyordu. Protestoların temelinde açlık yatsa da isyanı tetikleyen şey eksikliklerden çok adaletsizliklerdi, temel doğal ihtiyaçlarla ilgili olmaktan çok insani idi. Birçok gıda isyanında temel eleştiri konusu tahıl istifçiliği, tahılın yüksek fiyatlara başka yerlere gönderilmesi veya aracıların daha fazla kâr elde etmek uğrunu yapay krizler yarat-

26. M. Bakhtin, *Rabelais and his World* (Cambridge, MA, 1968); E. Le Roi Ladurie, *Carnival: A People's Rising in Romans, 1579–80* (New York, 1979).

masıydı. Protestocular (ve onların arasında da özellikle kadınlar) doğrudan kıtlığa tepki vermek yerine, sivil yöneticilere tüketiciyi koruma yükümlülüklerini hatırlatmaya yöneliyordu. Bu da bazı ayaklanmalara kendiliğinden ortaya çıkan anarşik patlamalardan çok hesaplı bir gösteri havası verirdi.[27]

ŞEHİR KİMLİĞİ VE KÜLTÜRÜ

Kentsel kimlik bir dizi çatışmanın sonucunda şekillenmiştir. Geç Ortaçağ'ın güney Benelüks Ülkeleri'nde hükümdarın hegemonyasına karşı verilen uzun ve sert hak ve ayrıcalık mücadeleleriyle, şehir devletlerinin bölgelerinde veya hinterlandlarında ekonomik ve siyasal hâkimiyet kurma mücadeleleri bu çatışmalardan bazılarıdır. Toprak sahibi soylularla kaba ve yontulmamış köylü karikatürleri arasındaki edebi karşıtlık da daha 13. yüzyıldan itibaren şehir kimliğinin şekillenmesinde rol oynadı. Bu kimliğin karşısında köylüler hem görüntüleriyle hem de konuşmalarıyla çok farklı bir kimlik ortaya koyuyordu. Örneğin 16. yüzyıl Polonya'sının ağırlıkla Rutenya dili konuşan (ve okuma-yazma bilmeyen) bölgelerindeki şehirler Lehçe konuşulan (ve okunan-yazılan) adacıklardı. Doğu-orta Avrupa şehirleri etnik olarak kırsal kesimden farklıydı. Kırsal kesimlerde yaşayanlara gelince; karşılarında yabancılarla, bilmedikleri ve kendilerini korkutan sırlarla dolu, rahatsız edici şehirler vardı.

Ancak "ötekilik" algılarına daha pozitif tasavvurlar eşlik edebiliyordu. Almanya ve İtalya'daki önemli şehirlerin daha 15. yüzyıl gibi erken tarihlerde kendi vakayinameleri, yöneticilerin

---

27. W. Beik, *Urban Protest in Seventeenth-century France: The Culture of Retribution* (Cambridge, 1997).

ve halkın başarılarını kutlayan veya topluluğun ve sahip oldukları imkânların reklamını yapan, bazen de dinî ve siyasal mesajlar taşıyan tarihleri vardı. Şehirler aynı zamanda savunma amaçlı zorunluluklar, yani sık sık yaşanan ve çoğu zaman hayli yıkıcı olan bölgesel savaşlara karşı inşa edilen sağlam ve heybetli askerî yapılar tarafından şekillendiriliyordu. Ortaçağ'ın küçük tahkimatlarının yerini barutla çalışan ağır silahlara dayanıklı büyük kaleler almıştı. Brüksel, Lille, Marsilya, Nimes ve diğer birçok Fransız, Alman ve Benelüks Ülkesi şehrinin etkileyici duvarları Vauban ve diğerlerinin isimleriyle özdeşleyen "askeri devrim"in ürünüdür. 16. yüzyılda Güneydoğu Avrupa'da da Türklere karşı bir dizi müstahkem şehir inşa edilmişti. Buna karşılık bazı Batı Avrupa şehirlerindeki kaleler ise 18. yüzyılın ortalarında (yani erken sayılabilecek bir tarihte) yıkılmıştı.

Dolayısıyla şehirler birbirinden farklı görünüyordu. Erken modern dönemlerde gravür ve ahşap oyma doğa ve manzara tablolarında gravürcü Matthäus Merian'ın tablolarına benzeyen tek bir şehir tipi vardı. Gerek bu görüntüler gerekse mülkiyet kayıtları modern-öncesi şehirlerin alçak şehirler olduğunu göstermektedir. Örneğin 17. yüzyıl Antwerp veya Madrid'inde binaların yarısından fazlası sadece tek veya iki katlı olup tek bir aileye göre tasarlanmıştı. Buna karşılık aynı dönemin Edinburgh'unda on iki katlı binalar bile vardı. Yine 18. yüzyıl Lyon'unda binalar dört veya daha fazla katlı olup, en üst katlarda (tıpkı Paris veya Nantes'ta olduğu gibi) maddi durumu daha zayıf olan zanaatkârlar otururdu. Sadece zenginlerin müstakil evleri vardı. 18. yüzyılda Kuzey Avrupa'da yüksek yapıların ağırlıkta olduğu diğer bir şehir Berlin'di.[28] Ortaçağ'da yapıların çoğu ahşaptı. İskandinavya ve Doğu Avrupa'da Ahşap yapılar geç dönemlere kadar varlıklarını

28. Meyer, *Villes en Europe occidentale*, 163–175.

sürdürdü. Diğer yerlerde 16. yüzyıldan itibaren kayağantaş veya kiremit kaplı çatıları olan taş ve tuğla yapılar öne çıktı. Bunlar hem uzun ömürlüydü hem de yangına karşı daha dayanıklıydı. Ancak büyük yangınlar da olsa kayıpları telafi etmek mümkündü. Nitekim 1666'daki Büyük Yangın'dan sonra Londra Şehri'nin büyük bir kısmı yeniden inşa edilmişti.

Bütünleşik bir Hıristiyanlık aleminde yerel kimliğin en önemli işaretleri ve cemaatlerin odak merkezleri Ortaçağ kiliseleriydi. 1517'den sonra meydana gelen dinî bölünmeler şehir kültürünü ve karakterini bazen kökten değiştirirdi. Protestanlık ilk olarak Alman şehirlerinde gelişti. İlk yayılma süreci şehirlerle birlikte gelen zenginlik, eğitim ve iletişim ağlarına dayanmaktaydı. Bazı tarihçiler yeni inancı "şehir teolojisi", Reformasyon'u da "bir şehir olgusu" olarak adlandırmakta ve dinî değişim için köklü bir temelde yükselen arzuların önemini müzakere etmektedirler. Öğretiyi değiştirmekten yana olanların yöneticileri kazanması gerekiyordu. Yerel hükümdarların desteği veya şehir politikaları üzerindeki etkisi olmasa Luthercilik kesinlikle başarılı olamazdı. Tıpkı Ortaçağ kilisesinin politik bir güç (ve önemli bir ekonomik varlık) olması gibi Reformasyon da 16. yüzyılın şehir politikalarında hem bir silah hem de ödüldü. Protestanlıkla birlikte önemli sosyal değişimler de gerçekleşti, yeni okullar açıldı, yargı sistemleri ve sosyal refah mekanizmaları kuruldu.

Zaman geçtikçe parçalara ayrılan Protestanlık en büyük ifadesini şehirlerde buldu. Fransız Kalvinizmi orantısız bir biçimde şehirliydi ve La Rochelle gibi yüz kadar tahkimli şehirde kaleleri vardı. Kalvinizm Polonya-Litvanya Birliği'nde de neredeyse tamamen şehirlerde gelişmişti. Aynı şekilde 1579'da Hollanda Cumhuriyeti'ne dönüşen (1648'de İspanya tarafından da tanınan) topraklarda da şehirlerde kök saldı. 1560'lardaki baş-

langıç döneminde şehirlerde en çok ikonoklazmcı tutumuyla dikkat çekti. 17. ve 18. yüzyılların İngiltere şehirlerindeki yerleşik Kilise'nin Protestan "muhalif"lerinin sayısı kırsal kesimdeki muhaliflerin iki katıydı ve Coventry gibi topluluklarda çoğunluğu oluşturuyorlardı. Bir arada yaşamak bazen kolay değildi. İngiliz *Quaker*leri gibi azınlık mezhepler bazen büyük baskılara uğrarken, 1534'te Alman Münster şehrini ele geçiren Anabaptistler sonunda katliamdan geçiriliyordu.

Reformasyon şehir hayatının ve politikalarının Almanca konuşan topraklarda bile ne kadar çeşitlilik gösterdiğine işaret etmektedir. Bütün şehirler Protestanlaşmamıştı. Ayrıca özellikle de Orta Avrupa'da birkaç on yıl içinde birçok kişi tekrar Katolikliğe dönmüştü. Aynı şekilde Fransa'dakilerin çoğu katı Katolikler olarak kalmıştı. Birçok İtalyan ve İspanyol şehrinde Protestanlar neredeyse yok denecek kadar azdı. Karşı-Reformasyon Katolikliğinin en canlı ve en görünür dışavurumları şehirlerde görülüyordu. Görkemli Barok kiliseler kendilerini inşa eden dindarların zenginliğine ve dindarlığına tanıklık ediyor, Katoliklikteki yeni görsel vurguyu yansıtıyorlardı. Ayinler, eğitim vb. gibi Katolik faaliyetler de ağırlıkla şehirlerde yoğunlaşıyor, hem seküler hem de nizami din adamı çevreleriyle dinamik piskoposluklar yeniden canlanan inancın temel öğretilerini –şefaat teolojisi, toplu ayinler, pazar ayinleri, hayır işleri, tören alayları ve azizler– yayıyordu. Vaftiz anne-babalığı gibi sosyo-dinî kurumlar eski gücünü korudu ve Karşı-Devrim kökleri Ortaçağ'ın sonlarındaki bireysel dindarlığın yükselişinde yatan on binlerce tarikat ve ibadet topluluğunu yeniden şekillendirip canlandırdı.

Aslında geç Ortaçağ Hristiyanlığı son derece sağlıklı durumdaydı ve hem Reformasyon hem de Karşı-Reformasyon son iki bin yıldır tekrar tekrar görülen o periyodik iniş çıkışlardan sa-

dece biriydi.[29] Santiago de Compostela gibi önemli hac merkezleri her yıl binlerce ziyaretçinin akınına uğruyor, yiyecek ve barınma ihtiyacı ve hatıra eşyalarına olan talep artıyordu. Hem kilise hem de sivil otoriteler dinî obje ve ritüellerin getirdiği ekonomik faydaların, dinî hatıra eşyalarının yarattığı ticari canlanmanın farkındaydı. Zanaatkârların ellerinden çıkan ve hem kiliseden hem de seçkin patronlardan oluşan şehirli müşterilere ve hatta sıradan zengin şehirlilere hitap eden Rönesans döneminin güzel sanatları dinî ağırlıklıydı.[30] Nitekim kültürel değişim üzerine çalışan en önemli araştırmacılardan biri olan Jacob Burckhardt *Die Kultur der Renaissance in Ialien* [İtalya'da Rönesans Kültürü] (1861) kitabında esas olarak şehir devletleriyle bireyciliğin ve toplumsal elitlerin estetik anlayışın oluşumundaki rolü üzerinde duruyordu.[31]

Rönesans kültürü düşünüldüğünden çok daha geniş bir esasa dayanıyordu. Küçük şehirler bile sivil kimliklerini ve statülerini dışa vurup güçlendirme aracı olarak müzik performansları düzenliyordu. Kamusal performanslarda ve şehirlerdeki büyük salonlarda Barok'un ortaya çıkışı müzik aletlerinin ve konçerto gibi müzik formlarının gelişimini de etkiledi ve bir tüketici kültürü olarak müziğin profesyonelleşip ticarileşmesine epeyce katkıda bulundu. Handel'in *Mesih*'i ilk kez Dublin'de çalındı (Nisan 1742). Şehirlerdeki toplumsal farklılaşmalara paralel olarak tiyatroda yeni tarzlar ortaya çıktı. 18. yüzyılın müzik salonlarında çalınan şarkılar ve baladlar sıradan insanların şehri nasıl algıladıklarını gösteriyordu.

---

29. H. Küng, *Islam: Past, Present and Future*, çev. J. Bowden (2003; Oxford, 2007).

30. T. D. Kaufmann, *Court, Cloister, and City: The Art and Culture of Central Europe* (Chicago, 1995).

31. P. Clark and H. van der Wee, ed., *Cities and Transmission of Cultural Values in the Late Middle Ages and the Early Modern Period* (Brüksel, 1996).

Akdeniz şehirleri nasıl şehir pazarlarında sattırdıkları ürünlerin fiyatlarını kontrol ediyorlarsa, kırsal kesimdeki bağımlılarını katılıma da zorlayabiliyordu. Kuzeybatıda yöneticiler görsel ve işitsel faaliyetlerin dışarıdan gelen bilinçli izleyiciler için de değerli olduğunu düşünüyor ve bu faaliyetleri şehir ekonomisini canlandırmanın bir aracı olarak görüyordu. Şehir yönetimleri müziği, tören yürüyüşlerini ve festivallerin siyasal bir ifade aracı olduğunu da fark etmiş ve bu amaçla meydanlar açmışlardı. Ortaçağ'ın sonlarındaki bu tip faaliyetlere katılım hayli fazlaydı, bu da şehrin bileşenlerini oluşturan toplumların birbirinden farklı olmakla birlikte ne kadar iç içe geçtiğinin bir sembolü gibiydi. Örneğin Hristiyan kardeşlik fikirlerinin dile getirildiği Katolik Yortusu'nda düzenlenen geçit törenleri bütün vatandaşları bir araya getirirdi. Ancak sivil ritüeller 16. yüzyıldan itibaren şehir politikası fikrinin dile getirilişi olmaktan çıkıp, hâkim bir grubun veya bazen de tek bir hükümdarın gücünü ve sosyal üstünlüğünü gösterme aracına dönüştü. Daha önce İngiltere, İrlanda ve İskandinavya gibi daha barışçı toplumlarda ortadan kalkan askeri bileşenin kıtadaki şehir kültürünün bir parçası olmayı sürdürmesinin ardında, hükümdarların gücü ve hâkimiyetinin yanında savaşın hâlâ önemini koruması yatmaktaydı. Kültürel değişimin itici güçlerinden biri düzen ve istikrar arayışıydı, ama bütün toplumsal katmanlar etraflarında gördükleri ve duydukları şeylere yaratıcı biçimde uyum sağlamıştı; benimseyerek, içselleştirerek ya da reddederek.

Rönesans döneminde kuzeybatıda çok az şehirde Alman ve İtalya şehirlerindekine benzer bilimsel akademiler ve topluluklar vardı. Bunlar başkentlerde ve Aberdeen ve Edinburgh gibi küçük ama üniversite şehirlerinde (Aberdeen'de iki üniversite vardı) ancak Aydınlanma'dan itibaren görülmeye başladı ve buralarda da salonlar, kulüpler ve cemiyetler ortaya çıktı. Rö-

nesans'ın yeni üniversite merkezleri Krakov (1364), Köln (1388) ve Glasgow (1451) gibi şehirlerdi. Avrupa'da eğitim (ve öğretim) dilinin Latince ve siyasal sınırların nispeten gevşek olduğu dönemlerde öğrenciler (ve öğretmenler) üniversiteden üniversiteye dolaşabiliyor, gerçekten uluslararası bir aydınlar cumhuriyeti yaratıyorlardı. Her ne kadar dinî bölünmeler Protestan topraklarında (1575'te Kalvinist Leiden veya 1694'te Pietist Halle gibi) yeni temeller inşa etse de bu hareket Reformasyon'dan sonra inançla sınırlanmıştı.

18. yüzyılda yeniden başlayan hareketlenmeyle birlikte öğrenciler ve öğretmenleri bazı şehirlerde "modernleştirici" bir unsur, geleneksel loncalara ve sivil yönetimlere karşı bir denge unsuru haline geldiler. Daha genel olarak bakıldığında, sıradan insanların siyasal ve entelektüel düşüncelerini dile getirebildiği *Öffentlichkeit* yani "kamusal alan"ın ortaya çıkışının ardında, büyük ölçüde şehirlerdeki iletişimin yoğunlaşması, pazarların anlam yaratma ve oluşturma veya kimlik ifade etme fırsatlarını artırması yatmaktaydı.[32] Bu eleştiri ve tartışmaların 18. yüzyıl açısından yeni olup olmaması konusu, eski ve yeni kültürlerin ve toplumsal hiyerarşilerin şehirlerde sentezlendiği Aydınlanma Çağı'nda birbiriyle rekâbet eden fikirler, görüşler ve yorumların yarattığı inkâr edilemez maya kadar önemli değildir: "Şehir artık ilerleme, barış, kâr, zevk ve cehaletten arınma vaat ediyordu".[33]

Teknoloji de üzerine düşeni yaptı. 15. yüzyılın sonlarında Kuzey İtalya'da ve Güney Almanya'da ortaya çıkan matbaa 1520'ye gelindiğinde büyük Alman şehirlerinin çoğuna, ardından Benelüks Ülkeleri'ne ve nihayet İngiltere ve Fransa'ya kadar yayıldı.

---

32. J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (1962; Cambridge, 1989).

33. R. Porter, *London: A Social History* (Londra, 1996), 160.

1570'li yıllarda nüfusu yaklaşık 100.000 olan Antwerp'te 300 sanatçı ve 400 matbaacı vardı. Bunların en ünlüsü de 1.500 farklı eser basan ve 1574'te mesleğinin doruk noktasında on altı tane baskı makinesi olan ve yanında elli beş matbaacı ve zanaatkâr çalıştıran Christopher Plantin'di. Antwerp'i şu sözlerle övüyordu Plantin.

Dünyada hiçbir şehir benim yaptığım iş için daha uygun değildir. Antwerp kolay erişilebilir bir noktadadır; pazarlarında birçok milletten insan bir araya gelir; ticaret için gereken her türlü hammaddeyi bulmak mümkündür; her türlü zanaatkâr bulunabilir ve kolayca ulaşılabilir.[34]

Plantin, Hollanda'nın ana düşünce merkezinde işini büyüttü. Kuzey Benelüks Ülkeleri'nde burayla karşılaştırılabilecek tek yer Amsterdam'dı. "*Randstad*" ya da şehir zincirlerinden hiçbiri arasındaki mesafe 25 kilometreyi geçmiyordu. Amsterdam birkaç bölgesel ve ulusal ticaret ve finans ağını birbirine bağlayan bir ticaret merkeziydi. Bir bilgi değişim merkezi haline gelmişti. Bilgi bir ön koşul, bir yan ürün ve bir ticaret metasıydı. 17. yüzyıl posta hizmetlerinin gelişmesine, uzman enformasyon-aracılarının ve *Hollantsche Mercurius* gibi ticari haber bültenlerinin ortaya çıkışına sahne oldu. 17. yüzyılda Amsterdam'da yaşayan bir İngiliz şehri "büyük bir Haber Piyasası" olarak tarif ediyordu.[35]

Okuryazarlar şehirlerde ve kasabalarda yoğunlaşıyor, şehir ve kasabalar onlara okul, yazma ve kitaba bolca ulaşma imkânları sunuyor ve onlardan okuma, yazma ve hesap yapma becerisi bekliyordu. Tabii bu şehirlerin tek tip bir toplumsal ve kültürel ortam olduğu anlamına gelmiyordu. Bu noktada bilginin kulaktan kulağa ve okuyarak dağıldığı çoklu kamusal

34. Alıntı G. Parker, *The Dutch revolt* (Harmondsworth, 1979), 26.

35. W. D. Smith, "The Function of Commercial Centers in the Modernization of European Capitalism: Amsterdam as an Information Exchange in the Seventeenth Century", *Journal of Economic History*, 44 (1984), 985–1005.

alanlardan söz etmek daha doğru olacaktır. Okuryazarlık bütün toplumsal kesimlerde aynı düzeyde değildi. Matbaacılar ve kitapçılar belli merkezlerde toplanıyor, hatta sadece onların faaliyet gösterdiği caddeler oluyordu. 17. yüzyılda zanaatkâr ve köylü müşteriler için tek yapraktan oluşan ahşap baskılar yapan Alman *Briefmaler* mağazaları genelde şehirlerin kenar semtlerinde faaliyet gösterirdi, çünkü oralarda mülk satın almak ve potansiyel müşterilere ulaşmak daha kolaydı. Daha pahalı ve kaliteli olan Dublinli kitapçılar ağırlıklı olarak Castle Caddesi'yle Skinners' Row'da toplanırdı.

Şehirlerde okuryazarlık kesinlikle daha fazlaydı. 1750'li yıllarda Londra'nın merkezinde damatların yüzde 92'si, gelinlerin de yüzde 74'ü ad ve soyadlarını tam olarak yazabiliyordu. İngiltere'nin geneli bu oranlara ancak bir yüz yıl sonra ulaşabildi. Şehir ve kır arasındaki okuryazarlık farkında boyutlar da önemli rol oynuyordu, yani küçük şehirlerde okuma yazma oranları kırsal düzeye daha yakındı. Erken modern dönemde Avrupa şehirlerinde okuma yazma oranının yüksek olmasının altında iki temel neden vardı: Buralarda yaşayan ve çalışan insan tipleri ve kültürel olanakların şehirlerde yoğunlaşması nedeniyle buralarda yaşamanın getirdiği "sera" etkisi. Sanatçılar, tüccarlar ve meslek sahipleri arasında okuryazarlık ortalama köylülerden daha yüksekti. Ayrıca bu insanların bir arada bulunması okuryazarlardan oluşan eşsiz bir ortam yaratıyordu. Ancak şehirlerde okuryazarlık oranının yüksek oluşunu sadece şehirli nüfusun kompozisyonuna bağlamak mümkün değildir, çünkü kadın ve erkekler bu nüfus yoğunlaşmalarının olduğu yerlerde sürekli okuryazarlık araçlarıyla ve ürünleriyle de iç içeydiler.[36]

36. R. A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education, 1500–1800* (Londra, 2001 baskısı).

Ancak kültürel denge tablosu her zaman olumlu değildir. Hızlı nüfus artışı, özellikle de 18. yüzyılda vasıfsız işçilerin İngiltere'nin kuzeyi, orta İskoçya, kuzey Almanya, "Belçika" ve kuzeydoğu Fransa'daki üretim merkezlerine göç etmesiyle meydana gelen artış okuryazarlık ortalamasını düşürüyordu. Toplam nüfustaki artışa rağmen 1650 ile 1789 yılları arasında Ghent'te resmi eğitim alan çocuk sayısı üçte bir oranında düşmüştü.

ÇEVRE VE COĞRAFYA

Erken modern dönem şehirlerinin toplumsal sorunları dönemin insanları için kaygı konusuydu. Hume şehirlerin "toplum için yıkıcı olabileceğini, kötülüğü ve her türlü düzensizliği beslediğini" düşünüyordu.[37] Modern okuyucuya da hiç yabancı gelmeyen bu bozuklukların abartılmış olması mümkündür. Şehir toplumunun hareketli ve kişiler üstü yapısının bireyleri sosyal veya kişisel açıdan tecrit ettiğini savunan Emile Durkheim gibi Belle Epoque sosyologlarına karşılık, modern tarihçiler şehir yaşamının ne kadar bilinebilir, bütünleşik ve kontrol altında olduğuna vurgu yapmaktadır.[38] Olaylar ve cezalandırmalar büyük ölçekliydi, ama hayat çoğu zaman mikrokozmos içinde yaşanırdı. İç içe yaşayan bir toplumda günlük ilişkiler 50 metre yarıçapındaki bir alanda görülen ve duyulan şeylerle ve caddelerdeki, açık alanlardaki, kuyu ve çeşme başlarındaki ve kilise veya saat kulesi gibi belirgin yerlerdeki yaklaşık 150 kişilik bir ağla (çoğu

37. Hume, "Populousness", 161.

38. E. Durkheim, *Le suicide: étude de sociologie* (Paris, 1897); M. Halbwachs, *Les causes du suicide* (Paris, 1930); J. Boulton, *Neighbourhood and Society. A London Suburb in the Seventeenth Century* (Cambridge, 1987); S. Rappaport, *Worlds: Within Worlds Structures of Life in Sixteenth-century London* (Cambridge, 1989).

insanın izleyebileceği tanıdık sayısı) sınırlı olabiliyordu. Madrid gibi çok büyük şehirlerde evler ancak 1750'den sonra numaralandırılmaya başlamıştı. Erken modern insanlar mahremiyeti anlıyor ve doğru buluyordu ama bu çok kolay değildi. Kadın ve erkeklerin aile, komşular ve yetkililerin belli bir yere kadar müdahalesini veya gözetimini kabullenmesi gerekiyordu. Modern Batılıların çoğunun kesinlikle kabul edemeyeceği bir şeydi bu. Bu dönemde şehirlerde oturanların çoğu birinci ve ikinci kuşak göçmenlerden oluşmaktaydı. Bu da babalar, ustalar veya yöneticiler tarafından uygulanacak resmî veya gayriresmî kurallara ve o kuralları uygulayacak mekanizmalara her zamankinden daha fazla ihtiyaç olduğu anlamına geliyordu. Şehirler hem toplumsal hem de iktisadi açıdan son derece düzenlenmiş ortamlardı.

16. ve 17. yüzyıllarda bütün Avrupa'da patlama yapan cadı avları da şehir hayatının yoğunluğunun, şehirlerin sadece yeni fikirlerin değil korku, şüphe ve nefretlerin de kaynağı olduğunun bir göstergesidir. Cadılara yönelik yargılama ve infazların çoğu kırsal kesimde meydana gelmekle beraber, birçok meşhur vaka (Loudun, Trier, Würzburg, Bamberg gibi) şehirlerde meydana gelmişti. Suçlamalar (başta Polonya ve Finlandiya olmak üzere) bazı ülkelerde özellikle fazlaydı. Cadılar şeytanla işbirliği yapan bir karşı kültürün güçlü ve tehditkâr elemanları olarak görülüyordu.[39] Hem aşağılamayı hem de acı vermeyi hedefleyen cezalandırma yöntemleri şehir yaşamının ayrılmaz bir parçasıydı. Cinsel suç işleyenlerin araba üzerinde teşhir edilmesinden kırbaçlamaya ve cadıların herkesin gözü önünde yakılmasına kadar değişen cezalar vardı. Dinî ve seküler otoriteden mesajlar taşıyan

39. B. P. Levack, *The Witch-hunt in Early Modern Europe*, 2'nci baskı (Londra, 1995), 129–130.

bu cezalandırma yöntemleri birbiriyle adeta iç içe geçmiş erken modern şehirler açısından özellikle önemli olan karmaşık ritüellerin bir parçasıydı. 16. ve 17. yüzyılların şehirlerinde yeni cezalar ve cezalandırma kuralları icat etmek (ki bunların en ünlüsü de 1532 tarihli Carolina ya da Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki V. Charles Ceza Yasası idi), suçlular yaratmak ve düzeni korumak için giderek artan bir şekilde mahkemeleri kullanmak suretiyle bir "dehşet ortamı" yaratılmıştı.[40]

Şehirlerde dinî, mali, düzeni korumaya yönelik, yasal, savunma ve temsil amaçlı alt bölümler vardı. Bunlar çok sayıda olduğu gibi, bazen birbirinden ayrı oluyor, bazen de birbiriyle örtüşüyordu. Terziler, tabakçılar ve mumcuların kendi yerleri; her ürün için ayrı bir pazar; dinlenme ve seks endüstrisi de dâhil, eğlence için ayrı yerler vardı. Kilise çanlarının kendine özgü sesleri; tepelerin, suların veya kamu binalarının kendilerine göre özellikleri vardı. Şehirlerin aynı zamanda karmaşık yargı coğrafyaları vardı, zira topluluklar arasındaki sınırlar, ticari ayrıcalıkların ve mahkeme kararlarının kapsamları bölgeden bölgeye değişiklikler gösteriyor, farklı yetki, kapsama, dışlama ve kontrol çerçeveleri yaratıyordu. Şehir insanlarının kafalarında eylemlere, objelere, görüntülere, kokulara ve seslere göre bilinen ve bilinmeyen mekânlardan oluşan "zihinsel haritalar" vardı. Bu mekânlar özellikle Barok dönemle Aydınlanma dönemlerinde hem mimari olarak hem de şehir planlaması açısından köklü değişikliklerden geçmişti.

17. ve 18. yüzyıllardaki yeniden inşa süreçlerinden önce şehirlerin çoğu düzensizdi; o anki ihtiyaca göre kendiliğinden ortaya çıkan tıklım tıkış, dar sokaklar, caddeler ve meydanlardan

40. R. van Dülmen, *Theatre of Horror: Crime and Punishment in Early Modern Germany* (1985; Oxford, 1990).

ibaretti birçok şehir. Ama gelişim tamamen de gelişigüzel değildi. Birçoğunda hâlâ Ortaçağ'daki planlamaların izleri vardı. Bazılarında iş alanlarıyla meskenler bölge bölge ayrılmıştı, bazıları İskoçya'daki St. Andrews kasabasında olduğu gibi birbirine paralel üç sokak şeklinde dizayn edilmişti. Yine geçmişi eskiye dayanan toplulukların tamamında inşaatlar belli kurallara tabiydi, atıkların rastgele boşaltılması veya sokaklarda sürat yapmak gibi halkı rahatsız edici davranışlar yasaktı. Tıpkı klasik dönemlerde olduğu gibi erken modern şehirlerde de en göze çarpan yan düzeni sağlamaya yönelik polisiye ve idari faaliyetlerdi. Çevre, sağlık ve kamu düzeni gibi alanlara geniş ve giderek artan bir ilgi vardı. Geç Ortaçağ şehirlerinin en büyük derdi Kara Veba'ydı, ancak 17. yüzyıldan itibaren şehirlerde salgınların yeniden baş göstermesini önlemek üzere giderek artan bir şekilde karantina düzenlemeleri uygulanmaya başladı. Ancak şehirlerin gelişimini, örneğin 14. yüzyılın zengin mahallelerindeki parke taşlı caddeleri veya 18. yüzyılın yeni su kaynaklarını esas olarak özel girişim finanse ediyordu.

Bir şehrin nasıl görünmesi ve nasıl yaşanması gerektiği konusunda bütünleşik bir şehir vizyonu, bütüncül bir şehir gelişimi anlayışı ancak 15. yüzyılın başlarında Markus Vitruvius'un çalışmalarının yeniden keşfedilmesinden sonra gelişti. 17. ve 18. yüzyılın mutlak monarşileriyse bu vizyonu sonuna kadar hayata geçirdiler. Klasik alan planının hayata geçirildiği Turin bunun ilk büyük örneklerinden biridir. Vitruvius'un radyal konseptinin en güzel hayata geçirildiği yerlerden biri Venezia'daki Palma Nova'dır (1593). Karlruhe'deki *Residenzstadt* (1729'ler) ile Lizbon'daki (1755 depreminden sonra yeniden inşa edilen) Rossio'nun ızgara planı da benzer özellikleri göstermektedir. Yeniden düzenlenip şekillendirilen şehir planı daha açık ve daha düzenliydi, kamusal ve özel alanlar etkileyici yeni binalarla, sadece konutların

bulunduğu süslü cadde ve meydanlarla birbirinden daha net biçimde ayrılmış, daha bütünleşik ve işlek caddelerle donatılmıştı. Londra ve Paris gibi büyük şehirler doğu ve batı şeklinde ikiye ayrılmış, zenginlerin yoğunlaştığı belli merkezler ortaya çıkmıştı. Zenginler daha çok şehrin merkezinde, pazar, nehir ve parklar gibi temel faaliyet alanlarına yakın bölgelerde otururken, yoksullar Rouen ve Strasbourg'ta olduğu gibi daha az sağlıklı olan kenar semtlerde yaşardı. Maddi durumu iyi olanlar işlek caddelerde veya meydanlarda yaşarken, yoksulların karanlık, Lübeck veya Amiens'teki gibi tıkış tıkış sıkışık sokaklarda yaşaması ortaya çok daha karmaşık bir sosyal coğrafya çıkartıyordu.

Fiziksel coğrafya şehrin sadece görünümünü değil, aynı zamanda su tedarikinden atık boşaltmaya kadar birçok sorunla başa çıkabilme yeteneğini ve hatta ekonomik kaderini dahi belirliyordu. En başarılı şehirler denize, gemilerin işleyebildiği ırmak veya kanallara erişimi olan şehirlerdi, çünkü büyük miktarda malı su yoluyla taşımak karadan taşımaya göre en az beş kat daha az maliyetliydi. Avrupa'nın önemli ticari ve mali merkezlerinin yükseliş ve düşüşünde coğrafi faktörler kesinlikle önemliydi. Ortaçağ'ın sonlarının Akdeniz-Renanya ekseni 17. ve 18. yüzyıllarda Atlantik kıyı şeridinde odaklanan bir merkez yaratmıştı. Ancak Fransa gibi donanımlı bir denizcilik ülkesinin şehir gelişimi anlamında Hollanda veya İngiltere'nin gerisinde kalmasını sadece coğrafyayla açıklamak mümkün değildir.[41] Asıl neden bir ölçüde tarım üretim ve büyük ölçüde iş gücü piyasalarındaki ve hareketlilikteki kısıtlamalarla Epstein'ın "bölgesel zorlama" adını verdiği durumun seçici rolü olabilir.[42] Aynı şekilde Baltık ticareti 16. yüz-

41. H. Diederiks ve D. Reeder, ed., *Cities of Finance* (Amsterdam, 1996).

42. S. R. Epstein, "Introduction. Town and Country in Europe, 1300–1800", S. R. Epstein, ed., *Town and Country in Europe, 1300–1800* (Cambridge, 2001) 9–14.

yıldan itibaren gelişme gösterdiği hâlde, coğrafi açıdan avantajlı görünen Lübeck merkezli ticari şehirlerin oluşturduğu karteli Hansa Birliği finansal ve ticari yetenekleriyle denizcilikteki ve teknolojideki üstünlüğünü Hollanda'ya kaptırmıştı.

TARİHYAZIMI

Geç Ortaçağ şehir kroniklerinin halefleri 18. ve 19. yüzyıllarda gelişen şehir tarihleriydi. Bunlar geçmişe ilgi duyan ve şehir bilinci olan yerel araştırmacıların Almanca *Heimatgeschichte* olarak adlandırdığı methiyelerdi.[43] Şehirlerdeki toplumsal bozukluklara gösterilen Durkheimcı ilgi önemli bir toplumsal tarih araştırmasına dönüşmemişti. Özgün yanlara odaklanmak yerine genel şablonlar arayan 20. yüzyılın başlarındaki akademik şehir araştırmaları da çoğunlukla coğrafyacıların elinden çıkmıştı. 1960'lı ve 1970'li yıllarda yeniden canlanan şehir tarihçiliği de aynı yoldan gitmiş, hem teorik hem de metodolojik yaklaşımlarda coğrafi bakış açısı ağır basmaya devam etmişti.[44] Kuzey Amerikalı tarihyazımına daha geniş bir sosyal bilimsel yönelim hâkim olup, 20. yüzyılın ortalarındaki birçok tarihsel sorun sosyolojik, coğrafi ve ekonomik bir perspektiften ele alınmaktadır.[45] Bu geleneğe

43. R. H. Sweet, "'The Private and Uninteresting History of a Single Town?' Les histoires des villes provinciales dans l'Angleterre du XVIIIe siècle", *Histoire Urbaine*, 28 (2010), 85–103. Örneğin, W. Hutton, *The History of Birmingham to the End of the Year 1780* (Birmingham, 1781); R. Stevenson, *Annals of Edinburgh and Leith ... AD 320–AD 1839* (Edinburgh, 1839).

44. Örneğin, H. Carter, *The Towns of Wales: A Study in Urban Geography* (Cardiff, 1965).

45. E. Jutikkala, "The Borderland: Urban History and Urban Sociology", *Scandinavian Economic History Review*, 6 (1958), 191–195; M. C. Howell, *Women, Production, and Patriarchy in Late Medieval Cities* (Chicago, 1986); J. R. Farr, *Hands of Honor: Artisans and their World in Dijon, 1550–1650* (Ithaca, 1988).

mensup araştırmacılar ve özellikle de iki Dünya Savaşı arasında ortaya çıkan sembolik etkileşim geleneğinin kurucusu olan "Chicago Okulu", her ne kadar aradaki uçurum giderek kapansa da İngiliz emsallerinin ampirik yaklaşımından çok kavramsal yaklaşımı benimsemektedir.[46]

Kentleşmeyi açıklanması gereken bir süreç olmaktan çok bir değişim kaynağı olarak gören sosyologlar kavramı bazen modernleşmeyle eş anlamlı olarak kullanmaktadır.[47] Pazarları genişleten ve yönetimin merkezi olan şehirler böylece düzensiz, geniş çaplı ve uzun mesafeli ticaret vasıtasıyla 16. yüzyılda "modern bir dünya sistemi" yaratmıştı.[48] Aslında şehirler mutlaka modernleşmenin ima ettiği şekilde birbiriyle ilişkili bir değişim kümesi yaratmıyordu. Bunun yerine içinde bulundukları sistemin veya yapıların sosyal, ekonomik ve siyasal karakteristiklerini ortaya koyuyorlardı. "Uygarlaşma sürecinin" yani Norbert Elias'ın iddia ettiği gibi geç Ortaçağ'daki bir dizi sosyal ve ruhsal değişimin arkasında da şehirler yoktu. Elias'a göre, Hollandalı tarihçi Johan Huizinga'nın Ortaçağ insanının basit, kaba ve ilkel duyguları olarak gördüğü şeylerin yerini insan etkileşimlerinde öz denetim ve düzenleme aldı.[49] Dönemin bazı yazarları şehirlerin böyle bir değişime neden olabileceğini –en azından kırsal kesimi siyasal açıdan daha az tehlikeli hale getirebileceğini– *düşünmüştü*. I. James bazı önemli Kilit bazı katolik toprak sahiplerinin 1609'de Ulster'den kaçmasından sonra İrlanda'nın

---

46. J. de Vries, "Great Expectations: Early Modern History and The Social Sciences", *Review: the Journal of the Fernand Braudel Center*, 22 (1999), 121–149.

47. C. Tilly, *The Vendée* (Londra, 1964), 16–19.

48. F. Braudel, *Capitalism and Material Life, 1400–1800* (1967; Londra, 1973); I. M. Wallerstein, *The Modern World-system: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-economy in the Sixteenth Century* (New York, 1974).

49. J. Huizinga, *The Waning of the Middle Ages* (1919; Londra, 1924); N. Elias, *The Civilizing Process, Volume I. The History of Manners* (1939; Oxford, 1969).

kuzeyindeki büyük miktarda toprağı Protestanlığın ve Stuart hanedanının çıkarları doğrultusunda yönetilmek üzere *Livery* olarak bilinen Londralı on iki şirkete vermişti. Şehirlerle medenilik arasında kurulan kalıcı dengenin bir parçasıydı bu. İrlanda bir dönem için "neredeyse su katılmamış bir İngilizlik ve Protestanlık adası oldu".[50] Elias çok sonraları İngilizceye de çevrilen eserinin ikinci cildinde, kişisel davranışla geniş devlet oluşum süreçleri arasındaki etkileşim, özellikle de Max Weber'in "meşru fiziki güç kullanım tekeli" adını verdiği yetkiyle özdeşleşen asayiş –ki erken modern tarihyazımında öncelikli temalardan biri buydu– üzerinde duruyordu.[51]

Kıtadaki modern araştırmacılar sosyolojiyi bir yana bırakma ve şehir tarihine daha insani bir açıdan yaklaşma eğilimindedir. Bu yaklaşım tarihe sosyal ve siyasal ilişkiler, hukuk, kültür ve din çerçevesinden bakmaktadır. Bazıları coğrafyadan alınan niceliksel ve işlevselci modellere karşı çıkarak, geç ortaçağ ve erken modern ülke ve bölgelerin farklı bağlamlarına ve değişim aracı olarak birey ve sosyal grupların önemine daha duyarlı olan daha spesifik analizlerden yana tavır olmaktadır.[52] Örneğin Kuzey İtalya şehirlerinin (ve özellikle de hakkında ciltler dolusu kitaplar yazılan şehir devletlerinin), siyasal ve hukuksal ayrıcalıkları (ve zenginlikleri) olmayan güneydekilerden daha fazla dikkat çekmesinin altında hukuka, yönetime ve siyasete duyulan ilgi yat-

---

50. S. J. Connolly, "'Ag Déanamh Commanding': Élite Responses to Popular Culture", in J. S. Donnelly ve K. A. Miller, ed., *Irish Popular Culture, 1650–1850* (Dublin, 1998), 4.

51. N. Elias, *The Civilizing Process, Volume II. State Formation and Civilization* (1939; Oxford, 1982); M. Weber, "Politics as a Vocation", H. H. Gerth ve C. Wright Mills, ed., *From Max Weber: Essays in Sociology* (Londra, 1947), 78.

52. O. Zeller, "L'histoire des petites villes modernes en Europe: bilan et perspectives", *Cahiers d'Histoire*, 43 (1998), 389–412; E. P. Thompson, "Responses to Reality", *New Society* (4 Ekim 1973), 33.

maktadır.[53] 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyıl başlarının Kuzey Avrupa şehirlerinin dahi tarihleri; şehirlerin kurumlar olarak ve devlet ve milletin ortaya çıkış süreciyle ilişkileri içinde yasal, anayasal ve idari özgürlüklerine ve idari sorumluluklarına ilgi duyan araştırmacıların işlerine kısmen dâhil oluyordu. Pirenne işte bu geleneğin bir devamıydı.[54]

Sosyal tarih o günlerde sadece küçük bir azınlığın, genelde de inançlı sosyalistlerin (İngiltere'de Fabianların) veya o güne dek neredeyse yalnızca erkeklere ait olan akademik dünyaya girmeyi başaran birkaç kadının ilgi alanına giriyordu.[55] Pirenne elbette coğrafyaya ve sosyal oluşumlara öncelik veriyordu; *Annales*'in çalışmalarının esin kaynağıysa Paul Vidal de la Blache'nin *Annales de Geographie* (1891) adlı eseriydi. Fakat *Annalist* "değişim" asıl 1945'ten sonra gerçekleşti. Jean Delumeau'nun Roma araştırması (1957-59) *histoire totale*'de bir dönüm noktası oldu. Onu aynı modele dayanan diğer Fransız araştırmaları izledi. Bunların içinde en dikkat çekenleri Bennassar'ın Valladolid çalışmasıyla Deyon'un Amiens çalışmalarıydı (her ikisi de 1967).[56] Fransız akademi dünyasındaki yerleşik coğrafya ve sosyoloji anlayışlarından etkilenen bu çalış-

---

53. D. Waley, *Mediaeval Orvieto: The Political History of an Italian City-state, 1157–1334* (Cambridge, 1952); J. K. Hyde, *Padua in the Age of Dante* (Manchester, 1966).

54. F. W. Maitland, *Township and Borough* (Londra, 1898); E. A. Lewis, *The Medieval Boroughs of Snowdonia* (Londra, 1912); S. ve B. Webb, *English Local Government from the Revolution to the Municipal Corporations Act: The Manor and the Borough* (Londra, 1924); M. Leroy, *La ville française: institutions et libertés locales* (Paris, 1927).

55. D. George, *London Life in the XVIIIth Century* (Londra, 1925).

56. R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle* (3 cilt, Louvain, 1954); J. Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle* (Paris, 1957–59); P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730* (Paris, 1958); B. Bennassar, *Valladolid au siècle d'or: une ville de Castille et sa campagne au 16e siècle* (Paris, 1967); P. Deyon, *Amiens, capitale provincial: étude sur la société urbaine au 17e siècle* (Paris, 1967).

malar "şehir tarihleri" olmaktan çok bütünleşik *Annalist* şehir (ve hinterland) araştırmalarıydı. Bu dönem için kilometre taşı sayılabilecek diğer araştırmalar daha özel ilgi alanlarında yoğunlaşmaktaydı. Örneğin Brian Pullan sosyal politika üzerinde duruyordu.[57] 1960'lı ve 1970'li yıllarda geç ortaçağ ve erken modern Alman ve İsviçre şehirleri üzerine yapılan ve aynı zamanda bu şehirlerin sosyal tarihlerini ele alan en iyi çalışmaların çoğu, Amerikalı araştırmacıların Reformasyon'un kökenlerine ve ilerleme sürecine duydukları ilginin birer ürünüydü.[58] H. J. Dyos'un girişimleriyle Leicester'da düzenlenen ufuk açıcı bir sempozyumun sonuçlarının 1968 yılında yayımlanmasıyla birlikte yeni bir araştırma alanının gündemi belirlenmiş oldu. *Journal of Urban History* ve *Urban History Yearbook* adlı İngilizce dergilerle birlikte bu süreç belli bir düzene oturdu. Her türden tarihçinin kendi konularını savunmak üzere bir araya geldiği bir zamanda kurulan Avrupa Şehir Tarihçileri Derneği (1989) iki yılda bir bir araya gelerek büyüyen bir alandaki önemli gelişmeleri ele almaktadır.

Politik sağa kayışı ve gerek *Annales*'in, gerekse İngiliz "yeni sosyal tarih"inin ve 1960'ların Alman/Avusturya *Alltagsgeschichte*'sinin (kırsal kesimdeki) işçi sınıfına karşı duyduğu hayal kırıklığını yansıtan son kentsel toplum tarihyazımı daha çok "orta sınıf"a odaklanmaktaydı.[59] *Bürgertum*'un çalışmalarıyla ve nihai

---

57. B. S. Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice: The Social Institutions of a Catholic State, to 1620* (Oxford, 1971).

58. G. Strauss, *Nuremberg in the Sixteenth Century* (New York, 1966); W. Monter, *Calvin's Geneva* (New York, 1967); B. Moeller, *Imperial Cities and the Reformation: Three Studies* (Philadelphia, 1972); S. Ozment, *The Reformation in the Cities: The Appeal of Protestantism to Sixteenth Century Germany and Switzerland* (New Haven, 1975); T. A. Brady, *Ruling Class, Regime and Reformation at Strasbourg, 1520–1555* (Leiden, 1978).

59. A. E. Imhof, *Die verloren Welten. Alltagsbewältigung durch unsere Vorfahren* (Münih, 1984); P. Earle, *The Making of the English Middle Class: Business, Society and Family Life in London, 1660–1730* (Londra, 1989); J. Barry and C. Brooks,

kaderiyle ve *bürgerliche Gesellschaft*'ın ya da sivil toplumun değişen personel ve uygulamalarıyla ilgili kaygılar nedeniyle Almanya'da durum zaten hiç değişmemişti. Büyük (ve bazen ideolojik bölünme ve rekabetlerin hedefi olan) araştırma projeleriyle daha da alevlenen kentsel toplum ve "uzun 18. yüzyıl" politikalarıyla ilgili tartışmaların bir gözü de Napolyon dönemiyle 1848 arasında –ve sonrasında– meydana gelen siyasal ve sosyal değişimlerin üzerindeydi.[60]

Şehir tarihi bütün Avrupa'yı kapsıyordu, ama Almanya, Fransa ve Britanya gibi bazı bölgeler diğerlerine göre daha iyi araştırılmıştı. Erken modern İrlanda, Benelüks Ülkeleri ve Orta Avrupa şehir tarihleri ana kaynakların diğer Avrupalı araştırmacılara açılmaması nedeniyle gelişememişti. Bu durumun İrlanda örneğinde artık değişmekte olduğu görülmektedir.[61] İskandinavya, Rusya ve İrlanda'da 18. yüzyıldan önce şehirleşmenin düşük olması dikkatleri ister istemez başka yerlere, sosyal ve ekonomik yaşamın temellerini oluşturan derebeylik, akrabalık ve etnisite

---

ed., *The Middling Sort of People: Culture, Society and Politics in England, 1500–1800* (Basingstoke, 1994).

60. Walker, *German Home Towns*; J. Reulecke, "Stadtgeschichtsschreibung zwischen Ideologie und Kommerz: ein Überblick", *Geschichtsdidaktik*, 7 (1982), 1–18; J. Sperber, "Bürger, Bürgertum, Bürgerlichkeit, Bürgerliche Gesellschaft: Studies of the German (Upper) Middle Class and its Sociocultural World", *Journal of Modern History*, 69 (1997), 271–297; W. Ribhegge, *Stadt und Nation in Deutschland vom Mittelalter bis zur Gegenwart: die Entstehung der Zivilgesellschaft aus der Tradition der Städte* (Münster, 2002). Fransa için bkz. G. Duby, ed., *Histoire de la France urbaine* (5 vols.; Paris, 1980–85). 1998'de yeni bir baskı yapıldı.

61. P. Butel ve L. M. Cullen, ed., *Cities and Merchants: French and Irish Perspectives on Urban Development, 1500–1900* (Dublin, 1986); P. Clark ve R. Gillespie, ed., *Two Capitals: London and Dublin, 1500–1840* (Oxford, 2001); P. Borsay ve L. Proudfoot, ed., *Provincial Towns in Early Modern England and Ireland: Change, Convergence and Divergence*, "Proceedings of the British Academy" 108 (Oxford, 2002); R. Usher, *Protestant Dublin, 1660–1760: Architecture and Iconography* (Basingstoke, 2012).

gibi kavramlara kaydırmaktadır.[62] Geleneksel tarih yazımı büyük şehirlere odaklanmaktaydı, ancak önce (nüfusu 2.000 ve altında olan şehirlerin çoğunlukta olduğu) Büyük Britanya'da ve Almanya'da ve daha sonraları Fransa'da araştırmalar küçük şehirlerin hem ticari hem sosyal hem de başlı başına üretim merkezleri olarak hareketliliklerine ve yeni şartlara kolayca uyum sağladıklarına dikkat çekmeye başladı. E. A. Wrigley Londra'nın 1650 ile 1750 yılları arasında her sene en az 8.000 insanı çektiğini ve İngiltere'de her altı kişide birinin hayatlarının bir döneminde Londra'da yaşadığını söylemişti.[63] Ancak birçok Avrupalının kentsel deneyimi çok küçük şehirlerde oturmaktan veya buraları ziyaret etmekten ibaretti. Dolayısıyla tarihçiler ağırlıkla bu şehirlerle daha küçük şehir toplulukları, bunların kırsal kesimleri ve şehir ağlarındaki diğer kavşak noktaları arasındaki ekonomik ve sosyal ilişkiler üzerinde durmaktadır.[64]

Tarihsel araştırmaların bütünüyle tematikleşmesi ve bütünsellikten uzaklaşması yani Charles Tilly'nin ifadesiyle artık "büyük değişimler"le fazla ilgilenmemesi nedeniyle 1960'lı, 1970'li ve 1980'li yıllarda hayli önemli olan şehir ve şehir sistemleri araştırmaları artık daha az rağbet görmektedir.[65] Ancak eski filozof yeni ekonomi-politikçi Karl Polanyi'nin anladığı şekliyle

---

62. J. M. Hittle, *The Service City: State and Townsmen in Russia, 1600–1800* (Londra, 1979).

63. E. A. Wrigley, "A Simple Model of London's Importance in Changing English Society and Economy, 1650–1750", *Past & Present*, 37 (1967), 44–70.

64. Clark, ed., *Small Towns*; F.-J. Ruggiu, *Les élites et les villes moyennes en France et en Angleterre (XVIIe–XVIIIe siècles)* (Paris, 1997); Epstein, ed., *Town and Country*; J.-P. Poussou ve A. Lottin, ed., *Naissance et développement des villes minières en Europe* (Arras, 2004).

65. C. Tilly, "Retrieving European Lives", O. Zunz, ed., *Reliving the Past: The Worlds of Social History* (Londra, 1985), 15; J. de Vries, *European Urbanization, 1500–1800* (Londra, 1984); P. M. Hohenberg ve L. H. Lees, *The Making of Urban Europe, 1000–1950* (Cambridge, MA, 1985).

(toplumsal üstünlükler ve umumi biçimlerden gayri şahsi piyasaya) veya başka bir Marksist model çerçevesinde şehirlerin "büyük dönüşümlerde" oynadığı rol yazılanların çok gerisinde kalmıştır.[66] Adam Smith gibi Marx da "zihinsel ve maddi emek arasındaki en büyük bölünmenin kır ve şehrin ayrılmasından kaynaklandığını" düşünüyordu. Weber de batıdaki şehirler için aynı şeyi düşünürken, Fernand Braudel bu durumu "birçok elektrikli trasformatör"e benzetiyordu.[67] Son dönemlerde bazı tarihçiler şehir ve kırı bir sürecin parçası olarak ele almaya başlamıştır. Buna göre şehirler kırda üretilen ürünleri pazarlıyor ve yoğunlaşmış arz ve talep kaynakları yaratıyordu. Arada asalak olmaktan ziyade simbiyotik, ayrık olmaktan çok birbirini tamamlayıcı bir ilişki vardı. Araştırmacılar buna rağmen şehir ve kır zihniyetlerini birbirinden ayırmakta (Marx "kırsal yaşamın vehşileştirici darlığı"ndan söz ediyordu) ve ekonomik gelişimin, kültürel ilerlemenin ve toplumsal değişimin katalizörünün şehirler olduğunu düşünmektedir.[68] Örneğin Marino Berengo'nun *L'Europa dele citta: il volto della societa urbana Europea tra medioevo ed eta moderna* (1999) adlı iddialı eseri üç ana temayı, yani şehir siyasetini, şehir toplumunu ve şehir yaşamında Kilise'nin rolünü ele almaktadır. Diğer bir karşılaştırmalı ama

66. K. Polanyi, *The Great Transformation: The Social and Economic Origins of our Time* (Boston, 1944).

67. K. Marx ve F. Engels, *The German Ideology*, çev. S. Ryazanskaya (Moscow, 1964), 64; M. Weber, *The City*, çev. ve ed. D. Martindale and G. Neuwirth (1921; Glencoe, IL, 1958), 81–88, 100–104, 120; Braudel, *Capitalism*, 373.

68. E. A. Wrigley, "City and Country in the Past: A Sharp Divide or a Continuum?", *Bulletin of the Institute of Historical Research*, 64 (1991), 107–120; J. le Goff, *The Town as an Agent of Civilisation, c.1200–c.1500* (Londra, 1971), 25–26; E. Sereni, *Comunità rurali nell'Italia antica* (Rome, 1955); C. A. Estabrook, *Urbane and Rustic England: Cultural Ties and Social Spheres in the Provinces, 1660–1780* (Manchester, 1998); P. Bairoch, *Cities and Economic Development: From the Dawn of History to the Present* (Chicago, 1988).

daha geniş bir zaman dilimini kapsayan, mimari ve mekânsal bir bakış açısından kaleme alınan eser de, Pierre Lavedan'ın erken *urbaniste* ruhunu devam ettiren Leonardo Benevolo'nun *The European City* adlı kitabıdır.[69]

Şehir araştırmalarının interdisipliner yapısı nedeniyle geçmişte sanattan çok sosyal ve beşerî bilimlere yönelim olmuştur. Ancak iktisadi ve demografik tarihin günümüz tarihyazımı, sosyal ve kültürel tarih ve birçok diğer alan için eski önemlerinin yitmesiyle birlikte bu durum değişmektedir. Rönesans ve daha sonraki yüksek kültür araştırmacıları İtalya, Almanya ve Benelüks Ülkeleri'ndeki şehirler üzerine keyif veren araştırmalar üretmişler, Krems *Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs* gibi bazı kurumlar maddi kültüre (*Sachkultur*) ve gündelik yaşamda tüketime daha fazla ilgi göstermeye başlamışlardır.[70] Sanat tarihinin güzel olanı "değerlendirme" merakı bazen çok daha yeni olan çevresel tarih araştırması projesiyle, yani insanlarla doğal dünya arasındaki sıradan (ve çoğu zaman karışık) ilişkileri; insanın doğayla ilişkilerini düzenleme çabalarını; ve insanın doğayla ilişkilerine bakış şeklini araştıran projelerle tam olarak örtüşmemektedir. Tarihsel coğrafyacıların hiç değişmeyen, insanları inşa edilmiş çevrelerinin içine oturtma

69. L. Benevolo, *The European City* (Oxford, 1993); P. Lavedan, *Introduction à l'histoire de l'architecture urbaine: definitions, sources* (Paris, 1926) ve *Histoire de l'urbanisme* (3 cilt; Paris, 1926–52); G. Summerson, *Georgian London* (Londra, 1945); L. Mumford, *The City in History. Its Origins, its Transformations, and its Prospects* (Harmondsworth, 1961); J. E. Vance, *This Scene of Man. The Role and Structure of the City in the Geography of Western Civilisation* (Londra, 1977).

70. L. Benevolo, *La città italiana nel Rinascimento* (Milan, 1969); P. O'Brien, ed., *Urban Achievements in Early Modern Europe: Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge, 2001); *Cities and the transmission of cultural values in the late middle ages and early modern period* (Brussels, 1996); A. Cowan, ed., *Mediterranean Urban Culture, 1400–1700* (Exeter, 2000); *Europäische Sachkultur des Mittelalters* (Viyana, 1980); *Frau und spätmittelalterlicher Alltag* (Viyana, 1986).

kaygısı yeni ekolojik perspektif ve yöntemlerle de desteklenmektedir.[71] Kendi şehir tarihlerinin hem doğa hem de sınırlarla yakın bir ilişki içinde ele alınmasından olsa gerek, Amerikalı araştırmacılar burada da başı çekmektedir.[72] Bugüne kadar 18 Avrupa ülkesinde 300'den fazla şehrin tarihini araştıran uzun vadeli tarihsel atlas projeleri kent formlarını, mekânı, yeri ve arazileri göstermekte ve açıklamaya çalışmaktadır.[73] Klasik dönemde ve Ortaçağ'da şehirleşmenin anlaşılması açısından her zaman önemli olan arkeoloji de, erken modern dönemde konut amaçlı ve endüstiyel yapıların, gömme geleneklerinin, kentsel morfolojinin ve gıda ve obje tüketiminin anlaşılmasında yeni ufuklar açmıştır.[74]

---

71. H. Lefebvre, *La production de l'espace* (Paris, 1974). *Journal of Interdisciplinary History*, 32(4) (2002); P. Boucheron, *Le pouvoir de bâtir: urbanisme et politique édilitaire à Milan (XIVe–XVe siècles)* (Roma, 1998).

72. A. Voyce, *Moscow and the Roots of Russian Culture* (Norman, OK, 1964); F. J. Turner, *The Frontier in American History* (New York, 1920).

73. Uluslararası Kent Tarihleri Komisyonu, bütüncül bir Avrupa vizyonu yaratmak için 1955 yılında bir dizi ulusal tarihsel şehir atlası yayımlanmasını tavsiye etmişti. (Britanya'yı ele alan) Birinci cilt 1969 yılında yayımlanmış, 1973'te onu *Deutscher Städteatlas* izlemişti. İrlanda Tarihsel Şehirler Atlası projesi, 1981 yılından beri Kraliyet İrlanda Akademisi'nin gözetiminde hazırlanmaktadır.

74. P.-A. Février, *Le développement urbain en Provence de l'époque romaine à la fin du XIVe siècle: archéologie et histoire urbaine* (Paris, 1964); J. Allan, "Patterns of Artefact Consumption and Household Usage in South-west England, c.1600–1700", *Archeologiques*, 16 (2003), 134–149.

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

Bairoch, P. *Cities and Economic Development: From the Dawn of History to the Present* (Chicago, 1988).

Benevolo, L. *The European City* (Oxford, 1993).

Butel, P. ve L. M. Cullen, ed. *Cities and Merchants: French and Irish Perspectives on Urban Development, 1500–1900* (Dublin, 1986).

Clark, P., ed. *Small Towns in Early Modern Europe* (Cambridge, 1995).

Clark, P. ve B. Lepetit, ed. *Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe* (Aldershot, 1996).

Clark, P. *European Cities and Towns, 400–2000* (Oxford, 2009).

Clark, P., ed. *The Oxford Handbook of Cities in World History* (Oxford, 2013).

Cowan, A. *Urban Europe, 1500–1700* (Londra, 1998).

Epstein, S. R., ed. *Town and Country in Europe, 1300–1800* (Cambridge, 2001).

Friedrichs, C. R. *The Early Modern City, 1450–1750* (Londra, 1995).

Hohenberg, P. M. ve L. H. Lees. *The Making of Urban Europe, 1000–1950* (Cambridge, MA, 1985).

Miller, J., ed. *Urban Societies in East Central Europe, 1500–1700* (Aldershot, 2008).

Scott, T. *The City-state in Europe, 1000–1600: Hinterland, Territory, Region* (Oxford, 2012).

Tilly, C. ve W. Blockmans. *Cities and the Rise of States in Europe, 1000–1800* (Boulder, 1994).

de Vries, J. *European Urbanization, 1500–1800* (Londra, 1984).

10. BÖLÜM

İMALAT

MARKUS KÜPKER*

* Münster'deki Westfälische Wilhelms Üniversitesi'nde eğitim gördü ve 1750-1870 yılları arasında Kuzeybatı Almanya'nın Tecklenburg bölgesinde demografik ve ekonomik gelişim üzerine yaptığı çalışmayla 2002 yılında doktorasını aldı. Bu çalışma *Demografischer und wirtschaftlicher Wandel im ländlichen Raum: Das Tecklenburger Land* (Frankfurt/ New York, 2008) başlığı altında yayınlanmıştır. Münster ve ardından Cambridge Üniversitesi'nde tarihsel demografi ve ekonomi tarihi alanlarında bir dizi araştırma projesinde çalıştı. Şu anda Kuzey Ren-Vestfalya'daki eğitim kurumlarında sürekli iyileşmeyi amaçlayan bir eğitim girişimi için çalışmaktadır.

ERKEN MODERN AVRUPA'DA İMALAT[1]

1750 gibi geç bir tarihte Avrupa'nın birçok yerinde nüfusun % 80'inin hâlâ tarımda çalıştığı düşünülecek olursa, imalat ve endüstrinin erken modern ekonomide önemli bir rol oynamadığı sanılabilir. Oysa konuya yalnızca fabrika sanayileşmesi açısından bakıldığında, o zaman fabrikalardaki merkezî ve makineleşmiş kitlesel üretimin Ortaçağ'dan itibaren yaşanan doğrusal bir gelişimin sonucu olduğu şeklinde sığ bir sonuca varmak mümkündür. Ancak durum bunun aksidir; yani yüzyıllar süren durağan bir ekonomik gelişmenin ardından nihai fabrika sanayileşmesi büyük ölçüde tesadüfi de olsa gerçek bir *devrime* yol açmış olabilir.

Her üç bakış açısında da bir ölçüde gerçeklik payı mevcuttur, ama hiçbiri hikâyenin tamamını sunmaz. Sanayileşmenin müthiş bir ekonomik değişim süreci başlattığına ve bunun sonuçlarının önceki gelişmelerden çok farklı olduğuna şüphe yoktur. Öte yandan bu "devrim" kelimenin ima ettiği gibi bir anda veya her yerde gerçekleşmedi. 1800'den önce yalnızca İngiltere'de sanayileşme vardı. Orada bile başlangıçta bütün ülkeye yayılmamıştı, yani belli bölgelerle ve bir avuç merkezle sınırlıydı: Lancashire, Yorkshire'ın bazı kısımları, Tyneside, Midlands ve güney İskoçya. Belçika, İsviçre ve Fransa gibi diğer ülkelerde sanayileşme İngiltere'den birkaç on yıl sonra başladı. Batı Almanya 1830'larda sanayileşmeye başlarken, Hollanda Cumhuriyeti ancak 1850'den sonra, Rusya ile Orta ve Doğu Avrupa'nın geniş bölgeleriyse 19. yüzyılın sonlarında sanayileşti. Avrupa'nın birçok bölgesinde erken modern dönem özellikleri 1750 sonrasında da epey devam

1. Yazar bu bölümün ilk taslakları üzerindeki çok değerli yorum ve önerileri ve İngilizce metnin son şeklinin ortaya çıkmasındaki büyük yardımları için Sheilagh Ogilvie'ye teşekkür eder.

etti, dolayısıyla bu dönemi daha sonraki modern dönem asırlarından sarih çizgilerle ayırmak mümkün değildir.

Sanayileşmeden önce teknolojik yenilikler yavaş gelişiyor ve imalatta küçük bir rol oynuyordu. En önemli girdi iş gücüydü ve bunun yerini sermayenin alması o kadar kolay değildi. Ama iş gücü örgütlenmesini değiştirmek, örneğin iş bölümünü veya yeni ürünler ortaya koymak suretiyle çıktıyı artırmak mümkündü. "Modern" bir ekonomiyi fiyatlar düşerken aynı zamanda daha fazla ürün almak diye tarif edecek olursak, erken modern imalatın bazı kısımlarında bunun zaten çoktandır yaşanmakta olduğunu söyleyebiliriz. Aslında Avrupa'da imalat, eğer daha da önce değilse, 1500'lerden itibaren hız kazanmıştı. Üretilen malların sayısı ve çeşitliliği ciddi ölçüde artmaktaydı. Nüfusun dikkate değer bir bölümünün sanayi ürünleri üretip ihraç ettiği bölgeler teşekkül etmişti. Bazıları da imalat yapan bölgeler için gıda üretmekteydi.[2] Bu arada sanayi mallarının toplam üretim içindeki payıyla imalatta çalışan insan sayısı da artmıştı. 1650'lerden sonra bu süreç giderek kendi kendine yetmeye ve nihayet fabrika sanayileşmesini desteklemeye başladı.[3]

14. yüzyılın ortalarıyla 18. yüzyılın ortaları arasında küresel ekonominin genişlediği ve Avrupa'nın nüfusunun arttığı bir dönemde Avrupa üretimde bölgesel uzmanlaşmaya, üretilen mal sayısının artarak çeşitlenmesine ve tüketim kalıplarının değişimine sahne oldu. Ayrıca imalat organizasyonu değişti. Bu sadece endüstrilerin yerlerini değil, ticari sermayenin rolünü ve üretim-

2. Karl-Heinrich Kaufhold, "Gewerbelandschaften in der frühen Neuzeit (1650–1800)", Hans Pohl, ed., *Gewerbe– und Industrielandschaften vom Spätmittelalter bis ins 20. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1986), 112–202, burada 112–116.

3. Jan de Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge, 2008), 7–9. Aynı zamanda bkz. bu bölümün "Sınai Çeşitlenmeye Dair Değerlendirmeler" başlıklı kısmı.

de iş bölümünü etkiledi. Avrupa'nın ekonomik çekim merkezi Akdeniz ve güney Orta Avrupa'dan kuzeybatıya doğru kaydı. Aynı zamanda kıta giderek artan bir şekilde, Elbe Nehri yaklaşık sınır olmak üzere endüstriyel batı ve tarımsal doğu olarak ikiye bölündü. İş gücü küresel ölçekte bir iş bölümüne kavuştu. Avrupa dünyaya mamul mal temin ederken, Afrika Amerika'ya köle ihraç ediyor ve Avrupa'nın denizaşırı sömürgeleri de Avrupa için tarımsal hammadde üretiyordu. Bu uzmanlaşma ve farklılaşmanın birçok insan için ciddi sonuçları oldu. Bu durum bazıları için kısmen özgürlük, sosyal hareketlilik, eğitim ve artan tüketim anlamına gelirken, bazıları için serflik, sömürü ve ezici yoksulluk demekti.

Dolayısıyla, genel olarak bakıldığında, bu yüzyıllarda imalat durgun ve sabit değildi, aksine fabrika endüstrileşmesine doğru artan doğrusal bir hat izliyordu. Sanayileşmenin temelleri tabii ki erken modern yüzyıllarda atılmıştı. Bu gelişme 1600'lerde, ancak sadece Avrupa'nın bazı yerlerinde başlamıştı. Endüstriyel büyümenin altında; teknolojik yenilik, nüfus artışı, doğal kaynakların kullanımı, eğitim, giderek gelişen yasal çerçeveler, savaşlar, salgınlar, açlıklar, devlet yapıları, şehirler, kırsal toplum, piyasa fırsatları, girişimcilik, yatırım maliyetleri, iş gücü örgütlenmesi gibi bir dizi faktörün karmaşık etkileşimi yatıyordu. Ancak bu konulara geçmeden ve farklı izahlar arasında mukayeseler yapmadan önce imalat nasıl bir şeydir, ona bakalım.

İMALAT VE ÜRETİM

"İmalat" [*manufacturing*] terimi *manus* (el) ve *facere* (yapmak) sözcüklerinin Latincelerinin ima ettiği anlamın aksine, elle yapılan işlerin yanı sıra, hammadde veya pazara sunulmak üzere

olan kısmen mamul malları işleme süreçlerini de kapsamaktadır. Burada üretimin tamamen elle yapılıp yapılmaması önemli değildir. İşte aletler yardımıyla veya hatta dinkleme makineleri gibi karmaşık sanayi-öncesi makinelerle de gerçekleştirilmiş olabilirdi. Endüstri kabul edilen faaliyetlerle edilmeyen faaliyetler arasında muğlak bir ayrım vardı. Örneğin madencilik ve tuz madenciliği tarım dışı faaliyetler oldukları hâlde mal işleme sürecinden çok hammadde çıkarımıyla ilgili işlerdir. Ama bu faaliyetler normalde endüstri kapsamına giriyordu, çünkü hammaddenin doğrudan ve zaman alan bir ileri işleme sürecinden sonra pazara sunulabilir bir yarı mamule dönüşmesi söz konusuydu.[4]

Erken modern endüstriler gerek ürettikleri ettikleri mallar ve gerekse bunların organizasyonel özellikleri açısından hayli çeşitlilik gösteriyordu. Bunların birbirinden ayırt etmenin yollarından biri üretim araçlarının mülkiyetiydi. Yan yana var olan dört tip imalat arasındaki biçimlendirilmiş farklılaşmanın ardında bu yatmaktadır: Ev tipi küçük sanayi, el sanatları, eve iş verme sistemi ve fabrikalar.

EV TİPİ KÜÇÜK SANAYİ

Erken modern Avrupa'da nüfusun çoğu kırsal kesimde yaşıyor ve tükettikleri malların çoğunu –sadece gıdaları değil gündelik eşyaları da– kendileri üretiyordu. Özellikle yemek pişirme, bira yap-

4. Hermann Kellenbenz, "The Organization of Industrial Production", E. E. Rich ve C. H. Wilson, ed., *The Cambridge Economic History of Europe,* cilt. V, *The Economic Organization of Early Modern Europe* (Cambridge, 1977), 462–548, burada 472–475, 497. Wilfried Reininghaus, *Gewerbe in der Frühen Neuzeit* (Münih, 1990), 3.

ma, tereyağı ve peynir yapımı, yün eğirme, dikiş, örgü, dokuma, vb. işler evin kadın fertleri tarafından görülüyordu. Bu faaliyetler için gereken aletler de yine aileler tarafından üretiliyordu. Ancak kırsal kesimdeki birçok hane Ortaçağ'dan başlayıp 1600'lerden sonra artan bir şekilde hane dışı tüketiciye de mal üretmeye başladı. Endüstriyel üretim tarımsal faaliyetin yanında bir yan işti, yani tarım sezonun bitiminde endüstriyel iş devreye giriyordu. Küçük ev sanayinde en önemli faaliyet dalı tekstil üretimiydi. 18. yüzyılın ortalarında Avrupa'nın hemen her yerinde iplik ve diğer tekstil ürünleri üretilmekteydi. Küçük ev sanayi aynı zamanda metal, cam ve ahşap eşya da üretmekteydi. Westfalya'daki Solingen'de çatal bıçak, (yine Westfalya'daki) Altena'da iğne, (bugünkü Almanya ile Çek Cumhuriyeti arasındaki sınırı oluşturan) Ore Dağları'nda ahşap oyuncak ve Alplerin Almanca konuşan ormanlık bölgelerinde ve yamaçlarında "saklama sandığı" denilen depolama ve paketleme amaçlı ahşap sandıklar üretiliyordu.

EL SANATLARI

"El sanatları" terimiyle belli bir malzemenin üretiminde uzmanlaşan bir girişim kastedilmektedir. Endüstriyel üreticiler erken modern dönemin en başlarında, eve iş verme veya imalattan çok, el sanatlarında faaliyet gösteriyorlardı. Genelde zanaatkâr aynı zamanda üretim aracının da sahibiydi. Faaliyet alanına bağlı olarak hammaddeyi ve (varsa eğer) atölyeyi kendisi temin ederdi. Duvarcı veya marangoz gibi bazı zanaatkârlar müşterilerinin evlerinde çalışır ve yaptıkları iş karşılığında ücret alırdı. Bazıları haftalık veya yıllık pazarlarda satılacak mal üretirdi. El sanatları ürünleri genelde yerel pazarlarda satılırdı. Atölyeler çoğu durumda hayli küçük olsa da bazen ailenin dışına da çıkar ve çırak veya

usta da çalıştırılırdı. Bu duruma genelde şehirlerde rastlanırdı, çünkü şehirlerdeki el sanatları atölyeleri genelde tek kişinin çalıştığı kırsal kesimdeki atölyelerden büyük olurdu.[5]

Kırsal el sanatları ancak erken modern dönemde önemli hale geldi. Ortaçağ'dan beri birçok el sanatı, özellikle de şehirlerde ayrıcalıklı loncalar halinde örgütlendi ve üretimin hemen her boyutu ve piyasaya giriş büyük ölçüde düzen altına alındı. En azından 1600'lerden ve daha yoğun olarak da 18. yüzyıldan itibaren giderek artan sayıda zanaatkâr lonca denetiminden kurtulmak için şehir dışına yerleşmeye başladı. Bu ilk olarak ve her şeyden önce "kitlesel el sanatları"nı, yani zanaatkârların aşağı yukarı üçte ikisinin faaliyet gösterdiği terzilik, ayakkabıcılık, demircilik, değirmencilik, doğramacılık ve marangozluk gibi en yaygın el sanatlarını etkiledi. Fırıncılar ve kasaplar da bu çok büyük gruba dâhildi, ama kırsal nüfusun genelde kendi kendine yeterli olmasından dolayı onlar nadiren şehir dışına çıkıyorlardı.[6] Bu gelişmeyi belli merkezlerle özdeşleşen madencilik ve cam imalatı gibi zanaatlarda da görmek mümkündür. Bu yüzyıllarda kentleşmenin artması ve küresel ekonomik faaliyetlerin yaygınlaşmasıyla birlikte sanayide farklılaşma da başladı. Mevcut zanaatlara saat imalatçılığı, perukçuluk, kâğıtçılık ve ciltçilik gibi yeni zanaatlar eklendi. Ancak gündelik eşyaların üretimiyle karşılaştırıldığında bu yeni zanaatlar niceliksel olarak büyük ölçüde önemsiz kalıyordu.

---

5. Reininghaus, *Gewerbe in der Frühen Neuzeit*, 4; Sheilagh Ogilvie, "The European Economy in the Eighteenth Century", T. C. W. Blanning, *The Short Oxford History of Europe: The Eighteenth Century. Europe 1688–1815* (Oxford, 2000), 91–130, burada 109 vd.

6. Reininghaus, *Gewerbe in der Frühen Neuzeit*, 7 (genel olarak), 20 (bugüne kadar üzerinde durulmamış olan kırsal loncalar hakkında).

Eve iş verme sistemi üreticinin yakın çevresi dışına mal pazarlama arzusundan veya üreticilerin artık doğrudan hammadde temin edemeyip satın almak veya ithal etme ihtiyacından doğdu. Eve iş verme sisteminde üretici tüccarın siparişine göre çalışıyordu. Uç örneklerde üretici artık ürünü değil, yaptığı ürün başına aldığı para karşılığında emeğini satıyordu. Güçlü bir iş bölümünün oluştuğu yerlerde üretici artık mamul ürünü görmüyordu.[7] Yani bütün imalat sürecinde malların sahibi tüccardı.

Ortaçağ ilk eve iş verme sistemlerinin doğuşuna tanıklık etti, fakat bu tip endüstriyel organizasyon ancak 1600'lerden itibaren yaygınlaştı. Bunda kısmen kırsal ev içi üretim de rol oynadı. Eve iş verme sistemini kentsel sanayilerde de görmek mümkün olmakla birlikte, bu alan esas olarak kırsal kesim için önem taşıyordu ve dolayısıyla orada daha fazla gelişmişti. Zira imalatın tarımla birlikte yürütülmesi mümkün olduğu için ücretler ve buna bağlı olarak üretim maliyetleri kırsal kesimde daha düşük olabiliyordu. Kırsal kesimdeki dağınık küçük ev sanayi malı üretiyor ve sonra da tüccar bunları bir araya toplayıp satıyordu. Tüccarlar bu yolla büyük kârlar sağlıyordu. Bunun bir nedeni ticaret üzerinde yasal bir tekel kurmalarıysa, diğer nedeni piyasalar ve fiyatlar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmalarıydı. Böylece ekonomik trendlere göre üretim esnekliği sağlayabiliyorlardı.

Eve iş verme sisteminde endüstriyel üreticiler çoğu zaman tüccarlara bağımlı oluyordu. Üreticilerin hammaddeyi bizzat temin etmediği durumlarda devreye borç ilişkileri giriyordu, çünkü hammaddeyi tüccar sağlıyor veya satın alınması için borç

7. Örneğin, keten kumaş tüccarları üreticilere keten ve eğirme makinesi veya çıkrık veriyor ve üretilen ipliği daha önceden kararlaştırılan fiyata satın alıyor ve bununla keten kumaş üretip ağartmacıya, boyacıya, vb. götürüyordu.

veriyordu. Ev içi üretim yapan birçok hane kısmen tarıma güveniyordu ama o da çoğunlukla küçük arazilerle sınırlıydı. Özellikle de kırsal nüfusun arttığı 18. yüzyılda bu gelişme çoğu zaman endüstriyel alanlardaki yan istihdama ve dolayısıyla eve iş veren tüccarlara bağımlı hale gelmeyle sonuçlanıyordu. Buna karşılık tüccarlar üretimle satış arasındaki boşluğu dolduracak yeterli sermayeye ihtiyaç duyuyordu. Dolayısıyla, eve iş verme sistemi sermayenin tüccar elinde birikmesine yol açıyordu ki daha sonraki fabrika sanayileşmesinin ön koşulu da zaten buydu.[8]

Hammaddenin imalatçıya ait olduğu sanayilerde eve iş verme sistemi yoktu. Burada bunun yerine "zanaatkâr sistemi" dediğimiz, üreticinin büyük ölçüde bağımsız olduğu ve mamul malı bizzat sattığı sistemi görüyoruz. Eve iş verme ve zanaatkâr sistemleri, üreticiyle tüccar arasındaki bağımlılığın boyutlarına ve hammaddenin mülkiyetine göre ciddi çeşitlilikler gösteriyordu.

İMALATHANELER

Durum imalatçıların artık üretim araçlarına sahip olmadığı "imalathane" türü işletmelerde çok daha netti. Üretici ücret karşılığında çoğu durumda devlet olan mülk sahibine emeğini satıyordu. İmalathanelerde iş bölümü diğer erken modern endüstri işletmelerine göre çok daha fazlaydı. İş akışı birçok bireysel iş-aşamasına veya göreve bölünüyordu. Bu sayede üretim artıyor, ücret maliyetleri düşüyordu. Çünkü sadece çok önemli aşamalarda yüksek uzmanlık gerektiren vasıflı emek istihdam edilirken, daha basit işlerde ucuz ve vasıfsız işçi ve hatta çocuklar çalıştırılıyordu.

8. Peter Kriedte, Hans Medick ve Jürgen Schlumbohm, *Industrialization before Industrialization* (Cambridge, 1982), 201–224.

Devlet imalathaneleri –özellikle de iplik imalathaneleri– genelde yetimhane veya yoksullar yurdu gibi yerlere yakın noktalara kuruluyor ve iş gücü buralardan karşılanıyordu.[9]

Ancak *merkezileşmiş* olan imalathanelerde bütün üretim tek bir bölgede toplanıyordu. *Merkezi olmayan* imalathaneler de vardı. Buralarda sadece en önemli aşamalar tek çatı altında toplanır, diğer işler fason atölyelere yaptırılırdı. İmalathanedeki işlerin esas olarak el emeğinden oluştuğu yerlerde dahi süreç çoğu zaman su gücüyle çalışan makinelerle basitleştirilirdi. Sonuç olarak üretim sürecinde zanaat yanı ağır basardı. Zanaattan uzaklaşma süreci ancak 1800'lerde fabrikaların ilkleriyle hızlandı ve insan emeğinin yerini motor gücüyle çalışan makineler almaya başladı. Ancak iş sürecinin yeniden organize edilmesiyle verimlilik artışı ilkesine dayanan ilk modern fabrikaları daha sonraki sanayi kapitalizminin öncüleri olarak görmek daha doğru olacaktır.

17. yüzyılın ortalarından itibaren imalathanelerin sayısı hızla arttı. Esas olarak saray için üretim yapan bu işletmelerin büyük çoğunluğu başkentlerde bulunuyordu. Devlet işletmelerine çoğu zaman onları rekabete karşı koruyacak ayrıcalıklar tanınıyordu. İmalathaneler genelde olağanüstü pahalı ürünler ya da sadece yüksek maliyetli ve sermaye yoğun ürünler üretmek için kuruluyordu. Yani üretim için ya çok pahalı araçlar gerekiyor ya da çok değerli hammaddeler kullanılıyordu. Örneğin patiska baskı, damasko kumaş, ipek iplik üretiminde, ayna imalatında ve tütün işleme endüstrisinde durum tam olarak buydu.

9. Reininghaus, *Gewerbe in der Frühen Neuzeit*, 4 vd.

AVRUPA'DAKİ ÖNEMLİ SANAYİLER

Erken modern Avrupa'daki devasa çeşitlilik düşünüldüğünde, belli sanayilerin coğrafi dağılımını gösteren bir tablo, hatta en yoğun sanayi bölgelerinin listesi bile ancak yaklaşık bir fikir verebilir. Tek tek ülkeler için bile ayrıntılı bir araştırma bulunmamaktadır. Bu tür araştırma girişimlerinin yapıldığı yerlerdeyse imalat bölgelerinin bolluğu dikkat çekmektedir. Örneğin sadece 1650 ile 1800 yılları arasındaki Alman toprakları üzerine yapılan bir araştırmada ortalama yoğunluğun üstüne çıkan otuz dokuz bölge tespit edilmiştir. Buna karşılık üretimin büyük bir bölümünün bölge dışı pazarlara satıldığı görülmektedir.[10] Benzer listeleri İngiltere, Fransa, Benelüks Ülkeleri, İsviçre ve İtalya için de yapmak mümkündür. Bu tür araştırmalar Avrupa'da imalatın yoğunlaştığı bölgelerin eşit bir dağılım göstermediğini; Normandiya ve Kuzey Fransa'dan başlayıp, Belçika, Hollanda Cumhuriyeti'ne, Batı Alman Ren Vadisi'nden Westfalya'ya, oradan Saksonya'nın yüksek bölgelerine ve Güney Alsace'ın güneyinden başlayıp Güneybatı Almanya üzerinden kuzeydoğu ve Batı İsviçre'ye kadar uzanan bir hat izlediğini ortaya koymaktadır. Alpler'in güneyi ile Elbe Nehri'nin doğusunda ise aksine, Bohemya, Katalonya ve Lombardiya örneklerinde olduğu gibi sadece birkaç tane proto-sanayi bulunmaktaydı.

Sanayi bölgelerinin Kuzeybatı Avrupa'da yoğunlaşması aynı zamanda üretimin ve ekonomik faaliyetlerin 1600 sonrasında coğrafi olarak güneyden kıtanın batısına ve kuzeyine kaydığını göstermektedir. Bu dönemde Orta Afrika'dan ve İstanbul aracılığıyla Doğu'dan kervan ticaretinin yerini denizaşırı ticaret almaya başladı. İspanya, Kuzey İtalya ve Güney Almanya öne-

10. Kaufhold, "Gewerbelandschaften in der frühen Neuzeit (1650–1800)", 171–173.

mini kaybederken, İngiltere, Fransa, Hollanda ve İsveç ön plana çıktı. Aynı sıralarda Doğu Avrupa'da imalat geriledi ve yerini artan tahıl üretimine bıraktı. Ve nihayet, Avrupa'nın birçok yerinde imalat Ortaçağ'ın sonlarından başlayarak şehirlerden kırsal kesime kaymaya başladı. Ama organizasyonu bölgeden bölgeye, endüstriden endüstriye ve bir dönemden ötekine değişiklikler gösteriyordu. Kırsal kesimde üretilen yarı mamul ürünlerin şehirlerde mamul mallara dönüşme sürecinde loncaların kontrolündeki şehirlerle bunların kırsal hinterlandları arasında karmaşık ilişkiler oluşmuştu. Ancak genel olarak bakıldığında, lonca düzenlemelerinin dışında kalan kırsal bölgelerde, işsizliğin yapısal bir sorun olduğu yerlerde ve artık ürün üreten tarımsal alanların yakınlarında endüstri faaliyetlerinde kayda değer bir artış vardı.

Ancak bu eşitsiz dağılım sadece genel olarak imalata özgü değildi, endüstriyel üretimdeki spesifik sektörel yoğunlaşmalarda da benzer dengesizlikler vardı. Bunlardan en önemlisi açık arayla özellikle yoğun sanayi bölgelerinde toplanan tekstildi. Tekstili madencilik ve metalürji izliyordu. Bu üç üretim alanı aynı zamanda 18. yüzyılın sonlarındaki makineli sanayileşmeden de en çok faydalanan alanlardı. Cam, çanak çömlek, gıda, lüks mal, gemi, vs. üretimi gibi geriye kalan bütün endüstriler, toplam endüstriyel üretime katkıda bulunsalar da çok daha küçük bir rol oynuyorlardı.

TEKSTİL SEKTÖRÜ

Tekstilde başı keten ve yün çekiyordu, fakat erken modern dönemde ürünlerde ciddi bir çeşitlenme oldu. 17. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle pamuğun rolü arttı. İngiltere uzun bir

süre ağırlıklı olarak (düşük bükümlü, taranmış yünden yapılan) "yünlüler"den (yüksek bükümlü, taranmış yünden yapılan) "kamgarn kumaşlar"a ve karma yünlü-kamgarn kumaşlara kadar değişen yün bazlı kumaş üretti. 16. yüzyılın ikinci yarısında klasik yünlü ve kamgarn kumaşlı giysiler yerlerini daha hafif olan, her türlü düşük bükümlü, yüksek bükümlü yünden karma kumaşlarla, keten, ipek ve pamuklu kumaşlara bırakmaya başladı. Tekstil endüstrisinin en belirgin özelliklerinden biri (keten-pamuk veya keten-yün karışımı) pazen kumaş üretimiydi. İngilizler pazen üretim tekniğini 16. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'ye gelen Flaman dinî mültecilerinden öğrenmişlerdi. Bu göçmenler Ortaçağ'dan beri Avrupa'nın tekstil üretiminde en sanayileşmiş bölgesinden gelmişlerdi. Burada her türlü kumaş üretiliyordu. Pazen dışında özellikle keten, sık örgülü yünlü kumaş (çuha) ve İspanya'ya ve onun Güney Amerika'daki sömürgelerine ihraç edilen *dantela* üretilmekteydi. Benelüks Ülkeleri uzun bir süre kumaş üretiminde başı çekti. Aynı zamanda önemli bir keten üretim merkezi olan Haarlem 18. yüzyıla dek Avrupa'nın en önemli keten ağartma merkezlerinden biri olarak kaldı.

Hollanda ve İngiltere'yle karşılaştırıldığında Fransa'da tekstil üretimi daha az yoğunlaşmış ve daha az dinamikti. Buna rağmen birçok kırsal bölgede tekstil üretimi vardı. Burada da çuha, dantela, pamuklu kumaş ve yeni perdelik kumaşlar (hafif yünlü ve kamgarn) üretilmekteydi. Lyon'daki ipekli endüstrisi 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın en iyi ipek üretim merkezlerinden biriydi. Bu şehir aynı zamanda bir brokar ve kadife üretim merkezi olarak tanınıyordu. Hatta Lyon bu süreçte Kuzey İtalya'daki Milan, Cenova ve Floransa gibi daha önceki ipek merkezlerini geride bırakmıştı. Ancak Kuzey İtalya'da yalnızca ipek üretilmiyordu. İtalya'nın birçok bölgesinde tekstil üretimi de hayli gelişmiş olup, keten, yünlü kumaş ve 17. yüzyıldan itibaren de pazen

üretilmekteydi. Bununla birlikte İtalyan Yarımadası'nda tekstil imalatı 17. ve 18. yüzyıllarda genel bir gerilemeye uğradı.

En önemli keten üretim merkezlerinden bazılarına ev sahipliği yapan Alman topraklarında üretimin odak noktası Güney Almanya'dan Aşağı Ren, Westfalya, Aşağı Saksonya ve özellikle de Silezya'ya kaydı. Alman ve Hollanda'nın Kuzey Denizi'ndeki limanlarından özellikle İngiltere'ye ve oradan da denizaşırı ülkelere bilinen her türlü keten kumaş türü –giysilik keten, ambalaj keten ve keten veya kendir dokuma yelken bezi– ihraç edilmekteydi. Birçok Alman bölgesinde aynı zamanda diğer tekstil endüstrileri de –yünlü kumaş, örme çorap, kurdele, nakış, dantel ve hatta ipek üretimi– vardı. Württemberg Kara Ormanı'nda başını *Calwer Zeughandlungkompagnie*'nin çektiği bir kamgarn endüstrisi gelişmişti. Komşu Svabya Alpleri'nde ise keten dokuma kumaş üretimi hayli yaygındı.[11] Svabya Alpleri, üretimdeki titizliğiyle kendi dışındaki bölgeleri de etkilemiş olan St. Gallen çevresindeki İsviçre keten dokuma endüstrisiyle boy ölçüşebilecek durumdaydı. İsviçre'de diğer tekstil endüstrileri de oldukça gelişmişti. Biraz daha doğudaki Bavyera'da Avusturya'yla boy ölçüşen önemli bir yünlü kumaş endüstrisi vardı. Bunların dışında, "ikinci serflik" döneminde elde ettikleri güçle serf dokumacılara feodal yükümlülükler getiren büyük toprak sahiplerinin teşvikiyle, 18. yüzyılın başlarından itibaren Bohemya ve Moravya'daki tekstil endüstrileri de önemli bir yere ulaşmıştı. İspanya'daki imalatın yapısı daha farklıydı. İspanya 16. yüzyılın ilk yarısında hâlâ ürettiği yünün büyük bir bölümünü ihraç etmekteydi, ancak yüzyılın ortalarından itibaren yerli yünlü dokuma üretimi de gelişmeye başladı. Aynı sıralarda keten üretimi geriledi. 17. yüz-

11. Kara Orman Tekstil endüstrisi için bkz. Sheilagh Ogilvie, *State Corporatism and Proto-Industry: the Württemberg Black Forest, 1580–1797* (Cambridge, 1997).

yılın sonlarında Barselona çevresindeki bölge önemli bir pamuk üretim merkezine dönüştü. Ama İspanyol tekstil endüstrisi bu bölgelerin dışında fazla bir varlık gösteremedi.

Tekstil endüstrisinde teknolojik değişim nispeten önemsizdi. Loncalar nedeniyle yenilikler genelde oldukça yavaş yayılıyordu. Tekstil üretimi Avrupa'da özellikle kırsal kesimde yaygınlaşmış olup, esas olarak eve iş verme sistemine göre örgütlenmişti. Bu şekilde kısmen veya tamamen ücretli emeğe bağlı olan çok büyük ve kırsal bir tabaka yaratılmıştı.

MADENCİLİK VE METALÜRJİ

Erken modern dönemde önemi düzenli olarak artan madencilik ve metalürjinin tekstil endüstrisiyle ortak noktalarından biri ücretli emekti. Tekstil imalatından farklı olarak metal endüstrisinde teknolojik değişim ve özellikle de makineleşme önemliydi. Bu tür yenilikler 16. yüzyılda birçok madencilik alanının durgunluğa sürüklenmesine yol açan güçlüklerin kolayca üstesinden gelinmesini sağlıyordu. Mevcut maden çıkarma teknolojisi birçok yerde sınırlarına ulaşmıştı. Daha derin ve daha uzun tüneller açabilmek, havalandırma ve drenaj gibi sorunların üstesinden gelmek ve gerideki çıkarılamayan rezervlere ulaşabilmek için yeni teknolojiler gerekiyordu. Özellikle su değirmeni teknolojisinin gelişimi bu süreçte önemli bir rol oynadı. Madencilik endüstrisinde pompalar, asansörler ve vantilatörler ve metal üretiminde kullanılan eritme ocaklarının körükleri su gücüyle çalışan makinelerle işliyordu. Madencilikte gelişme ciddi sermaye gerektiriyordu, ama küçük ölçekli madencilerin normal koşullarda bu sermayeyi temin etmesi mümkün değildi. Bu ortamda devreye girişimciler, tüccarlar, şirketler, soylular

ve hatta bazen de yerel hükümdarlar girdi. Sonuçta verim arttı: Küçük ama çoğu zaman sıfırı tüketmiş olan madenler kapanırken, büyük ve verimli madenler daha yoğun üretim yapmaya başladı. Buna ek olarak maden alanlarındaki ücretli işçilerin sayısı arttı. Cevherin çıkarılmasından mamul metal eşyanın satışına kadar bütün faaliyetin kontrolü Augsburglu Fuggerler gibi büyük yatırımcıların eline geçti.[12]

Avrupa'nın önemli madencilik merkezleri çıkarılan cevherin tipine göre değişmekteydi. Demir Avrupa kıtasının birçok yerinde bulunmakla birlikte, cevher çıkarma ve işlemede en ileri ülkelerden biri İngiltere'ydi. İngiltere'de ağaç sıkıntısı çekilmeye başlayınca, eritme ocaklarını kömürle çalıştırmaya yönelik ilk deneyler de başladı. Ancak 18. yüzyıla kadar herhangi bir ilerleme sağlanamadı. İsveç 16. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da en önemli demir ihracatçısı haline geldi; başlıca pazarı da İngiltere'ydi. Ancak diğer Avrupa ülkeleri de büyük miktarlarda demir üretmekteydi. Thier veya Solingen bıçaklarıyla, Iserlohn telleriyle, Brescia veya Toledo silahlarıyla, Schmalkalden makaslarıyla anılırken, birçok yerde de sac levha, çivi, tel, tırpan veya gemi inşasında kullanılacak demir üretiliyordu. Yani Avrupa'nın her yerinde metal endüstrileri vardı ve kırsal nüfusun önemli bir bölümünü bunlar istihdam ediyor, kalitesi giderek artan eşyalarıyla büyüyen pazarları besliyorlardı.

Tabii bu durum sadece demir ürünlerle sınırlı değildi. Başta Orta Avrupa'da olmak üzere altın ve özellikle gümüş de çıkarılıyordu. Bu iş büyük ölçüde güney Alman yatırımcıların

12. Bu ve izleyen kısımlar için bkz. Hermann Kellenbenz, "The Organization of Industrial Production", 488–543; ayrıca, Reininghaus, *Gewerbe in der Frühen Neuzeit*, 18–23; Luise Schorn-Schütte, *Geschichte Europas in der Frühen Neuzeit* (Paderborn, 2009), 48f; ve Günter Vogler, *Europas Aufbruch in die Neuzeit: 1500–1650* (Stuttgart, 2003), 27.

kontrolündeydi. Ancak Karintiya, Silezya ve Batı Almanya'nın Harz bölgelerindeki altın madenciliği küçük ölçekliydi. Merkezi Harz, Saksonya, Silezya ve Bohemya ile Slovakya olan gümüş madenciliği daha önemliydi. Ancak 1550'li yıllardan sonra Güney Amerika'dan yapılan İspanyol gümüş ithalatı karşısında Avrupa'daki altın ve gümüş madenciliği bile rekabette zorlanmaya başladı ve 17. yüzyılın ilk yarısında iyice geriledi.

Bunların yerini diğer metaller aldı. Gerek madeni para basımının gerekse en önemli bileşeni bakır olan bronz ve pirinç üretimine bağlı olarak hammadde ihtiyacının artması nedeniyle bakıra olan talep giderek yükseliyordu. Çan yapımında ve daha önemlisi top dökümünde bronz kullanılıyordu. İsveç Avrupa'nın en büyük bakır üreticisiydi, nitekim 18. yüzyıla kadar artan talep nedeniyle bu işten hayli kâr etti. Bakır başka yerlerde de üretiliyordu. Bunun başını da esas olarak, bir kez da güney Alman yatırımcıların desteğiyle Orta Avrupa çekiyordu.

Bakır dışında üretilen başka metaller de vardı. Pirinç üretimi için aynı zamanda çinko gerekiyordu. Bu metala ev sahipliği yapan Aachen ve Stolberg 17. yüzyılın ortalarında pirinç üretim merkezlerine dönüştüler. Kalay özellikle Cornwall, Bohemya ve Saksonya'da çıkarılıyordu. Hatta buralarda açık madencilikle üretim yapılıyordu. Birçok ev eşyası kalaydan yapılıyordu. Kalay aynı zamanda metal levha üretimi için de önemliydi. Pencere çerçevelerinde ve raflarda giderek artan bir şekilde kalay kullanılmaktaydı. Bu maden Krakow yakınları, Ore Dağları, Harz, Yukarı Silezya ve Kuzey Eyfel gibi aynı zamanda gümüş üretiminin yapıldığı yerlerden çıkarılıyordu. Cıva Habsburglar için özellikle önemliydi: Dünyanın en büyük cıva rezervleri İspanya'da Almadén'de ve Slovenya'da Idriya'da bulunuyordu. Son olarak özellikle Ore Dağları'ndan çıkarılan ve seramik ve camda mavi renk elde etmede kullanılan kobalttan söz etmek gerekmektedir. Bütün bu

madenler erken modern dönemde giderek çeşitlenen bir dizi sanayi alanında hammadde olarak kullanılmaktaydı.

Bu çeşitlenme ve onunla at başı giden uzmanlaşmayı Avrupa'da bir dizi merkezde gerçekleştirilmekte olan cam imalatında da görmekteyiz. Venedik'in mükellef cam ürünleri çok ünlüydü. Venedik'i 18. yüzyılda aynalar için yüksek kaliteli cam üreten Bohemya izliyordu. Buna karşılık özellikle de pencerelerde kullanılan cam levhalar Normandiya ve Hollanda'da üretilmekteydi. Almanya'da cam endüstrisi Mittelgebirge alçak dağ sırasında kök salmıştı.

16. yüzyılın ilk yarısı gibi erken tarihlerden beri İspanya, Portekiz ve İtalya'da Mağrib ve Osmanlı usulü seramikler üretiliyordu. Bunları 1600'den sonra Fransa, Hollanda Cumhuriyeti ve Alman toprakları izledi. Örneğin Delft mavi çinileriyle ün yapmıştı. Bu arada Saksonya'da Johann Friedrich Böttger çiniyi yeniden icat etmeyi başarırken, Gouda 18. yüzyılda tütün kullanımının artmasıyla birlikte kil pipo üretim merkezine dönüştü. Avrupa'da 15. yüzyılın başlarından itibaren birçok binada taş kullanılmaya başlayınca, doğal taşla birlikte tuğlaya olan talep de arttı ve bu da hem taş ocakçılığını hem de tuğla imalatını canlandırdı.

Ağaç birçok alanda kullanılıyordu. En başta her türlü bina yapımında inşaat malzemesi olarak kullanılan ağaç ayrıca gemi, at arabası, fıçı, mobilya ve eşya üretiminde da en önemli ana malzemeydi. İkinci olarak Avrupa'nın fırın ve ocaklarının başlıca yakacak malzemesiydi. Üçüncü olarak, tabaklamada kullanılan meşe kabuğu, cam üretiminde kullanılan potas ve gemi inşasında kullanılan zift ve katran gibi maddelerin kaynağı ağaçtı. Orta Avrupa'da ormanların giderek azalması ağaç taşımacılığında büyük nehirlerin önemini artırmıştı. Ayrıca ağacın 16. yüzyılın başlarından itibaren giderek zor bulunmaya başlaması nedeniyle kömür üretimi ve kullanımı giderek daha fazla önemli hale geliyordu. Dolayısıyla İngiltere, İskoçya ve Galler kısa zamanda en önemli

üretim merkezlerine dönüşürken, onları Liege ve Aachen civarındaki bölgelerle Batı Almanya'daki Ruhr bölgesi izliyordu. İngiltere'de gemi inşasındaki artışın ardındaki en önemli itici güçlerden biri kömür taşımacılığıydı. Bu durum donanmayı, balıkçılığı ve balina avcılığını da geliştirdi. Başta İngiltere ve onun ardından İspanya, Portekiz, İtalyan şehir devletleri ve 16. yüzyılda Hollanda Cumhuriyeti gibi büyük okyanus ticareti güçleri çok sayıda tersane inşa ettiler ve giderek artan çeşitlilikte gemiler ürettiler. 17. yüzyıldan itibaren İsveç de zengin hammadde kaynakları sayesinde önemli bir gemi inşa merkezi haline geldi.

Son yüzyılların tarihine damgasını basan en önemli gelişme 1450 civarında icat edilen seyyar matbaa makinesi oldu. Ancak ucuz kâğıt olmasıydı bu erken modern medya devrimi de olamazdı. İtalya Ortaçağ'ın sonlarında bir kâğıt üretim merkezine dönüştü. Ama Avrupa'daki ilk kâğıt fabrikası daha 1390 gibi erken bir tarihte Nürnberg'te kurulmuştu. Almanya o tarihten itibaren önde gelen bir kâğıt üretim merkezine dönüştü; 18. yüzyılda onu Hollanda izledi. Baskı makinesinin bütün Avrupa'ya yayılmasıyla birlikte kâğıda olan talep her yerde arttı ve sonuçta hammadde sıkıntısı yaşanmaya başladı.

Kitap üretimi ve ciltçilik erken modern dönemde sıçramalar yaparak artış gösterse de kitaplar uzun süre lüks bir malzeme oldu. Ama erken modern dönem tam da lüks eşya alanında büyük uzmanlaşma ve çeşitlenmeler yaşadı ve bu sayede özellikle de şehirlerde yeni sanayiler basit el sanatlarını da ileriye taşıdı. Bu durum süslemeler, lüks at arabaları, mobilya, peruk, parfüm, porselen, duvar halısı, ipek ve diğer değerli dokumalar gibi ürünlerin de çeşitlenmesine yol açtı. Bu arada erken modern Avrupa'da giderek yaygınlaşan tütün, şeker, kahve ve kakao gibi yeni ve egzotik malzemelerle birlikte bunları yemek veya içmek için kullanılan malzemeler de çeşitlendi.

Avrupa'da nüfusun artıp gemi filolarının büyümesiyle birlikte balıkçılık endüstrisi de gelişti. Bu da sahillerde deniz suyundan, tuzlu su kaynaklarından ve Kuzey Almanya'da olduğu gibi yer altı tuz rezervlerinden elde edilen tuzun önemini artırdı. Gerek gemi ambarlarındaki erzakının gerekse uzun mesafeli kara taşımacılığında gıdaların korunmasında tuza olan talep giderek artıyordu. Bu arada gıda endüstrisi de büyümekteydi: Şehirlerde klasik gıda üretimi önemli bir değişiklik göstermez ve loncalar halinde örgütlenmeye devam ederken, belli gıda maddelerinde kitlesel üretime geçilmesiyle birlikte yeni endüstriler ortaya çıktı. Biracılık önemli bir ihraç endüstrisine dönüştü ve özellikle Hollanda ve Kuzey Almanya şehirleriyle Kopenhag ve Londra gibi merkezlerde büyük gelişim gösterdi. 16. yüzyılda damıtmacılıkta yaşanan ilerlemelerle birlikte Kuzeybatı Avrupa'nın birçok yerinde viski üretimi arttı. Başlangıçta düşük kaliteli tahıldan istifade etmek için üretilen çeşitli yüksek alkollü içecekler kısa zamanda birayla rekabet etmeye ve toplumsal sorunlara yol açmaya başladı.

ENDÜSTRİYEL FARKLILAŞMAYA GETİRİLEN AÇIKLAMALAR

Geç Ortaçağ'la sanayileşmenin başlangıcı arasındaki imalat süreçlerindeki farklılaşmayı nasıl açıklamak gerekir? Fabrika sanayileşmesi bazı bölgelerde çor erken başlarken diğerlerinde neden geç kaldı? Bu sorular tarihçilerin dikkatini uzun zamandır çekmektedir. Son zamanlardaki en önemli ve en verimli tartışmalardan biri kırsal küçük ev sanayisinin daha sonraki endüstrileşme sürecindeki rolüne vurgu yapan "proto-sanayileşme" teorisiyle ilgiliydi. Erken modern evlerde iş gücünün yoğunluğunda ve tüke-

timdeki değişimlere odaklanan "hamaratlık devrimi" kavramıyla birbirine zıt bir yaklaşım ortaya koyulmaktaydı. Bu konuların ilave yapısal boyutunu oluşturan fırsat maliyeti ve işlem maliyeti kavramlarını incelemeden önce bu iki yaklaşım üzerinde duracağız.[13]

PROTO-SANAYİLEŞME

Franklin Mendels erken modern Flaman keten endüstrisini ele aldığı, klasik haline gelen 1969 ve 1972 tarihli araştırmalarında daha sonraki fabrika sanayileşmesinin hazırlık aşaması olan "proto-sanayileşme" kavramını ortaya attı.[14] Proto-sanayi işletme tarzı özellikle dört noktada odaklanmaktaydı.

İlk olarak, proto-sanayilerin ciddi nüfus artışına, toprak mülkiyetinin parçalanmasına ve geçinmek için yeterli miktarda tarım toprağı olmasa bile bireylerin kendi ailelerini kurmasına yol açtığı düşünülmektedir. Çünkü proto-sanayi kendi kendine yeten geleneksel kırsal toplum mekanizmasını, yani miras ve çoğalma arasındaki bağlantı zincirini kırmıştı.[15] Ve bunun da fe-

---

13. Bu konuda Almanya için bkz. Sheilagh Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", Sheilagh Ogilvie ve Richard Overy, ed., *Germany. A New Social and Economic History, Volume II: 1630–1800* (Londra, 1996), 263–308, burada 266–269 ve 273–275

14. Franklin F. Mendels, "Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process", *Journal of Economic History*, 32 (1972), 241–261; Franklin F. Mendels, *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders* (New York, 1981).

15. Mendels, *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders*, 8f; Kriedte, Medick, Schlumbohm, *Industrialization before Industrialization*, 155–193; Charles Tilly ve Richard Tilly, "Agenda for European Economic History in the 1970s", *Journal of Economic History*, 31 (1971), 184–198, burada 189.

odal rejimi çözüp sınırsız bir ucuz emek arzı yaratarak fabrika sanayileşmesi için bir işçi havuzu oluşturduğu düşünülmekteydi. İkinci olarak, proto-sanayideki büyüme demografik davranışı değiştirdiği gibi, endüstrileşme için temel bir ön koşul olarak, girişimcilerin ellerinde sermaye birikimine yol açmıştı. Üçüncü olarak, proto-sanayileşme süreci aynı zamanda uzman teknolojik bilgisi ve bölgeler üstü ve uluslararası pazarlarda deneyimi olan tüccarların ortaya çıkmasına vesile olmuştu ki daha sonraki fabrika sanayileşmesi açısından bunun zaruri olduğuna inanılmıştır. Dördüncü olarak da proto-sanayileşme ekonomik bölgeler arasında birbirini tamamlayıcı bir uzmanlaşmayı teşvik etmiş ve dolayısıyla proto-sanayi alanları bölgeler üstü pazarlara yönelik ev içi kitlesel üretime yoğunlaşmıştı. Bu da sözü edilen alanları gıda ithalatına bağımlı hale getirmişti. Hal böyle olunca bazı bölgeler de gıda fazlası yaratabilmek için ticari üretime yönelmişti. Proto-sanayideki bu büyümenin de sonuç olarak tarımda ticarileşmeye ve ticarileşme de şehirleşmeye ve fabrika sanayileşmesine yol açtığı düşünülüyordu.

Peter Kriedte, Hans Medick ve Jürgen Schlumbohm gibi Göttingenli bazı tarihçiler Mendels'in teorisini aldılar ve proto-sanayileşme kavramını 1977 tarihli kitaplarında Ortaçağ'la 19. yüzyıl arasındaki genel bir toplumsal ve iktisadi değişim modeline dönüştürdüler. Proto-sanayide üretim birimi olarak hanenin oynadığı merkezî rol üzerinde durdular ve bu tip bir üretimin en önemli ön koşulunun erken evlilik ve çocuk emeği olduğunun altını çizdiler. Bu üç tarihçi Mendels'ten biraz farklı olarak proto-sanayinin ekonomik trendlerden bağımsız olarak nüfus artışıyla bağlantılı olduğunu düşünmekteydi.[16]

16. Kriedte, Medick, Schlumbohm, *Industrialization before Industrialization*, 83–93.

Modern bir persektiften bakıldığında proto-sanayileşme teorisinin değeri iktisat tarihi, tarım tarihi, aile tarihi ve demografiyi sistemli bir şekilde birleştirip, iktisadi gelişmeyi incelerken bölgenin önemine vurgu yapmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, araştırma bulguları teorik modelin sorgulanmasına neden olsa da bu tartışma bölgesel araştırmaların çoğalmasına yol açmıştır. Proto-sanayileşme teorisinin bir parçası olarak ortaya atılan çeşitli hipotezler zaman içinde ciddi eleştirilere hedef olduğu gibi, sık sık da ampirik açıdan reddedilmiştir.

Proto-sanayileşme hiçbir şekilde her zaman demografik büyümeye yol açmadı. Proto-sanayi bölgelerinin demografik olarak çeşitlilikler gösterdiğinden söz etmek daha doğru olacaktır. Dahası, geleneksel toplumsal sistemlerin ortadan kalktığına ve onların yerini piyasanın aldığına dair bir bağlantı da bulunmamaktadır. Yine tarımdaki ticarileşmenin büyük ölçüde proto-sanayileşmeden bağımsız gerçekleştiği, hatta birçok örnekte ondan önce başladığı ve daha çok kentsel merkezlerin gelişimiyle bağlantılı olduğu görülmektedir. Ve son olarak, proto-sanayilerin varlığı otomatik olarak sanayileşmeye yol açmadığı gibi, aksine sanayileşmenin gerilemesine ve yeniden tarımsallaşmaya da neden olabilmekteydi.[17]

HAMARATLIK DEVRİMİ

Hollanda Cumhuriyeti'ni inceleyen Amerikalı tarihçi Jan de Vries tarafından ortaya konulan daha yeni bir teori aşağı yukarı 17. yüzyılın ortalarından başlayarak hanelerde ekonomik

17. Westfalya'daki Tecklenburg için bkz. örn. Markus Küpker, *Weber, Hausierer, Hollandgänger. Demografischer und wirtschaftlicher Wandel im ländlichen Raum: Das Tecklenburger Land* (Frankfurt/New York, 2008).

davranışın değiştiğine dikkat çekmektedir.[18] De Vries Avrupa'da hanelerin pazara yönelik faaliyetlere giderek daha fazla zaman ayırdığını ve zamanlarının çoğunu kendi tüketimleri için mal ve hizmet üretmeye veya boş vakit geçirmeye ayırmaktan vazgeçtiklerini söylemektedir. Ücretli işe ve pazar için mal üretimine her geçen gün daha fazla emek –özellikle de kadın emeği– ayrılmaktaydı. Ayrıca bazı değerlerin değiştiği; geleneksel değerler, atalara saygı, onur, yasal statü, lonca üyeliği veya belli bir toplumsal katmana aidiyet gibi değerlerin önemini yitirdiği ve yerlerini maddi tüketim ve çok çalışma gibi değerlerin aldığı düşünülmektedir. De Vries'e göre bu durum orta vadede ciddi sonuçlara yol açtı. Tarımsal devrim, proto-sanayileşme, ticarileşme ve nihayet fabrika sanayileşmesinin ardında artan emek arzıyla artan mamul mal talebinin yattığı ve bunların yaşam standartlarının müthiş bir şekilde yükselttiği tahmin edilmektedir.

Son zamanlarda Avrupa'daki sanayi-öncesi büyümeyi açıklamak için ortaya atılan en kapsayıcı yaklaşım muhtemelen "hamaratlık devrimi" kavramıdır. Ancak bu kavram ciddi ampirik sorunlarla karşılaşmıştır. İnsanların ne kadar çalıştığını ve çalışma zamanının artıp artmadığını inceleyen kaynaklar son derece sınırlıdır. Tüketimin değişip değişmediği ve değiştiyse ne kadar değiştiğini insanların mallarıyla ilgili dökümlere bakarak bir yere kadar tespit etmek mümkündür. Ancak bu kaynakların

18. Jan de Vries, "Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modern Europe", J. Brewer ve R. Porter, ed., *Consumption and the World of Goods* (Londra, 1992); Jan de Vries, "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution", *Journal of Economic History*, 54 (1994), 249–271; Jan de Vries, "The Industrious Revolution and Economic Growth, 1650–1830", P. A. David ve M. Thomas, ed., *The Economic Future in Historical Perspective* (Oxford, 2006); de Vries, *The Industrious Revolution*. Aynı bazanda bkz. Ogilvie, "The European Economy in the Eighteenth Century", 111 vd.

açıklayıcılığı döneme, bölgeye, envanter sahiplerine ve dökümü yapılan malların ayrıntısına göre değişmektedir. Ayrıca bugüne kadar incelenen dökümler ağırlıkla İngiltere ve Hollanda'yla sınırlıdır. Bu ülkelerde varsayılan "hamaratlık devrimi"ne işaret eden göstergeler mevcuttur. Buna karşılık Avrupa'nın diğer devletlerinde ve bölgelerinde sanayileşmeden önce bir "hamaratlık devrimi" yaşanıp yaşanmadığına dair herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Mevcut çalışmalar hamaratlık devriminin Avrupa'daki bütün bölgeleri aynı zamanda aynı şekilde etkilemediğini göstermektedir.

"Proto-sanayileşme" ve "hamaratlık devrimi" kavramlarının bazı ortak noktaları vardır. Her ikisi de sanayileşmenin erken modern sebeplerini aramakta, sanayileşmeye "devrimci" değil "evrimci" bir karakter atfetmektedir. Bunun ötesinde her ikisi de doğrudan hanelere dikkat çekmekte, hanelerin ekonomik kararlarının ve pazara katılımlarının çok büyük önem taşıdığını düşünmektedir. Dolayısıyla "hamaratlık devrimi" fikri temel olarak mallardaki nispi fiyat değişimlerine dayanmaktadır. Sanayi malları aşağı yukarı 17. yüzyılın ortalarından itibaren o kadar ucuz üretilmeye başladı ki, birçok yerde bunları satın almak bizzat üretmekten daha ucuza gelmeye başladı. Bunun altında kısmen hanelerin emeklerini farklı şekilde kullanmaları yatmaktaydı. Ama bu durum aynı zamanda Avrupa ölçeğinde, ülkeden ülkeye ve bölgeden bölgeye farklılıklar gösteren teknolojik yeniliklerin, maliyetteki minimizasyonunun, ticari gelişmelerin, değişen sosyoekonomik uygulamaların ve kurumsal koşulların bir sonucuydu.

Bu tespitler dikkatleri Avrupa'daki farklı gelişmeleri başka bir şekilde incelemeye, yani fırsat ve işlem maliyeti kavramlarına yöneltmektedir.

Fırsat maliyeti ekonomiye ait bir kavram olup emek, makine, zaman, para, vb. kaynak girdileriyle ilgilidir. Terimin dar anlamıyla maliyetlerle değil, bir kaynağın alternatif kullanım biçimlerinin yaratabileceği ama artık kaçırılmış olan faydalarla ilgilenir. Örneğin küçük toprak sahibi hanelerde kadınlar genelde kendi tarım işleriyle uğraşırken, erkekler diğer köylülerin çiftliklerinde yevmiyeyle çalışırdı. Bunun iki nedeni vardı. İlk olarak, erkekler –toprağı sürme, ekini biçme, toprağı temizleme gibi– ağır fiziksel işlere daha alışkındı. Erkekler fiziksel özelliklerinde ve fiziksel güçlerinden dolayı bu tip işlere kadınlardan daha yatkındı, dolayısıyla aynı sürede daha fazla iş yapabilirlerdi. Ama bu işlere basit faaliyetlerden daha fazla ücret ödeniyordu. İkinci olarak, kadınlar tam olarak erkeklerle aynı işi bile yapsalar ücret konusunda çoğu zaman cinsiyet ayrımcılığıyla karşı karşıyaydı ve erkeklerden daha az ücret veriliyordu.[19] Dolayısıyla yevmiyeli çalışan bir kadının fırsat maliyeti çok daha yüksekti. Belki erkek aile çiftliğini kadından daha verimli şekilde işleyecek ve dolayısıyla kendi çiftliğinden daha fazla ürün alacaktı. Oysa yevmiyeli çalışmada kadın ciddi ölçüde az ücret alacak, dolayısıyla haneye giren toplam gelir daha düşük olacaktı.[20] Bu yaklaşım doğası gereği sa-

19. "*Mutlak olarak*" daha az ödenmesiyle, kadınlara (örneğin) saat başına daha az ücret ödenmesi kastedilmektedir. Bu noktada kadınların fiziksel dezavantajlarından dolayı erkeklere göre daha az ücret aldığı söylenebilir. Ancak kadınlar *nispi olarak* da az ücret alıyordu. Burada *nispi* kavramıyla, erkeklerle aynı miktarda üretim yapsalar da ciddi ölçüde düşük ücret aldıkları kastedilmektedir. Aynı zamanda bkz. Merry E. Wiesner-Hanks, *Early Modern Europe, 1450–1789* (Cambridge, 2006), 191.

20. Tabii bu örnek bazı faktörleri göz ardı etmektedir. Örneğin, kadın geleneğe göre çocuklara, hastalara veya hanedeki yaşlılara da bakmak zorunda olduğu için evde kalmış olabilirdi. Diğer bir ihtimal de yasaların kadınları belli faaliyetlerden men etmesiydi. Bu örnek aynı zamanda diğer alternatif kaynak

nayi-öncesi hane ve bireylerin ekonomik açıdan rasyonel ve refah düzeylerini maksimize etmek için karşı karşıya kaldıkları fırsat çerçevesi içinde davrandıklarını, yani sadece maddi kazancı değil, itibar ve hukuki statü gibi maddi olmayan faydaları da göz önünde bulundurduklarını varsaymaktadır.

İŞLEM MALİYETLERİ

İşlem maliyeti kurumsal iktisatta önemli bir kavram olup, pazara katılımın maliyetini ifade eder. Bütün işlemlerin bir maliyet gerektirdiği fikrine dayanır. Bunlar taşıma, bilgi edinme, sözleşme yapma ve dayatma, vb. maliyetleri olabilir. Taşıma maliyetleri pazara katılımı ciddi şekilde etkileyebilir, hatta –devletlerin koyduğu koruyucu gümrük tarifelerinde olduğu gibi– pazara katılımı tamamen engelleyecek kadar yüksek olabilir. Fakat diğer kurumlar da benzer bir etki yaratabilir. İşlem maliyetleri –özellikle de pazar ve ulaşım maliyetleri– doğal kaynaklardan ve coğrafi koşullardan da etkilenir. Dahası, doğal ve kurumsal faktörler çoğu zaman birbirinden kopuk değil, birbiriyle bağlantılı olarak işler ve işlem maliyetleri üzerinde birleşik bir etki yapar.

Kurumların gerçekte ne oldukları, nasıl ortaya çıktıkları, ne zaman ve neden değiştikleri ve nasıl işledikleri hâlâ ciddi tartışma konusudur. Ancak biz burada endüstriyel faaliyetin belli bazı doğal ve kurumsal koşullardan nasıl etkilendiğiyle ilgileniyoruz. Fırsat ve işlem maliyetleri burada önemli araçlar olup, farklı sanayi bölgelerinin gelişimini yakından anlamayı da kolaylaştırmaktadır. Aşağıda doğal ve sosyo-politik koşullar maliyetler

---

girdilerini, örneğin iplik eğirme veya dokuma gibi ev içi endüstriyel faaliyetleri de göz ardı etmektedir.

çerçevesinde daha yakından incelenecektir. Zira bu yerel faktörler endüstriyel faaliyeti doğrudan veya dolaylı şekilde etkilemekteydi. Ve maliyetler bir endüstrinin ortaya çıkıp çıkmamasında, ayakta kalıp kalmamasında, gelişmesinde veya gerilemesinde belirleyici değişkenlerdir. Farklı bölgelerdeki nispi maliyet yapısı imalatın ortaya çıkış ve gelişiminde nispi avantaj ve dezavantajlar yaratmaktaydı. Koşullardaki değişiklikler mevcut endüstrilerin bunlara uyum sağlamasını gerektiriyordu. Erken modern dönemde Avrupa'da imalat uluslararası pazarlarda artan bir rekabetle ve sürekli artan maliyet baskılarıyla karşı karşıyaydı. Bir endüstri maliyetlerini düşüremiyorsa, orta vadede ayakta kalma şansı yoktu. Dolayısıyla, aşağıda belli konum faktörlerinin maliyetleri nasıl etkilediğini analiz ederek konuya ışık tutmaya çalışacağız.

DOĞAL KAYNAKLAR VE COĞRAFİ KONUM

Endüstriyel gelişmede en önemli faktör doğal kaynaklardır. En azından bazı araştırmacılar bu faktöre tüm öteki etkenlerden daha fazla önem atfetmekte ve toplumsal ve iktisadi gelişimi tamamen doğaya bağlamaktadır.[21] Bu görüşe göre Avrupa'da sanayileşme belli iklim koşullarıyla, toprak verimliliği, doğal taşımacılık rotaları ve hammadde rezervlerinin benzersiz bir şekilde bir araya gelmesinin bir sonucuydu – dolayısıyla son tahlilde bir tesadüfün eseriydi.

Erken modern dönemde imalat doğal ve coğrafi koşullara kesinlikle bugünkünden daha bağlıydı. Bu koşullardan en

21. Bkz. örn. E. A. Wrigley, *Energy and the English Industrial Revolution* (Cambridge, 2010).

önemlisinin yani toprak kalitesi ve iklimin birçok endüstriyle doğrudan bir bağlantısı yoktu. Bunlar –özellikle de yağış miktarları– hayati önemdeydi çünkü tarımsal üretkenliği ciddi şekilde etkiliyorlardı. Ve yüksek tarımsal üretkenlik de alternatif endüstriyel faaliyetler için yüksek fırsat maliyetleri demekti. Dolayısıyla yoğun sanayi bölgeleri –proto-sanayiler– çoğu zaman dağlık veya verimsiz bölgelerde gelişmekteydi. Bu tür bölgelerde tarımsal üretim çok az oluyor ve çok az istihdam yaratıyordu, yani yapısal işsizlik ve eksik istihdam nispeten yüksek olup fırsat maliyetleri düşüktü.

Ancak tarıma bağlı fırsat maliyetleri işin sadece bir boyutuydu. Ondan daha önemlisi, endüstriyel büyümeyle doğa arasındaki ilişkinin bir endüstriden ötekine çok farklılıklar gösterebilmesiydi. Örneğin taşımacılık fırsatları ve engeller çok önemliydi. Sanayi öncesi dönemde malları uzak mesafelere taşımak hayli pahalı bir işti. Üretimde emekten sonra en pahalı faktör nakliye idi. Taşımacılık yapılabilen su yollarına yakınlık, imal edilen malların ticaretinden belli bir kâr elde edecek kadar taşıma maliyetlerini ve dolayısıyla işlem maliyetlerini düşürebiliyordu. Buna karşılık coğrafi engeller taşıma maliyetlerini artırıyordu. Su yoluyla taşımacılık genel olarak karadan daha ucuzdu. İngiltere'nin bir ada ülkesi olması, korunmalı birçok koya ve taşımacılık yapılabilen nehirlere sahip olması taşıma maliyetlerini azaltıyor ve sanayi ve ticarete avantajlar sağlıyordu. İngiltere'nin ılımlı ve yağmurlu iklimi tarım için elverişli koşullar oluşturuyordu. Ayrıca, ada ülkesi olmak demek, düşman istilalarına karşı belli bir koruma avantajına ve güçlü bir merkezi devletin gelişimi için elverişli koşullara sahip olmak demekti. Böylece işlem maliyetleri doğrudan ve dolaylı şekilde düşüyordu. Ve nihayet, İngiltere fabrika sanayileşmesi açısından belirleyici olan büyük kömür rezervlerine nispeten daha

kolay ulaşabiliyordu. Bu açıdan bakıldığında coğrafya ve doğal kaynaklar İngiltere'nin endüstriyel yükselişinde ciddi rol oynuyordu.

Taşıma maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle uzun mesafelerde esas olarak hafif malzeme ve lüks mal ticareti yapılmaktaydı. Ayrıca mamul malları nakletmek hammadde nakliyatından daha ucuzdu. Dolayısıyla belli endüstrilerde hammadde kaynaklarına yakınlık diğerlerine göre çok daha önemliydi. Örneğin metalürji endüstrileri cevher rezervlerinin yakınlarında olurdu. Ama bu tek başına belirleyici değildi. Metal endüstrisi aynı zamanda enerji kaynaklarına ve en çok da eritmede kullanılacak odun kömürü için bolca oduna bağlıydı. O yüzden metal imalatı çoğu zaman ormanlık bölgelerde cevher rezervlerinin birbirine yakın olduğu noktalarda yapılıyordu. 17. yüzyılda İsveç'te demir üretiminin artmasında orta ve güney Avrupa'da odunun giderek azalması da etkili olmuştu, çünkü İsveç'te zengin cevher yataklarıyla devasa İskandinav ormanları neredeyse iç içeydi.[22]

Koşulların –hammadde, taşımacılık maliyetleri ve enerji kaynaklarının– bir araya gelmesi özellikle de yüksek sıcaklıklar gerektiren üretim alanlarını etkiliyordu. Metal endüstrisi dışında, kil yatakları gerektiren seramik üretimi ve oduna ek olarak silis ve tebeşir gerektiren cam üretimi de aynı durumdaydı. Ancak ağaç sadece enerji kaynağı ve inşaat malzemesi olarak değil, aynı zamanda endüstriyel üretim için de gerekliydi. Örneğin deri tabaklamada meşe kabuğu; tornacılık, fıçıcılık, doğramacılık, vb. doğrudan ahşap gerektiren faaliyetlerdi.

Birçok endüstrinin konumunun belirlenmesinde suyun varlığı da aynı ölçüde önemliydi. Ağaç gibi su da hem enerji

22. Kellenbenz, "The Organization of industrial Production", 503–505.

kaynağı hem de hammaddeydi. Birçok fabrikada su gücünden faydalanılıyordu. Su yolunun kenarında kurulacak endüstrinin türünü bu yolun şekli ve eğimi belirliyordu. Örneğin kâğıt fabrikaları çok güçlü akan su gerektiriyordu. Kuzey Alman ovasında demir endüstrisi yok denecek kadar azdı, çünkü su gücü fabrika çekiçlerini işletecek kadar güçlü değildi. Rüzgâr gücü de suyun yerini alacak düzeyde değildi. Buna karşılık tabakçılar derileri temizlemek ve tabaklama kuyularını doldurmak için bol suya ihtiyaç duyuyordu. Ancak endüstri için sadece suyun varlığı yeterli değildi, aynı zamanda su kaynağının istikrarı da önemliydi. Endüstriyel üretim kuraklık, su baskınları ve buzlanma nedeniyle durma noktasına gelebiliyordu. Dolayısıyla endüstri için gereken istikrarlı su gücü daha çok dağlık ve tepelik bölgelerde bulunmaktaydı.[23]

Bazen doğa dolaylı rol oynuyordu. Sığır yetiştirilen bölgelerde tabakçılara hayvan derisi, kireç üretimine kadavra, kemik, toynak ve diğer hayvan artıklarını sağlıyor, bu endüstrilerde maliyetleri düşürüyor ve onları buralara çekiyordu. Ekilebilir topraksa bükümlü ürünler için saman üretiyor, urgan, hasır, sepet, vs. yapımını teşvik ediyordu. Kâğıt üretimi büyük miktarlarda kırpık paçavra gerektiriyordu. Bu da esas olarak şehirlerde ve tekstil endüstrilerinin çevresinde bulunuyordu. Dolayısıyla bazı endüstriler öteki endüstrilerin gelişmesine bağlıydı.

Keten endüstrisinde işler biraz farklıydı. Toprak, keten ve kenevir ekimine elverişliyse hammadde maliyetleri kesinlikle düşüyordu. Ancak tekstil hammaddesi üretimi oldukça emek yoğun bir işti ve burada kullanılan toprağın başka tür ürünlerde de kullanılması mümkündü. Ayrıca keten hammaddesinin hem

23. Reininghaus, *Gewerbe in der Frühen Neuzeit*, 11 vd.

nakliyesi daha ucuzdu hem de üretimde metale göre daha az enerji gerektiriyordu. Keten tohumu, keten, kendir ve hatta iplik ithal edilebildiği gibi ihraç da edilebiliyordu. Tekstil üretimine elverişli toprakların mutlaka keten kumaş üretim merkezlerine dönüşmesi gerekmiyordu. Dolayısıyla verimlik toprak farklı sonuçlar doğurabiliyordu. Doğa keten endüstrisini taşımacılık maliyetlerinden çok tarımsal girdilerin fırsat maliyetleri üzerinden etkiliyordu.[24]

Coğrafi engeller işlem maliyetlerini artırabilir, ama aynı zamanda koruma da sağlayabilir. Kutsal Roma İmparatorluğu toprakları, İngiltere'den farklı olarak iktisadi ve stratejik açıdan istikrarsız bir coğrafi konumdaydı. Her yandan sürekli taarruz eden güçlü hasımlarla çevrilmiş olan bu topraklar siyasal açıdan da parçalara bölünmüş durumdaydı. Bu da işlem maliyetlerini, ticari kısıtlamalar, geçiş ücretleri ve benzeri uygulamalar nedeniyle doğrudan ve dolaylı şekilde artırıyordu. Fakat bu süreçle doğa ve coğrafya arasında artık doğrudan bir bağlantı yoktu. Ortada esas olarak sosyo-politik bir süreç vardı.

Almanya örneğinde, çelişkili biçimde doğa endüstri için diğer yerlerden daha fazla önemli olabilirdi.[25] Ancak Avrupa genelinde doğa erken modern dönemde endüstri açısından önemini giderek yitirdi. Çünkü hem taşımacılık gelişmiş ve böylece daha ucuza mal olmaya başlamıştı hem de ticaretin artmasıyla birlikte hammaddenin belli yerlerde toplanmasının bir önemi kalmamıştı. Bu da endüstrilerin gerekli doğal kaynakların bu-

24. Örneğin çok yoğun bir keten üretim merkezi olan Westfalya'daki Tecklenburg bölgesinde 1830'lu yıllarda keten endüstrisinde meydana gelen kriz sırasında nüfus keten kumaş ticaretinden ham kendir ticaretine kaymıştı. Keten fiyatlarının düşmesi nedeniyle bu endüstride faaliyet göstermenin fırsat maliyeti tarıma göre çok daha yükselmişti. Küpker, *Weber, Hausierer, Hollandgänger*, 135–155.

25. Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", 276–281, özellikle 276.

lunmadığı yerlerde de yükselebileceği anlamına geliyordu. Buna karşılık bir endüstri ideal koşulların bulunduğu bir bölgede bile mutlaka gelişmeyebilirdi.[26] Ama doğal kaynaklar genel itibarıyla bir endüstrinin belli bir bölgede konumlanmasında önemli bir rol oynuyordu, fakat bu rol belirleyici değildi. Doğa üretim zincirinin ilk aşamalarında (örneğin demir eritme veya iplik eğirme aşamalarında) sonraki aşamalara göre daha belirleyiciydi. Bunun nedeni çıktıların değeri artarken taşımacılık maliyetlerinin düşmesiydi.[27]

Doğanın etkisi endüstrinin türüne göre de değişiyordu. Ama ayrıca zaman içinde de, örneğin taşımacılıktaki gelişmelerin işlem maliyetlerini düşürmesine bağlı olarak da değişiklik gösterebiliyordu. Tarımsal sistemler, serflik, miras yasaları, lonca ayrıcalıkları, tüccarların ayrıcalıkları, vb. gibi diğer faktörler de ciddi etkide bulunabiliyordu. Örneğin sosyo-politik faktörlerin doğal girdilere erişimi engellediği, bir endüstrinin kurulmasını önlediği dönemlerde veya yasal tekellerin gelişimi engellediği yerlerde doğal girdilerin bulunmaması önemini yitiriyordu. Buna karşılık kanal inşası gibi devlet girişimleri belli bir bölgede bulunmayan hammaddenin daha ucuza ithal edilmesini sağlayarak endüstriyi cazip hale getirebiliyordu.

Bu tür sosyal etkiler fırsat ve işlem maliyetleri üzerinde en az doğa kadar etkili olabiliyordu. Bunları kırsal toplumdaki sosyal etkiler, kentsel toplumdaki sosyal etkiler ve devletin yarattığı sosyal etkiler olarak ayırmak mümkündür.

---

26. Önemli bir orman endüstrisinin bulunmadığı Hollanda'daki gemi inşa endüstrisiyle, hammadde ve iplik ithal eden birçok Batı Avrupa tekstil endüstrisi (özellikle de pamuk üretim endüstrileri) buna örnektir. Aynı zamanda bkz. Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", 278 vd.

27. Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", 279 vd.

18. yüzyılda Avrupalıların ezici bir çoğunluğu hâlâ kırsal kesimde yaşıyor ve tarımla uğraşıyordu. Ancak 15. yüzyılın sonlarından itibaren nüfusun da artmasıyla birlikte kırsal kesimde imalat giderek gelişmeye başladı. Kırsal proto-sanayilerde, kırsal zanaatlarda ve kırsal fabrikalarda artık şehirdekilerden daha fazla insan çalışıyordu. Kırsal imalatın ön koşulları doğrudan veya dolaylı biçimde kırsal kurumlara bağlıydı. Bunlar esas olarak tarım etrafında toplanıyordu, ama yine de endüstriyel üretimde fırsat maliyetlerini müthiş etkiliyolardı, çünkü girdilerin nasıl kullanılacağını bunlar düzenliyordu. Kırsal endüstrinin gelişiminde devletle birlikte (bunu daha sonra ele alacağız) büyük toprak sahipleri ve kırsal topluluklar da rol oynuyordu. Bunların güçleri hem coğrafyaya hem de zamana göre büyük farklılıklar gösteriyordu. Örneğin Alman Württemberg topraklarındaki kırsal topluluklar 19. yüzyıla kadar çok güçlüydü. Buna karşılık İngiltere ve Flandre'deki emsalleri güçlerini büyük ölçüde yitirmişlerdi.

Doğu-orta ve Orta Avrupa'nın birçok yerinde büyük toprak sahipleri 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlerini artırmıştı. Bu olgunun gerisinde İspanyol Amerika'sından ithal edilen değerli metallerle, Avrupa'daki madenlerden çıkarılan gümüş, artan para dolaşımı, madeni para bolluğunun yarattığı devalüasyon ve demografik büyümenin tetiklediği on yıllardır süren fiyat enflasyonu vardı. Nüfus artışı hem tarımsal ve endüstriyel ürünlere olan talebi hem de iş gücü arzını genişletmişti. Bu da ücretlerin sabitlenmesine veya fiyatlardan daha yavaş artmasına yol açmıştı. Uzun vadede fiyat artışlarıyla ücretler arasında klasik bir makas ilişkisi gelişmiş ve bu durum kaynaklar üzerindeki paylarını artıran seçkinler tarafından suistimal edilmişti. Büyük toprak sahipleri tarımsal ve endüstriyel fırsat maliyetleri

ve bölgesel hükümdarlarla ilişkileri sayesinde bu süreçteki kârlarını daha da artırmışlardı. Sonuçta kabaca Elbe ve Saale nehirleri boyunca uzanan hattın doğu ve batısındaki büyük toprak sahiplerinin kurumsal pozisyonları birbirinden farklılaşmış; *Grundherrschaft* ("toprak sahipliği") adı verilen batıdaki sistemde büyük toprak sahiplerinin konumu zayıflarken, doğudaki *Gutsherrschatf* ("demense egemenliği" ya da bazen "ikinci serflik") adlı sistemde toprak sahipleri daha da güçlenmişti. Bu iki tip feodal egemenlik endüstriyel gelişme üzerinde farklı sonuçlar yaratmıştı.[28]

Grundherrschaft terimiyle (İngilizcede tam karşılığı bulunmaz) genelde güçlü köylü haklarının, düşük angarya zorunluluklarının eşlik ettiği ve kiraların iş gücüyle değil nakit veya ayni olarak ödendiği zayıf manoryal yapılar ve efendilik yapıları ifade edilmektedir. Almanya örneğinden de görüldüğü üzere bu sistem içinde de büyük farklılıklar vardı. Aşağı Ren'de manoryal bağlar daha Ortaçağ'ın sonlarından itibaren hayli zayıflamış, kiralar nispeten yükselse de kiracılık artmış ve angarya azalmıştı. Oysa sadece 200 kilometre kadar doğudaki Paderborn'da angarya Doğu Avrupa'daki *demesne* egemenliğinde olduğu kadar fazlaydı ve bunlar ancak 18. yüzyılda icar sistemine dönüşebilmişti.[29] Buna karşılık Güneybatı Almanya ve İsviçre'de birçok büyük toprak sahibi rantiyeye dönüşmüş, topraklarını nakit veya ayni ücret karşılığı kiralamış ve bu kiralar enflasyonun da etkisiyle iyice düşmüştü. Durum batı ve güney Avrupa'da da biraz daha farklıydı. Zengin toprak sahiplerinin, soyluların, Kilise'nin, büyük ölçekli çiftçilerin ve burjuva toprak sahiplerinin mülklerini kiraya verdiği İngiltere, İspanya, İtalya ve Fransa birbirinden çok

28. Bu ve diğer kısımlar için bkz. Schorn-Schütte, *Geschichte Europas in der Frühen Neuzeit*, 40–46; Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", 281–285.
29. Werner Trossbach, *Bauern 1648–1806* (Münih, 1993), 6–20.

farklı gelişmelere sahne olmuştu. Fransa'da bu gelişmelerden hem büyük toprak sahipleri hem de orta ölçekli çiftçiler kârlı çıkmıştı. Hollanda'da ise aksine düşük vergi ve kiralar geniş bir köylü kesiminin işine yaramıştı.

Batı Avrupa'daki manoryal sistem endüstrinin gelişmesine katkıda bulunmuştu, zira giderek artan sayıda hane angaryadan kurtulmuş ve bu hanelerin ücretli emeğe bağımlı hale gelmesiyle birlikte maliyet avantajları oluşmuştu. Toprak sahipliğinin konsolidasyonu yeni ziraat yöntemlerinin kullanımını kolaylaştırmış ve özellikle İngiltere örneğinde olduğu gibi toprağın daha esnek kullanılmasının önünü açmıştı. İngiliz toprak sahipleri 16. yüzyıl gibi erken bir tarihte yüksek kaliteli yün fiyatının yükselmesiyle birlikte ortaya çıkan pazar fırsatlarına hemen karşılık vermiş ve büyük miktarlarda ekilebilir toprağı küçükbaş hayvancılık yapmak üzere meraya çevirmişti. Bu tür bölgelerde sayıları artan topraksız veya küçük toprak sahibi haneler de tarımsal ürünlere olan talebi artırmış ve piyasaların yükselmesine yol açmıştı. Genel olarak bakıldığında, nispeten zayıf bir manoryal sistemin imalatın gelişmesine yol açtığı görülmektedir. Proto-sanayileşmenin yayılışına, önceden belirtildiği gibi, sıklıkla toprak sahibi efendilerle lonca ilişkilerinin düşük olduğu bölgelerde rastlanır.[30]

Manoryal haklar endüstriyel gelişmeyi başka yani dolaylı şekillerde de etkileyebiliyordu. Westfalya ve Güney Osnabrück'teki keten endüstrisi buna güzel bir örnektir. Geleneksel yasalara göre düzenlenen miras sistemleri daha çok büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını kolluyordu. Bu iki bölgede miras sistemi "bölünmezlik" esasına göre düzenlenmişti. Büyük toprak sahibi bu sayede hem çiftliklerin işletme kapasitesini koruyabiliyor hem de mülkiyetin bölünmesine karşı korunuyordu. Ayrıca toprağın sa-

30. Bkz. bu bölümdeki "Avrupa'nın Önemli Endüstrileri" başlıklı kısım.

tılabilmesi için büyük toprak sahibinin onayı gerekliydi ve bu da son derece pahalıya mal oluyordu. Dolayısıyla gayrimenkulde bir serbest piyasa gelişmemişti. Nüfusun büyük bir bölümü ancak miras veya evlilik yoluyla toprak sahibi olabiliyordu. Fakat toprağın bölünmezliği topraksız küçük oğullar yaratıyor ve bunlar da ucuz emek pazarına dâhil oluyorlardı. Satın alınabilecek toprak yokluğuyla birleşen bu durum yerel kendiri kullanan keten endüstrisinin gelişimine katkıda bulunuyordu. Bu nedenle sınırlanan toprak alım satımı ve alet edevat veya sığır gibi taşınabilir mallara yatırım yapma eğiliminin azalması keten endüstrisinin önünü daha da açıyordu. Proto-sanayi çiftçilere hem daha ucuz gündelik işçi çalıştırma fırsatı sunuyor hem de yüksek kira ve vergileri ödemek için gereken nakit para ihtiyacını karşılıyordu.

Doğu Avrupa'da *Gutsherrschatf* (*demesne* egemenliği) denilen çok daha güçlü bir manoryal sistem vardı.[31] Toprak sahiplerinin güçlü, kırsal bölgelerde yaşayan halkın özgürlüklerinin sınırlı, angaryanın ağır ve demesnelerin büyük olduğu bu sistem endüstriyel gelişime engel gibi görünüyordu. Demesne egemenliğinin altında uluslararası iş bölümü vardı. Buna göre Doğu Avrupa batılı kent ve imalat merkezlerine kârlı tahıl ihracatında uzmanlaşmıştı. Demesne egemenliğinin bulunduğu yerlerde endüstriyel gelişmenin önündeki fırsat maliyetleri, özellikle de tarımsal açıdan verimli bölgelerde çoğu zaman hayli yüksek oluyor, kırsal nüfusun ekonomik özgürlükleri ciddi biçimde kısıtlanıyordu. Tabii bu demesne egemenliğinin endüstriyel gelişmeyle taban tabana zıt olduğu anlamına gelmiyordu. Verimsiz bölgelerde fırsatçı toprak sahipleri madenciliği, cam üretimini, tekstil hammaddesi işlemeciliğini, iplik eğirmeciliğini ve doku-

31. Orta-doğu ve doğu Avrupa'daki tarımsal gelişmeler üstüne daha fazla bilgi için bkz. böl. 7, Edgar Melton'un bu ciltteki bölümü.

macılığı ve hatta her türden imalat girişimini –örneğin, Silezya, Bohemya, Moravya, Lehistan ve Bulgaristan'da ve Rusya'nın bazı bölgelerinde olduğu gibi eve iş verme sistemlerini, fabrikaları ve proto-sanayileri destekleyebiliyordu. Kırsal ihracat endüstrilerinin varlığı demesne egemenliğinin zayıf olduğunu değil, bu bölgelerde, endüstri gibi gelenek dışı ekonomik faaliyetlere kadar uzanan çok güçlü ekonomi dışı güçler içeren bir demesne egemenliği türü olduğunu gösteriyordu. Bazı Doğu Avrupalı büyük toprak sahipleri, tezgâh vergisi, proto-sanayi ticaret tekeli vergisi ve fiyat düzenlemeleri gibi araçlar üzerinden, köylülerin endüstriyel faaliyetlerinden ciddi gelirler elde ediyorlardı. Burada asıl amaç, senyörel baskıyla emek maliyetlerini yapay olarak düşürerek kırsal endüstriden kâr elde etmekti.[32]

Ancak uzun vadeli endüstriyel gelişme açısından bakıldığında bu durum aynı zamanda söz konusu manoryal sistemin zayıf noktasını oluşturuyordu, çünkü büyük toprak sahiplerinin gücü yapısal olarak muhafazakâr ve yeniliğe düşmandı. Fabrika sanayileşmesiyle birlikte makineler iş gücünü desteklemeye başlayınca, ucuz emek ve hammadde imalatın gelişmesinde hayati faktörler olmaktan çıktı. Artık eğitim, sermaye, esneklik ve yeniliğe açıklık hayati önemdeydi. Toprak sahiplerinin yasal ayrıcalıkları bu kesimi, sermayesini makinelere değil toprağa yatırım yapmaya itiyordu. Bu nedenle 1800'lere doğru proto-sanayiler ortadan kalktı. Ancak demesne egemenliğinin yapıları Doğu Avrupa'nın çoğu bölgesinde uzun vadeli sonuçlar yaratmaya devam etti. Rusya'da bu egemenliğin yarattığı şiddetli sosyal çarpıklıkları 20. yüzyılın başlarında bile hâlâ görmek mümkündü.

Kırsal toplumun ikinci kurumsal ucu köy meclisleriydi. Geleneksel yasaların da etkisiyle 15. yüzyıldan itibaren Avru-

32. Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", 281–283.

pa'nın birçok noktasında kırsal topluluklar ortaya çıkmıştı. Bu topluluklar bulundukları yerlerde köylü öz yönetim kurumları gibi işlev görüyorlardı. Büyük toprak sahiplerinin doğrudan müdahale hakkı bulunduğu zamanlarda dahi tarımsal kaynakların kullanımı, ürün rotasyonu, ortak topraklar, su kullanımı, yol hakları ve hatta yerel yetkililerin seçimi gibi konularda kararlar bizzat köy toplulukları tarafından alınıyordu. Ancak kadınlar bu sürecin dışında tutuluyordu. Kırsal toplumda cinsiyet dışında servet de hiyerarşide önemli bir faktördü. Bu da büyük ölçekli çiftçilerin topluluk üzerinde hâkimiyet kurmasına yol açıyordu. Köyün ortak topraklarını da bu büyük çiftçiler kontrol ediyor ve böylece ormanların, fundalıkların, bozkırın, otlakların, vs. kullanımında son söz sahibi onlar oluyordu.[33]

Köy topluluklarının endüstriyel gelişimdeki rolü ciddi bir tartışma konusudur. Avrupa'da bu rol yasal sistemin özelliklerine, bölgesel hükümdarın otoritesine ve ortak toprakların boyutlarına ve taşıdığı öneme göre farklılıklar gösteriyordu. Bir genelleme yapılacak olursa, nüfuzlu köy topluluklarının ekonomik gelişmenin önünde engel oluşturduğu düşünülmektedir. Çünkü bu topluluklar hem tarımsal arazinin yeniden dağıtımını hem de yeni tarım tekniklerinin uygulanmasını engelleyebiliyordu. Özellikle ortak topraklar çoğu zaman mevcut doğal kaynakların verimsiz biçimde kullanılması anlamına geliyordu.[34] Büyük toprak sahiplerinin zayıf olduğu veya yerel hüküm-

33. Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", 283–285.

34. Hayli geniş olan araştırma literatüründe iki kitap özellikle önemlidir. Birincisi Michael Kopsidis, *Agrarentwicklung: historische Agrarrevolutionen und Entwicklungsökonomie* (Stuttgart, 2006) adlı kitaptı. Bu kitap İngiliz tarım devrimini Westfalya tarım devrimiyle karşılaştırmakta ve son literatür hakkında bir fikir vermektedir. İkincisi ise Stefan Brakensiek, *Agrarreform and Ländliche Gesellschaft. Die Privatisierung der Marken in Nordwest Deutschland, 1750–1850* (Paderborn, 1991) adlı kitaptır.

darların topluluklara idari ve mali ayrıcalıklar tanıdığı yerlerde güçlü köy toplulukları oluşuyordu. Dolayısıyla bunlar genelde Doğu Avrupa demesne egemenliğinden çok Batı Avrupa modelinin ağır bastığı *Grundherrschaft* bölgelerinde görülmekteydi.

Köy topluluklarının nispeten zayıf olduğu ve ortak toprakların ortadan kaldırıldığı yerlerde kırsal endüstriler daha kolay gelişmiştir. Nitekim 17. yüzyılda kırsal toplulukların etkisinin büyük ölçüde azaldığı İngiltere'de durum tam da böyleydi. Çevreleme hareketiyle yani ortak toprakların çitlerle birbirinden ayrılmasıyla birlikte köy topluluğunun gücü kalıcı bir şekilde zayıflamış ve bu durum yeni tarımsal tekniklerin benimsenmesini kolaylaştırmıştı. Benelüks Ülkeleri'nde, İsviçre'de, Renanya ve Saksonya'da zayıf köy topluluklarının bulunduğu yerlerde sanayileşme artmıştı. Ancak proto-sanayiler güçlü köy topluluklarının bulunduğu yerlerde de gelişebiliyordu. Württemberg bunlardan biriydi. Burada doğal koşulların elverişliliği sayesinde Kara Orman'da önemli bir kamgarn kumaş üretim merkezi oluşurken, Svabya Alpleri'nde oldukça kayda değer bir keten bölgesi ortaya çıkmıştı. Westfalya'nın bazı bölgelerinde olduğu gibi burada da proto-sanayiler gelişmiş, ama nihayetinde köy yerleşimlerinin gücü ve ardından ortak toprakların bölünmesi endüstriyel gelişimin önünde engel oluşturmaya başlamıştı. Bu gelişme en sonunda endüstriyel gelişmenin tamamen durmasıyla sonuçlanmıştı. Dolayısıyla güçlü topluluklar endüstriyel gelişmenin önünde engel oluşturmakla birlikte mutlak bir ayak bağı da değildi.

YÖNETİMİN ROLÜ

Peki, devlet imalatın gelişimini nasıl etkiledi? Burada doğrudan ve dolaylı etkiler arasında bir ayrım yapmak gerekir.

Devlet erken modern Avrupa'da merkantilist teorilerle şekillenen endüstriyel ve ekonomik politikalarla *doğrudan* etkide bulunuyordu. Bunun somut anlamı bir ülkeden ötekine değişiklikler gösteriyordu, hatta bazen tamamen değişiyordu. Daha önceki araştırmalarda da devletin rolüne ilişkin farklı değerlendirmeler bulmak mümkündür. Eski bir bakış açısı yönetim politikasının endüstriyel gelişme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu varsaymaktadır. Devlete ait imalathanelerin kurulması, devletin belli endüstrileri teşvik etmesi, gümrük vergileri gibi korumacı önlemler, belli malların ithalat veya ihracatına getirilen kısıtlamalar, ticaret tekellerinin tanınması, kalite kontrol mekanizmalarının oluşturulması, vb. gibi girişimlerin sanayileşmeyi başarılı biçimde teşvik ettiği düşünülmektedir.

Proto-sanayileşme teorisinin bir parçası olarak gündeme gelen yorum gibi değerlendirmeler devlete sadece küçük bir rol atfetmektedir. Buna göre devlet yasal çerçeveyi belirliyor ve güvenliği sağlıyordu. Devlet ayrıca –örneğin pazarların yerlerini belirleyerek– iktisadi gelişmelerin meydana geldiği bağlamı da etkileyebilirdi. Devlet ancak arada bir belli gruplara yasal ayrıcalıklar tanıyor ve böylece piyasaya doğrudan müdahale ediyordu.[35]

Daha yeni araştırmalar yönetime daha büyük bir rol biçmektedir.[36] Birçok örnekte devlet politikalarının son derece başarısız olduğu görülmektedir. Colbert Fransa'sı belki de erken modern Avrupa'da ekonomik politikalara müdahale eden en aktif hükümete tanıklık etmişti. Faizsiz kredi, vergi istisnası, devlet yükümlülüklerinden istisna tutmak, yerel yasal tekel ayrıcalığı

35. Bu kısım için genel hatlarıyla bkz. devlet müdahalesinin sonuçları hakkında örnekler veren Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", 290–296. Avrupa'nın diğer bölgeleri için bkz. Kellenbenz, "The Organization of Industrial Production", 480–483 ve 488–543.

36. Almanya için bkz. Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", 290–296.

tanımak, vb. gibi yasal ayrıcalıklarla imalat teşebbüslerinin kuruluşuna destek olmuştu. Ama sonunda bütün bu imalathaneler kraliyet desteğine bağımlı hale gelmişti. Üstelik bunlar Paris ve Beauvais'deki halı imalathaneleri gibi doğrudan devlet tarafından işletilen imalathanlelerle da sınırlı değildi. Fransız devleti 1680'lerin başlarında uzman zanaatkârların başka yerlere göç etmesini engellemeye yönelik sert yasalar getirse de, Nantes Fermanı'nın 1685'te geri alınması Huguenotların Fransa'dan sürülmesiyle sonuçlanmış ve dolayısıyla demografik ve ekonomik bir kanamaya ve devasa bir endüstriyel *know-how* kaybına yol açmıştı.

Ekonomik politikalar başka yerlerde de aynı şekilde mütevazı başarılar elde edebilmişti. İspanyol *Mañufacturas reales* gibi devlet işletmeleri esas olarak kraliyet sarayı için lüks mal üretiyordu, dolayısıyla saraya bağımlıydı. İsveç'te devletin metal üretimine müdahalesi ciddi bir başarısızlıkla sonuçlanırken, İngiltere'de 1614 gibi erken bir tarihte tekstildeki devlet müdahalesi hem başarısız oldu hem de sektöre uzun yıllar süren kalıcı zararlar verdi. Berlin ipek endüstrisine verilen devlet desteği Prusya yönetimindeki Krefeld'te bulunan ipek fabrikalarına zarar verdi. 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa çapında başarısız birçok devlet müdahalesi örneği saymak mümkündür.

Devlet destekli işletmeler çoğu zaman ancak dışarıdan koruma önlemleriyle ayakta kalabiliyordu, hatta bazen buna rağmen çöküyorlardı. Hükümet müdahalesi çoğu zaman yanlış anlaşılıyor ve devlet tekelleri sık sık destek olmak için kuruldukları işletmelere bile zarar veriyordu. Ayrıca ekonominin geri kalanında maliyetlerin artmasına yol açıyorlardı. Yasal tekeller tekelci üreticiye fiyatları artırma fırsatı veriyordu, çünkü ürünün tek tedarikçisi onlar oluyordu. Rekabet baskısının olmaması kaynakların verimsiz şekilde kullanılmasına, yenilik ve esneklikten uzaklaşmaya ve sık sık da yolsuzluklara neden oluyordu. Bu üretime bağımlı olan

tüketici ve sanayiler daha pahalıya ürün almak zorunda kalıyor ve bu da hem talebi hem de büyümeyi sınırlıyordu. Genel konuşmak gerekirse, fiyatlar artık piyasa koşullarını doğru yansıtmamaktaydı. Devlet imalathanelerine tanınan yasal tekel ayrıcalıkları ancak ülke içinde geçerli olabilirdi. Bu da sonuçta erken modern Avrupa'nın yasal ayrıcalıklara sahip endüstrilerinin uluslararası ticaretle rekabet edebilecek fiyat avantajlarını yitirmesine yol açıyordu. Yasal tekeller, koruyucu gümrük vergileri ve ithalat yasakları devlet destekli endüstrileri uzun vadede rekabete karşı korumaya yetmiyordu.[37] Dolayısıyla merkantilizm bazı çıkar grupları (soylular, işletme sahipleri, tüccarlar) için maliyetleri düşürdü, buna karşılık diğerlerinin maliyetlerini yükseltip onlara karşı ayrımcılık yapmak suretiyle onların sırtındaki yükü artırdı. Ev içi sanayi çalışanları, gezgin satıcılar ve özellikle de kadınlar devletin imalatı düzenleme girişimlerinin başlıca kurbanları oldu. Bu girişimler farklı üretim alanlarında farklı sonuçlar yaratmakla birlikte, çoğu durumda sonuçları pahalıya mal olan çöküşlere yol açtı.

37. Örneklerden biri Prusya'da konulan tüketim vergileriydi. Prusya'da tüketim vergisi şehirlerde uygulanan bir vergiydi. Bu gıda, içecek, mamul mal, sığır ve benzeri mallara getirilen bir çeşit dâhili gümrük vergisi gibi bir şeydi. Prusya tüketim yasası bütün malları şehirlerden geçirme zorunluluğu getiriyor ve tabi bunları şehir girişinde vergilendiriyordu. Bu vergi gıda fiyatlarının aşırı miktarda artmasına ve mamul mal satışlarının düşmesine yol açtı. Ayrıca işletmelerdeki işlem maliyetlerinin çeşitli şekillerde artmasına neden oldu. İlk olarak, bütün malların şehirlere getirilmesi (ve sonra tekrar kırsal kesime gönderilmesi) gerekiyordu. İkinci olarak, tüketim vergisi kaçakçılığa yol açıyor ve bu da ceza tehdidi nedeniyle maliyetleri artırıyordu. Vergi toplama, gözetleme, ceza uygulama gibi idari maliyetler ve küçük yerleşimlere kentlere benzer ayrıcalıklar tanınması gelirlerin büyük kısmını eritiyordu. Yabancı mallar üzerindeki tüketim vergileri çok ağır olduğundan, bu durum komşu topraklarla ticaret yapmayı zorlaştırıyor ve o devletleri karşı önlemler almaya itiyordu. Bütün bu etkiler bir araya geldiğinde o kadar büyük zararlara yol açmıştı ki, son değerlendirmeler tüketim vergisi olmadan elde edilen gelirlerin bu vergiyle elde edilen gelirlerden daha yüksek olduğu sonucuna varmıştı. Çünkü ekonomi bu vergilerin yokluğunda daha rahat canlanıyordu.

Devletin imalatın gelişimindeki *dolaylı* etkisi esas olarak askeri faaliyetlerin sonucuydu. Savaş çoğu zaman bir değişim motoru ve hükümdarların çıkarlarını geliştirmeye yönelik bir stratejiydi. Çıkan çatışmalar sadece iktisadi yaşam üzerinde korkunç sonuçlar yaratmakla kalmıyor, aynı zamanda devleti barut, top ve askerî kıyafet, ordu erzakı, gemi inşa malzemesi gibi çok miktarda endüstriyel malın müşterisine dönüştürüyordu.

Avrupa devletleri 1450 ile 1800 yılları arasında yüzden fazla çatışmaya sahne oldu ve bunların çoğu kıta topraklarında meydana geldi. Diğer faktörler muhtemelen daha önemli olmakla birlikte, İtalyan Savaşları (1494-1559) ve Akdeniz'deki ve Balkanlar üzerinden orta ve Doğu Avrupa'daki Osmanlı yayılması da Avrupa'nın ekonomik çekim merkezinin yavaş yavaş kuzeybatıya kaymasına katkıda bulundu. Batı devletleri –İngiltere, Hollanda Cumhuriyeti, Fransa, İspanya– arasındaki deniz savaşları sırasında Atlantik ulaşımındaki teknolojik gelişme süreci hızlandı. İnşa edilen büyük savaş gemileri zaten ağaç sıkıntısı çeken devletlerdeki ormanlık alanları daha da küçülttü ve bu da işlem ve fırsat maliyetlerinin artmasına yol açtı. Deniz savaşları ticari denizcilik üzerindeki etkisiyle sömürgelerle yapılan ticarette fırsat maliyetlerini yükseltti. Ancak bunlar sadece savaşan tarafları etkilemiyordu: Örneğin, Kuzeybatı Almanya'daki keten endüstrisinin ürünleri Hamburg'dan Londra'ya ve oradan Amerika'ya deniz yoluyla gidiyordu. Tek bir Alman hükümdarı bile bu deniz mücadelesine katılmadığı hâlde, bu endüstri deniz savaşları yüzünden pazardaki rekabet gücünü kaybetti.

30 Yıl Savaşları (1618-48) gibi şiddetli ve geniş çaplı çatışmalar Kutsal Roma İmparatorluğu'nun güney ve doğusundaki kırsal kesimde büyük alanlarda felaketlere ve nüfusun azalmasına yol açtı. Bu durum doğuda serfliğin daha da şiddetlenmesine neden oldu ve bu da imalatı etkiledi. Genel itibarıyla çatışma

Almanya'daki siyasal bölünmeyi hızlandırdı. Bu durum dolaylı biçimlerde üretim maliyetlerini artırdı. Devasa boyutlara varan orduların bakım ve erzak masrafları askerî vergi sistemi üzerinden sıradan insanlara fatura edildi. Birçok bölgesel hükümdar çeşitli kurumlarla çıkar grupları arasındaki işbirliğini ayakta tutabilmek için bu çıkar gruplarına ayrıcalıklar tanımak ve bunların devamını garanti altına almak zorunda kaldı. Örneğin Württemberg'te hükümdar yerel toplulukları güçlendirip zanaatkâr loncalarıyla ticari birliklerin çıkarlarını aktif olarak korudu. Savaşın dolaylı sonuçlarından biri de belli grup ve kurumların çıkarlarını korumak adına ekonominin geneli açısından işlem maliyetlerinin büyük ölçüde artması oldu.

Bu türden bozuklukların sanayi mallarına olan devlet talebini artırarak düzeltilmesi mümkün değildi. Doğal olarak devlet alımları için kullanılacak kaynakların ekonominin diğer sektörlerinden karşılanması gerekiyordu. Daha önce kullanılmayan kaynaklar harekete geçirilmemişti. Halbuki bunlar harekete geçirilse sanayi büyümesini tetikleyebilirdi. Bu kaynaklar ekonominin sektörleri arasında yeniden dağıtıldı: Ortaya 'sıfıra sıfır elde var sıfır' oyunu çıktı. Bu da çoğu zaman belli sektör ve çıkar gruplarının işine yararken, ekonominin geneline zarar verdi.[38]

Terazinin kefesine vurulduğunda devletin endüstriyel büyüme üzerindeki etkisi son derece negatif oldu. Devletin sanayi politikası genelde pahalıya mal olmuş ve çoğu zaman da zarar vermişti. En iyi ihtimalle de sonuçsuz kalmıştı. Özetle, devlet müdahalesinin ve devlet düzenlemelerinin olduğu yerler aynı zamanda endüstrilerin en az büyüdüğü yerler olmuştu. Hollanda Cumhuriyeti ve İngiltere'de devlet müdahalesi Avrupa'nın geri kalanına göre daha olumsuz sonuçlar yaratmıştı. Buna karşılık

38. Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", 293 vd.

neredeyse hiçbir devlet desteğinden faydalanamayan keten imalatı gibi alanlar Batı Avrupa'nın hemen hemen her yerinde daha fazla gelişmişti.

KENTLİ TOPLUM

Erken modern Avrupa'da ekonomik büyüme esas olarak kırsal kesimde yaşansa da bunun şehirlerden ayrı olarak gerçekleşmesi mümkün değildi. Ortaçağ'da şehirlerin gelişmeye başlamasından itibaren kırsal kesimle şehirlerdeki sektörler arasında zengin bir ilişkiler ağı ortaya çıktı. Endüstriyel ve tarımsal ürünlerin pazarı şehirlerdi. Yine ticaretin merkezleri ve ana sermaye kaynakları da şehirlerdi. Hammadde alımıyla mal satışı arasındaki boşluğu dolduran köprüleri kuran tüccarlar şehirlerde yaşıyordu. Şehir aynı zamanda önemli bir pazarlama merkeziydi. Kırsal üreticilerin ekonomik hesaplarında şehirli müşteriler önemli bir yer tutuyordu. Ancak şehirler bundan çok daha önemli pazar merkezleriydi: Sadece kırsal sanayi ürünlerinin kentli nüfusa satışına değil, aynı zamanda proto-sanayi bölgelerine gıda ürünü ve tarım bölgelerine mamul mal satışına ev sahipliği yapıyorlardı. Bir şehir birkaç kırsal bölge arasında bağlantı işlevi gördüğü ve dolayısıyla kırsal kesimdeki üretim maliyetlerini etkilediği ölçüde önem kazanıyordu.

Şehirlerde akla gelen her türlü ürün alınıp satılabiliyor ve birçok endüstriyel ürün imal ediliyordu. Hepsinden önemlisi de sermaye yoğun endüstriler esas olarak şehirlerde faaliyet gösteriyordu: Pahalı hammaddeleri işleyen (kuyumculuk, ipek üretimi); özel uzman bilgisi gerektiren (saat imalatçılığı, değerli yün kumaş üretimi), pahalı alet veya makinelere ihtiyaç duyulan (kağıt fabrikaları, patiska baskı) veya yeni moda gibi piyasadaki

değişimlere hızlı cevap vermeyi gerektiren endüstriler genelde şehirlerde bulunuyordu. Kentsel ortam bu endüstriler açısından maliyet avantajları sağlıyordu. Pahalı hammaddeler şehirlerde kırsal kesime göre daha iyi değerlendiriliyordu. Endüstriyel becerilerin usta zanaatkârlar ve eğitim kurumları vasıtasıyla aktarımı mümkündü. Üretim süreçlerini gözleme ve kalite kontrolü gibi işleri şehirli personel ve (Westfalya keten *Legge*si gibi) örgütler yapıyordu. Ve son olarak, piyasadaki ve ekonominin genelindeki trendler gibi bilgilere şehirlerde ulaşmak daha kolaydı. Dolayısıyla kent ortamı zanaatlar açısından birkaç şekilde işlev görerek işlem maliyetlerini azaltıyor ve sayısız avantajlar sağlıyordu.

Şehir endüstrisi aynı zamanda çeşitli araştırmalara ve bolca tartışmaya konu olan bir Avrupa olgusuyla da bağlantılıydı. Ortaçağ'dan beri kentsel ve bazen de kırsal imalata hâkim olan zanaatkâr loncaları olgusuydu bu. Kısmen farklılıklar gösteren biçimlerinden olsa gerek, loncaların önemi üzerine birbirinden hayli farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Örneğin Württemberg'te güçlü loncalar vardı, ama İngiltere ve Hollanda Cumhuriyeti'nde ve (bir ölçüde) Güney Hollanda'da olduğu gibi çok zayıf loncalar da bulunuyordu. Ortaçağ'dan beri varlığını sürdüren çok köklü loncalar olduğu gibi, ancak 17. yüzyılın sonlarında veya 18. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde kurulmuş olan yeni loncalar da vardı. Geniş bir taraftar kitlesi bulan bir bakış açısı, erken modern dönemi, şehirli zanaat ve loncaların gerilediği bir dönem olarak görmektedir. Bu bakış açısına göre gerilemenin nedeni eve iş verme sisteminde ücretlerin düşmesinin de etkisiyle kırlardaki ihracat sanayi ve imalathanelerin artan rekabetiydi. Yine bu yoruma göre, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen siyasal dönüşümler nedeniyle artan endüstriyel özgürlüklerin sonucunda loncalar önemlerini ciddi şekilde yitirmişti. Ancak son araştırmalar loncaların düzenli bir şekilde gerilediği iddiası-

nı doğrulamamaktadır. Loncalar sadece İngiltere ve Hollanda'da gerilemiş, buna karşılık diğer yerlerde ancak istisnai koşullarda gerilemeler görülmüştü. Özellikle Almanya'da Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra birçok loncanın önemi artarken, bazı loncalar –örneğin doğramacılar– sadece 16. ve 17. yüzyıllarda ciddi artış göstermişti.[39] Ancak kesin bir sonuca ulaşmadan önce bu olguyla ve ekonomik etkileriyle ilgili daha ayrıntılı ampirik araştırmalar yapılması gerekmektedir.

Bazı araştırmalar loncaların olumlu rolüne vurgu yapmaktadır. Bu çerçevede dile getirilen yaygın bir iddia kanıttan çok varsayıma dayanmaktadır. Bu teze göre loncalar Avrupa'da ortaya çıkmıştı ve yüzyıllardır varlıklarını sürdürüyorlardı. Dolayısıyla o dönemde ekonomide başka hiçbir kurumun oynamadığı kadar vazgeçilmez bir rol oynuyor olmalılardı. Olumlu işlevler sıralandığında, en başta kalite kontrolü üzerinden üretim standardı sağlamaları geliyordu. Nitekim bu yönleriyle daha sonraki dönemlerde kırsal ihracat endüstrilerine de örnek oluşturmuşlardı. Ayrıca loncaların fikrî mülkiyet haklarını koruduğu ve verdikleri eğitimlerle uzman bilgisinin aktarımını sağladıkları söylenmektedir. Yine lonca yasasının da endüstriyel ihtilafların çözümünde nispeten masrafsız bir çerçeve oluşturduğu düşünülmektedir. Ve son olarak, loncaların sermaye piyasasındaki zayıflıkları düzelttiği ileri sürülmektedir.[40]

Ancak diğer çalışmalar loncaların endüstriyel gelişim üzerinde etkisinin o kadar önemli olmadığını, çünkü çoğu zaman

39. Reininghaus, *Gewerbe in der Frühen Neuzeit*, 15 vd.

40. Bu tarihyazımsal meseleler için mesela bkz, S. R. Epstein, 'Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe', *Journal of Economic History*, 58 (1998), 684–713. kar. S. C. Ogilvie, 'Guilds, Efficiency and Social Capital: Evidence from German Proto-Industry', *Economic History Review*, 57 (2004), 286–333.

piyasa üzerinde etkili bir kontrol oluşturacak bir konumda olmadıklarını göstermektedir. Loncaların çalışanlara düşük ücret dayattığı, yabancıları dışladığı veya kadınlara ve gençlere kısıtlamalar getirdiği düşünülmemektedir. Nihayet, üretime veya fiyat düzenlemelerine herhangi bir sınırlama getirmedikleri ve yeni üretim teknik ve biçimlerinin önünde engel oluşturmadıkları savunulmaktadır.

Bunun yanında eleştirel çalışmalar birçok loncanın tam da yukarıda sayılan engelleri yarattığına işaret etmektedir. Bu bakış açısına göre loncalar ilerlemeyi baskılıyor, loncayla şehirli oligarşiler arasında iş birliğini kolaylaştırıyor ve yabancılara ayrımcılık yapıyordu. Bu perspektif loncaların zayıflaması veya ortadan kalkmasıyla endüstriyel üretimin başarısı arasında nedensel bir bağlantı kurmaya çalışmakta; loncaların ekonomik etkisinin azaldığı İngiltere ve Hollanda gibi yerlerde endüstriyel gelişimin büyük ölçüde arttığını iddia etmektedir. Güçlü loncalar, tersine, gelişmeyi engelliyor olmalıydı. Nitekim son araştırmalar lonca faaliyetlerinin imalatın gelişimini ciddi şekilde engellediğini gösteren örneklerle doluydu: 1527'de Elberfeld "Garnnahrung" (güçlü bir lonca) pedalla çalışan yeni tip iplik eğirme çarkını engellemişti; 1586'da Danzig'te Anton Müller'in gelişmiş bir dokuma tezgâhı kullanması lonca tarafından yasaklanmıştı; 17. yüzyılda birçok Alman imparatorluk şehri aynı anda yirmi dört kurdele dokuyabilen kurdele dokuma tezgâhının kullanılmasını engellemişti; hatta 1685'te bu konuda bir İmparatorluk Fermanı çıkarılmış ve ferman 1719'da yenilenmişti; 1730'da Baselli Hans Hummel'ın su gücüyle çalışan kurdele tezgâhı kullanması yasaklanmıştı. 15. ve 16. yüzyıllarda İngiltere'de yün kumaş işleyen (tarama ve kırpma yapan) makineler defalarca yasaklanmıştı. Loncaların yeni üretim süreçleri karşısındaki yenilik düşmanı veya en iyimser deyişle kuşkucu yaklaşımını en iyi anlatan durum,

loncaların bulunmadığı sektörlerde, örneğin madencilik, maden eritme, silah sanayi ve kırsal zanaatlar gibi alanlarda uygulanan teknolojik yeniliklerdi. Loncaların yenilikçi faaliyetler karşısındaki olumsuz tutumunu gösteren örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür.[41] Yine loncaların 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar birçok yerde endüstriyel ürünlerin üretim ve ticaretine nasıl sürekli ve başarılı biçimde müdahale ettiğini gösteren sayısız belge de bulunmaktadır.[42]

Ancak bütün şehirler lonca hâkimiyeti altında değildi. Belli bir şehrin sosyal, siyasal ve ekonomik yapısını o şehrin işlevleri belirliyordu. Başkentler, ticaret ve üretim şehirleri, başpiskoposluk ve üniversite şehirleri, liman ve garnizon şehirleri vardı. Dolayısıyla bazı şehirlerde tüccar loncaları, bazılarında zanaatkâr loncaları ve bazılarında da tamamen farklı sosyal grup veya siyasal güçler ağır basıyordu. Ancak 16. yüzyılın başlarından itibaren birçok Avrupa şehrinde kendilerini yukarı doğru sosyal hareketliliğe ve dışarıdan sızma risklerine karşı koruma eğilimi baş gösterdi. Bazı şehirli çıkar grupları o kadar güçlüydü ki, bütün toprak veya bölgenin gelişimini etkileyebiliyorlardı. Örneğin Alman Hansa bugünlerde bir şehirler birliğinden çok, kuzey ve orta Almanya'daki önde gelen ticaret şehirlerinin bir çıkar grubu olarak görülmektedir. Hansa kendi savaşlarını veren ve 16. yüzyılın başındaki etkileriyle İskandinavya'da bağımsız yerli bir ticari sektör oluşumunu engelleyen bir seçkinler ağıydı. Hansa'nın dağılmasından sonra buralardaki ticari faaliyetleri soylular devralmıştı.[43]

---

41. Bkz. örn. Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", 287.

42. Konuyla ilgili Almanya, Avusturya, Hollanda, Fransa, İtalya, İspanya, İsveç ve Macaristan'dan örnekler için bkz. Heinz-Gerhard Haupt, ed., *Das Ende der Zünfte. Ein europäischer Vergleich* (Göttingen, 2002).

43. Schorn-Schütte, *Geschichte Europas in der Frühen Neuzeit*, 73 vd.

Erken modern dönemde kentsel üretim üzerine daha ayrıntılı çalışmalar yapılması gerekmektedir. Zanaatkâr loncalarıyla tüccar loncaların tam biçimleri ve etkileri üzerine birbirinden çok farklı varsayımlar bulunmaktadır. Bu şehirli çıkar gruplarının rolleri üzerine daha isabetli ve daha ayrıntılı değerlendirme yapabilmek için daha fazla ampirik araştırma gerekmektedir. Ancak mevcut araştırmaların önemli bir kısmı, loncaların kendi üyelerinin çıkarına olan yapı ve uygulamalara başvurup bunları savunurken, büyümeyi engellediklerini ve üretim maliyetlerini ciddi şekilde artırdıklarını gösteren kanıtlar ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Endüstrileşmenin Avrupa'nın farklı yerlerinde farklı çizgiler izlemesinin ardındaki sebepler nelerdi? Ve imalat bazı erken modern bölgelerde nihai olarak fabrika sanayileşmesine yol açarken, neden diğer yerlerde sanayisizleşmeye veya tarıma doğru yönelimin artmasına neden olmuştu? Tarihçiler bu sorulara farklı cevaplar vermeye devam etmektedir.

Bazıları doğal kaynakların ekonomik gelişmeyi ciddi biçimde etkilediğini savunmaktadır. Bu görüşe göre İngiltere'nin kendine özgü gelişim çizgisinin altında verimli tarla ve otlakları, ılımlı iklimi, su fazlalığı, büyük kömür ve maden cevheri yatakları ve ada oluşu yatmaktaydı. Bu faktörler başka hiçbir Avrupa ülkesinde İngiltere'de olduğu gibi bir araya gelmemişti. Bu tezi daha da genişletmek mümkündür: Teze göre sanayileşme doğrultusunda atılan en önemli adım, ağaç kıtlığının yol açtığı erken modern dönemdeki enerji krizinin kömür kaynaklarıyla aşılmasıydı. Gelişen erken modern endüstrilere ev sahipliği yapan Hollanda Cumhuriyeti gibi diğer devletler bu

doğal kaynaklardan yoksun oldukları için fabrika saniyeleşmesine geçememişlerdi.

Buna karşılık, farklı bir bakış açısı İngiltere'yi kıta devletlerinden ayrıştıran yapısal özellikleri belirlemeye çalışmaktadır. Bu bakış açısı İngiltere'de büyük toprak sahipliğinin ve ücretli iş gücünün yaygınlığına dikkat çekmektedir. Bu faktörlerin tarımsal üretimde artışı hızlandırdığı, iş gücü ve sermayenin erken bir tarihte endüstriye kaymasını sağladığını ve İngiltere'nin başka ülkelerden farklı olarak olağanüstü bir şekilde tekstil ve metal üretimine yoğunlaşmasını kolaylaştırdığı düşünülmektedir. Ancak buna rağmen İngiltere'de ekonomik gelişmenin, kendisini örnek alan diğer bölgelere göre çok daha yavaş ilerlediği ifade edilmektedir.[44]

Üçüncü bir bakış açısı imalattaki büyümeye İngiltere ve fabrika sanayileşmesi açısından bakmak yerine nüfus artışına ve bölgesel farklılık bağlamına odaklanmaktadır. Bu görüşe göre demografik büyüme imalatın farklı Avrupa devletlerinde birbirinden büyük ölçüde farklı koşullarda gelişmesine neden olan sorun ve fırsatlar yarattı. Nüfus artışı gıda talebini tetikledi, gıda fiyatlarını ve toprak kiralarını artırdı ama ücretleri düşürdü, çünkü imalatın en önemli girdisi olan iş gücü arzı artmıştı. Yönetimler, Kilise ve zanaatkâr ve tüccar loncaları gibi özel çıkar grupları servetin giderek kutuplaşmasından kârlı çıktı.[45] Orta Avrupa'da sonuç "ikinci serflik"; batıda proto-sanayileşme oldu. Son bir bakış açısı bütün bu faktörleri bir araya getirip, nüfus artışı, iş gücü arzı ve hammaddeye yapılan daha önceki vurguya pazarlara ya-

---

44. Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge, MA, 1962). İngiltere'deki sanayileşmenin ardındaki diğer nedenler için bkz. Ogilvie, "The European Economy in the Eighteenth Century", 118.
45. Wiesner-Hanks, *Early Modern Europe*, 185–187.

kınlığı eklemektedir.[46] Gene de diğer yaklaşımlar Avrupa ölçeğinde bir açıklamaya karşı çıkmakta ve bütün endüstriyel büyüme sürecinin net ve düzenli bir analizini neredeyse imkânsız kılacak kadar karmaşık ve dinamik olduğu sonucuna varmaktadır.[47]

Dolayısıyla en genel sözlerle ifade edecek olursak, erken modern Avrupa'da imalatın her bölgede farklı gelişme göstermesinin ardında bölgeler arasındaki yapısal farklılıklar yatmaktaydı. Ancak bu oldukça yetersiz bir değerlendirme olacaktır. Dolayısıyla bunun yerine bu farklı yapısal özelliklerin üretim *maliyetlerini* nasıl etkilediğini sormamız gerekir. Böyle bir yaklaşım, ilk olarak, imalatın belli bir bölgede gelişip gelişmemesinde, türünde ve gelişim sürecinde doğal kaynakların ve coğrafi konumun ciddi bir rol oynadığını göstermektedir. Ama bütün öykü işin özünde var olan maliyet avantajlarından ibaret değildi. Erken modern dönemde taşıma maliyetleri düştükçe imalatın yere ve yerel duruma olan bağlılığı azalmaktadır. Örneğin hammadde kaynakları, verimli toprakları, ulaşıma elverişli nehirleri, her iki okyanusa da erişimi, bol su kaynakları ve uluslararası pazarlara kolay erişimi olan Almanya'nın 1800'de neden İngiltere'den daha az gelişmiş olduğunu doğayla açıklamak mümkün değildir.

Daha önce gördüğümüz gibi toplumsal kurumlar da sanayide maliyetleri etkiliyordu. Avrupa'da zanaatkâr loncaları, tüccar loncaları, köy toplulukları ve feodal toprak sahipleri gibi geleneksel kurumların güçlü veya yasal ayrıcalıklara sahip olduğu diğer yerlerde imalat maliyetleri olması gerektiğinden daha yüksekti. Bu kurumlar endüstriyel üretim yapılacak olan alanların seçimini, ne kadar üretim yapılacağını, kimlerin çalışmasına izin

46. Kaufhold, "Gewerbelandschaften in der frühen Neuzeit (1650–1800)", 187. Aynı zamanda bkz. Ogilvie, "The Beginnings of Industrialization", 273–275.
47. Kellenbenz, "The Organization of Industrial Production", 548.

verileceğini, ürünlere ne fiyat konulacağını ve hangi pazarları hedef alacağını tayin ediyordu. Bazı yerlerde pazara katılımın bütün boyutlarını bunlar gibi kurumlar düzenliyordu. Bütün bunlar marjinal toplumsal grupların, yani nüfusun nispeten yoksul kesiminin, yabancıların, Yahudilerin ve özellikle de kadınların kaybetmesi pahasına gerçekleşiyordu. Bu da Avrupa'nın birçok yerinde nüfusun yarısından fazlasının üretimle ilgili kararlarda ve dolayısıyla tüketici olarak da sınırlı rol oynayabildiği anlamına geliyordu. Ayrıca, zanaatkâr loncaları, tüccar loncaları, manoryal sistem, köy topluluğu, Kilise, gibi toplumsal kurumların, iç içe giren siyasal ve ekonomik güç mekanizmaları üzerinden, kaynakları güçlü gruplara yeniden dağıtabildiği anlamına gelmekteydi. Özel çıkar grupları bu sayede yapay yollardan yüksek kârlar elde ediyor, ama buna karşılık erken modern küreselleşme ortamında üretim maliyetlerini artırıyor ve rekabet gücüne da zarar veriyordu. İmalatta ve nihayet sanayileşmede başarının önü ancak bu tür kurumların sınırlanarak veya toptan ortadan kaldırılarak toplumdaki birçok grubun ekonomik açıdan marjinalleşmesine son verildikten sonra açılabildi.

Kellenbenz, Hermann. "The Organization of Industrial Production", E. E. Rich ve C. H. Wilson, ed. *The Cambridge Economic History of Europe, Vol. V, The Economic Organization of Early Modern Europe* (Cambridge, 1977).

Kriedte, Peter, Hans Medick ve Jürgen Schlumbohm. *Industrialization before Industrialization* (Cambridge, 1982).

Epstein, Stephan R. ve Maarten Prak, ed. *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400–1800* (Cambridge, 2010).

Mendels, Franklin F. *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders* (New York, 1981).

North, Douglas C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Cambridge, 1990).

Ogilvie, Sheilagh ve Markus Cerman, ed. *European Proto-Industrialization: An Introductory Handbook* (Cambridge, 1996).

Ogilvie, Sheilagh. *Institutions and European Trade: Merchant Guilds, 1000–1800* (Cambridge, 2011).

De Vries, Jan. *European Urbanization, 1500–1800* (Cambridge, MA, 1984).

De Vries, Jan. *The Industrious Revolution: Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge, 2008).

Wiesner-Hanks, Merry E. *Early Modern Europe, 1450–1789* (Cambridge, 2006).

Wrigley, Edward Anthony. *Energy and the English Industrial Revolution* (Cambridge, 2010).

KONU DİZİNİ

ağlar 213
Anabaptistler 427
antropoloji 16, 199
aristokrasi 72, 77, 326
avcılık 319

bağcılık 252, 254, 256
balıkçılık 260, 266, 292, 469
barut 50, 493
baskı makinesi 431
bilim 100, 105, 107, 124, 189, 283, 356
Büyük (Batı) Bölünmesi 5, 22, 31, 33, 36, 57, 101, 135, 145, 154, 155, 158, 161, 164, 175, 187, 189, 287, 315, 321, 322, 324, 335, 336, 338, 357, 374, 410, 426, 443, 444, 483, 485, 488

cemaat ağları 321
cıva 466
cinsellik 152, 189
Coğrafya 8, 195
Confession Concerning Christ's Supper 65
contado sistemi 369
cüce şehirler 401

çay 28, 56, 197, 201, 207, 211, 216, 217, 223, 225, 241, 405
çiftçilik 260, 266, 291, 408
çiftlikler 250, 254, 257, 258, 272, 289, 294, 298, 321, 330, 333, 335, 338, 366

demografi 20, 93, 99, 143, 356, 362, 449
demografik dönüşüm 97
denizcilik 13, 47, 55, 368, 437, 493
Diary 237, 351
dilencilik 165, 178
dizanteri 403
düzenleme 49, 51, 61, 89, 106, 134, 136, 153, 295, 367, 376, 391, 439, 446, 492

ebeler 182
eczacılık 195
egemenlik 484
eğitim 36, 48, 80, 82, 83, 181, 231, 395, 397, 407, 426, 427, 430, 433, 449, 453, 487, 496
eşitsizlik 64, 65, 68, 89, 139, 140, 141, 153
evlilik 65, 72, 73, 95, 98, 99, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 133, 136, 151, 165, 166, 167, 168, 171, 202, 203, 233, 235, 380, 389, 471, 486

geçimlik tarım 258
göç 45, 140, 180, 250, 256, 259, 297, 298, 307, 372, 390, 433, 491
gravür 203, 425
grip 403

hac 428
Haçlı Seferleri 319
haritalar 435
hayvancılık 249, 252, 253, 254, 255, 256, 259, 260, 265, 269, 278, 279, 288, 318, 485
Hristiyanlık 167

iletişim 66, 183, 426
inanç 67, 157, 169, 231, 413

işlem maliyetleri 476, 478, 482
İtalyan Savaşları 493

kahve 28, 57, 197, 201, 211, 214, 216, 217, 223, 224, 225, 228, 229, 241, 383, 405, 468
Kalvinizm 426
kamusal alan 430
kanallar 253
kapitalist tarım 259, 294, 312
kapitalizm 258
Katoliklik 222
Kazıcılar 67
kentleşme 33
kentsel sistemler 363
kırdan kente göç 45
kırsal hayvancılık 249
kişi başına üretim 40, 41
Kolombiya Mübadelesi 24
kölecilik 159
köleler 174, 175, 176, 181, 182
kurumsal düzenleme 367
Kuveykırlar 182
küçük çiftlik 266, 294, 331
kültür tarihi 358, 389
küreselleşme 503

Leviathan 61
Livonya Savaşı 336
Luthercilik 426

maddi kültür 16, 143, 199, 204, 206, 207, 209, 240, 380, 382, 393
mahsul 267, 268, 269, 270, 271, 272, 314
maliyetler 476, 477, 492
Marksist analiz 358
matbaa makinesi 468
merkantilizm 492
meta zincirleri 24
mikrotarih 390, 393
mimari 78, 400, 435, 446
modernleşme teorisi 199
mutlakiyet 4
mutlakiyetçi 76, 370

Nantes Fermanı 491

okuryazarlık 179, 181, 182, 432, 433
ormancılık 249, 253, 343
orta sınıf pazarları 201
Otuz Yıl Savaşları 34, 215, 242, 256, 328, 329, 404, 497
oy hakkı 157, 165, 290

önemli şehirler 399
özne 154, 157, 159, 172, 189, 205

pamuk 32, 174, 201, 208, 217, 234, 241, 254, 405, 409, 462, 464, 482
Poltava Savaşı 146
Protestan 51, 52, 66, 67, 71, 74, 81, 82, 83, 84, 383, 427, 430
Protestanlık 426, 440

rakamlar 76, 137, 269, 273, 341, 391
Reconquista 414
Reform 83, 247, 333, 340
ritüeller 380, 429

saatler 230
sanayi-öncesi 454, 473, 475
savaş 34, 98, 146, 157, 187, 208, 225, 253, 255, 320, 356, 375, 415, 493
serflik 36, 168, 173, 216,

262, 339, 453, 463, 482, 484, 501
sıradan insanlar 128, 178, 292
siyah toprak bölgesi (Rusya) 340
siyasi broşürler 183
sosyal ve ekonomik tarih 356
soylular 35, 63, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 80, 86, 87, 89, 154, 178, 182, 229, 253, 309, 320, 321, 322, 323, 325, 327, 410, 464, 492, 499
soyluluk 4, 64, 69, 70, 72, 73, 74, 77
sulama 250, 251, 252, 257, 296
Summa Theologiae 64

şablonlar 438
şehir 35, 42, 46, 47, 48, 49, 51, 54, 55, 83, 85, 88, 181, 187, 198, 203, 216, 228, 247, 252, 273, 279, 323, 324, 346, 347, 351, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 380, 382, 383, 385, 391, 393, 397, 398, 400, 401, 402, 407, 409, 413, 414, 415, 418, 419, 420, 421, 422, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 440, 442, 443, 444, 445, 447, 456, 462, 468, 492, 495
şehirlerde ve kırsal kesimde gayrimeşru çocuk oranı 402
şehirleri tanımlamak 360
şehirli seçkinler 218, 410
şeker 23, 28, 32, 174, 201, 207, 211, 214, 217, 218, 225, 229, 230, 241, 405, 406, 468
şeytan çıkarma 388
şiir 183
şirketler 32, 407, 464

tarımsal üretim 38, 299, 478
tarım toplumu 247, 305, 317
tarihsel demografi 93, 143, 449
tarihyazımı 154, 358, 438, 442, 446
tekstil üretimi 205, 462
teraslama 255
tıp 346, 403, 407
toplumsal sınıflar 64
toplumsal tarih 158, 242, 438
toprak mülkiyeti 286
Töton Şövalyeleri 320
Trent Konseyi 80
tüketici devrimi 207
tüketim yasaları 184, 239
tütün 28, 29, 55, 57, 174, 207, 208, 211, 214, 217, 224, 230, 241, 384, 405, 406, 459, 467, 468

veba 146, 371, 403
vergi isyanları 423

yarıcılık 250, 253, 254, 265, 271, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 376
yemek hazırlama 235
yoksulluk 21, 25, 37, 59,

171, 365, 415, 453
yollar 57, 162, 180, 182, 209, 405, 422
yurttaşlık 150, 372
Yüz Yıl Savaşları 404

zaman 25, 35, 39, 41, 42, 45, 47, 51, 52, 54, 55, 61, 67, 69, 72, 75, 77, 82, 85, 97, 101, 102, 103, 105, 108, 111, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 130, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 158, 159, 160, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 179, 180, 181, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 197, 202, 209, 212, 213, 220, 233, 238, 240, 250, 253, 254, 256, 257, 263, 274, 280, 283, 297, 314, 317, 318, 319, 321, 322, 329, 332, 338, 343, 345, 353, 354, 358, 359, 364, 366, 368, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 380, 384, 386, 387, 389, 397, 400, 405, 406, 411, 415, 418, 422, 425, 433, 446, 447, 451, 454, 457, 458, 459, 465, 472, 473, 475, 476, 478, 479, 482, 486, 488, 491, 493, 494, 497
zenginlik 25, 140, 141, 199, 212, 216, 410, 426
zorunlu askerlik 186, 342

YER VE KİŞİ ADLARI DİZİNİ

Aachen 466, 468
Aberdeen 429
Adam Smith (1727–1790) 199, 200, 212, 405, 407, 409, 445
Ad van der Woude 41, 221
Afrika 23, 24, 30, 175, 176, 178, 453, 460
Alan Bray 168
Alan Macfarlane 289
Alessandro Stanziani 173, 339
Alexandra Shepard 238
Almanya 67, 71, 88, 89, 117, 118, 121, 195, 199, 203, 206, 213, 216, 217, 232, 233, 235, 247, 256, 257, 259, 276, 307, 312, 316, 319, 320, 325, 330, 340, 356, 357, 367, 398, 400, 404, 408, 410, 413, 415, 424, 430, 433, 443, 444, 446, 449, 451, 455, 460, 463, 466, 467, 468, 469, 470, 481, 484, 490, 493, 494, 497, 499, 502
Alsace 460
Amanda Vickery 186, 242
Amerika 23, 24, 33, 135, 151, 158, 174, 238, 256, 453, 462, 466, 483, 493
Amiens 437, 441
Amsterdam 20, 25, 33, 142, 143, 175, 215, 217, 219, 221, 272, 401, 404, 413, 431, 437, 446
Annibale Carracci (1560–1609) 389
Annick Pardailhe-Galabrun 226
Aragon 422
Arthur Young (1741–1820) 281
Astarhan 345
Asya 23, 24, 27, 30, 32, 42, 102, 159, 162, 184, 185, 354
Augsburg 59, 215, 231, 254, 413
Auvergne 285
Avrasya Nüfus ve Aile Tarihi Projesi 102
Avrupa (mitolojik prenses) 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 62, 63, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 84, 85, 87, 88, 89, 93, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 105, 106, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 140, 143, 160, 162, 163, 171, 172, 173, 174, 175, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 195, 197, 198, 202, 204, 205, 206, 210, 211, 214, 215, 216, 217, 219, 222, 225, 227, 229, 235, 238, 239, 240, 241, 247, 249, 251, 252, 257, 261, 263, 267, 268, 269, 270, 271, 274, 275, 276, 278, 283, 284, 286, 287, 297, 299, 300, 305, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 317, 318, 321, 323, 324, 326, 328, 329, 341, 342, 345, 346, 347, 351, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 365, 367, 369,

370, 372, 377, 379, 381, 383, 384, 385, 390, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 413, 415, 416, 417, 418, 420, 421, 423, 424, 425, 427, 430, 432, 434, 437, 441, 442, 443, 447, 451, 452, 453, 454, 455, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 473, 474, 477, 479, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 499, 500, 501, 502, 503
Avusturya 72, 121, 134, 205, 206, 229, 408, 412, 442, 463, 499

Balkanlar 127, 134, 171, 175, 384, 391, 493
Barselona 30, 252, 362, 373, 376, 377, 409, 419, 464
Basel 67, 214, 232
Bas van Bavel 270, 271, 288, 297, 299, 301
Batı Antiller 32
Bavyera 256, 315, 463
Beauvaisis 358, 441
Belçika 117, 119, 134, 433, 451, 460
Berlin 67, 79, 206, 318, 325, 327, 347, 422, 425, 491
Bern 109, 137, 142, 400
Beyaz Rusya 118, 119, 127, 134, 138, 307, 324, 332, 333, 334, 335, 346
Bilbao 25
Bingenli Hildegard (1098?–1179) 163
Birleşik Krallık 167
Birmingham 205, 402, 438
Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu 307, 354
Bizans İmparatorluğu (Doğu Roma) 354
Bohemya 74, 77, 97, 114, 122, 126, 127, 132, 202, 203, 204, 216, 233, 254, 307, 317, 319, 320, 322, 323, 324, 328, 329, 460, 463, 466, 467, 487
Bordeaux 25, 402, 406
Boston 34, 35, 47, 365, 445
Brabant 257, 258, 272, 273
Brandenburg 36, 82, 305, 310, 312, 319, 320, 322, 324, 327, 329, 330, 331, 349
Brandenburg-Prusya 310, 331
Brescia 465
Brezilya 30, 31, 214, 243
Brian Pullan 442
Bridget Heal 83
Bristol 25, 175
Brittany 73
Bruce Campbell 285
Bruges 272, 400
Brüksel 316, 425, 428
Bulgaristan 487
Burgondiya 252, 324
Büyük Britanya 175, 357, 444

Cadiz 175, 404
Calais 406
Cambridge Grubu 101, 103, 137
Carinthia 230
Carlo Ginzburg 387
Carmarthen 401
Castile 302, 370
Cenevre 405
Cenova 33, 369, 378, 379, 403, 462

Cezayir 158
Charles Loyseau (1564–1627) 63
Charles Tilly 444, 470
Christian Pfister 47
Collegium Germanicum (Roma) 82
Cormac O'Grada 37, 38
Cornwall 225, 292, 466
Craig Clunas 185
Craig Muldrew 208, 223, 225, 238

Çek Cumhuriyeti 199, 206, 319, 455
Çin 29, 31, 50, 56, 185, 197, 205, 211, 213, 397

Daniel Roche 198, 217, 226, 232, 382
Danimarka 78, 97, 121, 123, 125, 132, 260, 261, 408, 422
Dante (Durante degli Aligheri) yakl. 1265-1321) 441
Danzig 311, 312, 407, 498
David Gaunt 260
David Hume (1711–1776) 406
David Parker 88
Delft 214, 222, 400, 467
Delhi 397
Don Spaeth 238
Dordrecht 288
Dover 406
Dublin 273, 302, 402, 422, 428, 440, 443, 448

Edinburgh 4, 302, 395, 402, 406, 411, 425, 429, 438
Edward Barlow 242
Edward Said 159
Elizabeth Griffiths 224, 225
Emile Durkheim (1858–1917) 433
Emmanuel Le Roy Ladurie 353, 358
Endülüs 251, 252
E. P. Thompson 157, 440
Erik Thoen 268, 271, 289, 299, 301
Estonya 113, 126, 307
Evelyn Welch 214, 218, 219, 238

Fernand Braudel 354, 355, 439, 445
Ferrara 238
Finlandiya 127, 134, 285, 434
Floransa 13, 122, 168, 218, 219, 220, 278, 279, 281, 282, 283, 367, 368, 369, 384, 385, 462
Frankfurt-am-Main 59
Franklin Mendels 46, 125, 470
Frankonya 254, 256
Fransa 25, 30, 32, 34, 55, 63, 71, 73, 75, 82, 88, 89, 117, 128, 132, 134, 135, 137, 157, 164, 168, 175, 198, 199, 209, 215, 216, 217, 226, 228, 234, 252, 254, 273, 276, 277, 283, 285, 296, 297, 298, 299, 324, 356, 357, 375, 401, 402, 403, 408, 410, 411, 415, 416, 421, 423, 427, 430, 433, 437, 443, 444, 451, 460, 461, 462, 467, 484, 485, 490, 491, 493, 499

Galiçya 122, 134
Galler 54, 117, 262, 265, 266, 401, 467
Geoffrey Parker 19, 34, 35

Gerard Beaur 273
Gerrard Winstanley (1609–1676) 67
Ghent 223, 258, 272, 417, 433
Giovanni Botero (yakl. 1544-1617) 421
Giovanni di Pagolo Morelli (1371–1444) 364
Giovanni Levi 386, 388
Glasgow 25, 402, 430
Göttingen 59, 86, 233, 499
Gregory Clark 23
Groningen 207, 257, 258, 270, 287
Güney Amerika 151, 174, 462, 466

Halle 93, 115, 430
Hamburg 25, 274, 404, 405, 493
Hans-Joachim Voth 52
Hans Medick 204, 233, 358, 458, 471, 504
Henri Pirenne 397
Henry Kamen 19, 45, 215
Hindistan 27, 211, 224, 243, 395, 404, 407
H. J. Dyos 442
Hollanda 20, 21, 25, 27, 30, 31, 32, 33, 36, 38, 41, 53, 55, 57, 89, 121, 161, 197, 199, 202, 206, 207, 211, 215, 216, 221, 222, 229, 241, 244, 257, 258, 259, 269, 270, 272, 275, 276, 284, 285, 363, 401, 404, 405, 406, 411, 420, 426, 431, 437, 438, 451, 460, 461, 462, 463, 467, 468, 469, 472, 474, 482, 485, 493, 494, 496, 497, 498, 499, 500
Hollanda Cumhuriyeti 57, 89, 199, 216, 426, 451, 460, 467, 468, 472, 493, 494, 496, 500
Hollanda Cumhuriyeti (Aynı zamanda Yedi Hollanda Birleşik Eyaletleri olarak bilinmektedir) 57, 89, 199, 216, 426, 451, 460, 467, 468, 472, 493, 494, 496, 500
Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 27, 404
Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (Verenigde Oostindische Compagnie (VOC)) 27, 404
Holstein 257, 319, 320, 324, 327, 330

Immanuel Wallerstein 24, 25, 277, 311
Iu. Tikhonov 340
IV. Charles (1316–1378) 324

İngiltere 20, 21, 31, 37, 38, 41, 45, 49, 51, 54, 55, 67, 73, 75, 97, 100, 112, 113, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 128, 131, 135, 136, 137, 164, 168, 195, 198, 201, 202, 203, 205, 206, 208, 211, 212, 214, 217, 223, 224, 225, 227, 229, 232, 234, 235, 236, 238, 239, 241, 243, 252, 263, 265, 266, 268, 269, 273, 275, 284, 285, 286, 287, 289, 291, 292, 293, 294, 297, 298, 299, 316, 401, 402, 406, 408, 410, 411, 413, 420, 427, 429, 430, 432, 433, 437,

441, 444, 451, 460, 461, 462, 463, 465, 467, 468, 474, 478, 479, 481, 483, 484, 485, 489, 491, 493, 494, 496, 497, 498, 500, 501, 502
İrlanda 44, 53, 134, 262, 265, 266, 269, 273, 401, 402, 429, 439, 440, 443, 447
İskandinavya 57, 75, 118, 128, 130, 134, 236, 255, 260, 265, 284, 285, 401, 425, 429, 443, 499
İskoçya 20, 225, 262, 264, 265, 266, 286, 291, 295, 296, 395, 401, 402, 408, 411, 420, 422, 433, 436, 451, 467
İspanya 22, 25, 27, 30, 34, 41, 44, 80, 112, 117, 122, 165, 175, 197, 211, 214, 216, 277, 357, 362, 363, 365, 369, 375, 384, 408, 409, 413, 414, 416, 421, 426, 460, 462, 463, 466, 467, 468, 484, 493, 499
İsveç 41, 74, 97, 117, 118, 127, 134, 146, 181, 260, 285, 422, 461, 465, 466, 468, 479, 491, 499
İsviçre 47, 67, 69, 145, 213, 255, 273, 298, 404, 408, 420, 442, 451, 460, 463, 484, 489
İtalya 13, 20, 41, 44, 85, 117, 122, 132, 134, 161, 198, 202, 209, 214, 216, 217, 220, 238, 241, 250, 252, 253, 274, 276, 287, 296, 316, 357, 361, 363, 367, 369, 373, 384, 386, 388, 391, 397, 401, 404, 406, 408, 410, 413, 418, 420, 424, 428, 429, 430, 440, 446, 460, 462, 467, 468, 484, 499
İzlanda 121, 125, 260, 261

Jack Langton 298, 299, 300
Jacob Burckhardt (1818-1897) 428
Jaime Reis 22, 30
Jan de Vries 27, 39, 41, 98, 206, 207, 221, 258, 259, 272, 361, 362, 452, 472, 473
Jan Kok 107
Jan Luiten van Zanden 38, 40, 42, 249, 270, 272, 289, 301
Jan Wroniszewski 321, 325
Japonya 185
Jean Delumeau 357, 441
Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) 68, 161, 183
Jeffrey Merrick 168
Jerzy Topolski 310
J. H. Plumb 53, 200, 245
Joachim Henning 316
Joanna Southcott (1750–1814) 163
Joan Thirsk 200, 201
Johann Friedrich Böttger (1682-1719) 467
John Boswell 167, 173
John Brewer 53, 200, 205, 234, 245
John Hajnal 106, 107, 111
John Hatcher 249
John Styles 207, 208, 234, 242
Judith Butler 152
June Sklar 113
Jürgen Schlumbohm 458, 471, 504

Kahire 397
Kara Orman 463, 489
Karl Marks (1818–1883) 149, 155
Karl Polanyi 444
Katalonya 34, 45, 46, 134, 236, 252, 362, 377, 460
Kenneth Pomeranz 31, 32
Kopenhag 325, 422, 469
Korsika 280
Köln 80, 256, 325, 408, 419, 430
Königsberg, Doğu Prusya (günümüzde Kaliningrad) 334
Krakow 215, 466
Kutsal Roma İmparatorluğu 71, 75, 85, 324, 403, 420, 435, 481, 493
Kuzey Amerika 135, 238

La Bruyere 379
Lahey 357
La Rochelle 406, 426
Latin Amerika 158
Lawrence Stone 73
Leipzig 215, 406
Leonardo Benevolo 446
Leonor Freire Costa 30
Letonya 113, 126, 133, 307
Lev Gumilev 347
Liege 80, 409, 468
Litvanya 72, 80, 113, 115, 122, 123, 126, 127, 132, 135, 137, 138, 307, 324, 332, 333, 334, 346, 426
Liverpool 25, 175, 402
Livonya 329, 335, 336, 346
Lizbon 25, 27, 175, 214, 404, 436
Lombardiya 250, 267, 271, 386, 408, 460
Lorna Weatherill 201, 202, 225
Louisa Muzzarelli 238
Lucca 128, 267, 278, 280
Lübeck 323, 400, 419, 437, 438
Lüneburg (Aşağı Saksonya'da bir kasaba) 311

Macaristan 78, 115, 122, 127, 134, 216, 307, 499
Madrid 13, 26, 38, 351, 360, 362, 408, 422, 425, 434
Manchester 71, 72, 164, 186, 205, 217, 238, 244, 402, 441, 445
Manila 29
Marian Malowist 310
Marino Berengo 366, 367, 445
Mark Overton 205, 263, 268, 295
Markus Cerman 46, 98, 173, 216, 312, 504
Marsilya 376, 425
Martin Luther (1483–1546) 65
Mary Wollstonecraft (1759–1797) 183
Mauro Carboni 219, 238
Max Weber (1864–1920) 79, 440
Mecklenburg 36, 317, 320, 324, 325, 326, 331
Mexico City 29
Mısır 252
Michael Kwass 55
Michael Mitterauer 96, 313
Michael Rocke 168
Michelangelo (Michelangelo di Lodovico Buonarroti Simoni) (1475–1564)

154
Middleburg 175
Milan 271, 369, 446, 447, 462
Minerva (Roma tanrıçası) 30
M. M. Postan 399
Morgan Kelly 37, 38
Moskova 333, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 407
Moskova Knezliği 335, 336
Münih 16, 59, 317, 442, 454, 484
Münster 67, 87, 266, 427, 443, 449

Nantes 25, 175, 406, 425, 491
Napoli 34, 372, 374, 375, 402, 408, 422
Napolyon Bonapart (1769–1821) 154
Neil McKendrick 53, 200
Norbert Elias 439
Norfolk 264, 292, 295, 303
Normandiya 252, 254, 276, 460, 467
Norveç 41, 47, 53, 129, 130, 134, 260, 285, 408
Norwich 402
Novgorod 341
Nuno Palma 22, 30
Nuremberg (Nürnberg) 367, 442

Osnabrück 317, 485
Otto Brunner (1898-1982) 65

Paderborn 465, 484, 488
Padova 369
Paolo Malanima 41, 44, 216, 220, 386
Papa II. Paul (Pietro Barbo) (1417–1471) 368
Paris 26, 63, 87, 164, 165, 192, 198, 203, 217, 226, 227, 228, 231, 241, 253, 268, 272, 297, 298, 299, 301, 307, 313, 316, 335, 357, 358, 392, 393, 402, 403, 416, 418, 422, 425, 433, 437, 441, 443, 444, 446, 447, 491
Paul Vidal de la Blache (1845–1918) 441
Pemeranya 320
Peter Burke 63, 393
Peter Kriedte 458, 471
Peter Laslett 96, 100, 101, 112, 121, 125, 131
Philip Hoffman 283
Phil Withington 85
Pierre Goubert 357, 358
Pierre Lavedan 446
Pisa 278, 279, 280
Piyemonte 388
Polonya 42, 118, 119, 123, 126, 127, 128, 130, 138, 164, 307, 310, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 401, 405, 424, 426, 434
Polonya Kraliçesi Bona Sforza (1494-1557) 332
Polonya-Litvanya 426
Portekiz 22, 23, 25, 30, 31, 32, 34, 41, 75, 112, 134, 143, 165, 175, 211, 214, 252, 467, 468
Poznan 321, 407, 413
Prag 122, 157, 324, 347, 407
Prusya 36, 72, 75, 82, 155, 310, 311, 312, 319, 320, 323, 327, 328, 329, 331, 334, 491, 492

Rab Houston 286, 287
Raffaella Sarti 210, 382
Ragnhild Hutchison 47
Rebecca Jean Emigh 250, 282
Reinhart Koselleck 88
Renata Ago 220, 237, 385
Richard Hoyle 290
Richard Smith 286
Richard Wall 101, 108, 112, 113, 117, 125, 135
Riga 324, 413
Robert Brenner 18, 249, 259, 286, 288
Roger Chartier 16
Roger Portal 345
Roma 71, 75, 82, 85, 165, 203, 216, 220, 324, 353, 357, 369, 374, 375, 379, 385, 401, 403, 404, 413, 419, 420, 435, 441, 447, 481, 493
Roma İmparatorluğu 71, 75, 85, 324, 403, 420, 435, 481, 493
Romanya 132
Ronald G. Asch 69, 73, 81, 90
Rouen 406, 409, 437
Rusya 8, 43, 72, 78, 118, 119, 122, 127, 129, 130, 134, 138, 164, 180, 187, 215, 305, 307, 316, 317, 324, 332, 333, 334, 335, 336, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 443, 451, 487

Saba Mahmud 189
Saksonya 254, 256, 315, 460, 463, 466, 467, 489
Samuel Pepys (1633–1703) 237
Santiago de Compostela 428
Sardinya 280
Segovia 406, 409
Semevskii 341
Shami Ghosh 250, 298
Sheilagh Ogilvie 204, 235, 239, 451, 456, 463, 470
Sibirya 345
Siegerland (Kuzey Ren-Westfalya) 256
Siena 278, 279, 368
Silezya 317, 320, 321, 322, 324, 349, 463, 466, 487
Simon Schama 221, 222
Slovakya 114, 466
Speyer 412
St. Andrews (İskoçya) 4, 436
Steven Hoch 343
Steven Ruggles 103, 107, 135, 136
Steven Topik 24
St. Gallen (İsviçre) 463
St. Petersburg 111, 124, 347, 422
Strasbourg 437, 442
Sydney Mintz 28

Talcott Parsons 148
Thomas Carlyle (1795–1881) 154, 155
Thomas Hobbes (1588–1679) 61
Thomas Paine (1737–1809) 183
Toledo 400, 406, 465
Toskana 118, 134, 136, 250, 271, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 369, 408
Trieste 111, 124
Türkiye 171, 383

Ukrayna 118, 127, 132, 134, 138, 146, 216, 307, 324, 335, 340
Ulinka Rublack 182, 192,

230, 231
Ulm 400, 408

Valencia 365
Varşova 323, 327, 407
V. Charles 370, 435
Venedik 22, 47, 197, 211, 214, 218, 220, 368, 369, 388, 401, 410, 419, 467
Verona 369
Versailles 164
Vitruvius (Marcus Vitruvius Pollio) (MÖ. yakl. 90/70-yakl 15) 436
Viyana 2, 142, 195, 206, 230, 246, 329, 404, 446
VOC 27, 404, 407
Voltaire (François-Marie Arouet) (1694–1778) 183

Werner Sombart (1863–1941) 405
Westfalya 134, 455, 460, 463, 472, 481, 485, 488, 489, 496
William Hagen 312
Witold Kula 310
Wittenberg 115
Wolfgang Reinhard 16, 75, 81
Württemberg 202, 203, 204, 215, 230, 232, 235, 256, 463, 483, 489, 494, 496

York 16, 19, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 36, 58, 63, 67, 79, 86, 90, 91, 108, 151, 152, 154, 161, 164, 167, 168, 173, 180, 186, 192, 211, 239, 245, 274, 286, 301, 302, 303, 311, 330, 348, 355, 375, 384, 392, 393, 423, 439, 442, 447, 449, 470, 472, 504
Ypres 258
Yunanistan 122, 357

Zürih 214, 317

Modern Avrupa'nın teşekkül ettiği tarihsel süreci ele alan serinin bu ikinci kitabı, Ortaçağ'ın sonlarından 19. yüzyılın başlarına kadar Avrupa'nın toplumsal ve iktisadi tarihine odaklanıyor. Hamish Scott'ın editörlüğünde alanlarında uzman tarihçilerin kaleme aldığı on makaleden oluşan bu cilt modern tarihçilerin model ve tezlerini değerlendirirken, güncel araştırmaların neticelerini de olgun ve veciz bir şekilde sunuyor. Demografik değişimler, şehirlerin ve kırsalın dönüşümü, Avrupa'daki sosyal düzen ve yapıların farklılaşması, aile ve hanelerin toplumsal rolleri, bireysel kimlik, benlik ve faillik gibi modernliği tanımlayan kavramların erken modern kökleri bu cildin konularından. Modern dünyanın tüketim alışkanlıkları ve maddi yaşam şartları, tarım toplumunun feodal yapılardan evrilmesi- kapitalistleşmesi ya da modernleşmesi- şehirlerin sosyolojik açıdan geçirdikleri değişimler ve imalatın toplumsal ve iktisadi yaşamda giderek daha fazla merkeze gelmesi de bu ciltte birçok açıdan işleniyor.

Kıtanın dört bir tarafındaki iktisadi eğilim ve döngüler, pazarların hem kıta içinde hem de küresel çapta bütünleşmesi ve Avrupa'daki ticaret ve sanayinin ilkel tiplerindeki genişlemenin etkileri gibi olgular modern öncesi Avrupa'da kapitalist bir ekonominin ön koşullarının varlığını veya yokluğunu kanıtlamak için araştırılmıştı. Süreci modern öncesinden başlayıp modern toplum ve ekonomilere giden süreç araştırması olarak inceleyen toplum ve iktisat tarihçileri amaçları açısından son derece elverişli görünen *erken modern* tabirini sahiplendiler. Çağdaş tarihyazımının bu dikkat çekici yaklaşımı VakıfBank Kültür Yayınları'nın Türk tarihçiliğinin hizmetine sunduğu *Erken Modern Avrupa Tarihi, Toplumlar ve Ekonomiler* Türkçe literatürde bir köşe taşı olacak.

vbky
kitap özetlerine erişmek için **karekodu** okutunuz.

9 786256 385412

THG 0293365 UPV

VAKIFBANK KÜLTÜR YAYINLARI

0238